СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК

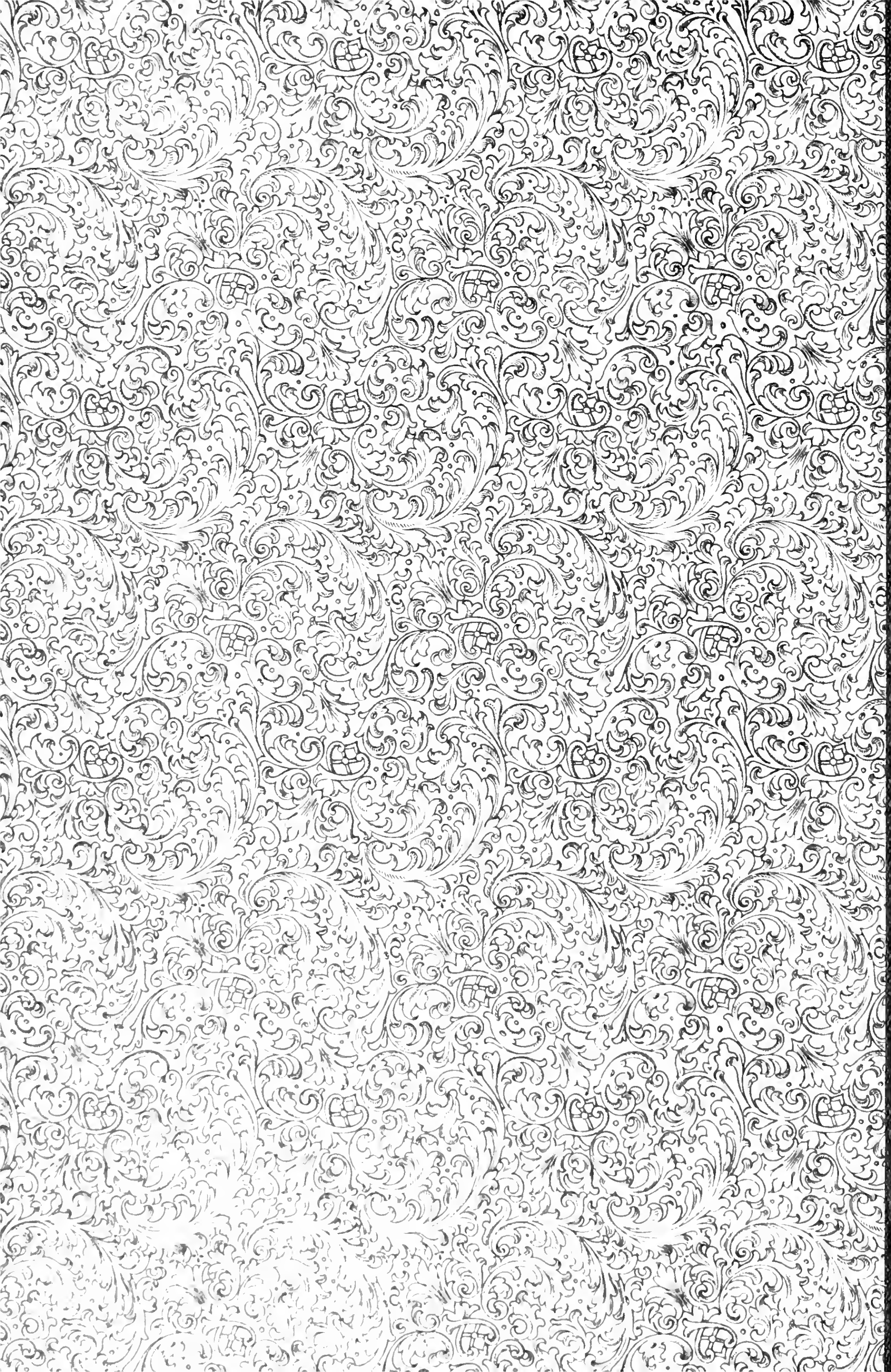

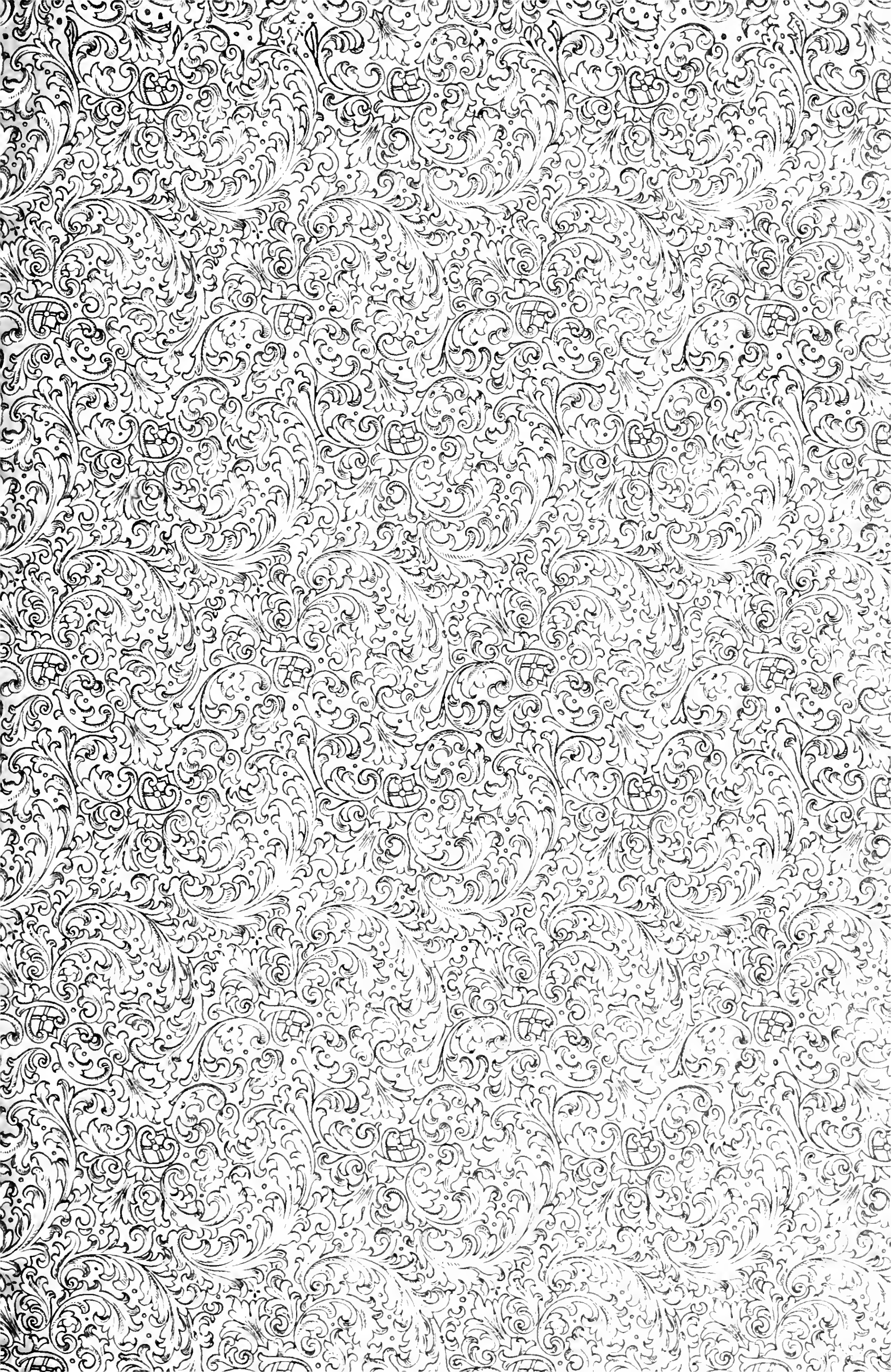

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Уредник, Богдан Поповић.

Власник, Светислав С. Симић.

КЊИГА ТРЕЋА.

БЕОГРАД:
Штампарија Петра Јоцковића, Краља Милана улица, бр. 12.

АДМИНИСТРАЦИЈА ЛИСТА:
ЦИНЦАР-ЈАНКОВА УЛИЦА, БР. 1.
(СПРОЋУ МАЛОГА КАЛЕМЕГДАНА).

САДРЖАЈ КЊИГЕ ТРЕЋЕ.

ЈУЛИ, АВГУСТ И СЕПТЕМБАР, 1901.

СВЕСКА ПРВА.

СВЕСКА ДРУГА.

СВЕСКА ТРЕЋА.

СВЕСКА ЧЕТВРТА.

Страна

СВЕСКА ПЕТА.

СВЕСКА ШЕСТА.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига III, број 1. — 1 јул, 1901.

КРАЉЕВИЋ МАРКО

ПО ДРУГИ ПУТ МЕЂУ СРБИМА.

(2).

Прође и тих десет година мука. Пустише Марка.

Имао је нешто уштеђена новца што је зарадио продајући разне стварчице, које је сам израђивао.

Прво оде у механу, те зовне два бербера да га измију и обрију, затим наручи да му се испече ован од девет година, и да му се примакне доста вина и ракије.

Хтео је најпре да се тако добром храном и пићем мало поначини, и да се опорави од толиких мука. Поседи тако више од петнаест дана, док мало осети да се повратио, па онда почне смишљати шта да предузме.

Мислио, мислио, и најзад смислио на једно. Прерушн се, да га нико не може познати, и пође да прво потражи Шарца, да и њега избави невоље, па да онда стане ићи од Србина до Србина, и да разбере који су то што су га толико звали, да ли су ово Срби што га затворише, и како ће се најбоље осветити Косово?

Чује Марко да је његов Шарац код неког баштованџије, и да тамо окреће долап, па се упути тамо где му рекоше да ће га наћи. Откупи га јевтино, јер га је онај и сам хтео дати Циганима, па га одведе једноме сељаку, и погоди се с њим да га храни детелином и да га негује, не би ли се Шарац повратио. Заплакао Марко кад је видео јадног Шарца како бедно изгледа. Онај сељак беше неки добар човек, те се смилује и прими Шарца на храну, а Марко пође даље пешице.

Нађе, идући тако, једног сиромашног сељака на њиви где ради, и назове му Бога.

Марко стане с њим разговарати о овоме о ономе, док тек уз разговор рече:

— Како би било кад би сад устао Марко Краљевић, па да дође к теби?

— То већ не може да буде, вели сељак.

— Ал' баш кад би дошао, шта би ти радио?

— Звао бих га да ми помогне да окопам овај кукуруз! нашали се сељак.

— Ал' кад би те он позвао на Косово?

— Море ћути, брате слатки, како те Косово снашло! Немам кад да одем у чаршију да купим соли и опанке деци. А да видиш нема се у чим ни купити.

— Добро, брате; али знаш ли ти да је на Косову пропало наше царство, па треба Косово осветити?

— Пропао сам и ја, мој брате, горе не може бити. Видиш да идем бос?!... А док ме стегне плаћање пореза, нећу знати ни како ми је име; а јадно ти ми Косово!

Наиђе Марко на кућу једног имућног сељака.

— Помози Бог, брате!...

— Бог ти добро дао! одговори овај, и гледа га сумњиво.... А од куд си ти, брате? —

— Из далека сам, па бих рад да прођем овуда, да видим како живе овдашњи људи.

И овоме Марко уз разговор помене како би било кад би се Марко Краљевић опет појавио и позвао Србе да свете Косово.

— Слушао сам ја да се неки лудак пре десетак година издавао за Марка Краљевића и учинио нека злочинства и крађе, те га осудили на робију.

— Јест, слушао сам и ја то; него шта би ти радио да се јави прави Марко, па да те позове на Косово?

— Дочекао бих га, дао му доста вина да пије, и испратио га лепо.

— А Косово?

— Какво Косово на ове оскудне године?! Кошта то много! Велики је то трошак, мој брате!...

Остави Марко и њега и пође даље. По селу свуд тако. Неки се повили за мотиком, па само приме Бога и не говоре даље ништа. Не могу људи да дангубе; треба окопати и свршити послове на време, ако се хоће да добро роди жито.

И тако се Марку досади у селу, па се реши да оде у Београд, да тамо покуша неће ли моћи шта учинити за Косово и обавестити се од куда онолики силни позиви, искрени, од срца, а овакав дочек.

Дође у Београд. Кола, трамваји, људи, све то јури, жури, укршта се, сусреће се. Чиновници журе у канцеларију, трговци послом трговачким, радници за својим радом.

Сретне једног угледног, лепо обученог господина. Приђе му Марко и поздрави се. Онај мало збуњен стуче натраг, а и би га стид од Маркова лоша одела.

— Ја сам Марко Краљевић. Дошао сам амо да помогнем својој браћи — рече Марко и исприча све како је дошао, зашто је дошао, шта је све било с њим, и шта мисли даље радити.

— Та-ако. Мило ми је што сам Вас познао, г. Краљевићу! баш ми је мило! Кад мислите у Прилип?... Мило ми је, верујте; али, извините ме, журим у канцеларију! Сервус, Марко! рече онај и оде журно.

Марко сретне другог, трећег. Кога год сретне, тако се махом сврши разговор са оним „Журим у канцеларију!... Сервус, Марко!“

И тако Марко, разочаран, стаде очајавати. Иде улицама, ћути, намргтио се, бркови му пали на рамена; не зауставља никог, не пита никог ништа. А и ког ће више питати? Кога год види, жури у канцеларију. Косово баш нико и не помиње. Наравно, канцеларија је преча од Косова. Марко постаде, поред све јачине својих живаца, нервозан на ту проклету канцеларију, која по његовом мишљењу тако с успехом конкурише Косову. Најзад му поче постајати све досадније и досадније сред те гомиле људи, који као да

ништа друго не раде, већ само журе у канцеларију. Сељаци се опет жале на неродне године и кметове, журе на њиве, раде вазда, и носе поцепане опанке и дроњаве чакшире. Изгуби Марко сваку наду у свој успех, те нити више кога шта питаше нити се с киме састајаше. Једва је чекао да га Бог опет позове на онај свет да се више не мучи, јер сваки Србин бејаше заузет пречом својом бригом и послом, а Марко се осећаше савршено излишан.

Једног дана иђаше тако сетан, невесео, а и пуста блага му већ бејаше понестало, те ни вина није су чим имао пити, а крчмарица Јања је давно и давно у гробу, — а она би му још дала да пије вино вересијом. Иде тако улицом оборене главе, а готове му сузе ударити, кад се сети старог доба и другова, а нарочито лепе, ватрене Јање и њенога хладног вина.

Кад одједном примети пред једном великом механом много света, и чу изнутра велику грају.

— Шта је ово овде? упита једног, наравно прозом, јер је и он од муке батало у стиховима разговарати.

— Ово је патриотски збор, рече му онај и промери га од главе до пете, као сумњиву особу, и одмаче се мало од њега.

— А шта се чини тамо?.. опет ће Марко.

— Иди, брате, па види! рече онај љутито и окрете леђа Марку.

Марко уђе, умеша се у гомилу и седе у крај на једну столицу да не пада у очи његов велики раст.

Људи дупке пуно, а сви раздражени ватреним говорима и дебатом, те Марка нико и није приметио.

На почасном месту трибина, и на њој сто за председништво и један сто за секретаре.

Циљ је збора био да се донесе резолуција којом ће се осудити варварско понашање Арнаута на Косову, па и у целој Старој Србији и Македонији, и зулуми које Срби трпе од њих на свом рођеном огњишту.

Код ових речи, кад је председник говорио, објашњавајући циљ збора, Марко се преобрази. Очи му синуше

страшним жаром, уздрхта цело тело, песнице се, готове за бој, почеше стезати, а зуби шкргућу.

— Једва једном нађох праве Србе које сам тражио. *Ови* су мене звали!. . помисли Марко весео, и уживаше како ће их обрадовати кад им се јави. Вртио се на столици од нестрпљења, да се у мало није сва изломила. Али не хте одмах, чекао је најзгоднији тренутак.

— Има реч Марко Марковић!.. објави председник и лупи у звоно.

Сви се утишаше да чују најбољег говорника.

— Господо и другови! поче овај.... Непријатно је за нас, али ме саме прилике, само осећање нагони да почнем свој говор Јакшићевим стиховима:

„Ми Срби несмо, ми људи несмо!...
— — — — — — — — —
Та да смо Срби, та да смо људи,
Та да смо браћа, ох Боже мој!
Та зар би тако с Авале плаве
Гледали ледно у огњен час,
Та зар би тако, ох браћо драга,
Та зар би тако презрели вас?!“

Настаде тајац. Нико не дисаше. Тишину само за тренут прекиде шкргут Маркових зуби и шкрипа оне столице на којој је седео, те га многи около погледаше са гневом и презрењем, што квари ту свету патриотску тишину.

Говорник продужи:

— Јест, другови, страшан прекор великог песника на ово наше меко колено. Изгледа, збиља, као да нисмо ни Срби ни људи! Ми мирно гледамо како пада сваког дана по неколико српских жртава од крвавог ханџара арнаутског, гледамо како се пале српске куће у престоници Душановој, како се бешчасте српске кћери и народ трпи муке највеће ту, у крајевима, где беше стара српска слава и господство. Да, браћо, из тих крајева, па и из Прилипа, постојбине нашег највећег јунака Краљевића чујете ропске уздахе и звек ланаца, кога бедни потомак Марков још вуче; а Косово тужно још се и сад сваким даном залива српском крвљу, још чека освету, још жедни за крвљу непријатељском, коју тражи

праведна крв Лазарева и Обилићева. И ми и данас, над тим тужним разбојиштем, над тим светим гробљем наших диввитезова, над тим попришетм славе бесмртнога Обилића, можемо јекнути уз онај тужни јек гусала, што га народ пропрати песмом, у којој наш велики јунак Краљевић, као представник туге народне, пролива сузе од очију и говори:

„Давор, здраво, ти Косово равно,
Што ли си ми дочекало тужно!...

Марку се код тих речи скотрљаше сузе као ораси, али се не хте јављати. Чекао је шта ће се даље урадити. А у души му дође тако мило да је заборавио и опростио све муке што их до сад поднесе. Би за овакав тренутак дао и своју русу главу са рамена. Беше чак готов поћи на Косово, па ма опет допао робије.

— За срце уједају ове речи свакога Србина, ту с Марком плаче цео народ наш: али сем тих племенитих суза великог витеза нашег треба нама још и мишица Краљевића и Обилића! продужује све ватреније говорник.

Марко крвав до очију, страшна погледа, ђипи, и са стегнутим песницама, дигнутим више главе, јурну говорнику као разјарени лав. Многе обали и погази ногама, те наста кукњава. Председник и секретари покрише лице рукама и у страху се забише под сто, одушевљени Срби позаглављиваше врата са страшном, очајном дреком:

— Помооомоооћ!

Говорник пребледео, клецају му ноге, дркће као у грозници, поглед се укочио, усне модре; упиње се да прогута пљувачку, те пружа вратом и зажмурује. Марко стиже до њега и замлатара рукама више његове главе, а викну страховитим гласом:

— Ево Марка, не бојте се, браћо!

Говорника обли зној, дође у лицу као чивит, занија се, и паде као свећа.

Марко стуче натраг, загледа се у овог онесвешћеног бедника, спусти руке и с изразом необична чуђења обазре се око себе. Сад се тек скамени од чуда кад виде како су

Срби заглавили врата и прозоре и вичу очајно: „Помоћ! Полиција.... зликовац!“

Марко се, малаксао од чуда, спусти на једну столицу, и зарони главу међу своје коснате крупне руке.

Сад му бејаше најтеже; јер, после тако силне наде у сигуран успех и толиког одушевљења, настаде нагли, неочекивани обрт ситуације.

Дуго је Марко седео тако, у истом положају, не мичући се, као окамењен.

Мало по мало, поче се кукњава утишавати, те место оне малопређашње страшне дреке настаде мртва тишина, у којој се лепо могло чути доста тешко дисање оног онесвеслог говорника, који се почео мало повраћати. Та чудна неочекивана тишина учини да председник збора, потпредседник и секретари почеше бојажљиво, опрезно подизати мало по мало главу. Гледају престрављено један другог с чудним изразом питања на лицима: „Шта је све ово, ако ко Бога зна?“ Затим почеше с већим чудом разгледати око себе. Сала готово испражњена, само сад с поља вире многе родољубиве главе кроз отворена врата и прозоре. У сали Марко као камен, седи на столици, с лактовима на коленима и главом наслоњеном на руке. Не миче се, не чује му се ни дисање. Они се изгажени одвукли побаучке за осталима напоље, а онесвеслi говорник се повраћа, гледа и он бојажљиво око себе, пипа се, гледа у председника и секретаре, па и он њих и они њега, као да са чуђењем, у страху, питају једно друго: „Шта би ово с нама? Јесмо ли заиста остали живи?!“ С највећим чуђењем им се свима заустављају погледи на Марку, а после опет између себе измењају погледе, који са изразима лица као да питају и одговарају: „Ко је ово страшило!?.. Шта да се ради?! — Не знам!“

И на Марка ова неочекивана тишина утицаше да подигне главу. И на његовом лицу беше готово исти израз чуђења: „Шта би ово од једном, ако ко Бога зна, браћо моја?!“

Најзад Марко нежно, меко, у колико је он то могао, ослови онога говорника, с погледом пуним милоште:

— Шта ти би, брате слатки, те паде?...

— Ударио си ме песницама! рече овај прекорно и пипну се руком по темену.

— Та нисам те се ни дотакао, тако ми вишњег Бога и светог Јована! Ти си лепо говорио, и велиш да Србима треба Маркова десница, а ја сам главом Краљевић Марко; па ти се само јавих; но ти си се пренануо.

Сви се присутни још горе збунише и почеше узмицати од Марка.

Марко сад проприча шта га је нагнало да умоли Бога, да га пусти да дође међу Србе, и шта је све с њим било, и какве је муке поднео, и како су му оружје и одело и тулумину одузели, и како је Шарац пропао вукући трамваје и окрећући долап бангованцијски.

Сад се говорник мало поврну, те рече:

— Е, брате, баш си лудо урадио!

— Досади ми ваша кукњава и непрестано зивкање! Претурах се у гробу, претурах више од пет векова, па баш се не могаше више трпети!

— Ама, то песме певају, брате слатки! То се само тако пева. Ти не знаш за поетику!

— Лепо, молим те, пева се, али тако сте и говорили; ето, ти сад баш тако нешто говораше!

— Немој бити простодушан, молим те, брате; није то све тако као што се говори. То се тако говори, да је стил лепши, китњастији! Види се да ни реторику не знаш. Старински си ти човек, брате слатки, па не знаш много ствари! Наука је, драги мој, далеко дотерала. Говорим, разуме се; али ти треба да знаш да, по правилима реторике, говорник треба да има леп, китњаст стил, да уме да одушеви слушаоце, да помене и крв и нож и ханџар и ропске ланце и борбу! Све је то само лепоте стила ради, а нико не мисли озбиљно, као то ти, да треба одмах засукати рукаве, па деде, удри се пестински. Тако нешто и у песми се баци фраза: „Устани, Марко....“ итд., али то је лепоте ради.... Не разумеш, брате, глупо си урадио, види се да си прост човек, старог кова! Примаш још речи у буквалном значењу,

а не знаш да литерарни стил настаје тек појавом тропа и фигура!

— Па шта ћу сад? Нити ме Бог позива натраг, нити овде могу опстати.

— Заиста незгодно! умеша се председник, као забринуто.

— Врло незгодно! рекоше истим тоном и остали.

— Шарац ми код једног сељака на исхрани, одела и оружја немам, а понестало ми и блага.... рече Марко у очајању.

— Врло незгодно! понови сваки од присутних по једанпут.

— Кад бисте имали добре жиранте, па да некако узмете новаца на меницу! — рећи ће говорник.

Марко не разумеде.

— Имате ли добрих пријатеља овде у месту?

— Немам овде никога до Бога,
Нема мени побратима мога,
Побратима Обилић Милоша,
Побратима Топлице Милана,
Побратима....

Хтеде Марко још ређати, али га онај говорник прекиде:

— Доста би била двојица; не треба више!

— Него, мислим се нешто.... — поче председник замишљено, важно, и застаде трљајући чело руком, а после краћег ћутања обрати се Марку с питањем:

— Је си ли писмен?... Умеш ли читати и писати?

— Умем и читати и писати, вели Марко.

— Мислим се нешто, како би било да некако поднесеш молбу за неку службицу? Могао би негде молити да те поставе за практиканта.

Једва се Марко објасни с њима шта је то практикант, и на крају крајева пристаде, јер му рекоше да ће на годину имати по шесет седамдесет дуката, а он јунак не имађаше паре ни динара.

Написаше му молбу, дадоше му пола динара за марку и пола динара да се њему нађе у невољи, ако би му што

било до невоље, и упутише га у министарство полиције да преда молбу.

*

Околина утиче на човека, па и Марко мораде у неколико подлећи том утицају, те поче и он заједно са својим врлим потомцима шеткати, њуцкати и гурати се пред министарским вратима с молбом у руци, чекајући да изиђе пред министра и да моли за мало државне службице, — колико тек да се храни хлебом, наравно белим.

Разуме се већ да то цоњање пред вратима није трајало кратко време, и после неколико дана му рекоше да молбу преда у архиву да се заведе.

Маркова молба задала је министру велике муке.

— О брате, шта да радим с овим човеком? Поштујемо га, рецимо; све, све, али није требало да долази. Није човек за ово време.

Најпосле му да, имајући у виду његов велики глас и раније заслуге, за практиканта у једном забаченом срезу у унутрашњости.

Сад Марко једва измоли да му поврате оружје и даду у министарству једну целу плату, те оде да искупи Шарца.

Шарац поред добре хране ипак није ни изблиза изгледао као пре; оронуо много; али и Марко је био лакши бар тридесет ока.

И тако Марко обуче одело, припаса оружје, опреми Шарца, напуни тулумину вином, обеси је о ункаш, узјаши Шарца, прекрсти се и пође на дужност, друмом куда му рекоше. Многи су га саветовали да иде железницом, али он то не хте ни за живу главу.

Куд год Марко скита све пита за тај срез и казује име среског начелника.

После дан и по хода стиже. Уђе у авлију среске канцеларије, одјаши, привеза Шарца за један дуд, скиде тулумину и седе под оружјем да у хладу пије вино.

Пандури, практиканти, писари извирују кроз прозоре с чуђењем; а свет далеко обилази јунака.

Долази капетан, коме је јављено да Марко долази у његов срез.

— Помози Бог! — рече.

— Бог помог'о, незнани јуначе! одговори Марко. Чим се он докопа оружја, коња и вина, заборави све муке и одмах се поче по старински понашати и говорити стихом.

— Јеси ли ти нови практикант?

Марко се каза, а за тим капетан рече:

— Е па не можеш ти бити у канцеларији с тим тулумом и оружјем.

— Овакав је адет у Србаља,
Прек' оружја мрко пију вино,
Под оружјем и санак бораве!

Капетан му стаде објашњавати да мора скинути оружје ако мисли остати у служби и примати плату.

Виде Марко да му нема друге, јер шта ће човек, мора живети, а блага му понестало; али се досети, те запита:

— Има ли нека служба где се носи оружје, да бих ја могао у њој бити?

— Има пандурска служба.

— Шта ради пандур?

— Па прати чиновнике на путу с оружјем, ако би их ко напао, да их брани; пази на ред, пази да ко не нанесе коме штете, и такве ствари, рече капетан.

— Е, тако! То је лепа служба!... одушеви се Марко.

*

И тако Марко постане пандур. Ово је опет утицај околине, утицај врлих потомака са врелом крвљу и одушевљењем да послуже својој отаџбини. Али Марко ни у овој служби не могаше бити тако прилагодан и ваљан ни изблиза какав би могао бити и најгори његов потомак, а камо ли други бољи.

Идући са капетаном по срезу виде Марко многу невољу, а кад му се учини једног дана, да ни његов капетан не ради баш право, удари га дланом, те му избије три зуба.

Због тога Марка ухвате после дугог бојног окршаја и спроведу у лудницу на преглед.

Тај удар Марко не могаше поднети и пресвисне потпуно разочаран и намучен.

*

Кад изиђе пред Бога, а Бог се смеје, све се тресу небеса:

— Освети ли, Марко, Косово? пита кроза смеј.

— Намучих се, а јадно ми Косово, нисам га ни видео! Бише ме, апсише ме, пандуриса', и најзад ме спроведоше међу луде! жали се Марко.

— Знао сам ја да нећеш боље проћи!.. вели Господ благо.

— Хвала ти, Боже, те ме опрости мука; а више ни сам нећу веровати кукању мојих потомака и плачу за Косовом! А ако им треба пандура, бар за ту службу имају доста на избор, све боље од бољега. Боже ми опрости, али ми се чини, да и нису моји потомци, и ако мене певају, него да су потомци онога нашег Суље Циганина.

— Њега сам им ја и хтео послати, да ме ниси ти онако молио да идеш. А знао сам, да им ти не требаш, вели Господ.

— И Суља би данас међу Србима био најгори пандур! Сви су га у томе претекли! вели Марко и заплака се.

Бог уздахну тешко и слеже раменима.

Радоје Домановић.

ЕВГЕНИЈА ГРАНДЕ.

(7).

— Да. Али то није ништа. Новине то тумаче као да имају права на то. Па, читај.

Гранде, који беше узајмио новине од Кришоа, пружи Шарлу пред очи злокобни чланак. У том тренутку јадни младић, још дете, још у годинама када се осећаји изливају с простодушношћу, бризну у плач.

— Добро је, рече у себи Гранде. Његов ме је поглед плашио. Сад плаче, спасен је. — И то није ништа, јадни мој синовче, настави Гранде јачим гласом, и не знајући да ли га Шарл слуша, то није ништа, утешићеш се; али...

— Никад! никад! Оче! оче!

— Он те је упропастио, остао си без ичега.

— Шта ме је стало? Где ми је отац? оче!...

Плач и јецање разлегаху се на страшан начин међу овим зидовима и понављаху се у одјецима. Све три жене, обузете сажаљењем, плакале су: сузе су заразне колико може бити заразан и смех. Шарл, не слушајући свога стрица, одјури у двориште, нађе степенице, попе се у своју собу, паде на постељу и зави главу у јастуке, да се сит наплаче далеко од својих сродника.

— Треба причекати да прође први пљусак, рече Гранде вративши се у дворницу, у којој Евгенија и њена мати беху брзо селе на своја места и наставиле рад уздрхталим рукама, пошто су обрисале очи... Али овај млади човек није ни за шта; он више мисли о мртвима но о новцу.

Евгенија уздрхта кад је чула како јој отац говори о најсветијем болу. Од тога тренутка она поче осуђивати свога оца. И ако беше заглушено, Шарлово јецање разлегало се у овој звучној кући; и његово потмуло плакање,

које изгледаше као да долази испод земље, престаде тек пред вече, пошто је постепено бивало све слабије и слабије.

— Сиромах младић! рече госпођа Гранде.

Кобан узвик! Чича Гранде погледа своју жену, Евгенију и тањирић са шећером; он се сети изузетнога доручка који беше спремљен за несрећнога рођака и устави се насред дворишта.

— Чујете ли, госпођо Гранде? рече он са својом обичном мирноћом, ја се надам да ћете ви једном престати с вашим расипањем. Не дајем вам ја *свој* новац да кљукате шећером тога младога Никоговића.

— Мајка није ту ништа крива, рече Евгенија. Ја сам..

— Ти ваљда зато што си пунолетна, настави Гранде прекидајући своју кћер, хоћеш да ми идеш уз нос? Не заборављај, Евгенија...

— Оче, син вашега брата не треба да остане код вас без..

— Јест, јест, јест, јест! рече качар у четири хроматична тона; те син мога брата је ово, те мој синовац оно. Шарл се нас ништа не тиче; он нема ни кршене паре; његов је отац банкротирао; пошто се буде сит исплакао, тај ће господичић да се чисти одавде; нећу ја да ми он буни целу кућу.

— Шта је то, оче, банкротирати? упита Евгенија.

— Банкротирати, одговори отац, то је учинити најнечасније дело међу свима делима која могу осрамотити човека.

— То мора да је велики грех, рече госпођа Гранде, и мога девера чекају паклене муке.

— Ти одмах у твоје литаније, рече он својој жени слежући раменима. — Банкротирати, Евгенија, настави он, то је крађа, коју закон на жалост узима у заштиту. Људи су дали Виљему Гранде своју робу, јер је уживао глас часна и поштена човека; а он им је све појео, оставивши им само очи да могу плакати. Разбојник на друму часнији је од банкрота; он кад те нападне, бар се можеш бранити; осим тога, он ставља на коцку свој живот; док банкрот.... Укратко, Шарл је осрамоћен.

Ове речи одјекнуше у срцу Евгенијином и падоше на њ свом својом тежином. Поштена као нежан цветак у шуми, она није знала ни за начела овога света, ни за варљива умовања, ни за софизме; она, дакле, прими свирепо објашњење које јој отац намерно даде о банкротству, не казујући јој разлику између ненамернога банкротства и банкротства намернога.

— Па зар ви, оче, нисте могли предупредити ту несрећу?

— Мој се брат није ни обраћао на мене: у осталом, он дугује четири милиона.

— Колико је то милион, оче? упита она с безазленошћу детета које мисли да може лако наћи оно што жели.

— Милион? рече Гранде. То је милион комада од двадесет суа, а пет комада од двадесет суа чине пет динара.

— Боже! узвикну Евгенија, како је мој стриц могао имати четири милиона? Има ли још кога у Француској који може имати толико милиона?

Чича Гранде гладио је браду, смешио се, и брадавица на његову носу чисто се ширила.

— Али шта ће бити с мојим рођаком Шарлом?

— Он ће отпутовати у Индију, где ће се, по последњој жељи свога оца, потрудити да стече имања.

— Али има ли новаца да отпутује тамо?

— Ја ћу му платити пут... до... јест, до Нанта[1].

Евгенија обисну оцу о врат:

— Ах! оче, како сте ви добри!

Она га је толико љубила да је готово стид било Грандеа, кога је савест помало гризла.

— Треба ли много времена да се стекне један милион? упита га она.

— Па, рече качар... ти знаш колико је наполеон: е педесет хиљада наполеона чине један милион.

— Мама, ми ћемо палити у цркви свеће да му Бог услиши жеље.

[1] Од Сомира до Нанта има од прилике један сат железницом. Пр.

— То сам и ја помишљала, одговори мати.

— Тако, само тако! Само да вам је да трошите новац, узвикну отац. Ама, мислите ли ви да се овде преснпа?

У том тренутку чу се из собе на тавану угушено јецање, тужније но икад, које престрави Евгенију и њену мајку.

— Нанона, иди види горе да се не убије, рече Гранде. А вас две, настави он окренувши се жени и ћерки, узмите се у памет. Ја одох. Идем до наших Холанђана који данас путују. Затим ћу отићи до Крншоа, да се разговорим с њиме о свему овоме.

Он оде. Кад је Гранде затворио врата, Евгенија и њена мати дахнуше душом. До овога јутра Евгенија никад не беше осетила никакву тегобу у присуству свога оца; али од пре неколико сахата свакога тренутка мењали су се у њој и осећаји и мисли.

— Мама, колико се златника добија за једно буре вина?

— Твој отац узима за буре између сто и сто педесет динара, каткад две стотине, колико сам чула.

— Кад добије од бербе хиљаду и четири стотине буради....?

— Бога ми, чедо моје, не знам колико је то; твој ми отац никад не говори о својим стварима.

— На, то тата мора да је богат.

— Може бити. Али ми г. Кршио рече да је пре две године купио Фроафон. С тога неће имати готова новца.

Не знајући више ништа о имовном стању свога оца, Евгенија се не упусти у даље рачунање.

— Није ме спазило, сироту дете! рече Нанона вративши се. Лежи на постељи па плаче као Магдалена: жалост га је погледати. Каква је то туга обузела јадног лепог младића?

— Брзо, мама, да га тешимо; а ако чујемо куцање, сићи ћемо.

Госпођа Гранде не могаше се противити умиљатоме гласу своје кћери. Евгенија се показа узвишена, у њој се пробуди жена. Обе, устрептала срца, попеше се у собу Шарлову.

Врата беху отворена. Млади човек није ништа ни видео ни чуо. Гушећи се у сузама, тужно је цвилео.

— Како воли свога оца! рече Евгенија тихим гласом.

Било је немогућно превидети у изговору ових речи наде једнога срца које је и не знајући било заљубљено. Зато госпођа Гранде и погледа своју кћер погледом пуним материнске љубави; затим јој сасвим тихо рече на уво:

— Пази, ти ћеш га још заволети.

— Волети га! настави Евгенија. Ах! да знаш шта је отац рекао!

Шарл се окрете, спази своју стрину и своју рођаку.

— Изгубио сам оца, јадни мој отац! Да ми је поверио тајну своје несреће, ми бисмо заједно радили да је поправимо. Боже мој! добри мој отац! тако сам сигуран био да ћу га опет видети, да сам га, чини ми се, хладно пољубио...

Јецање му не даде даље.

— Ми ћемо се молити Богу за њ, рече госпођа Гранде. Покорите се вољи Божјој.

— Будите храбри, рођаче, рече Евгенија. Губитак се не може накнадити: зато мислите о томе како ћете спасти своју част....

Са оним нагоном, са оном вештином жене, која има духа у свему, чак и онда кад теши, Евгенија је хтела да завара бол свога рођака скрећући му пажњу на њега самога.

— Моју част?... узвикну млади човек, уклонивши косу са чела једним наглим покретом.

И он седе на постељу, скрстивши руке.

— Ах! јест, заиста. Мој је отац, рече ми стриц, банкротирао.

Он јаукну и покри лице рукама.

— Идите, рођако, идите! Боже мој! Боже мој! опрости моме оцу; њему је морало бити врло тешко.

Било је нечега ужасно примамљивога у изразу овога бола младог, искреног, бола без рачуна, без задњих мисли. То беше чедан бол који чиста срца Евгеније и њене матере разумедоше, кад их Шарл једним покретом замоли да га оставе сама. Оне сиђоше, ћутећи седоше на своја места

крај прозора, и радиле су од прилике један сахат, не проговоривши ни речи. Потајним погледом који је бацила на ствари младога човека, оним погледом девојака које за трепут ока све виде, Евгенија беше уочила лепе ситнице његове тоалете, његове маказе, његове бријаче украшене златом. Ова непољена раскош, сагледана кроз бол, учини јој Шарла још занимљивијим, можда по контрасту. Никад догађај тако важан, никад призор тако драматичан није потресао уобразиљу ова два створења, која су вечито била у тишини и самоћи.

— Мама, рече Евгенија, ми ћемо понети црнину за стрицем.

— Како буде наредио твој отац, одговори госпођа Гранде.

Оне поново заћуташе. Евгенија је убадала своју иглу с таком правилношћу у покрету, да би посматрач могао уочити да је утонула у мисли. Прва жеља ове дивне девојке беше да и сама узме учешћа у жалости свога сродника. Око четири сахата, јак удар звекира одјекну у срцу госпође Гранде.

— Шта је твоме оцу? рече она својој кћери.

Виноградар уђе весео. Пошто је скинуо рукавице, он протрља руке тако живо, да би кожу са њих згулио, да им покожица није била као руска кожа, само без мириса на смолу и тамјан. Ходао је, гледао кроз прозор какво је време. Најзад му се тајна оте.

— Жено, рече он не муцајући, свима сам им подвалио. Продао сам вино! Холанђани и Белгијанци требало је јутрос да отпутују; ја сам се прошетао по тргу, испред њихове гостионице, као човек који се шета беспослен. Онај човек, кога познајеш, приђе ми. Власници свих добрих винограда нису хтели да даду вино, него хоће да чекају; нека их нека чекају. Наш Белгијанац беше у очајању. Ја сам то видео. Сад је погодба свршена, он је купио све наше вино, по две стотине динара буре, половину да положи у готову. Платио ми је златом. Уговор је начињен и ево шест златника за тебе. Кроз три месеца вину ће пасти цена.

Ове последње речи он изговори мирним гласом, али с таком иронијом, да би Сомирци, искупљени у том тренутку на тргу и поражени гласом о продаји коју је Гранде закључио, уздрхтали, да су их чули. Паника би оборила вино за педесет на сто.

— Ове године добили сте хиљаду бурадн, је-л-те, оче? рече Евгенија.

— Тако је, чедо.

Ова реч била је највећи израз качареве радости.

— То чини две стотине хиљада динара?

— Тако је, госпођице Гранде.

— Па ви онда, оче, можете лако притећи у помоћ Шарлу.

Зачуђеност, гнев, препераженост Валтазарова кад је спазио „Мене—Текел—Ферес“[2] не могу се сравнити с хладним гневом Грандеовим који, не мислећи више о своме синовцу, нађе овога поново у срцу и у рачунима своје кћери.

— А! ово је којешта! одкако је тај господичић ступио у *моју* кућу, све се у њој окренуло тумбе. Ви изигравате госпође које купују слаткише, веселе се, приређују гозбе. То ја нећу да трпим. Ја ваљада знам, у мојим годинама, како треба да се понашам! У осталом, не трпим лекције ни од моје кћери, ни од кога другог. Ја ћу учинити за свога синовца колико треба да учиним, и вас се то ништа не тиче. — Што се тебе тиче, Евгенија, додаде он окренувши се к њој, да ми га ниси више поменула! иначе ћу те послати с Нанином у опатију Ноаје, и то још сутра, само ако те чујем. Где је тај млади човек? Је ли сишао?

[2] По Светоме Писму (Данило, гл. V.). Валтазар, син Навуководоносоров, био би последњи крал вавилонски (554—538 пре Хр.). Једне ноћи, кад је пировао, заповеди да му се донесу, размећући се безбожношћу, свети судови, које Навукодоносор беше некад однео из јерусалимскога храма. Чим је учинио ово обесвећење, безбожни владалац са страхом виде, како нека рука исписује на зиду, пламеним потезима, тајанствена писмена, која ни Валтазар нити ико на његову двору не могаше прочитати. Дозваше пророка Данила. — Бог је, рече он краљу, послао ову руку и ево шта је написано: *Мене*, *Текел*, *Ферес*, *Мене*, Бог је бројао твоје царство и до краја избројао; *Текел*, измерен си на мерила и нашао си се лак; *Ферес*, раздељено је царство твоје и дано Мидијанима и Персијанима. И доиста, још исте ноћи би Валтазар убијен и царство преузе Дарије Мидијанин. Пр.

— Није, одговори госпођа Гранде.

— А шта ради горе?

— Плаче за својим оцем, одговори Евгенија.

Гранде погледа своју кћер и не умеде ништа рећи. И он је био по мало отац. Пошто је једанпут двапут прешао преко собе, он се брзо попе у свој кабинет — да размисли у које хартије да уложи новац. Његових две хиљаде ланаца оборене шуме беху му донели шест стотина хиљада динара; кад се овој суми додаду: новац који је добио за своје тополе, његови приходи прошле и ове године, поред две стотине хиљада динара од продаје коју је мало пре био закључио, могао је саставити девет стотина хиљада динара. Двадесет на сто да заради за кратко време на ренти, која је продата по седамдесет динара, мамило га је. Он исписа своје рачуне на оним истим новинама које беху донеле белешку о смрти његовога брата, слушајући, и ако на њ није обраћао пажњу, поред себе, јецање свога синовца.

Нанона удари руком у зид, да позове свога господара да сиђе, јер је вечера била на столу. Под сводом и на последњем басамаку од степеница, Гранде је говорио у себи: — Пошто ћу добити осам на сто камате, уложићу новац у државне хартије. За две године имаћу милион и пет стотина хиљада динара, које ћу повући из Париза све у злату.

— Но, а где ми је синовац?

— Он каже да неће да једе, одговори Нанона. Он ће се разболети.

— Нека га; у толико ћемо више уштедити, одговори јој Гранде.

— Оно, и то је истина, рече она.

— Најзад, неће плакати вечито. „Глад изгони вука из шуме.“

За вечером је владала необична тишина.

— Драги Гранде, рече госпођа Гранде кад је чаршав дигнут, треба да обучемо црнину, у знак жалости.

— Заиста, госпођо Гранде, ви већ не знате шта да измислите, само да трошите новац. Жалост је у срцу а не у оделу.

— Али црнина за братом неопходна је, и црква нам налаже....

— Купите црнину са својих шест златника. Мени ћете дати само флор, то ће мени бити довољно.

Евгенија подиже очи к небу не рекавши ни речи. Први пут у животу њене племените наклоности, успаване, угушене, али наједанпут пробуђене, беху свакога тренутка вређане. Ово вече било је по изгледу слично многобројним вечерима њиховога једноликог живота, али је ван сваке сумње било најужасније. Евгенија је радила не дижући главе, и не употреби никако корпу за рад, коју је Шарл у очи тога дана с презирањем био погледао. Госпођа Гранде плела је своје рукавице. Гранде је пуна четири сахата обртао палце, занет својим рачунима, чији су резултати требали сутрадан да зачуде Сомир. Тога дана нико им не дође у походе. У томе тренутку цела је варош говорила само о Грандеовој продаји, о банкротству његовога брата и о доласку његовога синовца. Из потребе да ћеретају о својим заједничким интересима, сви власници винограда, из вишег и средњег сомирског друштва, беху код господина од Грасена, где се осуло дрвље и камење против некадањег кмета.

Нанона је прела и зујање њенога чекрка беше једини глас који се чуо под сивкастом таваницом дворнице.

— Нећемо похабати наше језике, рече она показујући своје зубе, беле и крупне као ољуштен бадем.

— Не треба ништа хабати, одговори Гранде тргнувши се из својих размишљања.

Он је видео пред очима осам милиона динара које ће имати кроз три године и пловио је по овом великом златном језеру.

— Време је да се леже. Ја ћу за све вас отићи моме синовцу да му кажем „лаку ноћ“, и да видим хоће ли шта.

Госпођа Гранде застаде на степеницама да чује разговор између Шарла и свога мужа. Евгенија, смелија но њена мати, попе се два басамака више.

— Шта је, синовче, тешко вам је? Шта ћете, плачите, то је природно. Отац је отац. Али треба се помирити с несрећом која нас снађе. Ја се бринем о вама, док ви плачете. Ја сам, видите, добар сродник. Но, но, будите храбри. Хоћете ли чашицу вина? Вино не стаје ништа у Сомиру; овде се вино нуди као у Индији шоља чаја. — Него, настави Гранде, ви сте у мраку. То не ваља! не ваља! треба човек да види шта ради.

Гранде приђе камину.

— Гле! узвикну он, стеаринска свећа! Где су до врага нашли стеаринску свећу? Ове би ми несреће дигле и кров над главом, само да угоде овоме момку.

Кад чуше ове речи, мајка и кћи уђоше у своје собе и легоше у постељу, брзо као кад се поплашени мишеви разбегну у своје рупе.

— Госпођо Гранде, ви као да имате читаво благо? рече Гранде улазећи у собу своје жене.

— Драги мој, сад се молим Богу, причекајте, одговори јадна мати уздрхталим гласом.

— Нека иде до ђавола тај твој Бог! одговори Гранде гунђајући.

Тврдице не верују у будући живот; за њих је садашњост све. Ова рефлексија баца страшну светлост на садашње доба, у коме, више но у ма које друго време, новац влада законима, политиком и наравственошћу. Установе, књиге, људи и доктрине, све је у завери да поткопа веру у будући живот, на који се друштвена зграда ослања већ осамнаест векова. Данас, данас је мртвачки сандук прелаз кога се мало ко боји. Будућност, која нас је чекала с оне стране *Requiem*-а (опела), пренета је у садашњост. Дочепати се *per fas et nefas* земаљскога раја раскоши и таштих уживања, претворити у камен своје срце и мучити своје тело ради пролазних уживања, као што су се некад подносиле муке ради вечитог блаженства, то је данас општа мисао,

мисао исписана у осталом свуда, па чак и у законима који питају законодавца: „Шта плаћаш?“ уместо да му кажу: „Шта мислиш?“ Кад ова доктрина буде прешла из вароши у народ, шта ће бити од ове земље?

— Госпођо Гранде, јеси ли готова? рече стари качар.

— Драги мој, молим се Богу за тебе.

— Врло добро! лаку ноћ. Разговараћемо сутра у јутру.

Јадна жена засна као ђак који није научио своје задатке, па се боји да види љутито лице учитељево кад се пробуди. У тренутку када се, из страха, сакрила под јорган да не би ништа чула, Евгенија јој се прикраде, у кошуљи, босонога, и пољуби је у чело.

— Ох! добра мајко, рече она, сутра ћу му рећи да сам ја свеће купила.

— Не, он би те отерао у Ноаје. Пусти ти мене, неће ме појести.

— Да ли чујеш, мама?

— Шта?

— Па, *он* још плаче.

— Иди, лези, кћери. Назепшћеш тако боса: под је влажан.

Тако прође свечани дан, који је имао бити од утицаја на цео живот богате и сироте наследнице, чији сан од тада није био ни тако потпун ни тако миран као што беше дотле. Доста често извесне радње у људском животу чине се, књижевнички говорити, невероватне, ма да су истините. Да није то отуда, што човек готово увек пропусти да на наше спонтане одлуке баци неку врсту психолошке светлости, не објашњујући тајанствено засноване разлоге који су те одлуке учинили неизбежним? Можда је дубоку страст Евгенијину требало испитати до њених најтананијих појединости; јер она постаде права болест, како би рекли неки подругљивци, и би од утицаја на цео њен живот. Многи људи више воле порицати исход, но мерити јачину веза, чворова, спона које потајно спајају један факт с другим у реду моралном. Овде ће дакле прошлост Евгенијина служити, за посматраче људске природе, као јемство да је њена

неразмишљеност била безазлена, а изливи њене душе нагли и изненадни. У колико јој је живот био мирнији, у толико се јаче у њеној души развило женско сажаљење, тај најдушевнији осећај. Зато се, потресена догађајима тога дана, и будила неколико пута да ослушкује свога рођака, мислећи да је чула његове уздахе који су јој од јуче одјекивали у срцу: час га је видела како издише од туге, час га је сањала како умире од глади.

Рано у јутру чу зацело неки страховит узвик. Одмах се обуче, и зором отрча, лако као срна, своме рођаку, који беше оставио врата отворена. Свећа беше догорела у чираку. Шарл, кога природа беше савладала, спавао је обучен, седећи на једној столици, оборене главе на постељи; сањао је као што сањају људи којима је желудац празан. Евгенији би могућно еита да се наплаче; да се диви овом младом и лепом лицу, као мермер белом од бола, овим очима које беху надувене од плача и које, онако затворене, као да су још лиле сузе. Шарл по нагону погоди да је ту Евгенија; он отвори очи и виде је уплакану.

— Опростите, рођако, рече он, очевидно не знајући ни које је доба ни где је.

— Овде има срдаца која вас разумеју, рођаче; *ми* смо мислиле да вам треба шта. Требало је да легнете, тако се само замарате.

— То је истина.

— Ја вас остављам; збогом.

(Наставиће се).

Х. де Балзак.

(С француског превео Д. Л. Ђокић.)

ЛУГУ.

Твојих жбунића, и мириса твога,
Моја се душа још и сада сећа,
Кад нас после зимског ветра студенога
Огреје сунце топлога пролећа.

По теби бруји глас веселих тица,
А рано цвеће овде онде вири,
Разлеже се песма лепих другарица,
Играју се игре несташни пастири.

И вазда̂н тако, од хлада до хлада,
Текла би радост и весеље право,
А у вече када потерамо стадо —
Ти си и за сутра исто обећав'о!

И било је увек раја и милине,
Многе часе и ја могах срећним звати,
Али оно за чим моје срце гине —
То ми никад, никад ниси мог'о дати!...

Сокољанин.

ИЗ ПЛАМИЧАКА....

У Чуну.

Дуни, ветре, мало јаче,
Ветре лагани,
Ходи, драга, да загрлим
Стас ти танани!
Наслони се јаче на ме,
Цвете убави,
Не дркћи ми на грудима,
Моја љубави!
Не плаши се када талас
Чамац запија,
Већ послушај како славуј
Песме извија,
И погледај како месец
Броди над нама!
Поверимо љубав нашу
Сјајним звездама;
Заблистаће оне јаче
Пуне радости,
Јер међ' њима нема, злато,
Светске пакости.

Јела.

МАКАР ЧУДРА.

(1).

С мора је дувао влажан, хладан ветар и разносио по степи сетну мелодију ударања морских таласа о брегове и шушањ приморских шумарака. По каштто наиане на ветру по који озебао, спрчен, жут листак, и расипри пламен, од којега уздркће јесења магла и склони се као уплашено, дајући прилику да се за часак угледа с леве стране безгранична степа, с десне бескрајње море, а право спроћу мене снажни Макар Чудра, стар Циганин, који чува коње своје черге разапете на педесет корачаја од нас.

Ништа га се није тицало што му је хладни ветар разгрнуо кабаницу, разголитио чупаве, мрке прси и немилосно их шибао; он је, наслоњен, мирно лешкарио у лепом, слободном, јуначком ставу, окренут лицем к мени, методично потезао димове из грдно велике луле, пуштао их у густим колутовима на уста и на нос, и гледајући преко мене некуд у мртву тмину степе, разговарао непрестано, не покушавајући ни једним покретом да се заклони од оштрог ветра.

— Дакле, ти идеш? То је паметно. Леп си избор учинио, соколе. Тако и треба: иди и гледај; а кад се нагледаш, лези и умри — то је све!...

„Живот? Други свет? настави он, пошто чу моју примедбу на његово „тако и треба"... Е—е! А шта се то тебе тиче? Зар ти сам ниси живот? Други људи живе без тебе и живеће без тебе. Зар ти мислиш да си потребан некоме? Ниси ни хлеб, ниси ни штап, па и не требаш ником....

„Учити и учити, велиш ти? Али можеш ли ти то научити, како да људи постану срећни? Не, не можеш. Прво остари, па онда говори да треба учити. Зашто учити? Сваки зна шта му треба. Ко је паметнији, тај узима оно што има, а глупљи не добијају ништа; и сваки се учи сам...

„Смешни су ти твоји људи. Скупили се у гомилу, те гњаве један другог; а погледај шта је места на земљи; — он показа руком далеко на степу... И непрестано раде. Зашто, за кога? Нико не зна. Гледаш како човек оре и нешто мисли: ето, он ће у зноју, кап по кап, искапати своју снагу на земљу, а затим лећи у њу и иструнути у њој. Ништа после њега не остаје, ништа он не види од своје њиве, и умире будала каква се и родио....

„Зар се он само зато родио да прочепрка земљу и заклопи очи пре но стигне да гроб себи зачепрка? Зна ли слободу? Разуме ли просторију степе? Раздрагава ли његово срце разговор морских таласа? Е—е! Он је од рођења, па кроз цео живот, роб и ништа више. Шта је он у стању да учини од себе? Ништа; сем да се утопи, ако се мало опамети. . . .

„А ја сам, ево види, за својих педесет осам година толико свачега видео да, кад би се све турило на хартију, не би стало у хиљаду торби као што је та твоја. Чик погоди где сам све био? Не можеш. Ти ни у сну ниси сањао таквих места у којима сам ја бивао. Тако и вреди живети: иђи, иђи — више ништа. Немој се дуго бавити на једном месту; што ће ти то? Као што се дан и ноћ вечито витлају око земље, избегавају једно друго, исто тако избегавај и ти разговор о животу да ти живот не омрзне. Јер ако се даш у мисли, омрзнуо си живот. Тако увек бива, то се и мени десило. Е—е! Десило, соколе!...

„Лежао сам у тамници, у Галицији. Једном, од туге, наметну ми се мисао: зашто ја живим на свету? А у тамници је тешко, соколе, те још како тешко; и туга ми — чим ми се поглед отме на прозор — обујми срце и стеже га као клештима. Ко да каже зашто човек живи? Нико, соколе! Не треба се о том ни питати. Живи, па то ти је! И шетај, и око себе гледај, па те неће туга никад обурвати. Тада у мало што не затегох свој рођени појас. Тако је то!

„Хе! Разговарао сам с једним човеком. Напрасита луда, ваш Рус. Треба, вели, живети не тако како би ти хтео, већ како је Бог рекао. Буди, каже, покоран Богу, па ће ти

дати све што му заиштеш. А сам је сав у закрпама.... Ја му онда рекох да испроси у Бога ново одело. Он се због тога наљути на ме и отера ме с псовком... А баш мало пре је говорио како треба праштати људима и волети их. И мени је он требало да опрости ако сам га увредио. Леп учитељ! Они уче да се мање једе, а сами једу по десет пута на дан...."

Он пљуцну у ватру, ућута, и препуни лулу. Ветар је тихо и тужно јадиковао за нечим, у мраку су ђзали коњи, а испод черге брујала нежна, страсна песма. То пева лепа Нона, кћи Макарова. Познавао сам њен пуни, грудни глас, у коме си чуо као некакво чудновато незадовољство и охолост, било да пева, било да те здрави. На њеном црнопураетом лицу засела је охолост царице, а из њених влажних црних очију говорила је свест о њеној дражи и заносној лепоти, а с тим и презирање свега што није она сама.

Макар ми пружи лулу:

— Пуши! Лепо пева цура? Тако! А би ли волео кад би се нешто онаква загледала у те? Не би? Добро. Тако и треба — не веруј девојкама и пази да си подаље од њих. Цури је милије и пријатније љубити се но мени лулу пушити; а пољубиш ли је, срце ти је оковано, песта слободе. Она те нечим што се не да ни видети ни прекинути чврсто прикује за се; ти јој даш своју душу, а себи оставиш остало. Веруј! чувај се девојака! Вечито лажу, змије. Она ти прича да те воли више свега на свету, а само је иглом боцни, готова је да ти срце рашчупа. Збиља, соколе, да ти кажем једну причу. Памти; ако је упамтиш бићеш целог века слободна тица....

„Био и живео на свету Зобар, млад Циганин, — Лојко Зобар. Знала га је сва Маџарска, и Чешка и Славонија, и сви крајеви покрај мора. Беше то одважно момче. Није било села у тим земљама, где се њих пет шест не би заверило да умлате Лојка. И он је поред свега тога живео; и ако му се где какав коњ допао, украо би га, па да га читава војска чува. Е—е! зар се он бојао кога? Да сâм сатана дође са својом пратњом, Лојко — ако га не би мо-

гао ширнути ножем — бар би га поштено изгрдио; а већ да би остали ђаволи однели по једну заушницу, то је више по сигурно.

„Све су га черге знале или су слушале о њему. Ништа није волео осим коња, па и њих не дуго: појаши мало па прода; а коме требају паре, тај их и узме. Он није ништа ценио: да ти је затребало његово срце, он би га сам ишчупао и дао ти, само кад би знао да ти то може што помоћи. Ето какав је био, мој соколе!

„У то време — а то је било пре десет година — наше су се черге сељакале по Буковини. Једном — сећам се да је била јесења ноћ — поседали ми: ја, Данило војник, онај, знаш, што је с Кошутом војевао, стари Нур, и сви остали, и Рада, кћи Данилова.

„Ти знаш моју Нонку. Царица девојка! Па ипак, с Радом је не можеш упоређивати, — то би била и сувишна част за Нонку! Слабе су речи да се о њој, о тој Ради, што каже. Још би се једино, можда, њена лепота могла на ћеманету одсвирати, па и то човек који би ћемане познавао као своју душу.

„Много је момачко срце она спржила, о-о много! Један стар магнат, перчинлија, кад је видео Раду на Морави, просто је бандисао. Блене у њу с коња и дрхће као да га је тролетница ухватила. А беше леп као ђаво о празнику: одело све златом везено, о бедрима пламти сабља као муња чим коњ ногом копне — сва је пуста у драгом камењу; а на капи плаветна кадифа, као да је парче неба откројио. Важан је то човек био, стари господар. Блену, блену, па рече Ради: „Ходи, пољуби ме, даћу ти пуну кесу пара!“ А Рада њему леђа и ништа више!.... „Опрости, ако сам те увредио, погледај ме бар лепо!“ Намах се слеже стари магнат и баци пред њу кесу — велику кесу, брате! А ова је као нехотично гурну у блато и ни да погледа. — „Ох, девојко!“ јекну он, на ошину коња бичем и запраши путем.

„По сутра дан ето га опет.... „Ко јој је отац?“ разлеже се као гром по чергама. Данило изиђе. „Продај кћер и ништи шта хоћеш!...“ А Данило ће њему: „Само

господа продају све, почев од својих свиња па до савести; а ја сам с Кошутом војевао и ничим не тргујем!“ Он дрекну и маши се сабље; но у том неко од наших тисну коњу у уво запаљену труд, те коњ наже путем као светлица! Ми после тога одмах дигнемо черге и... маглу! Измичемо један, други дан; кад, али ето ти њега опет: стиже нас! „ Еј, ви, виче: пред Богом и пред вама исповедам да ми је намера чиста; дајте ми девојку за жену; поделићу с вама све што имам, а богат сам, сила!“ — Сав гори и као биљка на ветру љуља се у седлу. Ми се замислимо.

„— Деде, кћери, говори! рече Данило под нос.

„— Кад би орлица од своје воље попла гаврану у гнездо, шта би постала? упита нас Рада.

„Данило се засмеја, па с њим и ми сви у глас.

„— Тако, кћери! Чу ли, господару? Потражи голубице; оне су попустљивије... И ми одосмо.

„А господар зграби капу, лупи је о земљу, па отпиште коња да се земља затресе... Ето каква је била Рада, соколе!

„Но, ево једанпут, седимо ми тако у вече, кад се зачу свирка у степи. Дивна свирка! Крв од ње у жилама ври и мами некуд. Свима нама, то осећасмо, хтело се од те свирке нешто такво после чега ни живети не би требало, или, ако би се морало, не друкчије него као цареви све земље... — Таква беше та свирка, соколе!

„Слушамо, а она све ближе. Гледамо, а из мрака се помоли коњ и на њему човек свира, приближујући се нама. Стаде код ватре, преста свирати, па се само осмејкује и гледа нас.

„— Е, Зобаре, ама јеси ли то ти! викну Данило радосно. Дакле, ово је Лојко Зобар!

„Брци му пали на рамена и помешали се с дугом црном косом; очи светле као сјајне звезде, а осмејак — право сунце, Бога ми! Просто као да је с коњем заједно скован из једне полуге гвожђа. Спрам ватре изгледа сав крвав и сева зубима смејући се. Нека будем проклет, ако га нисам волео као самог себе пре но је реч са мном проговорио или опазио да и ја такође живим на беломе свету!

„Видиш, соколе, каквих људи има! Погледа те у очи и одмах ти душу освоји; и ти не само да се због тога не стидиш, него ти је још и мило. С таквим човеком одмах и сам постајеш бољи. Мало је, пријатељу, таквих људи! Па и боље је што их је мало. Кад би много доброг на свету било, онда се не би за добро сматрало. Тако је! Но чуј даље.

„Рада ће рећи:

„— Дивно ти, Лојко, свираш! Ко ти је начинио тако гласно ћемане?

„А он смејући се:

„— Сам сам га начинио! И нисам га начинио од дрвета, већ од груди младе девојке, коју сам врло волео: а струне сам усукао од њенога срца. Још помало лаже ћемане, али ја умем вешто држати гудало у рукама! Видиш ли?

„Зна се да ми гледамо да одмах заћоримо девојку, да нам њене очи не би срце запалиле, него да саме за нама туже. Тако и Лојко. Но намери се на мајстора. Рада се окрете од њега, зевну и рече:

„— А још причају како је Лојко паметан и окретан! Како лаже свет!... То каза, па се уклони.

„— Е, е, е, лепотице, па ти си имала оштре зубе! кресну Лојко очима и одјаха с коња... Здраво, браћо! Ето вам и ја дођох.

„— Радујемо се госту, орле! одговори Данило. Па се пољубише, поразговараше, и легоше спавати....

„Тврдо су спавали. Кад у јутру, гледамо — Зобар повезао главу крпом. Шта ће то бити? Знате, коњ га на спавању копитом очешио.

„Е, е, е! Сетисмо се какав је то коњ био, па нам се осменуше брци; осмену се и Данило. А зар Лојко није био достојан Раде? Већ не! Ма како да је девојка лепа, душа јој је и тесна и плитка. Можеш јој торбу блага обесити о врат, па опет не може бити лепша но што је у истини. Е, добро!

„У то време послови нам добро иђаху, те се мало подуже забависмо на том месту. С нама је и Зобар. *То* беше друг! Мудар беше као старац, а знађаше и руско и ма-

царско писмо. Кад почне говорити, цео век човек не би спавао, слушао би га! А што свира — Бог ме убио, ако је још ко на свету тако свирао као Зобар! Кад једном превуче гудалом по струнама, срце ти заигра; кад превуче други пут, оно престане куцати од слушања; а он свира и смеши се. Слушајући његове песме, човеку се хоће и да плаче и да се смеје у исто доба. Чини ти се по кадшто да неко тужно јечи под гудалом, запомаже и пара ти груди као оштрим ножем. После као да стена прича небу приче, тужне приче. Девојка плаче испраћајући војна! Војно зове девојку у степу на састанак. И наједаред — хеј! као гром грми слободно, жива песма: још ће и сунце заиграти од ње на небу! Видиш како је, соколе!

„Свака жилица у твојем телу разуме ту песму и ти постајеш њен роб. Да откуд тада викне Лојко: „За ножеве, другови!“ — сви бисмо се латили ножева, и јурнули куд би нам казао. Све је могао учинити од човека, и сви су га волели, врло волели. Само Рада није за њим марила. Па да је само то, него му се још и подсмевала. Тешко је уцвелила срце Зобару, те како тешко! Лојко шкргуће зубима, чупа брк, очи му мрачније од бездана и покадшто тако сену да те страва хвата. Ноћу храбри Лојко тумарне у степу и тамо до сванућа плаче његово ћемане, плаче и сахрањује слободу Зобареву. А ми лежимо, слушамо и премишљамо: Шта ће бити? Јер знамо да је опасно стати између два камена, кад се један другом у сусрет котрљају — осакатиће. На то је и окретала ствар.

(Свршиће се).

(*С руског превео* Р.) М. Горки.

СОНЕТИ.

I.

Међ' женама младим, прекрасна и чиста,
На овоме свету теби нема равне:
Као алем камен твоја звезда блиста,
И пред њоме друге звездице су тавне!

Мио ми је живот, слатки су ми часи,
Док те нежно могу пригрлит' на груди,
Али шта ће бити, кад се све угаси,
Кад не могне ништа радост да пробуди!

К'о месец и сунце без небеског свода,
Као пусти човек без ума и слова,
Као без таласа и без риба вода,

К'о песити тигар, гладан а без лова,
К'о туга без суза које горко лије,
Тако ће ми бити, кад те земља скрије.

II.

О љубави, рецн, у коме си крају
Нашла твоје златне и свилене власи?
А румена ружа, је л' расла у рају,
Што ти тако лено обрашчиће краси?

Своје бисер зубе и устанца мала
Узела си можда из језера жива;

А лепота, реци, откуда је пала
На мраморно чело, које венац скрива?

Да л' анђели њоју те песме у рају,
Што доносе љубав, или сузе лију,
Те толику тугу или радост дају?

Је л' заждило сунце пламен тих очију,
Што у груд'ма срце снажи или коси,
Те осећа љубав, или мржњу носи?

Петрарка.

(*Превео* Драгослав.)

ПРЕГЛЕД

НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКОГ ЖИВОТА СРПСКОГА У XIX ВЕКУ.

V.

(3).

По убиству кнежеву, владу прими намесништво, с објавом да прима и извршење кнежеве мисли о националном ослобођењу. У ствари, оно не смејаше приступити делу, за које чак ни земљу не спремаше. Међутим оно напрегнуто одушевљење народно попушташе услед одлагања да се почне рат; а у Србији још више услед тога што либералнија намесничка политика и сам развитак земаљски ставише на дневни ред многа унутрашња питања. За то време пуца једна по једна веза ухваћена с представницима разних крајева, сталежа, цркава и вера. Босански и херцеговачки муслими остављени су опет сами себи, да подлегну разним ненационалним утицајима. Остављени су и остали савезници. Ово стање и непочињање рата још даје маха бугарском дизању претенсија на Маћедонију и Стару Србију. Потпомогнути руским утицајем који им иђаше на руку, Бугари захватају у своју црквено-националну област све земље дуж јужне границе Србијине, с Пиротом, Нишем и Прокупљем, гонећи на запад до Лаба, Ко-

сова, Подримља, где удараху о Арнауте. После неколико година, могло се чинити да Срби не могу тражити Срба преко јужне границе слободне кнежевине.

Међутим се зло упутило и са Србима на северу Саве и Дунава. 1867 године беше склопљена знаменита нагодба између Беча и Угарске, која Угарској са Хрватском даде слободу, каку није имала већ три и по века. Круна светога Стевана поста према Бечу потпуно своја. Угарска сад могаше слободно уређивати своје послове. Она их према Хрватској и Славонији уреди засебном нагодбом, остављајући овима пространу самосталност. Али унутрашњи угарски послови буду тако уређени, да је Маџарима дано не — првенство, не ни старешинство, него права господарска власт над осталим народима. За политички принцип беше узета грађанска слобода и једнакост, па су у то име укидане све повластице или нарочите уредбе појединих крајева, сталежа или народа. Тако буде укинута Војничка Граница у Банату (доцније ће се тако исто укинути у Хрватској и Славонији), и заведе се стање какво и по осталој земљи. А од црквено-народних повластица српских много буде окрњено и уједначено према општим државним уредбама. Све то беше у ствари политички псеудо-либерализам који прикриваше вољу да над угарским народима господаре Маџари место Беча. Они сад поновише оно што су радили 1848, само у блажем облику. Не признајући сем своје никаке друге народности у Угарској, они почеше радити, и раде на томе све до сад, да Србима одузму једно по једно народно право, једну по једну националну белегу, да их просто на просто помаџаре. Отуд се разви борба, која, на разним пољима и разним оружјем, непрестано траје. У тој су борби Маџари извојевали мало стварних добитака, али Срби су претрпели много великих штета.

Тако је било у ужој Угарској, а у Хрватској према Србима влада нарочита политика коју неки хрватски политичари испредоше заједно с Бечом и с папским Римом.

У својим дотадашњим огледима противу православља у Срба Рим се могао уверити да у томе не успева највише

зато што ови ту веру сматрају као своју народну. Зато се с те стране поче на Српство гледати као на окорелога грешника и противника. Тако су римски представници свуда потпомагали друге народности противу српске: немачку, талијанску, маџарску; а кад се Хрватска и Славонија ослободише превласти туђинске, Рим приљуби католичке Хрвате, прикупљајући све католике по тим земљама у то коло. То је лакше било, што су у Срба после смрти кнеза Михаила, слабљењем чистога националнога покрета, опет почели добивати маха погледи који су српску народност везивали с православном вером. Тада православни Срби опет отуђују католичке Сремце, Славонце и тако даље, а Хрвати их привлаче к себи. У томе им помаже сем црквеног још један туђ утицај; тај је долазио из Беча.

Кад је Аустрија догађајима 1859—60, 1866 и 1870 године уклоњена из Италије и из Немачке, окренула се Балкану. Она је и пре тога огледала да се по њему пружи. Раније векове да оставимо на страну, напоменућемо њен утицај на Србију у време Александра Карађорђевића, а било је више њених покушаја да то исто постигне и у Црној Гори. Али како је увек била везана приликама талијанским и немачким, па и угарским, није могла више снаге заложити у том правцу. То се промени после 1870, и у ње се јавља намера да оствари једну природну тежњу своје територије: да испуни празан простор у углу између њене угарско-хрватске и хрватско-далматинске границе. Како јој је пак српски покрет шездесетих година био показао да Срби неће свесно пристати да је у томе помажу, место њих истичу се српска најближа браћа, Хрвати, да они монархији отворе пут на суседно полуострво. А како се мислило да ће свему томе Срби бити противни, почеше се они потискивати и у Хрватској и Славонији и у Далмацији, а истицати се Хрвати; нарочито се пак радило да се сви католици огласе као Хрвати и да се упуте тако, како ће Бечу бити згодно.

Непосредни предмет бечких жеља беху Босна и Херцеговина, земље које су највише биле опаљене аустро-у-

гарском границом. А прилике у њима беху врло подесне за туђе насрове. Становништво беше друштвеним и верским раздорима разједињено. Између хришћана и муслима опет зијаше пропаст, а између католика и православних слабо беше заједнице. Мутне воде беше дакле доста. Требало је само створити или сачекати згоду, да се у тамошње послове умеша Беч. Та се прилика јави кад народу додија рђава управа турска и њени зулуми, те скочи на оружје.

Устанак поче 1875 године у Херцеговини, па поче избијати местимице и у Босни. Али он брзо узе тако јасну српску белегу на себе, да се Аустро-Угарска са својим намерама не смеде показати. Сем тога, устаници постигоше и лепих војничких успеха. Турци их не могаху ни савладати ни умирити, те се опет јавност српска усталаса, и буњаше се све више, тако да се напослетку чинило као да се вратило одушевљење из кнез-Михаилова времена. Поче се тражити да Србија и Црна Гора уђу у рат за ослобођење браће, а није се ни сумњало о њихову војничком успеху, јер се сматрало да је Отоманска не само политички трула него и војнички слаба.

Прилике међународне не беху за то повољне, а српска дипломатија слабо што беше урадила да злу доскочи. Споразума не беше ни с Бугарима, ни с Власима, ни с Грцима, ни с Арнаутима. Ни српско становништво преко границе не беше спремно да дочека ослободилачку војску. Муслимани српски и Арнаути и Османлије дочекаће је подједнако непријатељски. Хришћани ће листом прихватити оружје само у већем делу Херцеговине и на горњем Лиму, а иначе ће само појединци ускакати у борачке редове, док ће остали гледати на њих, са симпатијама али мирно. Па ипак владе попустише и објавише рат.

Стварност показа да су српске државице изазвале на борбу војничку силу првога реда; а још војничка њихна опрема застајаше и квалитативно иза квантитативно несразмернога противника. Па опет, кад се стане писати историја тадашњега ратовања, наћи ће се не само да је црногорско ратовање у зетској долини и у Херцеговини над-

манило сјајем све њихове раније ратове с турцима, него да је и отпор који је Србијина војска давала на Тимоку и, особито, на Морави такав био, да он треба да буде извор поноса и тадашњем и потоњим коленима. Савременици, напротив, гледаху на тадашње догађаје на бојишту Србијину, па чак и на црногорском, с правим разочарањем. Који су нерасудно очекивали да ће савезне кнежевине запалити Балкан, осветити Косово и поновити Душанову царевину — говораху с огорчењем како српска војска није оправдала наде које су у њу полагане. Свет поче долазити мало к себи кад виде како се и Русија мора напрезати, готово из све снаге, да сломи тога нецењенога српскога противника. Затим почеше долазити и видни успеси: Ниш, Пирот, Трн, Лесковац, Врање, Гњилан, Прокупље, Куршумлија падоше у руке једној војсци; Никшић, Бар, Улцињ, Подгорица другој. Па ипак први, мучни, утисак оста и после. Неку нелагод осећао је српски народ свуда.

Зло још горе позледише Руси на сан-стефанском миру с Турском. Грдне српске жртве беху плаћене незнатним делом у добити. Поред независности, Србија доби, и то с великом муком, мали део својих освојења, Црна Гора нешто више, а Босни и Херцеговини буде одређена аутономија. Бугарима напротив беше створена једна и пространа кнежевина, под номиналним старешинством султановим; она обухваташе не само све бугарске земље него и све оне српске које се затекоше под облашћу бугарскога јексархата, сем оно мало што беше добила Србија.

Што су Арнаути били почели одсецати Србију од Маћедоније, а јексархат јој одузео све на јужној њеној граници — то је сан-стефански уговор сада освештавао. Али ревисијом тога мира на берлинском конгресу буду Бугари сузбијени из Старе Србије и Маћедоније, и Србима се попусти према њима. Тим је јамачно отклоњен несумњив узрок великим доцнијим раздорима на Балкану. Да сан-стефанска Бугарска није била тада покварена, она би се покварила доцније. Бугарска не би могла бранити Маћедонију од удружених Срба (из Србије, Црне Горе, Босне и Херцего-

више), па можда и Грка. Срби пак нити би могли прегорети Скопље у ком се Душан прогласио за цара и Прилеп Краљевића Марка, нити би могли бити без пута ка Беломе Мору; а држећи моравску долину до више Ниша, увек би имали згоде да се пруже до скопске Црне Горе, а одатле на Вардар па све низ ту реку. Овако је добићем Ниша и троугла између Куршумлије, Врања и Пирота Србима опет пробијен пут између Арбанаса и Бугара и отворена веза с браћом даље на југ. То беше ресултат на првоме месту целокупне старе историје тих крајева која се није могла избрисати десетогодишњим радом бугарскога јексархата; али то је био и ресултат скоро проливене српске крви по том бојишту и уједно прегнућа кнеза Милана и његове дипломатије.

Том је приликом источна граница Србијина повукла источну националу српску према Бугарима преко Шоплука, давши Пирот Србима, а Белограчик, Трн и Брезник Бугарима. Тако је од онога граничнога појаса, између чистога српскога и чистога бугарскога народа, југозападни део припао Србима, као што им је у почетку века (1807—1813 и 1833) припао и северозападни део с Кнежевцем (Гургусовцем) и Зајечаром. Бугари добише много већи источни део.

Тако се прилично проширише границе Србијине. Проширене су нешто мало и црногорске, колико према Херцеговини толико према Старој Србији и у Зети. Свега је тада ослобођено од Османлија око 15.000 квадратних километара српске отаџбине. Још је знатније што су тада Топлица, Пуста Река, Јабланица, које припадоше Србији, и неки крајеви који припадоше Црној Гори повраћени од Арнаута. Други, којима је од њих претила погибао да их освоје као и горње, беху том приликом тако нето спасени од њих.

Али берлински мир одузима Србима у крајевима Дрини на запад много од онога што им је било дано на Сан-Стефану. Црној Гори он остави само део свега земљишта које јој је тамо одређено. У Берлину се са својим захтевима јавила Аустро-Угарска, која се за време рата била повукла, пошто се постарала да Србијина војска не прелази и не

освоја нимало преко Дрине. Њој је сад проширена и учвршћена власт на Јадранском Мору, а Босна и Херцеговина предане су јој на неодређено време, да их уреди и да у њима управља. Суседни новопазарски санџак беше остављен Отоманској, да би растављао Србију од Црне Горе, како се ове две слободне српске земље не би могле заједнички потпомагати и развијати. А да тај клин буде чвршћи, буду дана Аустро-Угарској нека права и над њим. У њему међутим влада и даље анархично стање, од кога православни Срби беже у Србију, Црну Гору и у Босну, а Арнаути се шире по јужном делу те земље. Тако поступно нестаје у њој живе везе од народа која би уз пркос политичких преграда ипак спајала две српске државе.

Арнаути су за време рата и после рата постигли нове успехе према српском живљу у неослобођеним крајевима. У оним деловима старе Зете што осташе султану, као и у водопађи горњега Лима, горњег Ибра, Ситнице, Белога Дрима они све више преовлађују. Тамо се на оба ранија начина Срби веома проређују, а Арнаути придођоше густим гомилама из Топлице, Пусте Реке и других крајева који припадоше Србији и Црној Гори. Управ готово цело арнаутско становништво на које је Србијина војска наилазила беше силом дигнуто с огњишта и бачено у крајеве који осташе султану. Тамо ће се ти Арнаути над српском рајом светити што су тако одагнани од завичаја. Још се они почеше ширити и по Црном Дриму и горњој вардарској водопађи.

Али Срби у Отоманској нису за време рата и после рата штетовали само од Арнаута. Огорчени на Србе који 1875 и 1876 године покренуше источно питање, турци гоњаху у своје раје сваки знак српски. Дотле још многобројне школе српске, и у местима бугарскога јексархата, буду све позатваране. Срби се услед те нове олује још више склањају под туђе заклоне и имена, нарочито под бугарске. А остајући, тада и после тога, под бугарским окриљем, многи се сродише с Бугарством и заборавише на Српство.

Тим је наш народ и према Турској много изгубио и снага му је тим према њој умањена, и ако је султанова царевина после рата и мира, губитком Босне, Херцеговине и крајева придружених Србији и Црној Гори, изгубила значај који је за Србе пре имала. Свакојако 1878 године Отоманска је била веома сузбијена. И не само то него је од тада свакоме јасно било да је добивена главна српска битка с њом, и да нам она не може више много сметати да опет будемо оно што смо били пре косовскога Видова дана. Србија беше стекла независност, била је проширена лепом земљином тековином, па се сматрало да те промене на боље треба и видно обележити. Пример и подстак даде суседна Румунија, која се прогласи краљевином, те и Србија, и ако доста мања од ње, објави своју краљевину 22 фебруара 1882 године.

То је поступно постало знатним чиниоцем поноса српскога, у земљи и у целом народу. Краљевско достојанство бише сталан узрок да се с већим поуздањем гледа у будућност Србијину и у могућност да она испуни оно што јој намењују народне жеље. Али, треба знати да је краљевина постала и тежак венац на глави Србијиној. Од Србије са тим именом много се очекује, много се захтева: врло често све оно што се види у других старих или великих краљевина. Заборавља се да је она мала и млада, па је с нестрпљењем коре и замерају јој, кад она не испуни све што се с разних страна пожели.

VI.

До устанка, рата и мира 1875—1878 године отоманска је власт господарила већином неслободне српске земље; после рата то је првенство прешло, окупацијом Босне и Херцеговине, на Аустро-Угарску. А за српску је будућност била само штета што је народнога противника унапред осуђенога на пропаст сменила јака модерна велика сила.

Још је абзбуршкој монархији повећана превласт над Србима тиме што је она сад обухватила обе српске државе, и једну и другу са северне и са западне стране. Тим је

она према обема стекла силан политички утицај. Њим је, као главном цртом, обележен сав најновији живот српски. Црна се Гора за цело ово време с тим утицајем како тако борила, и на крају се одбранила, и ако је борбом много претрпела. Али Србија је била не само новим створеним стањем него и дипломатијом јевропском, па и самом руском на Сан-Стефану и у Берлину, упућена на неко пријатељство с Аустро-Угарском. Они који обновљеној краљевини беху на челу бацише се 1882 сасвим на ту страну, и везују правац српске политике за политику снажнијега суседа. То је значило одрећи се многе тачке у дотадашњем програму Србијину. У новога је међутим савезника владала и тада, као год пре и после тога, несловенска и ненационална политика, те ради његових потреба и у Србији завлада сам несловенски, дакле ненародни и несрпски правац. Младој краљевини као да беше за време дотежало носити на својим раменима политику српскога ослобођења, те наста доба кад се место националне мисли истаче „државна идеја Србијина“. Нови правац истина не нађе у земљи одзива, али му заточници беху јаки, те се он држао дуго и без обзира на то.

А то се рђаво одазва на национално осећање изван Србије: губи се поверење и нада у Србију, слаби вера у будућност њену и опшиту. Сад почиње дизати главу давно сузбијени партикуларисам. На Цетињу се почиње за неко време службено истицати Црногорство. Готово сви католици издвајају се, са Хрватима и под хрватским именом, из заједнице српске. То највише раде службени утицаји, као што раде да тим правцем и у то засебно коло упуте, у Босни и Херцеговини, сем католика још и муслиме. Службени је проналазак и Бошњаштво, које је оглашено као засебна народност становништва у окупираним земљама. Напослетку се, после свега тога, почиње истицати и засебна маћедонска народност.

Истина, ни Србијанство, ни Црногорство, ни Бошњаштво, ни Хрватство (међу Србима) није потицало из средине народне (као што у неколико потиче Маћедонство), него их је политика озго натурила; али је сам факат, што

се то могло јављати, значајан као карактерна појава малаксалости националнога покрета. Место националних питања истичу се тада, као предмети бригâ, расправљањâ и пословањâ, питања земаљске привреде, народне просвете, унутрашњега уређења. И то није било само у Србији, него готово свуда.

Па ипак национално осећање, малаксало и потиснуто, беше у Србији довољно јако да избије и нађе одушке. Потиснута од Дрине, Србија се окреће на југ и на исток. Њени управљачи објавише да тамо треба њу проширити. Стара Србија и Маћедонија буду узети као предмет који треба задобити краљевини. Али због тога Србија долажаше у сукоб с Бугарством, које се тамо беше утврдило преко свога јексархата. Услед тога хладни пријатељство између Србије и младе кнежевине Бугарске, и почиње између њих нека противност. Тада се на раније бугарске гласове да је бугарско све до Мораве стаде одговарати да српској отаџбини, као њен део, припада и „средачка и видинска област" (онај источни део српско-бугарскога појаса, који по берлинском конгресу припада Бугарској). Стаде се проповедати њихово „ослобођење" од Бугарске. Та струја доби нове хране кад Бугари 1885 извршише уједињење Источне Румелије с Бугарском. Тада им Србија објави рат. Није овде место да се казују сви главнији узроци томе догађају; али је несумњиво да је у том рату нашла израз, свакојако несрећан израз, и збиљска потреба да се како год сузбије набујало Бугарство и тако да се одбрани све угроженије српско биће у Маћедонији и Старој Србији.

Ипак су национални разлози били у оглашавању тога рата веома узгредни; а кад се на то гледа поиздаље, онда се у спречавању бугарскога уједињења види у ствари чин противан старом националном правцу српском а доследан само оној „државној" политици која се почела 1882 године у Србији. Стога то српско ратовање и не нађе нигде одзива, ни у земљи ни у осталом народу. Ми бесмо осуђени, па ту осуду потврдише и ненадни војнички неуспеси.

Све то скупа беше сведоџба да је погрешан нови правац којим је Србија вођена. Кад се исте такe сведоџбе констатоваше и на другим пољима Србијина живота, на привреди народној, на трговини, на финансијама; кад се утврдило да Србији њен савезник не враћа услуге које од ње прима, јер он због свога унутрашњег политичког система не сме потпомагати Словенство или Српство ни на којој страни, дакле ни Србију: тада и онај правац у Србији паде. Што се он и после кад и кад јављао, то казује само колико мора бити силан утицај велике монархије од 45 милијуна становника на суседну, бројем душа, осамнаест пута мању земљу.

Као год у самој Србији, тако оглас рата и неуспешно ратовање 1885 године изазваше непријатне утиске и по српском народу преко границе. Те рђаве утиске не могаху поправити ни делимични успеси ратни, ни несумњиве сведоџбе српскога витешкога поступања према мало племенитом противнику, које се видеше на самом ратишту. Свуда народу нашем као да спадоше крила; нелагод која дође на њега после 1875 и још више 1878, па се појача од 1882, сад порасте: он беше духовно слабији да одбија све веће нападе који се на њега дизаху и у Угарској, и у Хрватској и Славонији, и у Далмацији, и у Босни и Херцеговини, тако да је у свим тим крајевима имао затим доста осетних губитака. Али су нарочито рђаве последице 1885 године у Маћедонији. Дотадашња непоколебљива цена првенства српског у оружју и јунаштву међу балканским народима беше пала, а подигла се Бугарима, и без тога срећнијим и надмоћнијим противницима српским у Маћедонији. И док се Србија сад беше огласила заточницом утврђенога политичкога реда на полуострву, Бугарска се беше истакла као срећни борац против отоманске власти у Румелији, па се поче говорити како је на реду да се она тако исто јави и у Маћедонији.

Тим беше сасвим угрожена будућност српска у тој земљи. То изазва политичаре и патриоте у Србији да дванаестак последњих година припону, колико толико, озбиљно на одржању оно свести српске што се у тим крајевима са-

чувало и на освешћавању и повраћању у крило српско оног света који се одвојио из српске заједнице. Томе су на путу биле многобројне сметње и противности, не само са стране бугарске, него и са више других. Од отоманских власти и портине политике, које се никако нису могле помирити с помишљу и фактом да у султановој царевини има још Срба, тих вековних изазивача њених брига и несрећа, с највећом је муком за једну по једну област ишчупавано признање српскога националнога бића. Јеладским и фанарским Грцима, који сложно одржавају стање створено повластицама цариградске патријархије у корист грчку, није лако избити из главе старе предрасуде, те да више не сматрају као делове велике грчке отаџбине све земље подвласне васељенском патријарху, и уверити их да Срби који остају уз васељенску цркву имају права на неговање својих народних особина. Па ипак се несумњиво успело да се у многим крајевима по Маћедонији обнове старе или ухвате нове везе, да се пробуди успавани дух и свест, а у другима да се припреми победа српска. А што се није и више успело криве су колико несталност једних а недораслост других чинилаца који о томе раде, толико необавештеност образованих редова у краљевини о тамошњим приликама. Томе треба врло често додати и спољашње, туђинске, утицаје, који раде противу Српства и у тим крајевима као и у другим.

Тим смутњама туђинским треба приписати знатан део анархичнога стања које је створено у северозападној Маћедонији и у Старој Србији. Тамо Србе и сада требе Арнаути под заштитом султанових власти и војске, а сугласно с Абдул-Хамидовим редовним попуштањем Арнаутима и с његовим оиштим правцем према мрским Ђаурима. Из горњега Повардарја и с Косова они се шире у поврщје Моравно па даље на исток према граници кнежевине Бугарске. То ширење прети да опет Србију одсече од вардарске долине, као и оно по новопазарском санџаку од Црне Горе. А не треба заборавити какав значај, ради тих веза између разних српских земаља, имају сви ти крајеви. Исто тако,

не треба смести с ума шта је Косово с околином, где Арнаути једнако раде, српској отаџбини, не само по значају његову за нашу свест националну, него још више што је то једина област одакле је приступ природан и подједнако лак и на Вардар и на Мораву (па с ње на Дунав и на Саву) и на Дрим и на Лим, Тару, Дрину, па даље у Босну, у Славонију, у Хрватску, или у Херцеговину или у Црну Гору и на Јадранско Море. Зато те крајеве не могу Срби прегорети и оставити Арнаутима, ако не мисле да престану бити оно што су до сад били међу балканским народима. Стога ће то арнаутско ширење неминовно донети велику борбу с њима, кад ли тад ли.

Притешњавање Срба у Далмацији, Хрватској, Славонији, Босни и Херцеговини, нема за последицу угрожавање опстанка српског у тамошњим крајевима. Што многи Срби тамо, као „Хрвати", усвајају бечку политику, противну српској националној мисли, то је више политичка појава која неће имати правих последица за националну будућност тога света. Озбиљнија је погибао што се у Хрватској а још више у Славонији множи немачки и маџарски елеменат (с јаким јеврејским примесама). Али праве губитке трпи српски народ у ужој Угарској. Насеља српска, која су била више или мање растурена по маџарским и влашким крајевима, све више пропадају; у Бачкој и у Банату, земљама у којима је српски народ сасвим преовлађивао, силно се намножило туђе становништво: немачко, маџарско, влашко, јеврејско, особито по варошима. Неке варошке општине, пре или чисто српске или претежно српске, сад су понајвише маџарско-јеврејске. С те нам стране прети дакле нешто налик на оно што сад доживљујемо с арнаутске.

Тако сузбијеним Србима у Угарској не оставља се на миру ни оно мало повластица које су успели до сад очувати. Не да им се да природним развијањем и усавршавањем својих самосталних црквено-народних установа раде на свом просветном напретку. Исто им се тако не да да се користе оним општим грађанским правима, која Маџари

само за себе задржавају, те Срби ни на другим пољима не могу слободно радити о свом развитку.

VII

Разноврсно српско назадовање у Угарској и губици у Старој Србији, који се протежу кроз цео XIX век, најболнија су појава у развићу српском за прошастих стотину година. Напротив несумњива је тековина што је спасено јадранско приморје од коначне пропасти пред Талијанством, као што су већ у неколико спасени и многи крајеви у Маћедонији.

Иначе развитак и напредовање националне свести нису у Срба били знатни у XIX веку. Она је у православних доста ојачана и раширена, али се у католика и у муслима није много променила. Пошто се шездесетих година чинило да се у том погледу одлучно окренуло на боље, после су вере и цркве са својим погледима опет преотеле мах. Оне још никако не дају да се сви Вукови „Срби сва три закона“ сматрају као једна целина, него их раздвајају једне од других на их примичу одвојено разним рођацима или туђинима истога веровања. И то није само у муслима и католика, него ни православни не сматрају ове Србима како сами себе сматрају. До сад је у том погледу слабо помогло што је у школованих православних Срба доста ослабило верско осећање; стара су предања још силна при општем неком немару према великој националној ствари српској. Ти Срби, просвећени наукама и философијом XIX века, још трпе да их у српском питању носи стара струја којој правац подржава српска православна јерархија. У ње, с премалим изузетком, владају и у овом питању као и у многима другим стари средовечни погледи. Католичке и муслимске црквене старешине још су горе у томе. Под њиховим утицајима католици послушно пристају уз свакојаке српске противнике, а муслими, кад им додија окупаторска владавина, иду право у туђу, далеку али — правоверну Азију.

Па ипак је за последњих двадесет година било доста не баш усамљених а врло значајних појава које сведоче

да је врло близу могућност да се то стање промени. Што су се Дубровчани и неки други приморски католици одржали за све ово време и опако одбили све многобројне огледе и нападе против њихова Српства, јасно казује шта би могло бити у повољнијим општим приликама српским. А примицање муслимских првака у Босни и у Херцеговини осталој браћи добар је знак за будућност српске заједнице.

Од данашњих Срба неки хоће, неки неће ту заједницу; једни је схватају и желе на један, а други на други начин; једни мисле да јој треба стићи овим путовима, а други оним. То би могло посматрача забунити и преварити га да у таке несложне браће не може никакога напретка ни бити. Али много је мање било сложне свести пре сто година, па је ипак, поступно, Отоманска Царевина истиснута са више него две трећине онога земљишта српскога којим је тада владала.

Данас место те државе стоји, као противник српским националним тежњама, Аустро-Угарска, те ће XX век моћи видети многу борбу између ње и Српства. Међутим Аустро-Угарска и њена политика не могу остати и у новом столећу ово што су сада; оне ће се јамачно преобразити у корист Словенства и опште слободе, као што су већ и почеле, а за то су и тамошњи Срби од 1860 године доста урадили. То ће српску борбу с њима без сумње ублажити. Већ се до сад успело те су у Далмацији и у Хрватској и Славонији, па и у Босни и Херцеговини, ипак извојеване према монархији неке погодбе веома значајне за одржање и даље национално развијање српско. Сем тога, Словенство све више долази до свести о заједници својих интереса, те појединн његови народи, а поименце силна и све силнија Русија, неће више остављати без свога учешћа одлучивање судбине ниједнога словенскога члана. Зато Срби према немачком Бечу и маџарској Пешти неће бити никако сами. Та ће им борба бити много олакшана што сад имају две слободне напредне државе, док пре сто година, кад се требало борити с Турском, имаху мртви Дубровник и оно

слабо сједињених и неуређених племена црногорских и брдских.

То делимично ослобођење и васкрс српскога државнога живота крупан је, и ако врло скуп, али баш зато и врло поуздан, добитак српски у XIX веку а најбоља залога бољих дана у XX.

Љув. Јовановић.

СТАРИ СЛОВЕНСКИ ПОГРЕБ.

Народно предање на први поглед заиста изгледа чудновато и бесмислено, често сасвим накарадно, лажно и немогућно. Ко се удуби у сваку појединост опет не може да појми какав смисао имају, на пример, врачбине, шта значе обичаји, којих се свет јаче држи него вере, и тако даље. Све је тако док се манифестације народне душе проучавају саме за себе. Ту је управо иста таква самообмана као што путник и у заукталој лађи ипак може мислити да се не креће, ако не погледа и на непомичну обалу. Баш тако је и с поменутим душевним творевинама. Кад научници почеше поређивати сву такву тековину код разних народа и из разних времена, хоризонат се рашири, од истих представа простије али сличне форме по аналогији упутише их да и у својим рудиментима нађу језгро негдашње побуде, која је првобитно морала имати свој релативан смисао.

Код монографских расправа правило је, да се особине једног словенског племена не октроирају као нешто заједничко словенско; али тиме није искључена могућност баш да је тако у ствари било, тек научни рад само је онако егзактан. Неки старији писци, као на пр. цар Лав VI, савременик Сватоплуков[1] изрично вели: *да су живот и обичаји код словенских народа у опште врло слични*. При свем том ми се не смемо задовољити с овом голом тврдњом, него

[1] Krek, Einleitung, 351.

ћемо приступити истраживању по свим могућним правцима. Да је он нете примере навео код разних племена и разних словенских народа, ми бисмо ипак само за њих били на чисто, а за остало ни најмање.

Сад се ми не можемо пренети у старо минуло време и разабирати како је тада шта код Словена изгледало, ако није остало забележено, насликано или урезано у тектонским споменицама. Спекулације саме за себе само су од штете. Али наука иде заобилазним путем, па опет до истине дође. Почнемо да трагамо по књижевним понајстаријим споменицима о ма коме словенском народу, па издалека кушамо наш садашњи народни живот и обичаје, те из детаља, често врло бледих, састављамо негдашњу целину. Овако сам се ја у овом чланчићу служио, и држим да не грешим.

Ретко ће који народ наћи тако лепе одговоре на питања о својој прошлости у предањима као српски, где су успомене још свеже, у којима је он век проводио, њима се веселио, у невољи се њима тешио, њима тајне природне одгонетао, и напослетку у многима оличавао своје будуће идеале, постојано и тврдо верујући да им мора доћи дан васкрснућа. Па кад се то народно богатство тако упорно столећима одржава, поред свих тешких мена у друштву и код појединаца, значи: да му је непресушљиво врело са кога наука много може да црпе и да се освежава.

Заблуда је мислити да народ не памти прошлост. Он је с колена на колено преноси, али испребацано, с промењеним личностима, с погрешним временом и варљивим тумачењем, али на главну садржину и обред — где га има — увек се пази.

У Срба је врло нежна жица пијетета према покојницима, што се лепо види у свим погребним обичајима.

Врло је занимљиво, што је због нете побуде проведена иста идеја у посмртним обичајима не само код народа словенске гране него и код целог индојевропског стабла, па у појединостима сличност иде још даље, јер се и код сасвим страних раса јако подудара. Па при свем том сваки народ има нешто и своје властито, што други народи не-

мају; много се заједничких црта одржало и код народа исте гране, особито у обичајима свих Словена, а то није чудно, јер се то огледа у још јачем обележју — у сродству језика̂ код Словена. Мање је сродство код гра̂на̂ истога стабла (на пр. индојевропскога), а што се расе већма удаљују и сродство се јаче губи. Дакле, неке везе може бити чак и у души разних раса, где нема ни генеалошке ни језичне спопе.

Нас се за сад тичу само погребни обичаји.

Сваки прост човек лако може поверовати да се и после смрти исти живот продужује. На ову га мисао наводе све околне природне појаве, које привремено ишчезавају, па се опет понављају; тако сунце у вече зађе да се изјутра роди, месец пролази своје мене, годишња се времена замењују, биљни се свет извесно време одмара, па наново оживљава, човек у сну полу личи на мртваца, па се опет пробуди; тако је несвесно стање код човека у падавици и у лудилу. Зато он такво стање лако пренаша и на душу, и верује да она може привремено (сан, несвест итд.) или стално (смрт) да напусти тело. Онај се свет слика живим бојама, и у свему је за праведнике примамљивији од земаљског кратког живота.

Пошто је ово само одломак о посмртним обичајима, то ћу изнети само оно што је за шири читалачки круг од интереса.

У току овога чланка видеће се да се код једног истог народа мењало мишљење, како треба мртваца брже упутити у рај: да ли *сахрањивањем* или *спаљивањем*.

По хронолошком реду утврђено је да је код свих индојевропских народа сахрањивање старије од спаљивања. Кад се стари Јевропљани станише у садашњим земљама, сахрањиваху мртваце у пећинама, каменим гробницама и хумкама. Доцније сагореваше мртваце, али се још дуго напоредо одржа и сахрањивање.[2] Шлиман је доказао да су Грци сахрањивали мртваце пре Омирова доба, а у његово време држали су се само спаљивања. Прах од покојника сипали

[2] O. Schrader, Reallexikon der Indogermanischen Alterthumskunde. I. Halband 76—79.

су у урну (суд), и метали у хумку. Трачани су се такође придржавали оба ова начина, као и у Индији за време ведијске периоде.[3] По преисторијским гробовима распознаје се да су стари Германци и Келти[4] исто тако првобитно мртваце сахрањивали, па је тај обичај много доцније замењен спаљивањем. Арапски писци причају да друкчије није било ни код Словена. Премда Ибн-Даста неки сматрају за компилатора, ствар се ипак не мења, јер његове цитате поткрепљују и археолошка испитивања: да је сахрана старија од спаљивања. Исти Ибн-Даста око 912 године после Христова рођења пише: Кад код Руса умре важан човек, ископају му гроб облика велике куће, спусте га унутра заједно с његовим хаљинама, са златним гривнама, с храном, пићем и новцем. Напослетку уведу у исту гробницу најмилију му жену, затворе излаз на гробници, где она мора да умре.[5]

Кад незнабожачки Словени уобичајише спаљивање, није познато, а примера има повише да је несумњиво постојало.

Калифи багдадски више су пута слали своје повереннке мухамеданским Бугарима насељеним поред Волге у Русији. Од године 921 до 922 после Христова рођења у истој је намери путовао к њима чувени арапски књижевник Ибн-Фадлан, од кога су остали многи важни документи из живота и обичаја татарских Бугара, Руса, и других народа. Једном је приликом био на пратњи неког незнабожачког Руса и ево шта прича:

„Рекоше ми да је спаљивање мртваца код њих ситница према другим обичајима, од којих мора човека језа да подузима.[6] Зажелим све церемоније да видим, зашто ми се указа прилика смрћу неког њиховог властелина. Покојника прво спустише у гробницу као умку (въ могилу), врх које

[3] Zimmer, Altindisches Leben, 403.

[4] O. Schrader, op. cit.

[5] А. Я. Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ, 96—101. После код Шрадера, op. cit. 79.

[6] А. Я. Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ, 96—101.

подигоше кров, и ту га држаше десет дана док му не спремише нарочито одело. Кад умре сиромашак све иде брже: метну га на чун, па у њему спале. А кад се упокоји богаташ или у опће неки великаш, онда му сву имовину поделе на троје. Прву трећину задржи породица за себе, за другу трећину скроје му хаљине, а за трећу набаве пића, да се часте оног дана, кад се девојчица жртвује за свога покојног господара. — Руси се тада преко сваке мере напију, да неки, од претераности, с пехаром у руци издахну.

„Кад умре поглавица, то ће породица запитати његову децу: Које хоће од вас да иде с покојником на онај свет? Тада неко од чељади одговори: Ја. Ко пристане, мора реч одржати, макар се после покајао. Највише се девојчице на овај корак реше.

„Кад је онај властелин умро, о коме сам почео причати, упиташе његове девојчице, која ће да иде с оцем заједно. Једна од њих рече: ја, и с тим беше готово. Одмах је, по том, предадоше двема другарицама да с њима хода, а оне јој често и ноге праше. Људи се дадоше на посао око мртваца, хаљине да раде и друго којешта да спремају. Девојчица је међутим сваки дан пила, певала, веселила се и задовољавала!

„Кад је дошао дан да девојчицу с покојником заједно спале, одох на реку, и видех да је лађа на суво извучена; четири стуба бејаху у четврт побијена, а около стајаху понамештане као људске прилике (фигуре) од дрвета. Људи се у томе нешто узмуваше, и у ходу нешто говораху што ја нисам разумео, мртвац је још лежао у свом одмакнутом гробу. По томе донесоше једну клупу, метнуше је на лађу и на њу метнуше везено платно и грчке златом украшене тканине, и такве нете подглавнике. Кад се то сврши, дође једна баба, коју они зваху „анђелом смрти“, па одмах раширн оне ствари по клупи. Њој беше поверено кројење хаљина, сва према и поврх тога да убије девојчицу. Ја је гледах како је ђаволскога лика с мрким пакосним погледом.

„Кад људи одоше до гробнице, прво им беше стало да згрну земљу са древног крова, па онда извукоше мртваца увијена покровом. Од зиме је сав био поцрнео. Са њим извадише из гроба и разно пиће, плодове и свиралу, што су такође били оставили. Мртвац се беше добро одржао, сем промене у лицу. Онда га почеше да облаче: навукоше му гаће, чакшире, обућу, куртак (кожух), златом везен кафтан са златним пуцетима и метнуше му на главу златом везену капу а самуром опточену. По томе га однесоше на лађу и унесоше у разапети чадор, спустише на меку постељу, потурише му подглавнике, а около поређаше пиће, плодове (ваљада и воће?) и босиљак. Па онда метнуше пред њега и хлеба и меса и лука. Затим доведоше једног пса, пресекоше га на двоје и бацише у лађу, а све његово оружје поломише поред њега: по реду, онда, уведоше два коња, које су дотле толико јурили да су се у зноју пенушили, па их мачевима исекоше и месо у лађу бацише. За тим доведоше два вола па и њих исекоше и у лађу бацише. На послетку донесоше петла и кокошку, заклаше их па и њих бацише у лађу.

„Девојчица, која се заветовала да ће свој живот посветити покојнику, ходала је горе доле, и онда уђе у једну шатру, којих је тамо више било. Један ће јој од људи унутра, у томе, казати: Реци свом господару „Само из љубави према теби чиним ово“.

„У петак око заранка одведоше девојчицу до једне направе, која је изгледала као нека надстрешница на дверима. Људи опружише руке, на које она стаде и погледа доле на ту надстрешницу, изговори нешто на свом језику, а они је спустише. По томе је опет подигоше, а она учини као и први пут, па тако би и трећи пут. Неко од околних додаде јој, после те церемоније, једну кокош; она јој одсече главу и баци. Труп од кокошке узеше и бацише такође у лађу. Ја распитах за све тумача и дознах. Први пут (вели он) рече она: „Гле! Овде видим свог оца и мајку“; други пут: „Гле! Сад видим сву своју помрлу фамилију како седи“; трећи пут, кад је дигоше, рекла је: „Гле! Ено мога родитеља

седи у рају. Рај је тако леп, тако зелен. Око родитеља су људи и дечаци. Он ме зове; пустите ме к њему". После те формалности одведоше је на лађу. Она скиде обадве своје ручне гривне и предаде је баки „анђелу смрти", која ће је брзо уморити. И обе ножне гривне скиде, па их предаде двема девојкама, кћерима бакиним. По том је подигоше на лађу, и још је не пустише у чадор. За њом уђоше у лађу људи са штитовима и сабљама и понудише јој пехар с пићем. Она га прими, испева једну песму и попи пиће. Сад се при растанку опростила са својим милим и драгим. Понудише је и другим пехаром, који она опет испи испевавши другу песму. Бака јој нареди да се пожури, да брзо испије и да иде у чадор, где је покојник. Девојка је била преплашена и не могаше се решити; опет ступи напред, хтеде да уђе у чадор, али пружи само главу између чадора и лађе. У том тренутку дохопа је бака за главу и увуче у чадор, људи с места залупаше сабљама и штитовима, да се њена вика и запомагање не могаше чути, јер би се тиме друге девојке препале и не би се могле склонити да се у сличним приликама раставе с овим светом. Тада шест људи уђоше такођер у чадор и мало после изнесоше девојку и спустише је поред покојника. Двојица је ухватише за руке а двојица за ноге, а баба јој намакну уже око врата, крајеве пружи двојици људи да добро затегну а она јој сјури велики нож кроз ребра у груди и одмах га извуче. Од дављења и убоја брзо је душу успустила.

„На завршетку приђе покојнику један рођак, припали једно дрво и с њим оде до лађе где на задњем делу лађе запали гомилу дрва. За њим многи долазише, сваки доношаше по једну цепку, укреше ватру, потпали је и баци на ломачу. Ватра се разбукта, запали се и лађа и чадор, покојник, девојка и све остало што је у лађи. Некако духну и ужасна олуја, те се пожар још више осили.

„До мене је стајао, за то време, један Рус и с мојим се тумачем разговарао: „Ви сте Арапи глупи људи, ви узмете најмилијег и најпоштенијег човека, па га баците у земљу да га жгадија пождере. Ми га, на против, за час

спалимо, те без оклевања иде у рај". Пошто се грохотом насмеја додаде: „Љубав божја ето је учинила, те је и ветар помогао да се за тренутак све сврши". Заиста не прође ни један час а лађа с покојником и девојком прометну се у пепео.

„После свега овога набацаше велику округлу гомилу земље на оном месту где је стајала извучена лађа на суву. У средини те хумке пободоше дрвен стуб на коме написаше име покојниково и краља рускога. Затим се свет растури и свако оде куд хоће".

И најстарији руски писац говори о спаљивању неких руских племена: „Код Радимича и Вјатича кад ко умре „творяху трызну надъ нимъ", после сложе ломачу, и на њој спале мртваца; по том скупе заостале кости у мали суд и оставе га негде на путу на коцу"[7].

Многе германисте вољне су да старо словенско сахрањивање мртваца у гробници, која је облика куће, као и спаљивање у чуну (ораници), прогласе као обичај скандинавски, али су то одбили Котљаревски,[8] Крек и други словенски књижевници. Од Немаца се није Грим придружио својим сународницима. Највероватније је да су и ти начини погреба заједничког порекла, пошто су заиста постојали и код Скандинаваца. Скоро је и у једном старом руском кургану (гомили — хумци) костромске губерније нађен спаљен мртвац у чамцу[9].

По свему се види да је код Срба спаљивање мртваца било у обичају још до половине 14 века. Јер да није тога било, откуда би цар Душан у своме Законику нарочитим параграфом ту заблуду забрањивао:

„И људије које са влховством (мађијама, чарањем) узимљу из гробов тере их сажижу, село које то-зи учини,

[7] Лѣтопись Несторова съ продолжателями по Кенигсберскому списку до 1206 года... 12.

[8] Котљаревскій. Погреб. обычаи языческ. Славянъ.

[9] Nach D. Anutschin, Die Kurgankultur des Gouverments Koctroma im 10 bis 12 Jahrhundert. Globus. № 21. 1900.

да плати вражду; ако ли буде поп на то-зи дошал, да му се узме поповство[10].

Карло Велики забранио је Сасима да не спаљују мртваце, али много оштрије, јер је казна гласила: на смрт.

На жалост, стари српски гробови из времена одмах по досељењу у ове крајеве још нису проучени, па чак ни пронађени!

Само се питање од себе намеће: *да ли је у садашњим народним обичајима остало ма каквог трага од спаљивања мртваца?* Мени изгледа да *јесте*, што ћу одмах расветлити. Знамо да је средњевековна власт оштро стала на пут спаљивању мртваца, јер то изрично не трпи хришћанска вера. После, кад су Турци заузели српске земље, истина је да се народ могао вратити старим обичајима, на што Турци нису нимало мотрили, али оно што се једном изобичаји тешко се икад више враћа у истом облику. Међутим и за Душанова времена, па све до сад, врло је вероватно да се очувало символично спаљивање мртваца, што ћу примером поткрепити. Ради овога наводим три обичаја, које је забележио г. Милићевић, и ако на жалост није навео село, у коме су вршени.

Пре него метну мртваца у ковчег, успу у сандук у накрст по мало барута, сумпора и кучина, и то се запали оном самртном свећом, а две старе баке штапићима то премећу и нешто говоре, докле све не сагори и не угаси се, па се тек онда мртвац спусти у гроб.[11]

Пред вече првога дана дођу на гроб оне исте бабе, које су ујутру управљале како да се укопа, и развуку око гроба кучине ланене или конопљене, помешају их са сумпором и барутом, па у накрст запале те изгоре. Кад кучине сагоре, оне су већ донеле или пет старих ножева, или један нож а четири глогова шиљка, па их онда пободу:

[10] Законик Стефана Душана, чл. 20, по издању год. 1898. — Г. Ст. Новаковић се добро домишља да је морало бити јеретика, који не хтеше одустати од прадедовских обичаја.

[11] М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, Етногр. зборник, књига I. стр. 343.

нож у груди, и два коца преко ногу и два преко руку. То се све чини да се мртвац не би повампирио, а и ако се повампири да се набоде на те ножеве или на шиљкове.[12]

Г. Милија Бугарин прича, како је некад, у његово детињско доба, био пукао глас, да се некакав мртвац повампирио. Одмах су зовнули свештеника, спремили оштро глогово и клеково коље, па почели раскопавати гроб. Свештеник је читао књигу громовник, говорећи: „Изиђи, нечиста душо, изиђи; заклињем те триста седамдесет пута; иди, проклети демоне, у бездан“. Људи раскопају гроб, наложе ватру око гроба, па оним оштрим кољем пробију надувено тело умрлога, а неки гранама машу поврх ватре, да не би ђаво, који се увукао у тело мртваца, излетео и утекао. Кад све то учине, загрну гроб земљом, и вампира веле, нема.[13]

Мени је опет познат овај обичај из села Планинице.

Кад ма кога мртваца сахране, онда првог јутра, рано пре сунца, неколико жена из родбине покојникове пођу на гробље, поневши сваковрсних јела и воћа. Кад дођу до гробља, онда се једна одвоји, оде до гроба и ћутећи опколи гроб жутим пасуљем, а поврх њега кучином, па онда кучину потпали. Чим кучина изгори, прилазе и друге жене. Затим све помало прелију гроб вином, па онда простру по гробу трпежњак, по којем поставе све што су донеле за јело, и пошто запале свеће до крстаче, започну запевку... Пале кучине, веле, зато: да се не би мртвац повампирио.

Паљење кучине, сумпора и барута бачи у ковчегу нимало ме не буни, да тражим други смисао сем сећања на негдашње спаљивање мртваца. Док је Душанов Законик био у сили сами попови нису смели допустити ма какве ватре на гробу, а шта сама породица код куће ради никога се не тиче. Паљење кучина на гробу одржало се у другим српским крајевима, а ми знамо да је вазда било слободних српских племена, до којих није закон допирао, и ово је

[12] На истом месту.

[13] М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, 66.

ближи случај првобитном стварном спаљивању мртваца, које је, разуме се, такође вршено ван куће на одређеном месту. Спаљивање пак вампира најжилавије се могло одржати, јер ту је празноверица ужасно снажна, и по народном тврдом уверењу вампирима се може само глоговим коцем итд. доскочити. Да су их пак негда спаљивали сведоче ватре, што се при откопавању око гроба налазе.

Да је било и других разних варварства при погребу има доста историјских доказа код целог света, па и Словена. Да су удовицу спаљивали уз упокојеног мужа, Маврићије тврди за византијске Словене, Ибн-Фадлан за Русе и Србе, Ибн-Даста за Русе, Титмар за Пољаке[14], итд. Жене су толико биле одане мужу да су радо ишле на спалиште, кад га смрт затекне, јер су непоколебљиве биле у вери, да ће на тај начин право отићи у рај небесни, иначе би биле презрене од света и на руглу док су живе. Ако пак умре жена пре мужа, онда њега не дирају и он се никад не жртвује за свога друга[15]. У садашњим српским обичајима није остало ни трага о каком наговештавању да је удовица спаљивана или убијана по смрти мужевљој.

(Наставиће се).

Др. Сима Тројановић.

---

[14] G. Krek. Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, S. 425.

[15] Занимљив је обичај, на који је начин удовац у Јагодини до год. 1866. јавно показивао да хоће да се жени. Г. Мијат Радосављевић, који је тада био тамо учитељ, прича: ако је удовац поново намеран да се жени не скида капу с главе ни при женину спроводу ни при опелу у цркви. У Дубони, округу смедеревском, до скора тако исто удовац није ишао, по обичају, гологлав на пратњи своје домаћице него под капом.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Страна Књижевност.

Равнотежа на Јадранском Мору, од Шарла Лоазоа, 1901.

Шарл Лоазо, познати писац „Словенског Балкана“, хтео је у овом свом новом делу да докаже, како би у интересу Италије било да она иступи из Тројног Савеза. Као што је наш сарадник г. Радић већ показао, један други француски публицист, Андре Шерадам, покушао је, у једној књизи намењеној аустријском питању, да докаже, како би у интересу Аустрије било да и она то исто учини. Кад би се Италија дала уверити доказима Лоазовљевим, а Аустрија доказима Шерадамовим, Немачка би у један пут била остављена од оба своја савезника, — и Тројног Савеза не би било више. Вероватно, и Шарл Лоазо и Андре Шерадам помишљали су на овај практични резултат, кад су писали, први о међународном положају Италије, а други о међународном положају Аустрије. У француским политичким круговима сматра се да је данас потребније него икада радити на одвајању Аустрије и Италије од Немачке. Од како је начињен енглеско-немачки споразум, чија је садржина још једнако врло мало позната, француским политичким круговим овладала је зебња, да се Тројни Савез не претвори у четворни. Русија и Француска, које су, удружене, довољно јаке да би држале у равнотежи Немачку, Аустрију и Италију, не би се могле поуздати да уз те силе држе у равнотежи још и Енглеску. Ако се, дакле, већ не да избећи удружење између Немачке, којој се признаје војна надмоћност на суву, и Енглеске, којој се признаје таква надмоћност на мору, онда бар нека у то удружење уђе Немачка сама, без својих досадашњих савезника.

О тенденцији Лоазовљеве књиге може се мислити свакојако. О самој књизи може се мислити само једно, а то да је написана вешто. Лоазо уме да изнађе све факте којима се потврђује његова теза, и после, да те факте тако групише, да човеку изгледа немогућно извести други закључак него баш онај који је писац желео да се изведе. Да у томе сада нема ни трунп намештења, ми се не бисмо смели заклети; али, ако би намештења и било, оно се, и то је вештина Лоазовљева, не види, — бар не на први поглед.

У осталоме ево извода, истина непотпуног, из ове интересантне књиге.

Непосредни повод за ступање у савез с Немачком и с Аустријом дала је Италији Француска својом колонијалном политиком на северној обали Африке. Кад је та држава натурила, 1881, свој протекторат Тунису, Италији је могло изгледати да је тиме поремећена равнотежа на Средоземном Мору, на њену штету. Докле је она владала само једним делом његове европске обале, дотле је Француска владала још и једним делом његове афричке обале, — и, утврђена у Тунису, она се толико приближила Сицилији, да Италија није више била сигурна да ће моћи бранити од ње ово острво. У том тренутку, Бисмарк је умео унети талијанским државницима у главу мисао, да се Италија, тек подупрта Немачком и Аустријом, може потпуно обезбедити од нападачких смерова Француске на Средоземном Мору. У исто време, он који је упућивао све државе, сем своје властите, на колонијална предузећа, — и, о ироније! држао да је у том дубок политичар, — он је окуражио и Италију да, по примеру Француске, и она покуша што захватити на афричкој обали. Кад Француска с те стране прети талијанској моћи на Средоземном Мору, нека се и Италија покуша баш с те стране бранити. Да ли је Тројни Савез одиста спасао Италију од француске опасности или, тачније речено, да ли је одиста постојала та француска опасност од које је требало Италију спасавати, о томе још и може бити спора. Али, о чему не може бити спора, то је о томе, да Италији њене афричке експедиције нису прибавиле ни-

какве накнаде за изгубљени Тунис. Италија је прво учинила погрешку да накнаду тражи, не на северној обали Африке, него на источној, у дну Црвеног Мора; а друго, имала је несрећу да се и одатле врати празних руку.

Услед тог неуспеха, Италија се, наравно, није махнула колонијалне политике, али по неким знацима у најновије време, нарочито од ступања Виктора Емануела III на престо, изгледа да она намерава упутити своју колонијалну политику другим правцем. Од Средоземног Мора, она почиње полако обраћати свој поглед ка Јадранском Мору. Криспи, који је бар снивао велике ствари, ако их није чинио, држао је да ће, са својом афричком политиком, обновити традиције старог Рима, који је био начинио Средоземно Море римским језером, држећи га како с европске, тако и с афричке стране. Нова школа талијанских политичара као да је мање амбициозна, и следствено већма практична. Она не мисли да данашња Италија може узети на себе да продужи политику старог Рима. Доста ће бити ако она успе продужити политику старих Млетака, који су јој у сваком погледу ближи. Стари Млеци били су на свој начин колонијална сила. Они су полазили од тога, да Јадранско Море може служити само једном господару, и да тај господар треба да буду они. Отуда њихова тежња да се утврде, не само на његовој западној обали, већ и на источној. Њихове насеобине и њихови протекторати дуж источне обале познати су нам већ и из наше историје. На несрећу за данашњу Италију, млетачко господарство с ове стране Јадранског Мора прешло је највећим делом на Аустрију. Управо, тек од Скадра отварало би се данас поље талијанској колонизацији. Али, нова школа талијанских политичара држи да још није изгубљено све, докле год постоји нада да Италија завлада албанским приморјем. У том случају, Отрантски Канал, који она за сада држи само с једне стране, пао би јој сасвим у руке. Једном господар овог канала, она би владала улазом у Јадранско Море, што значи да би ипак њен утицај био претежан на том мору, и ако је Аустрија успела заузети Трст.

Али, ако се једном прими, да будућност Италије није толико на афричкој обали Средоземног Мора колико на балканској обали Јадранског Мора, онда постаје очевидно да главни противник Италије у њеном колонијалном ширењу не може бити Француска. Главни њен противник онда је Аустрија, с којом је Италија начинила савез у оно време, кад је држала да се њени прави интереси налазе у Африци, а не на Балканском Полуострву. Рећи ће се можда, да Аустрији, која тежи за Солуном, и за излазом ңа Бело Море, може бити сасвим свеједно шта ће Италија предузимати у албанском приморју, и да би се према томе те две силе могле погодити на тој основи, да једна узме Македонију, а друга Албанију. Али, да ли стоји то, да су претензије Аустрије ограничене на Бело Море? Зар код те силе која већ има Трст, и која се пружа источном обалом Јадранског Мора све до Црне Горе, не постоји тежња да и остатак те обале доведе под своју власт, и да, на тај начин, завлада исто онако целом источном обалом Јадранског Мора, као што је Италија завладала целом његовом западном обалом? И зар се та тежња не доказује тиме, што аустријска пропаганда није ограничена на Македонију, него се осећа исто тако и у Албанији?

Али, нека се претпостави баш, да Аустрија учини оно што није очекивати од ње. Нека се претпостави да она уступи Италији Албанију, и с овом господарство над Отрантским Каналом. Да ли би Италија имала рачуна да по такву цену затвори очи пред силаском Аустрије у вардарску долину и пред њеним заузећем Солуна? Нарочито, да ли би имала рачуна да то учини данас, кад се иза Аустрије помаља Немачка са својом тежњом да германише Блиски Исток, разумевајући под тим именом Балканско Полуострво и Малу Азију.. Прошла су та времена, кад је Бисмарк упућивао Аустрију на Исток, само зато да би она престала мислити о оним својим областима које је на Западу изгубила. Ако нова немачка дипломатија још једнако упућује Аустрију на Исток, то је у сасвим другом циљу: да она прокрчи пут немачком утицају, немачкој култури,

на у даљој будућности можда и немачкој колонизацији. Аустрија у Солуну, то би значило господарство Немштине од Хамбурга до Трста, и од Трста до Солуна. Од каквих би последица то господарство Немштине било за Италију, с тим она већ сада може бити на чисто. У овом тренутку, Аустрија још није заузела Солун, али су у овом тренутку Аустрија и Немачка већ нашле начина да дохвате у своје руке експлоатацију свих железничких пруга у Европској Турској. Треба само још да Аустрија сагради пругу Сарајево—Митровица, па да тај систем заузимања турских железница за рачун Немштине буде достојно крунисан. И у том случају прва земља чији ће економни интереси бити повређени, биће Италија. Јер, овај напад на турске железнице има, на крају крајева, тај циљ, да се, ако је могућно, промени пут светској трговини, — трговини Запада с Истоком. Ако је до сада тај пут ишао преко Апенинског Полуострва на Бриндизи, он би у будуће имао да иде преко Балканског Полуострва на Солун.

То су, у главном, аргументи којима је Лоазо покушао доказати Италији да њено место није никако у Тројном Савезу. И да би је окуражио да из тог Савеза што пре иступи, он се постарао да јој нађе нове савезнике. То су, наравно, сви они који имају разлога да се одупиру германском продирању на Исток, — дакле, прво, Француска и Русија, па онда словенске државе на Балкану. Узета у својим главним цртама, као савез латинских и словенских држава, та политичка комбинација, коју Лоазо препоручује, може се учинити нама Србима примамљивом. Али кад се размисли мало, онда се види да балканска политика Италије нема у себи баш ничега чим би специјално наше симпатије заслуживала. Италија има свог живља у горњем делу источне обале Јадранског Мора, али тај је део под господарством Аустрије, и за то Италија не сме ни мислити да се на ту страну шири. Своју потребу за ширењем она може задовољити тек у доњем делу источне обале Јадранског Мора, јер је тај део још под господарством Турске, али на тој страни, опет, она нема свог живља. Где би за њено ширење било националне

основе, ту му стоје на путу политичке сметње; а где му не стоје на путу такве сметње, ту опет за њ нема националне основе. Италија се, најзад, решила да се обрне на ону страну где ће на најмање отпора наићи. Остављајући Аустрију да спокојно ужива млетачко наследство на Јадранском мору, Италија се спустила у албанско приморје да ту себи накнаде потражи. Па како ту нема свог живља, она је покушала да место њега створи себи бар једну клијантелу. Ко нема своје деце, усваја туђу. Тако и Италија, немајући у Албанији од срца народа, узела је под своје Арнауте. Она се начинила заштитником тог интересантног, али у исто време и дивљачког племена. С каквом бригом она негује рудименте националног осећања што се код њега налазе! Она је сама себе уверила да су то нешто више него рудименти, и онда, с каквом доследности тражи за једну замишљену албанску народност све оно што и друге народности у Турској за себе траже! Ко није чуо за те албанске комитете у Италији који покушавају заинтересовати европско јавно мњење за некакве албанске реформе, које би се разликовале од реформама македонских!.. Колико има мудрости у овој политици Италије, то се питање тиче више ње него нас. За нас је важно само то, да ће Италија због такве своје политике морати пре а после доћи у сукоб с нама Србима. Арнаути су притисли баш оне крајеве Отоманске Царевине који су наши у сваком погледу, и по историји, и по свом данашњем насељу. Они су се укопали у Скадру, — у нашем „Скадру на Бојани“; у Пећи, столици наше патријаршије; у Призрену, столици наше царевине. У Италији се много говори о некаквој аутономној Албанији. Кад би дошао дан да се та аутономна Албанија омећи, ово се не би могло свршити друкчије него отимањем наше дедовине. Али Арнаути нису притисли само нашу земљу. Они су још, као некаква варварска најезда у сред XX века, стали огњем и мачем чистити испред себе наше сународнике које су ту затекли. Њихови су зулуми из дана у дан све црњи. Већ данас они се од јерменских покоља разликују само тиме што су још поузданије доказани, и

што су још ужаснији. Србија може ускоро бити принуђена да судбину своје деце на Косову изнесе пред Силе потписнице Берлинског Уговора, тражећи од њих да притисну Порту да учини крај арнаутским зулумима, исто онако као што су недавно биле притиснуле Бугарску Владу да учини крај ровењима македонског комитета. Али у том случају, Италија ће по свој прилици морати из политичких разлога узети на себе одиста незгодну улогу арнаутског адвоката. Ето какве ћемо користи ми видети од њене балканске политике, — од те политике за коју Лоазо држи да ће допринети зближењу Италије и словенских држава на Балкану! Лоазо је уочио, и то је добро уочио, да Италија на овом полуострву може бити само противник Аустрије, па је на основу тога и препоручивао зближење Италије и словенских држава на Балкану. Али, он је с друге стране превидео, да се Италија у исто време јавља ту и као заштитник Арнаута, и да због тог њеног другог својства не може бити ни говора о њеном зближењу са *српским* државама. То што је он превидео, не смемо превидети ми овде у Београду, који знамо, или бар треба да знамо, шта су Арнаути за наш народ.

Слободан Јовановић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД.

Један листак из историје „Француске Комедије“.[1] — Њено уређење.

Да ли се сећате да сте видели на једној од последњих наших изложаба, у једној дворани која је била посвећена историји позоришта, један стари и врло интересантни бакрорез: десетак обучених глумаца окупило се око једног стола на коме гори свећа. Један који изгледаше као управитељ

[1] „Француска Комедија“ је државом субвенционисано највеће позориште француско. Пр.

бројао је и делио новац. Слика се звала *После представе.* То су били глумци из Молиерове трупе.

Доиста, свако вече, после представе, сви они што су сачињавали трупу, од директора па до простог статисте, скупили би се да преброје приход. Цела би се сума поделила на неколико делова; број је био унапред одређен и увек исти. То је било *деоничко друштво* са управитељем кога би оно изабрало, а сваки је могао бити управитељ кад па њ дође ред. Овај начин поделе добити, као што знате, не постоји више ни у једном позоришту; позоришта данас имају, с једне стране само једног „господара фабрике“, то јест директора, и с друге стране раднике, то јест глумце. Тај начин се сачувао још једино у Француској Комедији, која је увек била, која је и данас, друштво у ком су сви учесници једнаки, у теорији, с различним правима. Треба ли да напоменем да се овако друштво у којем, како економисти кажу, сви управљају свима, оснива на републиканском принципу? То је нека врста републике чији би управитељ био покретан председник.

Но, за време старога режима, мисао ни у ком облику није могла угледати света док за ствар није добивен пристанак краљев. Тако је било за књиге, тако, и у толико пре, за позоришта.

Последица тога била је та да је краљ имао права да поставља извесне услове под којима је желео да позориште ради. Он је имао права да га контролише, упућује, нагони да тежи извесном идеалу који њему, краљу, изгледаше најбољи. Он је то могао не само по праву но и благодарећи доброчинствима којима је обично обасипао своју верну трупу. Он је ту трупу позивао у двор одакле би она одлазила обасута богатим даровима. Других пута, он би јој из своје краљевске благајнице давао, четири пута годишње, већу или мању помоћ. То је било оно што ми данас називамо субвенцијом.

Данас је позориште тако исто слободно као и књига, као и новине. Али суверен или, ако више волите, влада, још помаже извесна артистичка предузећа, и као што свака лич-

ност која улаже новац у какав посао има право да води рачуна о том на што се употребљава тај њен новац, тако и она води надзор над овим предузећима Отуда Комедија која је, у своме почетку, зависила од краља, јер је од њега добијала најпре привилегију, а потом помоћ, данас је, због субвенције, под надзором владе. Јасно је, међутим, да чим суверен (краљ или министар, то је свеједно) има права да се меша у послове деоничког друштва, то значи да се тиме уводи принцип монархистички.

1680, краљ, силом своје власти, спојио је остатке од трупе Бургоњског Хотела са оним што је остало од трупе Молиерове, која је била у јадном стању после смрти свога славног управитеља. Управо говорећи, од овога дана и датира „Молиеров Дом“.[2]

Како је „Молиеров Дом“ био организован?

Као република која сама собом управља.

Комедија је бирала сваке недеље по две старешине чија је власт трајала само седам дана и који су због тога названи „седмичари“. Сваки члан је бивао седмичар кад би на њ дошао ред. Види се да су Молиерови наследници отерали Републику коју је он основао ка идеалу још више републиканском. Јер они беху укинули управника. Седмичари су састављали репертоар, руководили пробама, делили добит; једном речју, они су „управљали бродом“. Ангажовања нових глумаца и примања комада вршила су се на главном, општем скупу.

Изнад или, ако вам се реч не допада, поред њих, краљ је именовао два или четири комесара који су имали да у комедији представљају његов укус и његове интересе. Каква су била њихова права? Иста она која је и само друштво имало, било преко свога главног скупа, било преко својих седмичара. Они су могли ангажовати глумце, примати комаде, састављати репертоар; једном речју, мешати се у све. Они су то могли и чинили су без престанка.

Између ове две силе, републиканске и монархистичке, сукоби су били непрекидни, и испуњавају историју фран-

[2] Тако се често зове Француска Комедија. Пр.

цуског позоришта кроз цео осамнаести век. Размирице су се изравнавале на више начина: узајамним уступцима, или погађањем, или покоравањем разлозима, или тиме што се у даном случају морало попустити оној највишој сили која најзад увек надвлада и која се зове јавно мњење.

Јавно мњење које данас више или мање представља штампа, у то је време у позоришту представљала сама публика. Публика је била као нека трећа сила која је долазила уз две остале и била њин регулатор.

Ја сам вам често анализао и описивао ову публику осамнаестог столећа упоређујући је с нашом, те није потребно да се на то поново враћам. Она је бројем била доста мала, али је била луда за позориштем. Све оне размирице које су непрестано одвајале или глумце међу собом или глумце и краљеве комесаре, публика је сазнавала не из новина, јер њих тада није било, него из разговора у кавани, или слушајући ону тисућу једва чујних гласова који се искрадају иза кулиса и који су њу, публику, необично занимали.

Да се упитам сад који је од ова два елемента, монархистичког и републиканског, био способнији за прогрес, приступачнији новинама? Жао ми је што то морам рећи, али први, тј. монархистички, био је способнији и приступачнији. И данас још, први је куд и камо приступачнији даху нових идеја. Доиста, у овој задрузи, или ако више волите, у овој запрези с два коња, где један вуче на лево а други на десно, републикански је коњ увек заостајао на путу, док је други грабио напред....

Француска Комедија умало није била уништена или растурена у оној великој олуји 1789. Политика уђе у Молијеров дом и подели задругаре у два непријатељска табора. Ја ћу брзо прећи преко овог доба које нема везе с нашим предметом. О деветом термидору настаде један тренутак ужасне забуне. Сви глумци што сачињаваху старо друштво, вукући сваки на своју страну, расуше се по разним позориштима; али је ова криза била краткога века, и 1799 они се поново сви скупа нађоше у улици Ришеље.[3]

[3] У тој улици се налази „Француска Комедија". Пр.

1812, у *Москви* — Наполеон је волео таква театрална и мало шарлатанска разметања — Наполеон објави свој, у позоришној историји чувени указ, „Московски указ“, *le Décret de Moscou*, којим је сабрао, утврдио, и потврдио обичајно право по којем се дотле управљала Француска Комедија.

„Московски указ“ само је сабрао и освештао старе обичаје. Обичајно право претворио је у прецизан законски текст; иначе је све остало по старом. Комедија је и даље управљала сама собом, под надзором надинтенданта кога је постављао цар.

Цео период за овим обележен је прогресивним опадањем, како је називасмо, монархистичке странке. Ми не знамо детаљно ову историју, која није, колико ја знам, још нигде записана. Али све оно што знамо показује нам да је под Рестаурацијом као и под јулском монархијом улога онога који је представљао суверена бивала све незначајнијом. И тада се десило нешто што може изгледати врло чудновато, али што је немогућно довести у сумњу.

Могли бисте држати да ће баш елеменат републикански нагињати ка новинама, а елеменат монархистички бити за традиције. Чудно бисте се преварили. Свакад кад год би глумци били сами својн господари, кад год би уништили утицај онога који је у Француској Комедији представљао ауторитет суверена, они су показивали очевидну тежњу да се укоче у старом репертоару и старим навикама.

(Свршиће се).

Франсиск Сарсе.

(С француског превео У. П.*)*

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Душан Николић, *Моћ љубави*. Роман у стиховима. Београд, 1901.

Једна неозбиљна књига. Ми само, по строго схваћеној новинарској дужности, реферишемо о њој. Кад ово кажемо, знамо за начело по којем критика треба да буде строжа кад оцењује књижевнике са стеченим гласом а према почетницима да треба више попустљивости, али је ипак ово најблажи суд који се може дати о овој почетничкој књизи.

Г. Николић жртвује слику све. Он ће да начини такав ред речи у реченици да се реченица не разуме; он ће да греши о најелементарније граматичке одредбе; он ће да унесе пуно стихова непотребних, неумесних и нелогичних у своје строфе; он ће да каже ствари апсурдне, без смисла; он ће да говори просто којешта само да би нашао ма какав слик. Он ће н. пр. (стр. 15.) ради слика за израз „ведре душе" да назове престоницу „збирка тмуше" (а и врло је леп слик: „душе" и „тмуше"). Он ће ради слика за реч „срца", да карактерише једну неморалну жену овако: „она... што пороком самим зрца", (стр. 59). Он ће ради речи „скрива" да каже место „загрева" глагол „загрива" (стр. 123). Он ће ради речи „зовем" да каже чак „ковем" уместо „кујем" („и у звезде да вас ковем", стр. 56). И тако даље.

Како изгледају строфе и стихови Г. Николића, може се видети по овом примеру:

„Знам, гракнуће са свих страна,
„И ко досад није *зуцн'о*
„Због предмета мог романа
„Рећиће ми да сам *луцн'о*"...

Или по овом где се врло фино изразио како је некад сматрао Таса за недостижног песника:

„Шекспир, Гете, Виктор Иго,
„Дични Змају и сам Тасо,
„*За кога сам некад глас'о*
„Да га нико није стиг'о...“

Или по овом где хоће да одбрани оне који „љубе“ и ако нису више млади:

„.... Гете *гласни*
„*Није био баш у цвећу*
„Кад је вол'о цветак красни,
„*Јер је им'о шесет трећу.*“

Сем оваквих више комичних ствари, нису ретко код г. Николића ни стихови који никаква смисла немају или се никако и не могу разумети. Н. пр. кад описује извесно душевно стање свога јунака, он ово каже за њега:

„Ил' у соби кад сам буде
„У таван се згледа силно
„И у слици какве луде
„Збори слатко и умилно
„Њено име тако драго;
„Па му мило зиди неми
„Што не знају грдно благо
„За којим му разум стреми.“

Овако пишу само декаденти, и сад би требало ваљда да и ја, по примеру једнога критичара, станем анализати ове стихове и разрешавати смисао њихов. Да пробам. Тај јунак романа (то би ваљда био смисао ове строфе), заљубљен до ушију, седи сам у соби, гледа у таван, као луд, и помиње њу; ужива што зидови не знају какво се благо иза њих скрива. Само ни ово нема много смисла.

У овој књизи представљена је историја некаквог Дон Жуана, на начин који одговара оној вештини песничкој коју смо видели код писца у прављењу стихова. У њој још има пуно строфа у којима се говори о разним предметима: о Србији старој и новој, о песницима нашим и страним (видели смо већ напред), о глумцима у опште и неким нашим, и т. д.

Ипак у овој књизи има (истина врло ретко) места у којима су стихови глатки и имају смисла. Још се може приметити нека лакоћа, фамилиарност, гдегде шала итд. које нису несимпатичне.

И. П.

Francusko-hrvatski rječnik s označenim izgovorom. Izradio Dr. Julie Adamović. Zagreb. 1901. 16-на, VII, 575 страна.

Ово је први француско-хрватски речник. Грађа за француски текст јесте из: *Nouveau Dictionaire classique, par A. Gazier*, дакле садржи довољан број француских речи за школску и обичну употребу.

Поред сваке француске речи обележен је изговор. Извести потпуну фонетичку транскрипцију француских речи није никоме, до данас, пошло за руком па ни писцу овога речника. Ознака, која је употребљена, не само да је сложена и непрактична него и нетачна, на пример: (стр. 177) „exfolier (eksfolje), ljuštiti se“. Ово *lj* у нашем језику представља глас љ али не и у француском.

Кад је већ бележен изговор, ваљало је, у транскрипцији, поделити речи на слогове и означити њихов квантитет.

У Gazier-ову речнику има приличан број речи чија је ортографија противна оној, која је у речнику Француске Академије. Писац је, ваља да нехотице, унео те речи, као погрешно написане, и у свој речник. Ето у Dict. de l'Académie Française, II, стр. 813. стоји: tael: *Le tael vaut environ une once d'argent* па тако и у Chibaut-ову. У Gazier-ову и Адамовићеву речнику стоји: taël (стр. 530).

Географска и особна имена стављена су у овај речник без икаквог метода, има на пример: Anvers, Mons, Mülhouse а нема Rome, Berlin, Constantinople, Lyon итд., има Malgache а нема Roumain, Roumanie, Sibérie; има Jules а нема Jacques, коју је реч свакојако теже написати него ли прву.

У француском језику има доста именица, које су мушкога и женскога рода; писац их бележи са *s*, само не све, на пример код touriste стоји *m* и ако може бити и женскога рода.

У добрим речницима бележе се одelито речи, које су различне по етимологији и значењу, па ма им и била иста ортографија. На пример:

1. **prime**, *sf* од лат. primus, prima: Chanter prima; la line est en prime. 2. **prime**, од инг. premium, лат. praemium. 3. **prime**, место prisme. У Адамовићеву речнику све је то једна реч (стр. 431) са значењима: „prvi; premija“, итд. Исто тако и: 1. **somme**, лат. sagma, salma, sauma: *Bête de somme*. 2. **somme**, лат. summa. 3. **somme**, лат. somnum: Je n'ai jamais dormi d'un si bon somme.

Све овако различите речи узете су као иста реч.

Код неких речи нема превода, већ се читалац упућује са v. на речи које би требало да дођу доцније у речнику. На жалост, читалац их неће наћи, на пример стоји на страни, 3.: **abrupto, v.** ex abrupto, код ex нема пак значења: ex abrupto.

Већем броју француских речи писац је нашао еквиваленат у нашем језику, али има речи поред којих је превод нетачан као: ambigu, „дволичан“; ambiguïté, „дволичност“; badigeonner, „личити“; или је нарочито кована реч и ако у нашем језику има еквиваленат као: *solstice*, „сунцостај, место „кресови“; *surmoût*, оточен мошт (а не исцијеђен) место наше лепе речи самоток; *tomate*, „рајчица“; tourteau, „нека велика раковица“; *accolage*, „везање лозе за коље“; или им је превод сасвим неодређен као: *sanicle*, „нека лековита трава“; *azalée*, „неко лијепо цвијеће истога имена“.

Има речи код којих је превод тако незгодан да га не смем исписати овде, као превод речи: sensitive (стр. 502).

Код појединих речи нису казана сва главна значења, као код *second*, значење, сведок; код свих присвојних заменица значење: свој, — а, е.

Што се тиче чистоте нашега језика овај речник није ни придоћи Филиповићеву. Ево примера: loupe, „повећало“; adjectif, „придавник“; virgule, „зарез“; bireau, „уредовно особље“; bain „каца за купање“; cahier, „задаћница“; carte „јественик“; carton, „љепенка“; alcool, „жеста“; cour de cassation, „ништовни суд“; chamoiser, „чинити коже попут коже од дивокозе“; cocu, „рогоносац“; commende, „надарбина“; défaut, „помањкање“; gymnase, „гомбаоница“; „опонашати славујево цјевање“ (стр. 487), итд. И ко би све побројао!

Штампарских грешака има у речнику доста, и то оваквих: pot, „ланац“, место лонац; azote, „душик“, ваљада гушик; tératologie „наук о вазама“, место о наказама, итд.

Прекрасна је техничка израда овога речника.

Ст.

БЕЛЕШКЕ.

Књижевност:

= Јосифа Штајнера и Dr. Авг. Штајдлера *Латинска читанка с примерима за вежбање.* I-ви део. Превео и удесио за српске ученике Спира Калик, професор Гимназије Краља Александра I. Издање књижаре Ернеста Ајхштета. Београд. Штампарија Светозара Николића, Обилићев венац. 1900.

Ова је књига намењена почетницима латинског језика, али је врло рђаво, управо несавесно израђена и преведена. Примери се у њој одликују и монотонијом. Речима у речнику није давано ни значење, које та реч има у примерима, тако да кад се примери према том значењу речи у речнику преводу, онда се добивају бесмислице. Многе речи у речнику имају сасвим погрешно значење. Поједине врсте речи су измешане: прилози су глаголи и свезе, а супстантива су опет адјектива, а уз то је погрешно означен и род појединим именицама. Напомене су ученицима више од штете него од користи, јер су већином погрешне и погрешно означене, а врло често и не казују ништа. У речнику српских речи врло много речи нема, а нема их ни под бројевима, у којима су речи за поједина вежбања, тако да ће ђак једну реч морати тражити на три, четири, па и више места, па се опет неће никако моћи помоћи. Метод је рђав, јер је такав да је управо за кињење подесан и врло згодан, па да ђак омрзне тај предмет. Али српски је језик зацрнио и он је испод сваке критике, те су тако деца у школи осуђена да се уче и скроз рђавом српском језику. У место да се и свом језику поуче из књиге, она ће учити и таке изразе, које су праве наказе (стр. 77. препоручам; стр. 87. ораћа стока; стр. 91. ишчезују; стр. 90. отврдну се, очврсте се; стр. 14. мала искра распира; стр. 16. лепе песме упоређујемо медом; стр. 44. правом сте ви, песници...; стр. 45. Тада кириџија натовари коња не само целим теретом,

који је магарац носио, него и кожом истога; стр. 61. Свете књиге држали су Римљани државно с највећом бригом; стр. 111. због будности; стр. 145. насукам ее; стр. 21. Употребе рогова јеленова и говеда различита је нт.д. нт.д.) Risum teneatis, amici! J. Лукић.

= *Пјесме,* од Алексе Шантића, које смо раније објавили, изишле су из штампе у укусном издању издавачке књижарнице Пахера и Кисића у Мостару. Ми ћемо о њима донети своју оцену у првом или у другом броју за овим.

(У.)

= *Из историје Црне Горе.* — Недавно је изишла књига под горњим натписом, у којој је наш сарадник проф. Јов. Н. Томић штампао две своје расправе, извађене из својих „Одломака из Историје Црне Горе, од 1528.—1709. год.“ Расправе су „Цетињски владика Висарион“ и „Бадње вече и истрага потурица у Црној Гори“. Обе су расправе израђене већином на основу нових и досад необјављених архивских података, а у њима се зналачки претресају сва главнија питања, која је иставио пред српске историјографе архимандрит Иларион Руварац у својим *Montenegrina*-ма.

(—ч—)

Друштва:

= *Српска Књижевна Задруга у 1900. години.* — Трећег јуна ове године одржан је осми годишњи скуп Српске Књижевне Задруге, и на њему је приказан извештај о стању и раду у Задрузи за 1900. годину, девету од оснивања Задругина. Из тога извештаја видимо, да је и у тој, минулој години рад на остварењу задатака Задругиних био и многоструг и плодан, и да је Управа Задругина и у тој години показала пуно добре воље, да оправда поверење Задругиних чланова.

Поглавити рад Управин у минулој години, као и дотле, био је на спремању Задругиних издања: редовнога кола, Забавника и ванредних издања. У редовноме колу, деветоме по реду од постанка Задругина, Управа је дала члановима *седам* књига, у којима су ови списи: трећа и последња свеска „Житија Герасима Зелића“, коју је, као и две раније, спремио за штампу Задругин председник П. П. Ђорђевић: прву књигу „Песама“ Ђуре Јакшића, у којој су одабране лирске песме Ђурине, с опширном студијом пок. Св. Вуловића о животу и појезији Јакшићевој; прву и другу

књигу романа Јаше Игњатовића „Милан Наранџић“, са опширним предговором проф. Момчила Иванића; посмрче Светолика Ранковића, роман „Порушени идеали“, награђен из књижевне задужбине Николе Мариновића; роман Валтера Скота, „Ајванхо“, у преводу проф. Чедомиља Петровића, и превод Реклијева списа „Историја планине“, превод пок. Ђуре Милијашевића, с предговором, допунама и објашњењима проф. Ал. Станојевића. Од Забавника изишле су за 1900. годину три књиге, и у њима су: завршетак прве књиге Дикенсова романа „Давид Коперфилд“; завршетак прве књиге романа Л. Толстога „Рат и мир“, и друга и трећа књига овога романа. Као ванредно издање штампана је књига „Чика Јова српској омладини“, коју је за штампу спремио, као и ранију „Чика Јова српској деци“, проф. Др. М. Шевић, а у којој су песме Змајеве, одабране и намењене одраслијим ученицима основних и млађим ученицима средњих школа.

Поред других послова Управа је у прошлој години радила и на остварењу предлога и жеља, које су јављале на последњем и ранијим годишњим скуповима Задругиним. Тако је поводом предлога Ж. Дачића, да Задруга узме иницијативу у издавању популарних списа за много шири круг читалаца но што је круг читалаца досадашњих Задругиних књига, била изабрала нарочити одбор, који је проучио овај предлог, и поднео извештај Управи, констатујући: да је прека потреба почети издавање књига за народ, да би било довољно читалаца за ове књиге и да би било и материјалне могућности за издавање ових књига, те да Српска Књижевна Задруга треба да узме на себе рад око њихова издавања; Управа је усвојила предлог овога свога одбора и продужила радити на остварењу његову. Рад на остварењу других предлога и задругарских жеља није још у толикој мери завршила, да се може објавити, те и извештај Управин прелази преко тога.

Сем овога што довде поменусмо, Управа је у минулој години морала радити, као и увек дотле, и на прибирању задругара и претплатника. Овога ради морала је уредити прибирање претплате и разашиљање Задругиних књига у Аустро-Угарској и Босни и Херцеговини. Последњих година је тај посао, за ове крајеве, рађен преко Српске Штампарије у Загребу. Како те везе са Штампаријом у Загребу нису могле бити више продужене, Управа је ступила у везу са Српском Манастирском Штампаријом у Сремским Карловцима, и њој је поверила скупљање улога

и претплате и разашиљање Задругиних издања за Срем, Бачку и Банат; а за вршење истих послова у осталим српским земљама у Аустро-Угарској, установила је нарочиту своју комисионарску канцеларију у Загребу.

Одзив задругара и претплатника за последње редовно коло Задругиних књига био је већ до годишњега скупа повољан. До сада је најбољи одзив био за осмо коло; али је за девето коло био бољи одзив но што је био и за осмо. То се види и по великоме броју пријављених добротвора, а и по осталим члановима, оснивачима и улагачима. Самих добротвора јавило се у току 1900. године 74, и то 51 с целим добротворским улогом од 150 дин., а 23 с првом или првом и другом уплатом улога. У 1901. години, до годишњега скупа, пријавило се још 55 добротвора: 22 с целим добротворским улогом и 33 с првом или првом и другом уплатом (50 или 100 динара). Тако је од почетка 1900. године до овогодишњега скупа основни капитал Задругин повећан са 17.820 динара само од нових пријављених добротвора и њихових улога. Број осталих чланова, истина, није порастао у минулој години према ранијим годинама у овој размери, у којој је порастао број добротвора, али је опет већи за девето коло, но што је био и за једно од ранијих кола. За осмо коло, за које се од ранијих било пријавило највише чланова и претплатника, било се пријавило до прошлогодишњег скупа 7.214 чланова, а за ово последње, девето, коло пријавило се до овогодишњег скупа 7.560, дакле 346 чланова више. За последње три године, дакле, број задругара и претплатника стално расте. Нема сумње, да ће се број Задругиних чланова знатно повећати, кад и српски крајеви изван Србије узму јачега учешћа у овоме напредовању Задругину, јер док се, на пример, за девето коло пријавило више но за осмо 318 задругара из Србије, за остале српске крајеве овај вишак износи само 28. За радовање је и то, што број оснивача (чланова који уплаћују улог од десет динара) према улагачима (улагачи уплаћују годишње по шест динара) постепено расте, ма да би се могло пожелети, да однос између једних и других чланова буде за Задругу још повољнији, нарочито у крајевима изван Краљевине Србије; јер док од чланова из Србије има оснивача 35,5% од целокупнога броја оснивача и улагача, у крајевима изван Краљевине Србије само је 13,6% оснивача (за осмо коло 12,7%).

(—ч—)

Нове књиге:

= *Студије и критика на психофизички монизам.* Докторска дисертација. Написао Др. фил. Бошко Петровић, свршени философ. Сремски Карловци, 1901. 8⁰, стр. 110.

= *Из историје Црне Горе.* Две расправе. Цетињски владика Висарион (1685.—1692.). Бадње вече и истрага потурица у Црној Гори (1709.). По архивским подацима написао Јов. Н. Томић. У Земуну. Штампарија Јована Пуљо, 1901. 8⁰, стр. 58.

= *Босна и Херцеговина под управом аустро-угарске монархије и аустро-угарска балканска политика.* Политичко-економска слика садашњег стања. У четири књиге. Написао Божидар Никашиновић. Превео Х. I књига. Берлински конгрес 1878 и аграрно питање. Београд, 1901. Штампарија Задруге штампарских радника. 8⁰, стр. X и 128.

= *Менично право.* Написао Ђ. Карајовановић. Удешено за ђаке држ. трг. школе, слушаоце недељно-празничке школе трговачке омладине и све оне који се служе меницом. Београд. Милош Велики — штампарија Бојовића и Мићића, 1901. 8⁰, стр. 79.

= *Нада.* Споменица „Наде", дружине ђака Гимназије Краља Александра I. Уредила Управа „Наде". Београд. Штампарија „код Просвете" С. Хоровица, 1901. 12⁰, стр. 74.

= *Порекло Сибињанин Јанка.* Историска расправа Иларионa Руварца. Прештампано из „Кола". Београд. Штампарија Петра Ћурчића, 1901. 8⁰. стр. 12.

= *Претци и потомци.* Историјске слике из постања данашње Србије. Написао Л. Комарчић. Београд. Штампарија Д. Димитријевића, 1901. Обична 8⁰, стр. VIII и 234.

= *Извештај о Гимназији Краља Александра I за школску 1900—1901 годину.* Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901. 8⁰, стр. 71.

Поред извештаја о школи у овој је књизи и расправа проф. Ђ. Б. Димића „Како се немачки казује наш шести падеж без предлога".

= Гимназија Вука Стеф. Караџића. *Извештај о раду и ученичком напретку у школској 1900—1901 години.* Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901. 8⁰, стр. XX и 96.

Поред директорова говора, у коме се лепо и доста исцрпно расправља о помоћи родитељске куће школи, и извештаја о раду у школи и ученичком напретку, у овоме су извештају: расправа проф. Др. Мил. П. Јовановића „Реформа гимназија" и путопис супл. Ж. О. Дачића „Из Београда у манастире Горњак и Манасију".

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник, Богдан Поповић.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига III, број 2. — 16 јул, 1901.

ПРИЈАТЕЉИ.

ЦРТИЦА ИЗ ХЕРЦЕГОВИНЕ.

Зором стиже чељаде из Мирковићеве у Ламбетину кућу. Стаде на врата, отвори их широм и пружи врат према огњишту.

— О-ој Петре Ламбета! — викну плачевним, а јаким и звонким гласом.

— О-ој, — одазва се домаћин искрај огњишта.

— Да ти је здраво глава, умрије нам ноћас амица Марко....

Петар Ламбета узви се, као да га неко ножем прободе и скочи са свога мјеста. Објема рукама удари се у раздрљена прса и, колико га грло служи, зајаука:

— Куку, брате Марко, куку мене за тобом!

И, онако необучен и необувен, потрча Мирковића кући. Удари и преко дрвља и преко камења, само да час прије стигне. А баш му ноге као да су окрачале, па поред свега упињања не може да потрчи. Само каска, а у каскању једнако се бије у прса и једнако виче:

— Куку, брате Марко, главни мој пријатељу, куку за тобом....

Најпошље упаде у Мирковићеву кућу. Стаде и тупим погледом погледа у једну ћошу, гдје је лежао мртав Марко, са прекрштеним рукама на прсима. Он право полети томе мјесту. Загледа се у Марково лице, у оне склопљене очи, на зацкрипи зубима и јаукну. Ничице паде по мртвоме Марку и поче га грлити и љубити. Поче му тепати, дози-

вати га, миловати... И растужи сву чељад у кући. Што је било малога и великога све удари у запомагање, те вриска и писак одјекнуше до неба. И најкаменије срце не би могло да не омекне као памук и да се не расплаче. Једини ага[1] Марков, газда Томо, не може да засузи. Он се, случајно, ту затекао због побирања трећине, па се прислонио уз један дирек и стоји. Његове очи сасвим сухе. Само се ухватио за брк, па га увлачи међу зубе и грицка. А чело му се натуштило као децембарско небо из кога тек што није снијег запверао. Види се по свему, е човјек о крупнијим стварима размишља....

У неко доба одвоји се Петар од Марка. А кад се исправи и погледа по чељадима био је страшан! Лице му црвено, изгребано, а очи крваве. Коса разбарушена пала му по челу. Поглед туп, блесаст као у луде.... Он силно јекну.... Сроза се код огњишта и поднимн се објема рукама.

— Ој, мој Марко, зар нам суђено да се 'вако раставимо? — прошапта. — А како ли смо живили? Нит' били својта ни рођаци, ама били од малехна пријатељи. И пазили се и миловали... А сад...

Он хтједе поново нарицати. Али га некоје од чељади понуди ракијом. Он погледа у чашу, узе је, и прекрсти се:

— Ко се преставио, Бог му душу поставио у царство небеско, а остатку живот и здравље.

Попи.

Понудише га другом чашом. Попи и другу.

И као да се мало умири. Лактове наслони на кољена, рукама подуприје главу и тако остаде, климајући се лагано час на једну час на другу страну, као шеталица од сахата.

Остали су шутили.

Ништа се није чуло осим праскања мале воштанице, више Маркове главе, и потмулога јецања удовице му, коју су отјерали у прикрајак.

[1] Ага се зове у Херцеговини не само Мусломан, него и православни и католик, само ако има много својих земаља. Ага има двије врсте. Има их, који своје кметове не могу дигнути са земље коју раде; а има их, који их могу дигнути у свако доба.

У томе поче, на пољу, и киша да пада. Крупне капи почеше ударати у мали, непровидни, хартијом олијепљени, прозор. А комшије, које почеше долазити да виде мртваца, улажаху по мало покисли. Сваки од њих збаци дебели гуњ с главе, прекрсти се и целива покојника у чело. Затим иде у страну и сједа. Чека ракију. А кад се донесе ракија, сваки промрмља неколико ријечи и искапи. И сваки, са сажаљењем, гледа у Петра, како сједи, не мијењајући првашњега положаја. Нико да се усуди и ослови га барем са једном ријечи. Чувају га, као да се боје, да ће какву светињу повриједити. Сви, у овај час, поштују његову тугу, а с њоме и њега...

Опет све мирно.

Киша пада и бије у прозор. Радоје Стојанов глади се по брковима и кашљуца, Станко Јовин стеже опанак око ноге. Остали пуше. Дим се ковитла испред њих и, као лак облак, заклања их једнога од другога. Чак заклања и свијећу, па јој пламен свијетли као каква усамљена звијезда у мрачној ноћи, чело покојниково освијетљено тим пламеном, као полумјесец...

Након дужега ћутања стари Аћим Чивија, — који је одиста врло сличан чивији, — прокомеша раменима и подиже главу.

— Хоће ли поп доћи? — запита.

— Неће, — одврати му Радоје Стојанов. — Далеко му, а вријеме наопако, па не може.

Нико ништа. Као да су се надали такоме одговору.

Аћим Чивија напуни лулу, узе машицама ватре са огњишта и припали.

— Па, браћо, треба ми да се постарамо, — рече. — Ово је један наш човјек, па греота да лежи неукопан. Него да га понесемо и саранимо к'о човјека и брата ришћанина.

И он се диже на ноге, па руком показа на четворицу комшија.

— Ви донесите мердевине, — рече.

Комшије погледаше један у другога, и дигоше се. Изађоше пред кућу. А одмах затим вратише се, носећи дуге

мердевине. Мердевине, или како их гдјегдје зову степенице, начињене су од два мало дебља дирека, који паралелно леже један према другоме. Преко тих дирека приковано је до дванаест мањих диречића који су опет поређани паралелно један према другоме. По њима се сељаци пењу, кад убацују сијено у сјенице, а требају и за друге ствари. Оне се употребљују и као носила.

— Узмите мртваца! — заповиједи им Аћим.

Њих четворица приђоше у крај. Двојица ухватише за главу, а двојица за ноге, и дигоше мртваца. Положише га на мердевине. И добро га утегнуше канапом да не би пао.

Аћим истресе лулу, и чибук задјену иза врата.

— Понесите! — рече.

Сад настаде вриска. Запишта жена, завришташе дјеца, и јаук одјекну на далеко. Све наврви за мртвацем.

Понесоше га.

Киша сипа, бије га по лицу, циједи се низ мердевине и тече за врат носачима. Газда Томо разапео амбрелу, држи је изнад главе и као да се поноси њоме. Остали се замотали у гуњеве, погурили се и хите. Изгледа, као да су нешто украли, па с плијеном грабе, да их потјера не сустигне. Двије три окпеле вашке залајаше на њих и пролетише им између нога. Неколике вране пролетише им изнад глава. А они ни да се окрену...

Дођоше до гробља.

Гробље старо и разорено, са изрованим гробовима и накривљеним крстовима између густе траве. Крај неких крстова диже се по неко дрво, које, без лишћа, изгледа као одјенуто у црнину.

Мртваца спустише поред најближе раке.

— Целивајте га, браћо, — рече Аћим чивија.

Приступи први Петар. Скиде капу и, сав скрушен, наднесе се над мртвацем. Опазивши му лице, он уздахну, затресе се, зајеца и паде по њему. И пољуби га неколико пута. А пољубивши га задњи пут тихо прошапта:

— Покој ти души!

За њим приступи други. Прекрсти се и целива.

Тако се обредише сви.

Кад се и стари Аћим саже и пољуби га, били су готови. Он извади чибук иза врата и њиме показа на раку.

— Спустите га! — рече.

Одријешише конопе и ослободише мртваца.

Преврнуше мердевине... Мртвац паде у раку.

Тада одјекнуше тупи удари мотике и звек лопате. Сваки је хтео да се три пут земљом баци на свога сељанина.

Само Петар стоји у страни. Скрстио руке и тужно гледа у гроб. Нити што чује, нити што види око себе. Изгледа као да нешто крупно премишља. У ствари не мисли ништа. Само му се чини, да и кроз земљу још види лице покојниково и склопљене му очи.

Кад одступише пошљедња два копача, који направише малу хумку над гробом, он као да се трже. Погледа око себе. Уздахну. Приђе гробу и пољуби земљу, па оборене главе пође кући.

Газда Томо пође за њим.

— Чујеш, Петре, — зовну га кад су мало измакли.

Петар се осврну. Стаде.

Томо му приступи, и узе га за руку.

— Ти си био најбољи пријатељ покојнога Марка, рече тихо.

Петар не одговори, не знајући ни сам зашто, само лагано шкрипну зубима.

Томо мало повиси свој ситни, готово дјетињи глас:

— Па ти, к'о пријатељ његов, најбоље знаш, како је он живио. Био најбољи у селу. Им'о је земљу к'о нико други. Ако твоја земља рађа добро, његова рађа осам пута боље. Све сама црвеница! Ноге ти до чланака упадају само ако загазиш у њу... С тога је и била његова кућа пуна свега и свачега, а твоја празна.

— Тако је, потврди Петар шапатом.

Томо га стиште за руку још јаче и привуче себи.

— А оно је *моја* земља, рече. — И њу нема ко обрађивати. Ђеца му нејака. Жене не могу љуцки радити. А

ја нећу да ми земља лежи џаба. Хоћу да ми баци интерез. Трговац треба да рачуна интерез. С тога ћу му дигнути ђецу из куће, па нека траже друго мјесто...

Петар застаде. Погледа Томи у очи и некако загушено изговори:

— Греота ти је.

Томо се засмија.

— Није греота, рече. — Побринуће се и за њих неко к'о за ове тичице божје. А ја нећу да сам штетан. Опет ти велим: хоћу ја интерез.

Петар само слегну раменима. А Томо му се унесе у лице:

— А ти си ваљан чојек. И ја бих да ти узмеш земљу. Рад сам, да и ти своју кућу напуниш, и своју ђецу лакше љебом да захраниш. А можеш свега имати, ако узмеш земљу.

Петар зину. Учини му се да није добро чуо. Зар он да дође на Маркову земљу? А Маркова земља најбоља у селу!

Он погледа у газда Тому, као да би да се увери: говори ли истину? А Томо се само осмејкује и клима главом према њему. Петру се допаде то климање. Допаде му се читав газда Томо и пискутљиви глас његов. Он му се загледа још једном у очи и принесе му се сасвим близу.

— Ја хоћу, изговори некако убрзано.

Томо поцрвени од радости.

— А погодићемо се лако. Само ти препртљај, кад дигнем Маркову ђецу, рече.

— Хоћу.

И Петрово лице поче се ведрити. Онога плачевнога израза сасвим нестаде са лица. А око лица заигра му осмејак. Он хтједе да загрли газда Тому и да му захвали. Ипак се савлада. Само, мислећи зар да га први пут газда Томо није добро чуо, гласно дрекну:

— Хоћу!

На хитно пође. Потрча исто онако као што је јутрос трчао кад су га обавијестили о Марковој смрти. А око себе нити кога види, нити чује.

Дотрча кући.

Рупи на врата, обори кабао с водом, и викну жену.

— Газда Томо ми је обећ'о Маркову земљу! — дрекну. — Сад више не брижи! Сад ћемо имати свега и свачега.

И, од радости, шчепа пуну боцу ракије, па натегну...

Свет. Ћоровић.

ЕВГЕНИЈА ГРАНДЕ.

(8).

Она утече, постиђена и срећна што је била дошла. Само се невиност може одважити на такву смелост. Кад је обавештена, врлина рачуна исто тако као и порок. Евгенија која није дрхтала док је била крај свога рођака, једва се могаше држати на ногама кад је дошла у своју собу. Њеном безазленом животу би крај наједанпут; она стаде расуђивати, стаде себи пребацивати: „Шта ће он мислити о мени? Мислиће да га волим“. То је управо оно што је највише желела да он мисли. Искрена љубав предосећа и зна да љубав изазива љубав. Какав догађај за ову усамљену девојку, што је овако крадом ушла у собу једнога младог човека! Зар нема мисли, поступака, који су, у љубави, за извесне душе, готово равни веридби?

После једнога сахата, она уђе у собу своје матере, коју обуче по своме обичају. Затим заједно седоше на своја места крај прозора, очекујући Грандеа са оном зебњом која леди срце или га загрева, стеже или шири, како код кога, када се страни од каквог напада, какве казне: осећај тако природан, у осталом, да га домаће животиње засведочавају својом дреком и при најмањем болу кад их казните, оне које ћуте када се повреде из непажње. Гранде сиђе, али расејано рече жени неколико речи, пољуби Евгенију, и седе за сто, као да је заборавио на своје јучерашње претње.

— Шта је с мојим синовцем? Не виђа се, као и да није овде.

— Спава, господине, одговори Нанона.

— Још боље, не треба му свећа, рече Гранде подругљиво.

Ова необична благост, ова горка веселост, падаше у очи госпођи Гранде, која погледа свога мужа врло пажљиво. Гранде узе шешир, рукавице, и рече:

— Ја одох мало до трга, да се нађем с Кришовљевима.

— Евгенија, код твога оца зацело нису чиста посла.

Доиста, како је био навикао да мало спава, Гранде је половину својих ноћи употребљавао на претходне рачуне, који су давали његовим погледима, његовим опаскама, његовим плановима њихову необичну тачност и обезбеђивали им онај стални успех, који је задивљавао Сомирце. Свака је људска моћ смеша стрпљења и времена. Моћни људи *моће* и *бде*. Живот тврдице то вам је стално упражњавање људске снаге, стављене у службу личности. Оно се ослања свега на два осећаја: на саможивост и корист; али како је корист у неку руку чврста и мудра саможивост, непрекидно сведочанство стварне надмоћности, саможивост и корист јесу два дела једне исте целине, себичности. Отуда долази можда она огромна радозналост коју побуђују тврдице вешто изнете на позорницу. Сваки од нас има нечега заједничкога са овим личностима, које додирују све људске осећаје, усредсређујући их у себи. Где је човек без жеље, и каква ће се друштвена жеља остварити без новаца? Код Грандеа доиста нису била чиста посла, како рече његова жена. Код њега, као и код свих тврдица, осећала се стална потреба да надмудрује друге људе, да им законито добије њихове „талире“. Улити поштовање ближњему, не значи ли то осведочити своју моћ, давати себи вечито право за презирање оних који, сувише слаби, мирно допуштају да буду прождрани? Ох! ко је добро разумео јагње, које мирно лежи пред ногама Господа, најдирљивије знамење свих жртава земаљских, знамење њихове будућности, једном речи патњу и слабост? То јагње тврдица оставља да се угоји, затвара га, коље, пече, једе и презире. Храну тврдице чине новац и презирање.

Преко ноћ, мисли Грандеове беху узеле други ток; отуда његова благост. Он беше смислио једно лукавство да изигра Парижане, да их савија, ломи, криви, да их вуче тамо амо, да им натера зној, пробуди наде, изазове бледило; да се игра с њима, он, некадашњи качар, из своје сиве дворнице, пењући се уз црвоточне степенице своје куће у Сомиру. Он је мислио о своме синовцу. Хтео је да спасе част свога мртвога брата, а да то не стане ни једне паре ни његовога синовца ни њега. Своју готовину имао је да уложи за три године; остало му је било само да управља својим добрима; требало је, дакле, нове хране његовом злобном усталаштву, и он је нађе у банкротству свога брата. Не осећајући ништа у својим шакама што би могао гњечити, он хтеде стуцати Парижане у корист Шарлову, и показати се одличан брат без икаквих жртава. Част породична имала је тако мало удела у његовом плану, да његову добру вољу треба сравнити с потребом коју осећају коцкари да виде добро одиграну партију у којој немају никаква удела. Криновљеви му беху за то потребни, и он не хтеде ићи к њима, но беше решио да их позове к себи и да још исто вече отпочне комедију, чији план беше смишљен, како би му се сутрадан цела варош дивила, а да га то не стане ни паре.

IV

Кад јој отац оде, Евгенија је била сва срећна што је отворено могла мислити о своме предрагом рођаку, показати му без страха своје дубоко сажаљење, једно од оних узвишених осећања којима се жене одликују, једино које оне хоће да испоље, једино у коме им је човек уступио првенство, а оне му зато ипак не замерају. Три четири пута пришла је Евгенија вратима да ослушкује дисање свога рођака; да се увери да ли спава, да ли се пробудио; а кад је устао, млеко, кава, јаја, воће, тањири, чаша, све што је требало за доручак, све је то било предмет њене пажње. Она чило устрча уз старе степенице, да чује шта јој рођак ради. Облачи ли се? Плаче ли још? Она приђе вратима.

— Рођаче!

— Рођако?

— Хоћете ли да доручкујете у дворници или у својој соби?

— Где ви хоћете.

— Како сте?

— Драга рођако, стид ме је признати, али сам гладан.

Овај разговор кроз врата беше за Евгенију читава епизода из романа.

— Знате шта? донећемо вам да доручкујете у вашој соби; да се отац не би љутио.

Она сиђе у кујну лако као птица.

— Нанона, иди распреми његову собу.

Ове степенице, уз које се тако често пела, низ које је тако често силазила, на којима је одјекивала и најмања лупа, нису се више Евгенији чиниле тако трошне; некако су јој биле светле, говориле су, беху младе као она, младе као њена љубав којој су служиле. Најзад њена мати, њена добра и попустљива мати, подаде се ћудима њене љубави, и, кад Шарлова соба би распремљена, оне обе одоше да праве друштво несрећноме младићу: није ли хришћанско милосрђе налагало да га теше? Ове жене пронашле су у вери приличан број ситних софизама, да оправдају у својим очима своје понашање.

Шарл Гранде би, дакле, предмет најусрдније и најнежније пажње. Његово уцвељено срце живо осети сласт овог нежног пријатељства, ове изредне наклоности, коју су ове две душе, вечито уздржљиве, умеле развити кад су се за тренутак осетиле слободне у области патње у којој су проводиле свој век. Као рођака, Евгенија узе слагати рубље, ствари за тоалету које њен рођак беше донео, и могаше се на тенани дивити свакој непотребној ситници, сребрним и златним стварчицама које су јој долазиле под руку и које је дуго држала, тобоже да их разгледа.

Шарла је дубоко тронула племенита пажња коју су му указивале његова стрина и његова сестра од стрица; он је довољно познавао париско друштво и знао да би, у

положају у коме је био, нашао само срца равнодушна или хладна. Евгенија му се указа у свом сјају своје нарочите лепоте, и он се од тога тренутка поче дивити безазлености њенога опхођења, које је дан пре исмевао. И кад Евгенија узе из Нанониних руку порцелански ибрик пун каве да послужи њоме свога рођака, потпуно безазлена, погледавши га благо, очи овога Парижанина напунише се сузама, и он је узе за руку и пољуби.

— Но, шта вам је сад опет? упита она.

— Ох! ово су сузе захвалности, одговори Шарл.

Евгенија се нагло окрете камину да узме свећњаке.

— Нанона, носите ово, рече она.

Кад је поново погледала свога рођака, била је истина још црвена, али бар јој је поглед могао лагати и прикрити превелику радост која јој је испуњавала срце; но њихове очи изражавале су један исти осећај, као што су се њихове душе спапале у исту мисао: будућност је била њихова.

Ово тихо узбуђење било је по Шарла, у његовом огромном болу, у толико пријатније у колико му се мање надао.

Лупа звекира позва обе жене на њихова места. За срећу, могле су сићи низ степенице довољно брзо да буду за радом кад је Гранде ушао; да се срео с њима под сводом, то би било довољно да побуди у њему сумњу. По доручку, који је Гранде свршио с ногу, чувар, коме обећана накнада не беше још дата, дође из Фроафона, одакле беше донео једнога зеца, неколико јаребица убијених у пољу, јегуље, и две штуке које су послали воденичари.

— А! а! гле ти Корнуљса, тај дође баш кад треба. — А је ли то добро за јело?

— Јесте, драги и добри господине, уловљено је пре два дана.

— Дед, Нанона, дижи се! рече Гранде. Носи ово, то ће бити вечера; хоћу да почастим Крушовљеве.

Нанона разрогачи очи и погледа по свима.

— А где ми је, рече, сланина и зачин?

— Жено, рече Гранде, подај Нанони шест динара, и подсети ме да донесем из подрума добра вина.

— Дакле, господине Гранде, настави чувар, који беше спремио беседу да би се једанпут решило питање о његовој плати, господине Гранде...

— Остави, остави, рече Гранде; знам шта хоћеш; ти си добар човек: видећемо то сутра, данас сам у великом послу. — Жено, подај му пет динара, рече он госпођи Гранде.

И побеже. Јадна жена беше пресрећна што је купила мир за једанаест динара. Она је знала да ће Гранде бити петнаест дана добре воље, пошто јој је на овај начин, мало по мало, одузео сав новац који беше дао.

— На, Корнуље, рече она спуштајући му у руку десет динара; једнога дана наградићемо те за твоје услуге.

Корнуље не рече ништа и оде.

— Госпођо, рече Нанона, која беше повезала главу црном марамом и узела своју котарицу, треба ми само три динара, задржите остало. Биће ми то доста.

— Спреми добру вечеру, Нанона, биће за вечером и мој рођак, рече Евгенија.

— Заиста, ово нису чиста посла, рече госпођа Гранде. Ово је трећи пут, од како смо се узели, како твој отац даје вечеру.

Око четири сахата, у тренутку када Евгенија и њена мати беху већ поставиле за шест особа, и када домаћин беше изнео из подрума неколико боца оног изврсног вина које паланчани с љубављу чувају, Шарл уђе у дворницу. Беше блед. У његовим покретима, његовом држању, његовим погледима и звуку његова гласа огледала се туга пуна отмености. Он се није претварао да тужи, него је доиста осећао бол, и вео којим је патња покрила његове црте, давао му је онај занимљиви изглед који се толико допада женама. Евгенија га је услед тога волела много више. А можда га је и његова несрећа приближила њој. Шарл не беше више онај богати и лепи младић, на висини која је за њу била неприступна, него сродник који је пао у ужасну

невољу. Невоља рађа једнакост. Жена има то заједничко с анђелом, што душе које пате њој припадају. Шарл и Евгенија споразумеваху се и говораху једно другоме само очима; јер јадни, пропали гизделин, сироче без оца, повуче се у један угао, и ту остаде не говорећи ништа, мирно и поносито; али, с времена на време, благ и мио поглед његове рођаке засјао би на њ, приморавајући га да се остави својих тужних мисли и да се с њом вине у поља наде и будућности, у која је она волела да зађе с њим.

У том тренутку варош Сомир беше више узбуђена вечером коју је Гранде давао Кришовљевима, но што је била дан пре продајом вина, која је била права велеиздаја према виноградарству. Да је политичар виноградар приредио своју вечеру у оној истој намери која је Алкибијадова пса стала репа,[1] он би можда био велики човек; али далеко виши духом од целе вароши, с којом се непрестано титрао, он није ни мало ценио Сомир. Грасенови убрзо чуше за насилну смрт и вероватно банкротство Шарлова оца; они се решише да још исто вече оду своме клијенту да му изјаве своје саучешће и да га увере о своме пријатељству, а у исто време да разаберу шта га је могло побудити да у оваквој прилици позове на вечеру Кришовљеве.

Тачно у пет сахата, председник Ш. од Бонфона и његов стриц бележник дођоше обучени у празнично одело. Гости поседаше за сто и почеше пре свега јести што су боље могли. Гранде беше озбиљан, Шарл повучен, Евгенија нема, а госпођа Гранде ћутала је као и обично, тако да је ова вечера била права даћа. Кад устадоше од стола, Шарл рече својој стрини и своме стрицу:

— Допустите ми да се удалим. Имам да напишем неколико дугих и мучних писама.

— Идите, синовче.

[1] Алкибијад, војсковођа, говорник и државник грчки, о чијој раскоши, расипању и раскалашном животу говораше цела Грчка, имао је дивнога пса, за кога је платио преко седам хиљада драхми; и томе псу, коме се цела варош дивила, одсекао је реп само зато да се о њему још више говори. Пр.

Кад је, по његовом одласку, могао помислити да Шарл ништа не може чути, и да се задубио у писање, Гранде погледа испод ока своју жену:

— Госпођо Гранде, оно о чему ми имамо да говоримо за вас су шпанска села; сад је седам и по сахата, требало би да идете у своју собу. — Лаку ноћ, кћери.

Он пољуби Евгенију, и обе жене изиђоше. Тада настаде призор у коме је чича Гранде, више но у ма којој прилици у своме животу, употребио вештину коју беше научио у опхођењу с људима и са које су га они којима је по мало сувише гулио кожу често називали *маторим лисцем*. Да је сомирски кмет осећао веће тежње, да су га срећне прилике увеле у више слојеве друштва и послале на конгресе на којима се расправљају међународна питања, и да се он ту послужио даром којим га је обдарило његово користољубље, ван сваке је сумње да би он ту славно користио Француској. Можда је исто тако вероватно, да, ван Сомира, овај човек не би ништа особито показао. Можда је с људима случај као и са извесним животињама, које се не множе више кад их пренесете из поднебља под којим су постале.

— Го....с....с....сподине п....п....пред....с....с....седниче, ви рекое....с....сте да банкрот....с....с....ство.....

Муцање качарево, којим се он тако одавно служио, и које се свима чинило природно, као и глувоћа на коју се тужио кад је кишовито, било је у овој прилици тако заморно за оба Крншоа да су слушајући винограда̄ра и нехотице мицали уснама, напрежући се као да су хтели довршити речи у које се он намерно заплетао. На овом је месту, може бити, потребно да објаснимо порекло муцању и глувоћи Грандеовој

Нико у Анжују није боље чуо нити је могао чистије изговарати анжујски француски од лукавог винограда̄ра. Једанпут, поодавно, поред свег његовог оштроумља, њега беше преварио један Јеврејин, који је у разговору често приносио руку на уво, тобоже да боље чује и тако вешто замуцкивао тражећи речи, да је Гранде, жртва своје до-

броте, сматрао за дужност, да лукавом Јеврејину добацује речи и мисли које овај као да је тражио, да сам довршује мисли реченога Јеврејина, да говори као што је требало да говори клети Јеврејин, укратко да буде Јеврејин а не Гранде. Из ове чудновате борбе изишао је Гранде закључивши погодбу, једину на коју се могао потужити у току свога трговачкога живота. Али, ако је при тој погодби изгубио новчано, добио је њоме морално, добру поуку, и касније је брао плодове те поуке. Зато је качар напослетку стао благосиљати Јеврејина, који га беше научио вештини да изведе из стрпљења свога трговачкога противника и да га, приморавши га да казује његову мисао, стално навлачи да губи из вида мисао своју. Но, ни једна прилика није тако као ова сад налагала Грандеу да се послужи глувоћом, замуцкивањем и неразумљивим увијањем којим је Гранде крио своје мисли. Пре свега, он није хтео узети на себе одговорност за своје мисли; затим, хтео је да остане господар своје речи и да остави у сумњи своје праве намере.

— Гос....с....сподине од Бон ...Бон....Бонфона....

За ове три године, Гранде је сад други пут назвао Крилоа синовца — господином од Бонфона. Председник је могао помислити да га је лукави старац изабрао за зета.

— Ви рекос....с....с....сте, да с....се бааанкротсссства моогу у....у....у.... из.....з.....звесним с.....с.. ..с.....случајевима с....с....спреееечити....

— То могу сами трговачки судови. То није ништа необично, рече господин Ш. од Бонфона, налетајући на мисао чича Грандеову или мислећи да ју је погодио, и хотећи да му је љубазно објасни. Слушајте!

— С....с....слууушам, одговори понизно Гранде са обешењачким држањем детета, које се у себи смеје своме професору, а чини се да га слуша с највећом пажњом.

— Кад какав знатан и уважен човек, као што је, на пример, био покојни господин ваш брат у Паризу....

— Мо....ој б....брат, да.

— ... буде на прагу банкротства, трговачки суд, под чију он надлежност спада (слушајте добро), има права да

једним својим решењем наименује, за његову трговину, ликвидаторе. Ликвидирати не значи банкротирати, разумете ли? Кад банкротира, човек је осрамоћен; али кад ликвидира он остаје частан човек.

— Т...т...то је с...са...свим друууго, а...а...ако, то јесест, то не по...повлачи за с....собом веће тро...опш...кове, рече Гранде.

— Али ликвидација се може извршити и без помоћи трговачког суда. Јер, рече председник увлачећи у себе бурмут, како се објављује банкротство?

— Да, па т...т...то нис...с...сам никад м...м...ми...с...с...слио, одговори Гранде.

— Прво и прво, настави судија, на тај начин што трговац сам или његов пуноважни пуномоћник предаје суду кључеве. Друго, на захтев поверилаца. Али, ако трговац не преда суду кључеве, и ако нико од поверилаца не затражи од суда решење којим се над имовином реченога трговца отвара стечај, шта онда бива?

— Јест, ш...ш...шта бива?

— Онда породица покојникова, његови представници, његови наследници, или сам трговац, ако није умро, или његови пријатељи, ако се он сакрио, ликвидирају. Можда и ви хоћете да ликвидирате радњу вашега брата? упита председник.

— Ах! Гранде! узвикну бележник, то би било лепо. Зна се још за част у нашим паланкама. Кад би сте спасли ваше име, — јер то је ваше име, — ви бисте били човек...

— Узвишен! рече председник упадајући у реч своме стрицу.

— На с...с...сваки начин, одговори виноградар; мо...ој б...б...брат звао се Гранде к...к...као и ја. Т...т...то је ван с...с...сваке с...с...су...умње. Не веселим да нећу. И т...т...та ли...и...и...ликвидација м...м...могла би у с...с...сваком с... с...слууучају б...б...бити у с...с...сваком п...п...погледу врло по...п...повољна по ин...ин...интересе мога с...с...синовца... к...к...ога ја воооолим. Али т...т...треба видети. Ја не по... по...знајем на...на...на...рискe *и...и...пре...предењаке*. Ја, ви...

и...идите, жививим у Со...о...миру! Моји калеми, моји је...је...е...ендеци, — ре...е...ечју, имам своје дру...уге иипослове. Ја нисам никад по...по...потписивао мееенице. Шта је то ме...ме...меница? Ја сам их м...м...ного примао, али их ни...никад нисам по...по...потписивао. И...и...прима се, ееесекооонтује се. То је ссеве што знам. С...е...лушао сам да се ме...ме...менице мооогу отку...ку...пити.

— Тако је, рече председник. Менице се могу купити на пијаци с извесним процентом. Разумете ли?

Овде Гранде сави шаку, прислони је на уво и председник му понови своју реченицу.

— Па, одговори виноградар, ту се дддакле може за...зарадити? Ја сам о...о...остарио.., не разууумем се ништа у тим е...е...стваааарима. Т...т...требало би да ооостанем овде да чччувам своје жито. Жито се е...е...скупља, а житом се п...п...плаћа. Пипре ессвега, треба на...на...зити на же...же...етву. Ја имам у Ф...Ф...Фроафону в...в...важних и заааниммљивих по...по...по...слова. Не могу напу...пу...стити е...е...е.. своју кућу за не знам ч...ч...чије за...за...заврзламе, к...к...оје не разууумем. Ви рееекосте да би т...т...т...ребало, ради ли...ли...ли...ликвидације, обуставити оообјаву ба...ба...банкротства, бити у Паразу. Не може чо...чо...човек бити у исти мах на д...два ме...места, сем да је п...п...птица ...п...

— Ја вас потпуно разумем, узвикну бележник. Али, стари пријатељу, ви имате пријатеља који су готови учинити све за вас.

— Тако, тако, мислио је у себи виноградар; та решавајте се једном!

— И кад би неко отишао у Париз, потражио најјачег повериоца вашега брата Виљема, и рекао му...

— С...е...станите, настави Гранде: рекао му... шта? Од п...п...прилике ово: „Гооосиодин Гранде...де из С...сомира о...о...овај о...о...ово, гооосиодин Гранде...де из С...сомира о...о...вај оно. Он воли свога б...б...брата; воли свога е...е...синовца. Гранде је д...д...добар е...е...сродник и има врло д...д...добре намере. Добро је п...п...продао своје вино. Немојте објављивати ба...ба...банкротство, е...е...скупите се,

именујте ли..-ли...ликвидаторе. Т...т...тада ће Гранде ви... видети. До...до...добићете м...м...много више ако ли...ли...ликвидирате, него ааако до...до...допустите да се умеша с... с...суд". А! Зар није тако?

— Сасвим тако! рече председник.

— Јер видите, господине од Бон...Бон...Бон...фона, треба човек добро да п...п...промисли, пре но што се реши. Ко не...не...не може, не...не може. У ссвваком по...по...послу који с...с...стаје новаца, треба човек да зна и...и...изворе и обавезе, ако неће да се упропасти. А! је ли тако?

— На сваки начин, рече председник. Моје је мишљење, да ће се за неколико месеца моћи откупити тражбине за извесну суму и исплатити потпуно поравнањем. Охо! пса човек може далеко, далеко одвести кад му покаже комад сланине. Кад не буде банкротства и потраживање буде у вашим рукама, ви сте чисти као снег.

— Као с...с...снег? понови Гранде приносећи поново руку на уво. Не разумем то као с...с...снег.

— Онда слушајте добро! узвикну председник.

— С...с...слушам.

— Меница је роба којој цена може расти и опадати. То је закључак начела Јеремије Бентама о камати. Овај публициста доказао је, да је предрасуда која жигоше зајмодавце једна глупост.

— Е! рече качар.

— Пошто је, по Бентаму, у начелу новац роба, и пошто оно што представља новац постаје исто тако роба; пошто је познато да, подложна обичним променама којима подлеже трговачки предмети, роба—меница, снабдевена овим или оним потписом, као ова или она роба, може бити у изобиљу на тржишту или не бити никако, бити скупа или врло јевтина, то суд пресуђује... (Боже, ала сам глуп! извините...) ...ја сам мишљења да ћете дугове вашега брата моћи откупити за двадесет и пет од сто.

— Како ре...ре...рекосте да се зо...о...ове Је...Је...Је... Јеремија Бен...?

— Бентам, Енглез.

— Тај ће нам Јеремија помоћи да избегнемо плач који нас чека у пословима, рече бележник смејући се.

— Ти Енглези имају по ка...ка...капито з...з...здрава разума, рече Гранде. Дакле, по...по...по Бен...Бен...Бен... Бентаму, ако менице мога брата в...в...в...вреде, не вреде; ако... Ја е...е...сам се добро и...из...изразио, је-л-те? Мени се то чини ј...јасно... Повериоци би били... не, не би били... Ра...разумем.

— Допустите да вам све то објасним, рече председник. Правно, ако имате у својим рукама све обавезе куће Грандеове, ваш брат или његови наследници не дугују никоме ништа; лепо.

— Лепо, понови качар.

— По правди, ако се менице вашега брата изложе продаји (изложе продаји, разумете ли добро овај израз?) на тржишту, са толико и толико по сто губитка; ако ко од ваших пријатеља прође туда и откупи их, наследници покојнога Грандеа из Париза одужили су се поштено, пошто повериоци ничим нису приморани да те менице уступе.

— То је истина, т...т...трговина је трговина, рече качар. Кад је т...т...тако... Али, при свем том, ви ћете ра...ра...разумети да то није лако. Ја немам но...но...новаца, ни...ни...ни времена, ни времена, ни...

— Да, ви не можете да оставите своје послове. Па лепо, ја ћу за вас отићи у Париз (признаћете ми путне трошкове, то је ситница). Ја ћу наћи повериоце, говорићу с њима, одложићу рок плаћањима, и све ће се изравнати извесном сумом коју ћете додати новцу од ликвидације, да би прешла на вас сва потраживања.

— Па ви...ви...видећемо; не могу, нећу да се у...у...упуштам док не... Кад се не може, не може. Ви ра...ра...разумете?

— Сасвим је тако.

— Глааава ми бучи од тога што с...с...сте ми на...на...на-причали. О...о...ово је п...рви пут у моме животу да мооорам да мислим о...

— Да, ви нисте правник.

— Ја сам у...у...убоги виноградар и не ра...ра...разумем се ништа у т...т...томе што сесете рекли; мораћу то п...п...проучити.

— Дакле, настави председник спремајући се као да хоће да сведе разговор.

— Синовче! упаде му у реч бележник с пребацивањем.

— Шта сте хтели, стриче? одговори председник.

— Та пусти господина Грандеа да ти објасни своје намере. Реч је о врло важној поруци. Наш драги пријатељ треба да је како ваља обја...

Удар звекира, који објави долазак Грасенових, њихов улазак и њихови поздрави не дадоше Кришоу да доврши своју реченицу. Бележнику беше добро дошао овај прекид; Гранде га је већ гледао попреко и израштај на његовом носу показивао је унутрашњу буру. Али разборити бележник налазио је пре свега да једноме председнику првостепенога суда не приличи да иде у Париз и наговара повериоце на попуштање, да иде на руку равнању коме се противе закони строгога поштења; затим, како још не беше чуо из Грандеових уста ма и најмању жељу да плати ма шта, он је по нагону стрепио што му се синовац толико уваљује у ову ствар. Он се дакле користи тренутком када су Грасенови улазили, узе председника за руку, и одвуче га на прозор:

— Синовче, ти си се довољно показао; али доста је било такве оданости. Жеља да узмеш његову кћер заслепила те је. До ђавола! не треба налетати као комарац на свећу. Пусти ти сад мене да ја управљам чамцем, а ти само помажи. Зар теби доликује да доводиш у опасност своје судијско достојанство у сличним...?

(Наставиће се).

Х. де Балзак.

(*С француског превео* Д. Л. Ђокић.)

ЗАШТО?...

К'о побожни Браман што са страхом чува
Урну, што прах драгих покојника крије,
Безбожничка рука да је не разбије,
И свештени пеп'о ветар не раздува —

Музо, зашто и ми не чувасмо тако
Срце са пепелом покојника мили?
Нико не би знао да смо тужни били,
Да си ти јецала и ја да сам плак'о:

Јер како је света и чедна бескрајно
Туга што се никад није речју рекла,
Што је само тихо у сузу потекла,
У бледилу лица јављала се тајно!

Како ли је срећна душа која знаде
Бити свијет за се — к'о звезда небеска
Бачена у свемир што самотна блеска
Док светова крај ње блуде мирнаде...

И мора светлости сјају и трепере,
Векови протеку кроз пространства сјајна —
Ал' њен бол и живот остали су тајна
За бескрајни простор и вечите сфере!...

И зашто не оста твоја књига мала
К'о гроб сиромаха, гроб без историје,
Ког у светом миру оскврнила није
Ни безбожна грдња ни бестидна хвала?!

И ценећ' значење својих светих мука
Без лире, без гласа, исповести твоје —
Зашто ниси срце прогутала своје
К'о Белерофон, гордо, без јаука!?

Ј. Дучић.

МАКАР ЧУДРА.

(2).

„Једанпут се бејасмо искупили сви, и тако разговарамо о пословима. Обузе нас сета, те ће Данило замолити Лојка: „Певни, Зобаре, песму, развесели душу!“ Он погледа Раду, која је лежала близу њега наузначице и гледала у небо, па удари по жицама. Ћемане проговори баш као да је одиста било девојачко срце! Зобар запева:

Прсп су ми ватра жива
Степа је широка,
Коњиц ми је холуј прави
А мишица јака!

„Рада се осврте и придигнув се мало, засмеја се у очи певачу. Лојко плапу као зора:

А шта мислиш, верни друже,
Хоћемо ли на пут?
Степа маглом увијена,
Тамо зора чека.
Срести данак похитајмо,
Вин' се, друже, горе;
Пази, месец не закачи
Гривом исплетеном.

„Ако је песма, баш је песма. Тако данас нико не пева! А Рада, као да воду кроза зубе цеди, луни:

„— Немој баш тако високо, можеш се лако отиснути, па бућнути носом поред баре и бркове укаљати, пази!... Лојко је крвнички погледа, но ништа не рече; отрпе момче и настави:

Данак ту нас на спавању
Не сме застанути,
Јер обадва, верни коњу,
Стид ће нас изести!

„— То је песма! рече Данило; овакве у животу нисам чуо. Да Бог да сатана од мене лулу градио, ако лажем!... Стари Нур и брцима стриже и раменима мрда; свима нам је на срце пала Зобарева махнита песма. Једино се Ради она не допаде.

„— Таман тако исто једанпут је комарац зујао ругајући се кликтању орлову, рече она и као да нас хладном водом посу.

„— Да се ниси, Радо, бича ужелела? појми се к њој Данило, а Зобар лупи капом о земљу и, као земља црн, проговори:

„— Стани, Данило! Ватрену коњу треба челична узда! Удај за ме твоју кћер.

„— Таман, погоди! осмехну се Данило; узми је ако можеш и ако хоћеш!

„— Добро! рече Лојко, па се обрте Ради: — Е, девојко, чуј ме мало и не поноси се! Много сам ја таквих видео, много! Али ни једна ме није у срце текнула као ти. Ех, Радо, срце си ми ишчупала! Па шта? Што мора бити, мора.... Ах! нема таквог коња на којем би човек могао од самога себе побећи!... Пред Богом, својом чашћу, твојим оцем и свима овим људима, узимам те за жену. Но пази, не противи се мојој вољи, јер ја сам слободан човек и хоћу да живим по својој вољи!... Рекавши то, примаче јој се стиснутих зуба и зажагрених очију. Ми гледамо, он јој пружа руку, и мислимо: таман Рада зауздa дивљега коња! Кад наједанпут, он размахну рукама, пружи се на леђа и грунуо затиљком о земљу!...

„Шта то сад би? Просто као да га је пушчано зрно у срце згодило. Кад оно шта је: Рада замахнула и обмотала му бич око ногу, па кад је повукла, Лојко се претурио.

„И опет, она лежи као да није ништа ни било, не миче се, ћути, и само се смешка. Гледамо шта ће сад бити, но Лојко сео на земљу и стегао главу рукама као да се боји да му не прсне. После се диже и оде у степу не погледав никога. Нур ми шапну: „Мотри на њега!“ И ја пођох вуљати се за Зобарем по мраку. Тако, соколе!“

Макар истресе пепео из луле и узе да је наново пуни. Ја се увих побоље кабаницом, и лежећи посматрах његово старо лице, поцрнело од сунца и ветра. Он је мрко и строго климао главом и нешто у себи шаптао; густи брци мрдали су, а ветар му дизао косу. Личио је на стари храст, опаљен муњом, но још снажан, јак и поносит својом снагом. Море је, као и пре, шапутало с обалом, а ветар разносио шапат по степи. Кишка је престала пљуштати, а скркнути на небу облаци чинили су јесењу ноћ још мрачнијом и страшнијом. Макар настављаше:

„Лојко иде ногу пред ногу оборене главе и оклембешених руку, које климатају као бичеви. Кад стиже на обрежак крај потока, седе и јекну. Ама тако јекну да ми крв обли срце од жалости; но опет му се не примакох. У тузи не вреде речи, је ли истина? Тако! Седи један сат, седи други сат, седи трећи сат, и не миче се.

„А ја мало подаље лежим. Ноћ је ведра. Месец сву степу обасјао сребрастом светлошћу, те се види надалеко.

„Гледам и видим: од черга̀ жури се Рада.

„Обрадовах се. То вреди, помислих; јунак је девојка Рада! Она му приђе, а он је и не опази. Метну му руку на раме. Лојко уздрхта, рашири руке и истури главу, па скочи и дочепа нож! Јаој, заклаће девојку, то видим, и хтедох, пошто викнем черге, прискочити им, кад чух:

„— Бацај! Главу ћу ти раздробити!...

„Гледам, а Рада напери́ла пиштољ право у чело Зобару. Права сатана девојка. Мислим, сад су обоје подједнаки у снази, и чекам шта ће даље бити.

„— Слушај!... Рада задену пиштољ за појас и проговори Зобару... Нисам дошла да те убијем, већ да се миримо; баци нож!... Он баци и мрко јој гледа у очи. Лепо је то било, брате! Стоје два људска створа, оба лепа и одважна, а овамо се гледају као зверови. Гледа их месец, гледам их и ја.

„— Чуј ме, Лојко; ја те волим! проговара Рада. Он само слеже раменима као да су му везане и руке и ноге.

„— Ја сам виђала момака, но ти си и јуначнији и лепши од њих, и душом и лицем. Сваки би бркове обријао, само кад бих му намигнула; сви би клекнули преда ме, само кад бих хтела. Но која вајда? Они ни иначе нису храбри, а ја бих их начинила да буду жене. Мало је остало на свету Цигана, мало, Лојко. Никад никога нисам волела, а тебе волим, Лојко... Но ја још волим и слободу. Слобода је, Лојко, мени милија но са̂м ти. Па ипак без тебе ја нећу живети, као ни ти без мене. Дакле, ја хоћу да будеш мој и душом и телом, јеси ли чуо?...

Он се осмехну:

„— Чујем! Срцу је драго слушати твој говор! Говори још.

„— А ево шта још, Лојко: све једно, ма како ти врдао, ја ћу те савладати, бићеш мој. Зато не губи узалуд време — тебе чекају моји пољупци и миловање... силно ћу те љубити, Лојко! Од мог пољупца заборавићеш на своју одважност... и живе песме твоје, које тако веселе Цигане, неће више чути степа; ти ћеш певати само песме љубави, нежне песме мени, твојој Ради... Дакле, не губи узалуд време; — ја рекох, и ти ми се сутра имаш покорити као старијем другу јунаку. Поклонићеш ми се пред свима до црне земље, пољубити ми десну руку, и тада ћу ти бити жена.

„Видиш шта се прохтело ђавољој девојци! То се никад није чуло; тако је, причају старци, некад било код Црногораца, ама код Цигана, никад! Побратимство с девојком! Деде измисли, соколе, што смешније? Читаву годину можеш мислити, па не измислити!

„Одскочи Лојко у страну и рикну као рањен у срце. Рада уздркта, ама се не издаде.

„— Е до виђења, до у јутру, а сутра ћеш урадити онако како сам ти рекла. Јеси ли чуо, Лојко!

„— Чух!... Урадићу, — јекну Зобар и пружи јој руке. Она га и не погледа, а он се заљуља као преломљено дрво, и тресну о земљу плачући и смејући се.

„Тако га беше обезнанила проклета Рада, да га једва повратих.

„Каквом ли то ђаволу треба, и зашто, да људи тугу тугују? Ко је тај што воли слушати како јечи и пуца од туге људско срце? Сад му мисли ти!...

„Вратим се под черге и испричам све старцима. Размислимо и решисмо да очекнемо и видимо шта ће из тога испасти. А би ево шта. Кад се у вече искуписмо сви око ватре, дође Лојко. Беше збуњен и страшно поређао у лицу за једну ноћ; очи му упале и земљи оборене. Не подижући их проговори нам:

„— Ево шта је, другови: завиривах ноћас у срце и не нађох више у њему места старом слободном животу. Тамо само Рада живи и више нема ништа! Ево, она се, Рада, смеши као царица! Она своју слободу воли више но мене, а ја њу више но слободу, и зато сам се решио да паднем пред њу на колена, као што је тражила, те да сви видите да је њена лепота победила одважнога Лојка Зобара, који се пре играо с девојкама као соко с јаребицама. Пошто ово учиним она ће постати моја жена, грлити ме и миловати тако да ми неће пасти на памет ни слобода ни да вам песме певам. Је ли тако, Радо?... Он диже главу и суморно погледа Раду, а она ћутке и заповеднички климну главом, показав му руком да клекне пред њу. Ми само бленемо и ништа не разумемо. Чак смо желели да се кудгод склонимо, само да не видимо како ће Лојко Зобар пасти на колена пред девојку, ма та девојка била и сама Рада. Срамота нас је била од нечега, било нам је и тешко и жао.

„— Но! викну Рада Зобару.

„— Е—е, не журн, биће; још ће ти се и досадити, — засмеја се Лојко. Као да челик звекну, тако се засмеја.

„— Дакле, ето шта је, другови! Шта сад треба? Ништа до *да пробам да ли је збиља у моје Раде срце тако тврдо,* као што ми се учинило. Опростите ми, браћо; *да пробам!*

„И пре но што нам дође у памет шта Зобар намерава, Рада већ лежаше на земљи с кривим Зобаревим ножем у грудима, забоденим до саме дршке. Скаменисмо се.

„А Рада ишчупа нож, врљакну га од себе, затиште рану црним витицама и, смејући се, каза јасно и разговетно:

„— Збогом, Лојко; ја сам знала да ћеш ово учинити! — и издахну....

„Виде ли што је девојка, соколе?! Ето каква је! Нека сам вечито проклет, ако није била прави ђаво девојка! Е—е!

„— А ја ћу пред тобом занета и на колена пасти, краљице горда! — рикну Лојко да степа одјекну, па клече на земљу, и притиште усне на ноге мртве Раде. Као да умре. Ми поскидали капе и стојимо као заливени.

„Шта да радиш у оваквој прилици, соколе? Јесте! Нур рече: „Треба га везати!“ Али ничија се рука не би дигла да веже Зобара. То је знао и Нур, па зато и махну руком, и измаче се у страну. Данило приђе и диже оштар криви нож, на ком се још не беше охладила крв Радина. дуго га гледао, а брци му све играју. Затим заиђе Зобару за леђа и заби му нож у леђа, таман спрам срца. Он бејаше отац Ради, стари солдат Данило!

„— Тако! рече Лојко јасно, окренув се Данилу, и о е да стигне Раду.

„А ми гледамо. Лежи Рада с косом и руком на рани; отворене очи отишле јој у плаветно небо, а код ногу њених лежи Лојко Зобар. На лице му пала дуга коса, те се и не види.

„Ми стојимо и премишљамо. Дркте брци староме Данилу, а обрве се накострешиле. Он гледа у небо и ћути, а Нур, стар као муња, пао ничице, па јећа да му све рамена играју.

„Имало се за чим и плакати, соколе! Јесте!

„А ти, велиш, идеш? Е, па иди својим путем; у страну не свраћај. Право иди, јер можеш за бан-бадава погинути. То ти је све, соколе!“

Макар ућута, остави лулу у дуванкесу и намаче кабаницу на прса. Киша је ромињала, ветар дувао јаче, а море мумлало потмуло и љутито. Један по један долажаху запатреној ватри коњи, па пошто нас погледају великим паметним очима, зауставе се и тако мало по мало начинише читав круг око нас.

— Ћо, мали, ћо! виче умиљато Макар и тапшући по врату враница, којега је највише волео, рећи ће мени:

— Време је и да се спава! — па узе те се покри кабаницом по глави и ућута. Мени се није спавало. Издржао сам очи у мрачну степу к мору, и у ваздуху ми се причиња царски лепа и поносита слика Радина. Руком и косом притисла је рану, а између црнурастих прса омиче се кап за капљом крви и пада на земљу у облику звездица црвених као ватра.

А за њом суетопице иде Лојко Зобар: преко лица му је пала густа коса, испод које капљу једна за другом хладне и као грашке крупне сузе.

Киша је почињала јаче пљуштати, море је певало тужну свечану химну гордом пару лепих Цигана, Лојку Зобару и Ради, кћери старог војника Данила.

А они обоје лагано и ћутљиво круже по ноћној тмини, и лепи певач Лојко никако да дође упоредо с Радом.

М. Горки.

(С руског превео Р.)

О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ.

Интерес за језичка питања у нашем друштву и наш књижевни језик. — Балканске земље и њихове језичке границе. — Сложеност задатка испитиваоцу српскога језика. — Облик у којем се дијалекти јављају. — Образовање дијалеката. — „Прелазни“ дијалекти. — Српскохрватски језик. — Мишљења о њему филолога друге полов. XIX в. — Чакавски дијалекат. — Подела заједничко-српскога језика на основне дијалекте. — Значај данашњих дијалеката. — Дубровачки дијалекат. — Чакавски дијалекти. — Штокавски дијалекти. — Екавски дијалекти и њихове границе. — Икавски говор и борба његова са јекавизмом. — Јекавизам. — Дијалекти источне Србије. — Једно принципско питање. — Гласовне особине дијалеката источне Србије. — Историјски моменат у образовању њихову. — Кајкавски дијалекти. — Закључак. —

Питања о језику своде се у нас обично на полемике о чистоћи и правилности различних граматичких облика, које већином немају шира интереса, ни најмање нису тако удешене, да би могле омилити нашем друштву интересантна питања о животу и развитку њихова матерњега језика, подстакнути га на размишљања о њему. Језик се у нас не изучава самога језика ради, већ само толико и тако, да се не греши при употреби његовој. Отуда је и дошло, да је тако запемарено, тако непопуларно изучавање свега онога, што се не слаже у свему с тим, што му не иде у прилог, на пр. изучавање наших дијалеката. Ако и јесте за питања о историји нашега језика, данашњем размештају његових дијалеката и сличноме, што се његове прошлости тиче посредно или непосредно, потребан мало дубљи интерес за свестрано познавање нашег духовног живота, ипак је чудновато, да већ и идеја о напреднијем развитку и богаћењу нашег књижевнога језика није упутила наше друштво на чешће прислушкивање народнога језика у различним крајевима наше шире отаџбине. Јер само онда када се на провинцијализме не буде гледало са ускога становишта ло-

калнога дијалекта, када их се не будемо клонили и онда кад они тумаче неки појам боље од домаће речи, када се буду сматрали за благо свега народа — једном речју, кад се наш књижевни језик узвиси над месним патриотизмом и пригрли све делове нашега народа, истом ће тада он добити високога полета, добити право на име књижевнога језика једног целог народа. Али оставимо ово времену, од којега се и иначе морамо само добру надати, а покушајмо изнети укратко питање, које је од ширега интереса, јер се тиче свега нашега народа, питање о главним његовим дијалектима и њихову узајамном односају, о чему се у нас већ поодавно није говорило. Мислим да није потребно, да напоменем, да за нас нису овде главно географске границе, јер оне у опште нису још довољно тачно одређене, већ главне тачке и правци при њихову образовању, што ће бити такође тачније одређено, када се наши дијалекти детаљније испитају. Овим ће се још једном нагласити потреба што живљега и потпунијега рада у овоме правцу.

Често мењање политичких граница земаља Балканскога Полуострва, непрестано нове колонизације, уопште променљива судбина њихова учинила је, да су се на многим местима пореметиле старе језичке границе, да оно што према историји народној припада једном народу, према језику чини део друге целине. Ово неслагање историје и језика, да и нема читаве мреже других питања, која се за њ везују, већ само по себи привлачило би научне раднике. Али баш због тога, што се резултати језичких истраживања о њима одмах преносе на реално земљиште, она се врло често раде ненаучно, е да би се и с „теоријске“ стране доказала оправданост различних политичко-шовинистичких захтева.

И српске земље, као део Балканскога Полуострва, биле су изложене различним променама, стога ће се и при испитивању њихових дијалеката наћи на сличне тешкоће. Према овоме један од главних задатака испитивачу српскога језика био би, да одреди све моменте, који су били од значаја по његов развитак. Колонизације, политичке границе, географски положај, религија — све је то заједно ути-

цало на начин, на који су се груписали носиоци оних промена, које чине садржину специјалних црта наших дијалеката. Свестрана и исцрпна испитавања у овоме смислу сада су још немогућа, јер поред тога што је и сама фактичка страна наших дијалеката недовољно испитана, одређивање погодаба, под којима су се они развили, нашло би на несавладљиве тешкоће.

Данашњи српски језик представља резултат измена, које су се извршиле у епоси, која је претходила данашњој: на просторији, којом је он расут: од пограничних дијалеката према Бугарској до кајкавских према Горици, Крањској и Штајерској. Разлике и сличности између њих, као што нас и најелементарније искуство учи, нису свуда једнаке. Између удаљенијих места разлика је више, сличности пак у њих нису тако очигледне. Али то још не значи, да географски положај стоји увек у правој сразмери са језичким сличностима и разликама; он се уопште не сме узети — као што се ипак понекипут чини — за апсолутно мерило при груписању дијалеката. Јер идеалне континуалности у дијалеката нема. Увек се мањи или већи број дијалеката по унутрашњој конструкцији тако слаже, да према дијалектима, који се по географскоме моменту на њих настављају, чине целину. То слагање, разуме се, није случајно. Оно показује да су представници даних дијалеката морали живети заједничким друштвеним животом, јер се иначе не би могло разумети, како су се у њих јавиле заједничке црте. На овај се начин изолује из масе становништва један део, који и образује овакву целину. У осталом да се она образује довољна је и сама тешња веза између становништва једнога краја, јер се промене у језику, од којих ово све и зависи, јављају у појединаца.[1] одакле се брзо преносе и на све оне

[1] Зашто се пак јављају те промене — питање је, које нас се овде не тиче. Главно је, да таквих промена има, о чему се сваки може уверити. Свакоме су наиме позната одступања у језику чланова једне породице од друге; по говору их можемо и не видећи их распознати. Кад би једну такву групу људи оставили да се слободно, али потпуно осамљено, развија, нема сумње, да би се те разлике још увећале. Ово, само увећано и појачано, представља нам и дијалекат.

који долазе с њима у додир. Ако се сличне промене не развију у језику становништва суседнога краја — онда је дијалекатска разлика између њих и тиме већ створена. У колико су, дакле, везе између чланова једнога народа слабије — а оне зависе од врло различних погодаба, географских, историјско-административних и сл., у толико се брже ствара могућност, да се њихов језик распадне на дијалекте; кад се та веза сасвим раскине — онда се у резултату јављају два језика; у којима се некадашње заједничке црте даље већ самостално развијају. Из овога се види, како су релативни називи *дијалекат* и *језик*, јер се њима управо иста ствар именује само са различних становишта. Назив „дијалекат" биће према томе само онда употребљен на своме месту, када се има на уму постање дијалеката из заједничкога језика; када се пак о њима говори без обзира на њихову прошлост, тада се с правом они могу назвати и језицима. Дакле се и чакавски (resp. хрватски) дијалекти могу називати и чакавским (resp. хрватским) језиком, када се тиме хоће да означи збир њихових данашњих особина, али кад се испитује њихов однос према штокавским дијалектима и нађе, да су они образовали некада језичку заједницу с њима, тада је назив „језик" нетачан.

Бива да дијалекти, који су на горњи начин били једном растављени и живели самосталним животом, наново дођу у ближи додир било утицајем административно-политичких прилика било колонизацијом и то већином у једном своме делу. Тада се стварају већ сложенији односи, јер се новим укрштањем дијалеката, који су у току времена у своме развићу били већ одмакли, долази до таквога језика, који бар за неко време у себи садржи црте оних, чијом се резултантом он јавља. Стога се он и назива често пута прелазним дијалектом. Али то је нетачно, јер тај назив даје споменутоме дијалекту много важнији и дубљи значај него што га он у ствари има. Прелазним би он био само онда, када би представљао средњи или ма који други ступањ у развијању једнога дијалекта из другога. Нећу се упуштати овде у питање, да ли је могуће са

принципске стране уопште, да старији дијалекти живе поред оних, који су се из њих развили, — али већ горње разлагање јасно сведочи да у оваквом случају имамо посла са простом мешавином двају дијалеката, тако да им горњи назив најмање приличи. Овакви се дијалекти јављају особито на граници сродних језика, на пр. у нас на граници српско-бугарској и словеначко-српској. У њих је главно решити, који језик лежи у основи тој мешавини, јер груписати само црте заједничке и једном и другом језику — још ништа не значи. Разуме се, да поред тога овде има и других исто тако важних питања, на пр. када се дијалекат, који лежи у основи горњој мешавини, оделио од осталих и потпао под утицај другога дијалекта и сл. Према овоме овакви говори представљају просто пограничне дијалекте, те их тако треба и називати.

Како према овоме стоји српски (или хрватски) језик? Да ли се његови дијалекти могу свести на један или не? Ако оставимо за сада оне дијалекте, који се налазе на крајњим границама српскога народа, остају нам дијалекти, који се обично називају српским и хрватским, а које је са језичке стране ипак боље називати штокавским и чакавским, јер су називи „српски“ и „хрватски“ већ политичко-национални. Особито је нетачан у овоме смислу назив хрватски језик, јер језик, којим данас говоре они што се Хрватима зову, није исти свугде, већ представља два различна дијалекта (чакавски и погранични кајкавски) јако измешана са трећим (штокавским). Што се пак хрватскога књижевнога језика тиче, то о њему — као што је познато — као засебноме језику и говора бити не може.

Старо је уверење да се сви српски дијалекти своде у две главне групе — штокавску и чакавску. Ово је тачно и према данашњој науци, која се не сме више задовољавати само констатовањем тога факта, већ мора одредити и њихове даље и дубље одношаје: како те две групе стоје једна према другој. То је питање, на које се различно одговарало и одговара.

Миклошић, писац упоредне граматике словенских језика, мислио је да су то два заиста блиска али засебна језика. Дѐлом он тога није доказао, јер у реду граматика засебних словенских језика не налазимо српске и хрватске, већ српско-хрватску. Вук, Даничић и Јагић, прва двојица не у прво време својега рада, проповедали су јединство српско-хрватскога језика, основано у последње двојице на проучавању прошлости тих дијалеката. Али пре неколико година покушао је Решетар да одужи Миклошића српској науци, да покаже, да се заиста српски и хрватски језик не могу свести на један. Он се позива на језичка и историјска сведочанства, која по његову мишљењу говоре против њихова јединства. Нас се овде тичу само језички докази, те ћемо се само на њима и задржати. Које су то, дакле, црте, којима се *чакавски* (хрватски) дијалекат тако одликује од *штокавскога?*

Чакавски[2] су се дијалекти данас сачували још на острвима Јадранскога Мора до полуострва Стонскога рта (Sabbioncello), у Истри и у понеком селу око Задра, Шибеника и Сплета. Тамо где на острвима имамо штокаваца, то су обично досељеници са далматинске обале, која је данас већим делом штокавска. У некадашњој *ужој* (цивилној) Хрватској (од Драве до Купе) са хрват. Крајином чакавци допиру на

[2] Познато је да је назив „чакавски“ дошао од заменице *ча*, која се у чакавскоме дијалекту употребљава м. што (старијега чьто). Али не треба мислити, да ова црта представља апсолутно мерило при одређивању границе између тих дијалеката, јер се она не употребљава у чакавским дијалектима једино у таквом облику. У многим од њих у горње одречне заменице налазимо *ништа*. Значи, дакле, да су се некада у овим дијалектима употребљавале обе заменице и *ча* и *што* (чь и чьто), па се употреба заменице *што* ограничава у њима на оне случајеве, где је заменица одречна. То исто можемо претпоставити и за штокавске дијалекте, т. ј. и у њима су се могле некад употребљавати обе заменичке форме чь и чьто, па форма чьто-што на свима местима истиснула ч. из употребе. Лепу нам паралелу овоме појаву пружа ст. словенски језик. И у њему се употребљава увек чьто, али се у неколико случајева налази и ничь-же; значи, да је и овде форма чьто заменила свуда форму чь сем незнатних остатака, по којима се види, да му је била позната и краћа заменичка форма. И ако *ча* према овоме не чини апсолутнога мерила за те дијалекте, ипак оно у друштву са још неким језичким цртама чини њихово главно обележје, те се горњи назив може и даље задржати за практичку употребу.

север до водомеђе: Рипњак—Велика Капела између Купе и Јадранског Мора. Чакавци у хрват. Крајини заузимају северо-западну страну њену. Некада их је овде било много више, као што се то види по *покајкављеним и поштокављеним чакавцима,* којих има на југу и северу (Крајине). Према овоме јасно је, да је кајкавштина с једне стране — са севера и северо-запада, штокавштина с друге — истока, југо-истока и југа потискивала стари чакавски дијалекат, те се он данас свео на доста незнатну територију. Док није било оваквога померања горњих говора, чакавски се дијалекат пружао Далмацијом од Неретве, на север Хрватском заузимајући слив реке Купе и једним делом западне Босне у оно време, када је део Босне припадао (старој) Хрватској. Ако издвојимо из језичких црта чакавскога и штокавског дијалекта све оно што им је заједничко, затим оне црте, које су им у историјскоме животу њихову биле познате или које се на једнаке могу свести, остају свега две црте за које се на први поглед може рећи да их деле, да нам дају права да о њима мислимо онако како је Миклошић мислио. То је чакавско **ј** м. штокавскога **ђ** и **а** м. штокавскога **е** од старога **ѧ** после меких сугласника. Али овакав значај може се дати овим цртама само на први поглед, јер дубље проучавање њихово показује, да се **ј** чакавско може свести на штокавско **ђ**; а **а** м. **е** губи своју вредност због тога, што се оно развило у чакавскоме дијалетку већ после онога времена када се он оделио од штокавскога,[3] те дакле и ове две особине потврђују могућност јединства чакавских и штокавских дијалеката.[4] Али сем

[3] Српски основни дијалекти добили су из заједнице чакавско-штокавске, као што показују српске речи сачуване у латинским и грчким изворима IX—X в. и посрбљена туђа имена места, назалне вокале **ѧ** и **ѫ**. Према томе њихов даљи развитак и припада засебноме животу тих дијалеката.

[4] Да је тачна теорија Миклошићева, морало би се овоме противно доказати: да се чакавско ј није могло развити из штокавскога ђ, већ да је заједничко словенско *dj* из којега се и развило штокавско ђ у чакавскоме прешло право у ј. Тада би се нашло на ову тешкоћу: још у заједничко-словенскоме језику, у време цепања тога језика на дијалекте, није се у њему задржало *dj* као група гласова *d+j*, већ је био звук **д** измењен под утицајем потоњега ј. Да је то тако види се

ових негативних доказа има и других, који говоре у корист некадањега јединства. На пр. неки појави српскога акцента,[5] полугласника заједнички су и једноме и другом дијалекту, а одликују се од сличних појава других словенских језика, тако да су и они могли бити производ заједничкога живота. Значи дакле, да се заједничко-српски језик (т. ј. српско-хрватски) пре или после доласка Срба и Хрвата на Балкан — овде је за нас то споредно — развио у своја два основна дијалекта: *чакавски* и *штокавски*, који су се доцније, у току времена, даље самостално развијали, разбијајући се на ситније дијалекте. Ти су дијалекти данас за нас од врло великога значаја: само се њиховим поређењем може одредити, шта је у њима ново, локално, а шта се у њима задржало из основнога дијалекта. Из овога се види, да су дијалекти наши, па ма како они нови били, у исто време и најстарији споменици наши, јер се њиховим поређењем упознајемо са најстаријим епохама нашега језика, много пре писаних споменика. Овај велики значај народних дијалеката данашња је наука правилно оценила; стога се и прегло, да се они свугде свестрано испитају.

По положају своме између ова два дијалекта находи се *Дубровник*, о чији се језик и народност отимају и Срби и Хрвати, али врло неједнако раде на објављивању сведочанстава о старој култури некадање Рагузе. Много се

из тога што ниједан словенски језик није задржао неизмењено то *dj*, а тако исто из факта, да је сугласник у заједничко-словенскоме језику био увек умекшан пред потоњим ј.

Да су пак ђ и ј такви звуци, да се могао један из другога развијати, види се из других језика, где овога има. Напр. у талијанскоме: прелази ј (исп. Diez, Gramm. der roman. Lpr. I 351) или обрнуто у новогрчкоме јез. где г испада испред палаталних вокала (где је оно и само било умекшано, дакле г које је врло блиско срп. ђ) зато што је испред њих прелазило у спирантско ј (исп. *Dietrich*-а Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache, Leipzig 1898, стр. 86—88. *Tumb*-а Handbuch der neugr. Volksprache §§ 11,22.). Ово би се могло још и много лакше доказати на основу њихова физиолошкога момента, али ја се на њему нећу овде задржавати.

[5] Акценат дуги слаби заједничко-славенског језика (на пр. у *кр'ва* исп. *коро́ва* руск словен. *kráva*) скраћен је и у чакавским и штокавским дијалектима у (јаки) кратки. Полугласници су се наједначили и као такви чували бар у прво време живота наших основних дијалеката.

говорило о језику овога града: неки су мислили да њему у основи лежи икавски — чакавски дијалекат, али је такво мишљење после радова Решетаревих силно поколебано, ма да и сам Решетар нема у свему право. Он у својим тврђењима иде тако исто сувише далеко, те противно горњему доказује, да је Дубровник у основи својој искључиво јекавски и да све оно што није тако треба свести на туђ утицај било доцнијих књижевника, који су, будући из различних крајева Далмације, различно и писали (испор. напр. Марулића из Сплета и сл.), било таквих досељеника — појединаца ранијега времена или случајно унесених језичких црта у дубровачке споменике из сличних напр. босанско-херцеговачких. Са оним што мисли Решетар о дубровачким књижевницима, није се тешко сложити, јер заиста, да је у маси народној икавски изговор ѣ био онако у употреби као у песника далматинских, ми бисмо данас с правом очекивали више остатака од њега него што је префикс *при* (м. прѣ); употреба *и* м. ѣ била је у њих конвенционална као још и многа друга црта дубровачкога књижевног језика. Али то још не значи, да се у Дубровнику није никад чуо икавски говор у већој мери. Напротив: од Рагузе је постао Дубровник само словенском колонизацијом, која се постепено али непрестано вршила. Природно је, да су ти досељеници били из околних предела, те је међу њима било и екаваца, доцније јекаваца и икаваца, тако да се можда у једноме делу Дубровника већ у прво време његових писаних споменика говорило икавски. Отуда се могу објаснити они икавизми, који се у дубровачким споменицима налазе од првих времена до данашњега дана (испор. при м. прѣ у данашњем језику). Али главну масу становништва чинили су ипак јекавци, па је с тога и лако разумљиво, зашто је јекавизам потиснуо данас сасвим икавизам до незнатних остатака. Ово су можда остаци од некога чакавскога говора,[6] који се у осталим својим особинама у току вре-

[6] Овоме би у прилог ишло и *јати* у *пријати* и сл., где је а м. е-ѧ, и ј м. ђ у неким случајевима. Друкчије о томе мисли, али нетачно, Решетар.

мена изгубио под утицајем многобројнијега штокавскога становништва. Дубровачки стари споменици били би сведоци тога процеса, који се што се звука ј-ђ тиче врло брзо вршио. Према овоме дубровачки дијалекат не представља ништа што би се по постању одликовало од осталих српских дијалеката, стога га и не можемо ставити напоредо са основним дијалектима нашим: само зато што се овај град мање или више самостално развијао, што је живео ексклузивним животом, те за неколико векова створио своју културу, књижевност и књижевни језик — само се зато може о његову језику говорити као засебноме нашем дијалекту. На њему се ја овде нећу више задржавати и враћам се нашим основним дијалектима. Због непотпуног и нетачног материјала, који нам је данас познат, додирнућу само главније струје у формацији њиховој.

И *чакавци* се данас као год и *штокавци* деле према замени ѣ у њих на *јекавце, екавце* и *икавце*, само што је у њих *јекаваца* најмање, а прелаз ѣ у *и* чесго је пута (на острвима особито) тако локалне природе, да исти дијалекти знају за *екавске* и *икавске* форме, у чему се, нема сумње, огледа укрштање дијалеката. Јекавски су дијалекти најјужнији (ластовски),[7] екавских пак има сем на острвима, око Реке а особито на Истри. Икавских има на острвима у Далмацији и у Хрватској (исп. горе). Како пак стоје јужно-чакавски дијалекти према штоковским, и чакав. дијалекти око Реке и на Истри према словеначкоме, то ће расветлити њихово детаљније проучавање; тада ће се и видети, да ли се у свима тим дијалектима ѣ самостално развило у горње гласове и гласовне групе.

У једноме делу *штокавских* дијалеката изједначило се ѣ са звуком е и на тај начин образовало засебну групу дијалеката; у другој пак групи штокавских дијалеката разлика је

[7] Питање о ѣ још није расправљено у српскоме језику. На основу ортографије наших повеља, језика дубровачких песника, неких данашњих дијалекатских особина јужнога (управо југозападнога) дијалекта, онога чакавскога дијалекта јасно је, да је основна вредност ѣ у тим дијалектима био дифтонг ie. Само мислим да је нетачно одређивати тај дифтонг у дугим слоговима као iê (као што чини на пр. Маретић).

између та два звука и даља остала: ѣ је и у кратким и у дугим слоговима гласило много „затвореније“ него е. Сада је врло тешко повући стару границу између тих дијалеката, јер се споменута особина њихова јавила већ од XII века, а после тога времена могла су до данас наступити различна дијалекатска померања. Сада та граница иде Србијом, она управо и јесте пруга, која дели јужни дијалекат од ресавскога и шумадијскога, а на име, пруга од Видојевице на Цер, Маљен, Сувобор и Рудник, а одатле вододемеђом Груже и Лепенице преко Мораве к Ибру. Изгледа да је даље Ибар граница јужноме дијалекту и у Старој Србији, који су у Метохију већ донели досељеници из Колашина. Дијалекат Старе Србије одликује се од нашег јужног дијалекта, а слаже се у главноме са онима у којима је ѣ=е, ма да и овде има разлика дијалекатских у самом екавском говору, као и у суседној јој Србији. На својој источној страни ови дијалекти прелазе у Маћедонију, где се различно модификују. Овакав размештај екавског и јекавскога дијалекта гони нас да посумњамо у аутохтонску старину јужнога дијалекта на споменутој територији. Дубљим проучавањем становништва тога краја и њихова језика доћи ће се до стварнијих резултата, за сада пак само да напоменем, да се овакво распрострирање јужнога дијалекта не би противило његовој тенденцији померања са југа на север.

У основи сада већ многобројним дијалектима екавским изгледа да леже две групе говора, једна, која је у мењању старих црта — и што се акцента тиче и других језичких особина — била пасивнија и друга много активнија. Прву треба видети, по свој прилици, у екавским дијалектима Старе Србије и тако званом ресавском дијалекту, који се пружа моравском долином, захватајући и Гружу и Лепеницу донекле и испуњујући простор на југу до Ибра, ма да на југоисточној страни ка Прокупљу има већ доста знатних модификација. Другу, много активнију у мењању старих језичких црта, новију групу дијалекта представљају српски говори западно од ресавскога и северно од јужнога све докле се српски живаљ простире у Аустро-Угарској. Нема

сумње, да сви ти дијалекти не почивају на фактима непосредне заједничке прошлости, па је и лако разумљиво, откуда се јављају локалне црте у њима, али је правац у коме се они данас развијају у главноме такав, да их међусобно везује. Овде се обично разликују ситнији дијалекти: шумадијски, ковачки, мачвански, који постепено прелази у сремски (овај се назив још од Вука употребљава у много ширем смислу, што је нетачно), бачвански и банатски, од којих сваки има по неколико својих особина, већином новијих по постању.

И у другој групи штокавских дијалеката, дакле оној где се ѣ разликовало од е, јавиле су се две струје, активне подједнако, само у различна времена. Од XIII века, по свој прилици, почело се јављати и м. ѣ у неким чакавским дијалектима у Далмацији и Хрватској, а тако исто у западној Босни. Ова се црта језичка нагло ширила и заузела убрзо цео простор до реке Босне и део Славоније (граница икавскоме говору у томе крају изгледа да је пруга, која саставља ушће Дрине са Осеком). Све повеље XIV и XV в. краљева и банова босанских писане су икавским говором. Бива да у њима находимо и гласовних црта чакавских дијалеката, али их има још чешће без специфичко-чакавских црта. У то време када је изгледало да ће цела Босна постати икавска јавља се испочетка готово неосетно, затим све јаче и јаче, нова црта, која, поратовавши са икавизмом цео један век (XV), остаје победилац. То је — јекавизам. Да икавизам споменутих босанских повеља није нешто наносно, унесено са стране, напослетку црта само канцеларијскога језика, види се из тога, што се и данас у западној па чак и источној Босни меcтимице говори икавски, што Бошњаци, мухамедовци и католици, у неким крајевима Босне и Херцеговине слично говоре. Била би врло невероватна хипотеза, кад би се узело, да су се само католици потурчили, јер нам тога историја не потврђује, а кад претпоставимо да је међу њима било и православних, онда морамо проширити далеко границе икавизму. Иначе не би било разумљиво, откуда се јавила та црта у њихову језику. Међутим није

немогуће објаснити, зашто се у њиховиx суседа православних та црта изгубила. Јер када се колонизација почела кретати према Босни са југо-истока, где и јесте право легло јужноме дијалекту, на север, православно-јекавско становништво, које је одатле долазило, налазило се у додиру опет са православним икавским становништвом и предавало им црте својега јекавскога говора; мухамедовачка пак насеља остала су међу њима као икавске оазе (исто онако као и католичка), јер се, сумње нема, у њих икавизам, уколико се православно становништво удаљавало од њега, јављао у исто време и као специфичка црта језика Срба-мухамедоваца. Само тако можемо разумети, како се икавизам одржао у њих до данашњих дана; јер да није било у њих свесне употребе те језичке црте, она би се морала изгубити под притиском јекавизма. Али не треба мислити да Срби-мухамедовци где их год има и где тако говоре представљају староседеоце (њих има на пр. и у Црној Гори, где су они такође икавци). По свој прилици када су Срби-мухамедовци употребљавали редовно и м. ѣ у једноме крају и када се та црта језичка везала за религију, тада се она могла даље ширити, предавати и осталим. Mutatis mutandis вреди ово и за католике, само што су они по језику могли бити већином — чакавци. Докле се пружао икавизам на исток — сада нам није познато, као уопште много што шта из наше старе дијалектологије. Обично се мисли, да је та граница ишла реком Босном, али ни то није поуздано, и ако се зна да босански писци XVII в. већ пишу у тим крајевима јекавски. Овоме смета то, што у западној Србији, око Дрине, а тако исто у источној Босни око Саве има остатака од икавизма, те треба решити, како се та црта јавила: да ли се она у Подрињу самостално развила — што је мени врло сумњиво — или су је собом колонизатори донели. Ако је ово последње — онда, одакле су они? Да ли са источне дринске обале или из којега западнијег краја босанског итд. Док се ово не испита — не може се ништа поузданије о томе рећи.

Јекавизам — а овако називам црте оних дијалеката, који су изменили ѣ у дифтонг ie, које се доцније у локалним дијалектима различно изменило, јавио се у југозападноме делу српскога народа (Црној Гори, Боци, Дубровнику и јуж. Херцеговини) око XIV века. Одатле се почео брзо ширити на северо-запад и северо-исток, тако да у првоме правцу допире до славонске Крајине што је сасвим ново, а у другоме до Груже и Лепенице. И овде има обласних и месних дијалеката доста напр. црногорски, бокељски, дубровачки итд. који се разликују по својим месним особинама. Начин, којим се извршило ширење југо-западнога дијалекта, објасниће нам детаљније проучавање њихово у вези са кретањем становништва, чије је изучавање истом почето.

Штокавски дијалекти на источној страни (угао између Зајечара, Књажевца, Ниша и Врања) прелазе у дијалекте источне Србије, који показују многе сличности са дијалектима између српске границе и Софије и Видина. Дијалекти југо-источне Србије пружају се даље (од Врања) у северну Македонију. Ни ови дијалекти не претстављају целине, већ су разбијени у мање групе, које нису још тачно утврђене. Изгледа, да је мање или више поуздано, да сви ти дијалекти почивају на заједничкој основи, тј. да су им гласовне црте биле некад једнаке, а то су: ћ, ђ, вокално л и р и полуглас (ъ). Ове своје црте они су различно изменили, па према тим изменама и деле се у групе дијалекатске: 1) тимочко-књажевачку, 2) пиротску, 3) шопску и 4) врањско-лесковачку. По свој прилици биће овде и других група, које засад још нису пронађене. Шопски се дијалекат пружа од Ниша и Власотинаца, (и још јужније) између Нишаве и Мораве ка Бугарској; центри пак осталим дијалектима јасни су по називима њиховим. Сем наведених основних црта, које су се у понеким од њих веома измениле, они се одликују од осталих српских дијалеката и још неким: губљењем квантитета и именске флексије, добивањем члана и др. Нема сумње, да су се све ове црте развиле под *утицајем* бугарскога језика, којему су оне такође познате.

Обично се на то друкчије посматра, јер се мисли, да је довољно констатовање сличности тих дијалеката са бугарским или српским језиком, па да се одреди њихова веза са њима. Међутим овде треба прво решити принципско питање, како стоји звук према форми у таквим дијалектима: да ли је у њима звук или форма од пресуднога значаја, шта се у језику уопште лакше прима или губи, *форма* или *звук*? У пограничним дијалектима има, разуме се, обојега. Звуци онога дијалекта који лежи у основи мешавини употребљавају се поред звукова унесених из суседнога језика, и како ово бива у засебним речима — то се таква мешавина обично задржава врло дуго. Са формама то већ не може да буде тако. Јер прва погодба, да се нека форма стално употребљава, јесте живо језичко осећање за њено значење. Чим овога нема, она се лако модификује, мења, а покаткад и сасвим губи. При утицају једног дијалекта на други, особито сродних језика, са позајмљивањем речничкога материјала иде паралелно и позајмљивање граматичких форми. Кад се пак у пограничноме дијалекту јаве такве форме и почну употребљавати напоредо са старим, тиме се већ слаби језичко осећање за ове последње, тако да се оне могу силно пореметити у употреби својој, а понекипут и сасвим изгубити. Ово исто вреди и за друге особине на пр. акценат. Када представници једнога дијалекта не чују квантитета у другом језику, којим они такође говоре — а овакве су прилике обично у пограничним дијалектима — они, особито ако је тај дијалекат по постању своме првоме сродан, лако усвајају начин изговора првога језика и за свој говор.

По основним пак гласовним особинама горњи дијалекти немају ништа, чега није било у старо-српскоме језику. Стога се и може мислити, да су ти дијалекти почели самостално, без везе са осталим српским дијалектима, живети пре него што је ъ прешло у а, l вокално у у и сл. Јер, као што горе споменусмо, гласовни се закони јављају у маломе броју носилаца тих промена, па се брзо преносе на околину с којом стоје у вези. Такве везе није било увек у старој српској држави између данашње источне Србије

и остале српске земље. Јер је она за време Немањићске државе већином састављала део Бугарске. Отуда се и може објаснити, зашто је утицај бугарскога језика у тим дијалектима тако јак.

Српски језик од словеначкога деле кајкавски дијалекти („кајкавски“ долази од заменице *кај* која се у њима употребљава м. замен. што), којих према томе има у Истри западној а особито северној Хрватској (исп. горе.) Овај дијалекат продире и у источну, а особито средњу и јужну Хрватску. Противно дијалектима источне Србије, овде је српски језик утицао на један од словеначких дијалеката, тако да словенски граматичари добро чине када га, при разгледању судбине свога језика, броје међу словеначке дијалекте. Оно што је српско представља наносни слој, који није тешко одвојити од онога што је основно, а што се слаже са другим словеначким дијалектима посредно или непосредно.

Све ове дијалекатске групе поремећене су или на границама својим пограничним, смешаним говорима, напр. у хрват. Крајини, у нас у Гружи итд., или колонизацијом у новије време — тога има особито много у источној и јужној Србији, у Бачкој — Буњевци, у Славонији — Ускоци итд. Али и поред све заплетености у међусобним односима наших дијалеката, и поред све непотпуности у познавању њихову није тешко констатовати померање њихово на целој просторији српске земље са истока на запад или северо-запад, што, нема сумње, зависи од историјских прилика њених у минулим временима.[8]

А. Белић.

---

[8] За овај преглед наших дијалеката употребљени су радови о њима: Вука, Даничића, Јагића, Милићевића, Решетара, Миласа, Кушара, Броза, Милчетића, Немањића, Шурмина, Рожића, Лескина, Штрохала, Облака, Маанига, Новаковића, Броха, Будмана, Маретића, Хирта и др.

СТАРИ СЛОВЕНСКИ ПОГРЕБ.

(2).

У старим индијским химнама Ригведе непознато је спаљивање живих удовица с упокојеним мужем. Али пошто се овај обичај налазио код Трачана, Словена итд., то се Цимер домишља да је ипак овај обичај могао постојати у старо време и код неких индијских племена, па се у средњем веку и до скора вршио с најужаснијом конзеквенцом са свима обудовелим женама. Овоме се мишљењу ни једном речи не противи ни Шредер.[16]

Трачанско племе Траузи држало се многоженства. Кад се дете роди јадиковали су што ће се мучити, а кад им неко умре, у шали су га испраћали, јер ће на оном свету срећно проживети. Они су најмилију жену клали на гробу упокојеног јој мужа, и онда је с њим заједно сахранили. Часност ове жене сви би хвалили, а остале његове жене оплакивале би тешку судбину понижавања.[17]

Почем покојник и на оном свету исти живот проводи, као и на земљи, разуме се, да му треба жена за уживање, слуге да служају, хртови и соколови за лов итд., зато сва ова поворка, као и ствари и оружје, треба одмах с њиме да се крене.

Учени Арапин Ал-Масуди, по својој природној наклоности, првом половином десетог века обишао је велики део тада позната сва три континента. Описао је разне своје доживљаје, шта је видео, шта је дознао по писменим споменицама, а шта по предању. Код њега има бележака и о Србима, али из њих не можемо поуздано да докучимо:

[16] Dr. L. v. Schroeder, Indiens Literatur und Kultur. 41.

[17] Stein, Herodots Geschichten, II. 2.

мисли ли он на неко словенско племе „Србе“ на северу у Галицији или Русији (Лужички Срби, пошто су далеко на западу, искључени су из комбинације) или мисли баш на нас јужњаке. Ако нагађамо по томе, што је он познавао византијску царевину, можда баш мисли на нас. Што он Србе меће уз описивање Руса, топографски погрешно, јер тада Срби у велико становаху на Балканском Полуострву, ваљда долази отуда што он зна, а то се у тексту види, да су оба народа словенска. У том помену он изрично за „Србе“ вели да се и они спаљују, кад им умре владар или какав поглавица.[18] Овде ваља, бар према Ибн-Фадланову опису руског погреба, разумети, да се само неки људи, стражари или слуге, из владалачке или властеоске сталне пратње, жртвују за господара, а не народ гомилама, јер да је тако што било не би он пропустио а да не наведе.[19]

Ахилес (по 23. књизи Илијаде) жртвовао је сени Патрокловој коње, псе и 12 младих Тројанаца, које је за ову свечаност сам заробио, а на његову сопственом гробу после је Поликсена жртвована. За Цезарева времена код Гала, кад би умро неки велики господар, онда би с њим спалили послугу, која му је била најмилија, а сродници би сами ускакали у разбукталу ватру, где су брзо смрт налазили — све у жељи да се с покојником брзо састану.[20]

Стари Скити су ужасне жртве приносили упокојеном краљу. Давили су многе слуге, једну од милосница, коње итд.; кад се даје година поново би по 50 слугу удавили, а толико и најлепших коња убили.[21]

Гедимин, велики кнез литавски, год. 1341 био је на овај начин погребен: Од јеловине наслагали су ломачу и

[18] Гаркави, op. cit. pg. 136.

[19] Ибн-Фадланово тврђење да су „Срби“ спаљивали удовицу уз упокојеног мужа, што усваја Крек да се односи на балканске Србе, мени изгледа само у толико вероватно: *јер и Маврикије тај исти обичај помиње код византијских Словена, другим речима на првом месту Срба.*

[20] Hehn, op. cit. pag. 520—521.

[21] Hehn, op. cit. pag. 521.

на њу положили покојника у хаљинама, које је највише за живота носио, са њим су метнули сабљу, копље, тоболац и стрелу. Онда, на истој ломачи, поред мртваца спалише по два сокола, хрта, живог оседланог коња и највернијег слугу. По том у пламен бацише медвеђе и рисове нокте, неки део непријатељског плена и напослетку три жива заробљена немачка ритера. Пошто је све сагорело, скупише прах од мрца и разних створова с њим спаљених, па закопаше на стави реке Вилне и Виљије.[22]

Срби још и дан данас жртвују уз покојника *живе кокоши* (одн. петлове или пилиће), за што ћемо примере навести, а већ знамо да је ова перутина и у старом руском погребном ритуалу била важан саставни део.

Ако у мало времена двојица умру из једне куће у Срба, негде се држи да ће и трећи умрети, јер га прва двојица зову! Да то не би било ево шта раде:

Кад мртваца спусте у гроб, и почну затрпавати земљом, онда баце у гроб живо пиле, те и њега, као замену за трећега мртваца, затрпају.

Неки опет, још док је мртвац код куће, мећу пиле или кокош у сандук, покрију покровом, те тако пиле или кокошка буде заједно с мртвацем у оно време кад свећеник чита опело; по том се обоје поклопи капком и укопа (Крајина).[23]

Оволико г. Милићевић, а мени су познати слични случајеви од Дрине па до Власине и Тимока, дакле обичај иде кроза сву Србију.

Госпођа Љубица Петровићка, учитељица, својим је очима гледала како је у лесковачком селу Рударима једна баба привезала мртвацу жива петла на груди, и заједно их сахранили.

У целом масуричком срезу и варошици Сурдулици, како ми је причао г. Младен Николић, кад двоје умре у

[22] Hehn, Kulturpflanzen und Hausthiere, 521—522.

[23] М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, 338. Етнографски зборник, књига I.

једној кући, па да не би и треће за њима пошло, а то по народном веровању природно наступа, онда чим мртваца спусте у гроб неко ће од фамилије или пријатеља живом пилету откинути главу и убацити је у гроб поред ковчега, а труп баце подаље од гроба, где иструхне, јер нико неће да узме. Кад нема пилета узму и маторке, петла или кокошку свеједно. По могућству гледају да је црно, а ако нема онда не бирају, тек у сваком случају мора да буде из куће одакле је покојник.

Баба Мара, Тасе Павловића из Дубоне, толико је пута видела, како у том смедеревском селу кољу петла кад у кући умре двоје, па да не би и треће. Неки кољу код куће, па главу уђушну у ковчег, а неки кољу на гробу, па главу баце у раку. Труп баце куд било на страну. Обично бирају петла црна перја.

У истом случају у Крупњу одсеку кокошци главу, завију је у чисто платно и туре у ковчег поред мртваца, а труп баце.

У овим примерима, што ћу сад навести, обичаји су прилично измењени, али им је смер истоветан. Неке су разлике у месту где ће петла закопати.

У Планиници, кад у једној години умре двоје у истој породици, онда кад понесу у гробље другог мртваца, узму са собом и једног петла, па кад мртваца сахране, између гробова обојице ископају једну широку рупу, и ту затрпају жива петла. Пошто то рачунају као трећег мртваца (замену за човека) из куће, они и петлу више главе побију крстачу.

Г. Милан Матић, учитељ, сећа се, кад су у кући Вукосава Недељковића из Александровца — онда Кожетина — за изнесеним мртвацем из куће одмах закопали жива петлића под праг кући, и док је још жив био клином му главу размрскали.

У Сарајеву,[24] ако би у брзо умрло двоје у једној кући, закољу други, трећи или четврти дан иза смрти што год,

[24] Лилек, Вјерске старине из Босне и Херцеговине. Гласник бос. музеја. VI, 194.

што се у оној кући хранило, обично кокош, и то на кућном прагу. Та се кокош зове „курбан“ (жртва), и пошље се сиротињи да је поједе.

У овом случају што ћу сад навести, посмртни су се обичаји сасвим изменили, јер не само што се не узима кокош или ма каква нерутина него за треће чељаде, да не умре, уништи се ма каква ствар за замену.

У Печењевцима (јавио ми г. Коста Јовановић) кад умру двоје у истој кући, онда укућани одсеку *главу од вратила*, па ту главу спусте с мртвацем у гроб. Дакле, место главе од кокоши овде глава од вратила.

Г. Милан Матић пише ми опет ово: у Рибнику је год. 1893 умро Стеван Степановић. Пред излазак из привремене му у вечну кућу измерише га црвеним концем од врха главе до прстију ножних. Затим тај конац закопаше у кући — на радост, да им остала чељад и стока у здрављу остану.

У масуричком срезу рекли смо да у раку бацају главу од пилета, али, ако случајно у истој кући где је покојник био нема кокошију, а баш одатле се мора узети, онда баце у гроб ма чију чарапу од покојникових живих укућана.

У самом Београду прост свет мисли да спречава трећи случај смрти, што се намерно разбије читав прозор на кући из које мртваца понесу.

Модерни остатак негдашњег жртвовања у Јапану се једва очувао као сенка; они на пр. уз мртваца сахрањују кипове људске и животињске од камена, иловаче, воска или дрвета.[25]

Ми смо већ видели из Ибн-Фадланова описа да су уз руски незнабошки погреб у два маха кокоши клате. Први пут заклаше људи петла и кокошку и бацише у лађу где је мртвац, други пут је девојчица заклала кокошку, труп бацила у лађу а главу на страну. Код нас се овај обичај врши двојако: цела жива петла или кокошку метну код мртваца или само главу. Први случај одговара у толико

[25] Tylor, Die Anfänge der Kultur. I. 456.

руском што су и тамо неки људи, као што бива и код Срба, петла и кокошку, истина заклане, бацали код мртваца. Ибн-Фадлан не каже ко су ти људи били, род или туђини покојнику, а и код нас се на то много не пази. Што се ток и ред пореметио, то ништа не смета: садржина је у свима случајевима иста. Дакле, овај је обичај, рачунајући од Ибн-Фадланова посматрања, већ достигао 980 година, и то ослањући се на његов писмени документ.

Из овога чланка може се поуздано толико разабрати: да се из описаних старих погребних обичаја код Словена готово све и сад символично очувало код Срба, а жртвовање кокошке као и пре. У нас, истина, нису остале ни у једном крају све побројане појединости заједно, него нешто овде, нешто онде, а тако је могло бити и у најстарије време, т. ј. и тада су обичаји и верски обреди по племену могли варирати, па тако је, без сумње, било и код Руса и других народа. На главну се ствар свуда пазило, што је сачињавало суштину народног веровања, а узгредности су дотериване према месним приликама и разним догађајима у животу, као и утицајем туђинаца.

Оваки ситни данашњи обичаји у нас, слични са старим руским, уједно су јемство да је Ибн-Фадлан верно описао шта је видео, и да су врло лако тада сви важнији словенски обичаји били врло налик један на други, као што је Лав у своје време и забележио.

Приношење на жртву марве ради покојника врло је раширен аријски обичај. У старо време у Индији су поред мртваца водили једно живинче да и њега с покојником спале; обично су узимали краву или козу, но некима, црне длаке.[26]

Опет знамо из описа Ибн-Фадланова да су у старије време Руси убијали ради покојника два вола и два коња. За Србе (северне или јужне?) у то старо време Ал-Масуди изрично вели: да су ради отмена покојника *спаљивали тешку марву*.[27] Дакле историјски је факат ту. Али сад се

[26] Hillebrandt, Ritual-Literatur. S. 88.

[27] Гаркави, op. cit. pg. 136.

жива говеда или коњи нигде не убијају на гробу, али се ради вампира коље на гробу ован, да крвљу гробницу ороси, а то је опет жива жртва.

У Искрицама прича Вук Врчевић: „Позваше ме зором Новосељани, говори свештеник, и закумише ме, да с њима, идем у сеоцко гробље. Кажу ми, да се пок. J. M. *потенчио* и да ноћу излази из гробља. Дођосмо пред црквом, кад ли свак' к'о пушку носи, на окуп. Свак' жив од страха умр̏о. Приправили трнов колац и при њему црног угича привезали. Пођосмо у гробље. Ставих петрахиљ, очитах васкрсну молитву — па прекадих гроб, а они навалише откопавати све до прелијеша. Дигоше и преклопницу, кад ли збиља! не бијаше се ни јоп покојник почео распадати, но се надуо као кабао а оба ока набуљио. Узеше колац и прободоше га, а над њим заклаше угича, па опет плочама поклонише и земљом затрпаше. Синови покојног Јокана платише и наредише да га данас на литурђији споменем и тако да га од гријехова ослободим.“

За жртвовање остале марве остало је сад, мени се чини, само мутно сећање у симболичном наговештавању.

У Подрињу је врло раширен обичај погоњења марве за покојником, кад га из куће изнесу, што се такође надовезује на спаљивање или у опће на убијање марве на гробу, што је у чланку већ пропричано. И овај обичај показује све степене опадања, тако да од првобитне целине једва се делови назиру. Дабогме да је негда домаћинова марва догоњена до самога гроба и ту жртвована.

У Јадру и неким рађевским селима, по уверавању г. Светозара Поповића из Јошеве, удеси се тако да млађи потерају сву марву домаћинову за његовим спроводом, и то до самог гробља, па ту причекају док се мртвац сахрани, затим марва иде на пашу или се враћа кући, како буде време. У Милини, опет, само кад умре домаћин, марву му истерају пред спровод, и то: свиње, козе, овце и говеда, и онда се спровод тако уреди, да мртваца пронесу кроз марву. Кад се то сврши, марву враћају куда хоће а спровод наставља пут. Дакле, овде марва не

иде ни до гробља. У азбуковачком селу Цричи, кад понесу упокојеног домаћина или домаћицу (значајно, што се и жени та почаст даје према старијој српској уредби да у задрузи и жена може бити старешина), онда за спроводом, и то само до градинске капије, потерају прво овце, па говеда. То је све. Овде је још краћи пут за марву, и само још корак, па да се обичај угаси.

У овом случају што ћу сад навести заиста дом покојников губи у ствари једно марвинче, али на други начин, што је опет жртва, али вером ублажена и пренета на хришћанско милосрђе цркви. Опет у Подрињу бива и то: кад наследнику почне у току године, кад се домаћин преставио, да липсава стока, а наследник за покој душе свога старешине није дао парусију,[28] онда сељаци веле: *оде стока за покојником.* За парусију се даје манастиру или цркви во, крава или друго марвинче. По неки пут се такав прилог даје и другом приликом, на пр. кад треба неком болеснику читати молитву или свештати масла итд.

Знамо по наводима, да су Руси у старо време и *коње* жртвовали за покојницима. У летопису кнеза Константина Муромског такође се то изрично помиње.[29]

И страних примера у овом смислу има доста. Кад је краљ Харалд у боју код Бравале пао, довукли су га мртва у борачким колима и спустили на хумку, па потом одмах убили му коња. Краљ Хринг приложио је своје сопствено седло да погинули поглавар с места узјаше парипа и да језди у Валхалу.[30] У Немачкој је последњи коњ свечано убијен и сахрањен у гроб свога господара, и то у Trijеру, године 1781 у почаст умрлом коњичком генералу Фридриху Казимиру.[31]

[28] Парусија се зове писанија од 50 гроша манастиру да се калуђери моле Богу за осталу породицу или да болесник оздрави итд.

[29] Гаркави, op. cit. pag. 114.

[30] Tylor, op. cit. pag. 484.

[31] Tylor, op. cit. I, 467.

Не смем објашњавати ону нашу народну песму, по којој је Краљевић Марко пред смрт Шарца убио, али овде нека је бар споменута.

Обичај вођења оседланог коња за умрлим официром порекла је западњачког, ма да датира такође из незнабожачког времена. Него зачудо овај се церемонијал одавно увукао и у наш народ.

Године 1862 у Јагњилу (Крагујевачкој Јасеници) двојица су водила за мртвим Павлом Бацаком његова коња, који је био црнином покривен. Други је случај био год. 1876, кад су при погребу Василија Миловановића, трг. из Трстеника, водили пред пратњом његова оседлана коња, црнином покривена.

По причању г. Косте Поповића, свештеника у Сурдулици, до пре 12 година у томе је крају био, истина редак, обичај да уз пратњу каквог богаташа или свештеника воде и његова хата.

Бадањски поп Михаило Глигорић умро је 18 октобра 1889 године. Истог дана отесали су му сељаци ковчег од храстовине. Кад су га понели да сахране, поп-Михаилов сродник, сељак Марјан Глигорић, водио је гологлав за покојником потпуно спремљеног и ћилимом покривеног попова коња. Пред гробљем се с коњем зауставио и сачекао док су попа сахранили, и онда се истим путем пешке с коњем вратио.

Тако су исто водили оседланог коња у Младеновцу год. 1893 за покојним Серафином Вељковићем, а год. 1895 за Пајом Вељковићем.

Ваља ми овде признати да се по чл. 20. Душанова Законика спаљивање односи, свакојако, највише на вампире, јер се каже који с „влховством“ узимљу лешеве итд., али ко може порицати да није тада црква свако спаљивање мртваца у опште сматрала за влховство, јер се није слагало с њеном основном хришћанском уредбом? Даље, и због тога што је овај члан унесен у Законик, види се да су мртваца често спаљивали, па напослетку и сад се не зна, по народној празноверици, ко ће се „повампирити“! Зато у многим

простим породицама одмах се по смрти сваког старијег покојника побрину да му чиме било заварчају да се не повампири, а спаљивањем се најјаче уништавају нечисти духови. Ватра је зато у свих народа одбранбено оружје против свих замишљених демона. У осталом ма да време не пресуђује, ипак ћу нагласити: да су Руси у старо време мртваца прво привремено држали у гробници, па тек потом спаљивали, и Срби разглашене вампире такође тек по сахрани ваде из гроба и около ватре наложе.

*

Биће да се Српкиње у старије време нису у жалости облачиле у црнину, него обратно: *бела је боја значила уцвељеност*. Тако су се ожалошћене Сарајевке до пре 30 година убрађивале *белом јеменијом*. Занимљиво је да је у старо време и у Индији *белина* значила жалост. Куриозитета ради поменућу и то: Цигани су најпознији исељеници из Индије, и за чудо код нас Циганке никад неће да се преруше у црнину, ма ко да им умре; нити хоће црне хаљине да приме при продаји ствари на чак ни на поклон! Аргивци (Грци на острву Аргосу у Пелопонезу) у старом веку носили су такође *беле хаљине* у жалости за покојницима. У мацарском Етнографском Музеју изложене су фигурине као „Маџарице из Зала-Комитета“, код Шомођа, у *белу оделу* за знак жалости. По свој прилици, у овом су се крају Словенкиње помаџариле, а свој негдашњи обичај очувале. Тако се и сад још у неким брдским пределима по Немачкој за умрлим *белина* носи. Пошто нигде не нађох поименце пределе наведене, не знам да ли су ту негда Словени обитавали. — Код старих Грка и Римљана *црнина*, и у опће загасита боја, била је знак жалости, па се временом хришћанством од Грка и Римљана пренела ка осталим народима, па већином и Србима, ма да су ранији хришћански проповедници, као Ћипријан и Хрисостом, црнину осуђивали: „јер онда па што пада на онај други весели свет?“ Маћедонке се држе неког прелаза од белине ка црнини, јер за покојником носе нешто мрке или, боље речено, као чађаве повезаче на глави.

*

Речено је да је хришћанска вера строго забранила спаљивање и препоручила као богоугодно дело сахрањивање мртваца. Али се незнабошки обичаји и ту провукоше. На пр. материјално схваћање душе иде такође овамо. Отуда Срби у свему опреме покојника као да ће у ствари путовати; обуку га лепо, метну му капу на главу, обућа не сме такође изостати. Опће је познато да се и јестива и пића прида уз покојника; отуда је остало да у многим селима југоисточне Србије, на пр. у Расници, кадшто у ковчег уз мртваца метну стовну (крчаг) с водом, јер верују да мртвац за 40 дана пије воду. Коме мртвацу не метну у ковчег воду, они му сваког дана до четрдесетнице износе пред вече воду у каквом суду и том водом прелију гроб. У масуричком срезу због истог разлога о даћи раздају највише оно, што је умрли до живота најволео да једе.

Има један, по изгледу, незнатан обичај код сељака среза масуричког. Г. Коста Поповић, свећеник сурдулички, често је виђао да се ово при погребу ради: Кад неко умре од јектике, онда, чим га спусте у ковчег, метну му између ногу *стакло с вином*, које је добро запушено. После 40 дана откопају гроб, изваде стакло с вином, а гроб поново затрпају. Сви укућани пију, после, помало од тог вина за 40 дана, јер верују, да ће их онда та болест мимоићи, па и ко је заражен да ће оздравити.

Премда се на први мах чини да овом обичају ваља порекло тражити као леку, који је у предрасуду увијен, инак није тако, јер су прохујале многе и многе стотине година, па му се утрo негдањи значај и побуда, тек толико се поуздано зна, *да су и Скити,*[32] *док су још под овим именом постојали, вино уз мртваца у гроб сахрањивали.* Сад, пошто већина научника држи да су Скити били Словени, значајно је да и овај наш обичај налази свога другара још пре Христова рођења.

[32] За скитско племе Агатирзе изрично стари грчки писци помињу да су неговали лозу. Xenopol, Histoire des Roumains. II. Paris 1896.

*

Врло је позната стара грчка бајка, још пре Христова рођења, да сваку душу треба на онај свет да превезе Харон преко реке Стикса, зато су мртвацу метали *новац* у уста (оболос) да плати возарину. Колач су опет мртвацу метали у руку да њиме умири пса Кербера, па да душу не уједе. Код Срба је свуд обичај да се у гроб, уз покојника, баца новац, а за кога се плаше да ће се повампирити парицом му расеку испод језика и ту пару оставе. Сурдуличани мећу новац у гроб тобоже зато, да се покојник откупи на страшном суду, или да врати ако је остао коме дужан. У љубињском и гатачком котару жене не иду на гробље, него се код куће с умрлим праштају. У Љубињу не смеју том приликом сузе ронити, јер кажу, да би покојника још на овом свету утопиле, те не би могао отићи на онај свет.[33] Мени је у овом народном жаљењу и објашњавању доста јасно, да се овај мит односи на чамац Харонов и као на вожњу преко Стикса. Слично разумеју и у Немачкој, што се често говори место „умрети“ „ићи на Рајну (реку)“. Стари су опет северни Германи пуштали мртваца у чуну да плови по мору куд га таласи однесу.

*

Нарикаче су код Срба у Далмацији, Црној Гори и окрајцима западних наших земаља жене, којима се плати за мртвацем да жале. У Пољицама (Далм.) оне обуку нарочите зубуне с кукуљицом. Прво хвале покојника, после по њему поздрављају све мртве из куће онога, ко је њих послао (јер пријатељи негде пошљу од своје стране по нарикачу). У истом селу још запевају да се мртвац не повампири:

Носите га повисоко,
Копајте га понизоко,
Посните му лугом очи,
Да нам вино не поточи.

[33] Лилек, Вјерске старине из Босне и Херцеговине. Гласник босан. музеја. VI, 1. Стр. 146.

Да се на пут не поврати,
Да нам децу не помлати!
А—а—а....

Овај је обичај стран. У старом веку и код Јевреја и Атињана уз свечан погреб ишле су и нарикаче (пентетрије). Сад су се још преко Римљана одржале код Талијана.

Др. Сима Тројановић.

БЕСМРТНИЦИ.

— из „Гуливерових Путовања“ —

(Лемуел Гуливер, морепловац, који је приликом свог првог путовања нашао на Лилипут, насељен необично малим људима, а приликом свог другог путовања, на Бробдингнаг, насељен необично великим људима, посећује у свом трећем путовању Лапуту, Балнибарн, Лугнаг итд. О Лугнагу забележио је у свом дневнику ово).

Лугнажани су цивилизован и племенит народ, и премда ни они нису лишени оне охолости којом се одликују сви источњаци, ипак су наспрам странаца учтиви, нарочито ако ови стоје добро на Двору. Ја сам имао много познаника међу људима из најбољег друштва, и како сам увек водио собом тумача, то сам се могао с њима пријатно разговарати.

Једног дана, у једном лепом друштву, запита ме један отмен господин, да ли сам видео кога од њихових „*струлдбурга*“ или бесмртника. Рекох да нисам, па га замолих да ми објасни, како се таквим именом могу називати смртна створења. Он ми каза, да бива неки пут, ма да веома ретко, да се роди у некој породици дете с црвеном, округлом пегом на челу, управо врх леве обрве, што је поуздан знак да то дете неће никад умрети. Ова пега, како је он описиваше, била би велика од прилике као сребрни грош, али би се после ширила, мењајући при том боју; тако би дванаесте године дошла зеленкаста, па би таква остала све до двадесет пете

године, кад би прешла у мрко плаво; четрдесет пете године, постала би црна као угљен, а велика као енглески динар; али, после тога, не би се више мењала. Још ми тај господин каза, да се оваква деца ретко рађају; да, по његовом мишљењу, не може бити више од тисућу и сто бесмртника оба пола у свој краљевини, од којих би, по његовом рачуну, на престоницу дошло око педесет, узимајући ту и једну девојчицу рођену од прилике пре три године; да се рађањем овакве деце не одликују само поједине породице, него је то просто ствар случаја; и да су деца, коју би после бесмртници изродили, исто тако смртна као и остали свет.

Морам признати да ме је обузело неко неисказано задовољство, кад сам ово чуо, и како је личност која ми је ово казивала случајно знала балнибарски језик, којим сам ја врло добро говорио, то се не могох уздржати, а да своје задовољство не изразим можда малчице и претераним начином. Повиках, готово одушевљено: „Благо народу у ком се сваком детету може десити да буде бесмртно! Благо народу коме стоје пред очима толики живи примери старинске честитости, и који има учитеље вољне да га науче мудрости прошлих векова! Али више но ма ком другом, благо тим честитим бесмртницима, који не подлеже општој трошности људске природе, него им је дух слободан и чио, не знајући за ону клонулост и бригу, коју вечити страх од смрти узрокује!“ Затим рекох, како ми је чудно да нисам опазио ниједног од тих знаменитих људи на Двору: црна пега сред чела тако је видљив знак да је ни ја нисам могао превидети, — а да је опет немогућно да се Његово Величанство, један тако уман владалац, није хтело окружити већим бројем тако мудрих и вештих саветника. Али можда су те честите старине тако строге у погледу морала, да се не могу помирити с распуштеним и лаким животом на Двору, а и из искуства знамо да су младићи често тако упорни и лакоумни да се не даду водити трезвеним упутствима својих старијих. Ипак, како ми је Краљ био допустио приступ к Његовој узвишеној личности, то се реших да му првом приликом кажем, преко свог тумача, слободно и опширно

шта мислим о овој ствари. Допао му се мој савет или не, ја бејах у сваком случају науман да се користим једном милостивом понудом коју ми је он чешће чинио, па да се настаним у његовој земљи, и остатак свог века проведем у разговору с тим вечитим створењима, с тим бесмртницима, ако ме они само буду хтели примити у своје друштво.

Господин на кога се бејах обратио овим речима, — јер је он, као што сам већ поменуо, говорио балнибарским језиком, — одврати ми с оним осмејком који нам избија на лице, кад се на чију глупост сажалимо, — да је њему драго задржати ме *каквим било поводом* у њиховој земљи, па ме онда замоли за допуштење да објасни друштву шта сам беседио. Он то и учини, после чега цело друштво разговараше на свом језику, од кога ја не разумедох ни слова, а не могадох ни по изразу њихова лица погодити, какав је утисак мој говор на њих оставио. После кратког ћутања исти ми човек рече да је његовим и мојим пријатељима (тако нађе за добро да се изрази) било пријатно чути моје разборите напомене о задовољствима и добрим странама бесмртности, па би с тога желели знати мало подробније, како бих ја свој живот удесио, да је мени било суђено да се родим бесмртник.

Одговорих: Лако је бити речит, кад ваља говорити о тако крупном и занимљивом питању, — нарочито мени, јер сам се често забављао у мислима тим шта бих све радио да сам нешто краљ, ђенерал, или какав врло велики господин; а баш за овај случај, о ком је сада реч, ја сам често саставља читав план о томе, на шта бих се дао, и како бих своје време проводио, кад бих поуздано знао да ћу до века живети.

Да је моја лепа срећа била родити се бесмртним, ја бих, чим бих, појмањем разлике између живота и смрти, схватао и свој срећни положај, пре свега гледао да се којим било начином обогатим. Радећи на томе штедњом и економијом, ја бих се могао с разлогом надати, да ћу од прилике кроз две стотине година постати најбогатији човек у целом краљевству. Осим тога, дао бих се од ране младости

на изучавање наука и уметности, те бих временом превазишао све људе ученошћу. Најзад, брижљиво бих записивао свако важније дело или догађај који би се десио у друштву; непристрасно бих сликао карактере свима владаоцима и свима првим министрима који би се преда мном ређали, и уз то бих давао о свему још и своје лично мишљење. Тачно бих бележио разне мене у обичајима, језику, ношњи, храни и забавама. На тај начин, ја бих био права ризница знања и мудрости, и за цело бих постао пророк у свом народу.

После шездесете године, не бих се више никако женио, него бих држао кућу отворену, али не широм. Забаве бих налазио у васпитавању и упућивању даровитих младића, којима бих, на основу својих властитих успомена, искуства и опажања, а уз многобројне примере, доказивао да треба бити поштен како у приватном животу тако и у јавном. Али стално и најдраже друштво била би ми моја браћа у бесмртности, међу којима бих одабрао њих дванаесторицу, почев од најстаријих па до мојих вршњака завршно. Кад би ко од њих пао у беду, ја бих му нашао пристојна боравишта, одмах до свог имања, и увек бих неколико од њих имао за својом трпезом. Што се тиче вас осталих смртних, мешао бих се само с неколицином најбољих, чију бих смрт, отврднув у току времена, оплакивао само мало или нимало, па бих се исто тако понашао и према њихову потомству, — исто онако као што се човек из године у годину наслађује новим каранфилима и лалама у свом врту, и не мислећи да жали за онима што су прошле године увенули.

Ови бесмртници и ја мењали бисмо један с другима своје успомене и своја опажања; мотрили бисмо да се квареж не увуче постепено међу људе, па бисмо јој се одупирали на сваком кораку, дајући без прекида опомене и упутства човечанству, — што би, удружено с великим утицајем наша властита примера, без сумње пресекло ово стално изметање људске природе, на које се сви векови с разлогом жале.

Треба додати још и оно уживање које би човек имао посматрајући револуције у царствима и краљевствима; мене у вишем и у нижем свету; старе градове у рушевинама, и забачена села претворена у престонице; чувене реке смањене на плитке потоке; повлачење мора с једне обале, и његово изливање на другу обалу; откривање толиких још непознатих земаља; варварство које најцивилизованије народе осваја, и народе варварске који се прилагођују цивилизацији. Ја бих онда видео како би проналасци географске дужине, беспрекидног кретања, једног свеопштег лека, заједно с многим другим изумецима, били доведени до свог савршенства.

Какве бисмо дивне проналаске могли учинити у астрономији, надживљујући и потврђујући своја властита прорицања; пратећи путовања и повратак комета, заједно с менама у кретању сунца, месеца и свих звезда!

Ја сам говорио још о много којем чем што је стојало у вези с природним жељама за бесмртним животом и земаљском срећом. Кад доврших, и садржина мога говора би, као и раније, протумачена осталима у друштву, заметну се међу њима дуг разговор на њиховом језику, не и без нешто смеја на мој рачун. Најзад, онај исти господин који ми је био тумач, рече да је жеља целог друштва да он исправи неке погрешке, у које сам ја пао по општој слабости људског ума, и за које због тога не могу бити ни толико одговоран. Сој „струлдбурга“ постоји само у њиховој земљи, јер таквих створења нема ни у Балнибарбију ни у Јапану, где је он био посланик Његовог Величанства, и где му се једва хтело веровати да је тако што могућно. По мом чуђењу на његову прву напомену о тој ствари изгледа да сам је и ја примио као нешто ново, у шта је тешко веровати. У две горе поменуте краљевине, где је за време свог бављења много разговарао с њиховим становницима, он је сазнао како сви људи желе и жуде за дугим животом; како се сваки који је већ једном ногом у гробу у толико чвршће на ону другу ослања; како се и најстарији теше надом да ће још један дан живети, и гледају на смрт као на највеће зло, од кога

их сама природа једнако подстиче да беже. Само на овом острву Лугнагу апетит за животом није тако силан, баш због примера бесмртника, који је једнако пред очима.

Начин живота који сам смислио није ни разуман ни праведан; јер претпоставља вечиту младост, здравље и крепост, чему нико не може бити толико луд да се нада, ма колико иначе био пуст у својим жељама. Питање с тога није, да ли би човек пристао да буде увек у цвету младости, а уз то још здрав и богат; него да ли би човек вечито живео под свим оним незгодама које старост обично собом доноси. Јер, и ако ће мало њих признати своју жељу да и под тако тешким околностима буду бесмртни, он је ипак у две горе поменуте краљевине, Балнибарбију и Јапану, опазио како сваки жели да смрт још за неко време одгоди, па ма како му се она касно јавила; а и ретко је кад чуо да је ко радо умро, сем ако није био гоњен душевним или телесним болом. И онда се позва на мене да му кажем, да ли нисам ја исто расположење код људи запазио, како у оним земљама кроз које сам ја пролазио, тако и у мојој властитој отаџбини.

После овог увода, он ми даде тачна обавештења о њиховим „струлдбурзима". Рече ми да они од прилике до своје тридесете године живе као и остали смртни, али после тога постају све већма меланхолични и утучени, докле не дођу до осамдесете године. То му је познато из њихова причања, јер иначе, пошто се у једном веку роде само два три од њихове врсте, то их не би било довољно да би се по њима могао извести икакав општи закључак. Кад дођу до осамдесете године, што се у овој земљи сматра као граница живота, они пате не само од свих душевних слабости и телесних болести старих људи, већ и од многих других које собом доноси страшна извесност да никада неће умрети. Они су не само тврдоглави, пргави, лакоми, зловољни, таштн и брбљави, него су још неспособни да иком буду пријатељи, у исто време кад су им у срцу угашени сви природни осећаји, пошто према својим потомцима испод унучади ништа више не осећају. Завист и немоћни прохтеви јесу њихове главне страсти. Нарочито завиде младићима

на њиховим пороцима, а старима на њиховој смрти. Мислећи о првима, они виде да је за њих престала могућност уживања; а кад год виде какав погреб, они се јадају и кукају, како други одлазе у пристаниште мира, где се они не могу надати да ће икад доћи. Они се не сећају ничег другог до само оног што су научили и опазили у својој младости и у свом зрелом добу, па и о томе сећање им је непоуздано. А што се тиче истинитости, или неких појединости каквог догађаја, поузданије је ослонити се на предање, него на њихове најсвеже успомене. Изгледа да су још најмање бедни међу њима они који се подете и сасвим изгубе памћење; њих више жале и помажу, јер они немају многа рђава својства којима они други обилују. Ако се који „струлдбруг" ожени женом своје врсте, њихова се брачна веза, по једној уредби ове краљевине, сматра за раскинуту, чим она страна која је млађа достигне осамдесету годину. Јер је законодавац мислио да милосрђе захтева, да се онима који су без икакве своје кривице осуђени да вечито трају на овом свету, — не товари на врат још и жена, чиме би њихова невоља била само удвојена.

Како наврше осамдесет година, они важе пред законом за мртве; њихови наследници узимају у своје руке њихова имања, од којих се тек један мали део оставља на страну за њихово издржање, а они који немају никаква имања падају на терет држави. Од тог тренутка, они се сматрају за неспособне да врше какву било службу, с платом или без плате; не могу ни куповати земљу, нити је узимати под закуп; не примају се за сведоке ни при грађанском ни при кривичном суђењу, па ни при расправљању спорова о међама између суседних имања.

У деведесетој години губе зубе и косу; у то доба лишени су већ и чула укуса, једући и пијући све што дохвате, без икакве насладе и апетита. Болести од којих пате, трају и даље, не обрћући се ни на горе ни на боље. При говору заборављају називе ствари, и имена људи, чак оних који су им најближи пријатељи и сродници. Из тог разлога не могу се разонођавати читањем, јер док дођу до краја

реченице већ забораве почетак, и због те мане они су лишени једине забаве коју би још могли имати.

Како се народни говор једнако мења, то бесмртници из једног века не разумеју се с бесмртницима из другог века, нити могу, после двеста година, водити икакав већи разговор са суседним самртницима, пошто им је знање језика сведено на неколико најобичнијих речи, и тако они имају још и ту незгоду да у својој властитој земљи живе као туђинци.

Та су ми обавештења дана о бесмртницима, у колико се сећам. Ја сам их после тога видео пет шест разног доба (најмлађи од њих испод двеста година), које су ми неки моји пријатељи доводили неколико пута; али и ако им је било речено да сам један велики путник, и да сам видео сав свет, они нису били ни најмање радознали, да ме бар што год упитају; само су молили да им дам један „слумскудаск", што ће рећи спомен, — што је био пристојан начин прошње да би се изиграо закон који је прошњу забрањивао, пошто су они имали издржање од државе, премда прилично бедно.

Њих су сви друштвени редови презирали и мрзили. Кад би се ко од њих родио, то би се сматрало као злослутан догађај, и њихово би се рођење нарочито бележило, тако да им можете дознати године по том регистру, који се, истина, води тек од пре тисућу година од прилике, или ако се и раније видио, онда је морао бити уништен временом или услед разних револуција. Али њихова се старост најобичније прорачунава тако, ако им се постави питање, којих се краљева или великих људи они сећају, — па онда загледа у историју, јер неизбежно последњи владалац кога су запамтили није почео своју владу после њихове осамдесете године.

Ништа није било страшније него њих видети, а жене су биле још грозније него људи. Поред оне наказности која обично прати велику старост, код њих се још јављало, из године у годину све више, неко аветињско бледило и руглоба која се не да̂ описати, и између њих шесторице ја сам

брзо могао погодити који је најстарији, ма да између њих није био већи размак од једног или два века.

Читаоцу неће бити тешко веровати, да је, после овога што сам чуо и видео, моја жудња за вечним животом прилично ослабила. Ја сам се од свег срца стидео својих лепих снова, и мишљах у себи, да никакав тиранин не би био у стању измислити такву једну смрт у којој ја не бих а зад овољством тражио спаса од оваквог живота. Краљ беше чуо све што се десило између мене и мојих пријатеља у тој прилици, па ме задиркиваше због тога, говорећи како би било добро кад бих послао један пар „струлдбруга“ у своју земљу, те да моје сународнике прође страх од смрти, али то је, чини ми се, забрањено основним земаљским законима: иначе не бих жалио ни помучити се ни потрошити око њихова превоза.

Нисам могао а да не признам, да су закони овог краљевства о бесмртницима засновани на најјачим разлозима, и да би свака друга земља морала у сличним приликама исте такве законе издати. Иначе, како сваки у старости постаје тврдица, ови би се бесмртници начинили у току времена искључивим сопственицима целе државне области, и приграбили би у своје руке сву власт, што би се, због њихове неспособности за управу, морало свршити општом погибијом.

Џонатан Свифт.

(С енглеског превео Z.)

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Ђул-Марикина Прикажња. Приповетка. Написала Јелена Јов. Димитријевићка. У Београду. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901.

Живот старога Ниша, који је до скора био под Турцима, губи се и нестаће га сасвим. Нараштаје замењују нараштаји, с нестанком једних настају други, место живота са старим обичајима и навикама настаје нов живот с промењеним обичајима и навикама. Тако се мало по мало губи стари живот, док се временом сасвим не изгуби и с новим нараштајима не дође нов, сасвим промењен, живот. Многи синови и кћери старога Ниша, који су један део свога живота проживели под Турцима, већ су легли у гроб под Горицом, а који су још живи, причају нам о некадашњем чувању вере своје, о свагдашњој служби светог, крсног имена својег, о љубави према својем лепом граду, о старом срећном времену, уздишући и узвикујући: „Ниш, срма-ђумиш! Нишлије, севдалије!“

Живот Срба Нишлија пре ослобођења њихова од Турака данас има своја два одлична приповедача: Стевана Сремца и Јелену Јов. Димитријевића, који су нам тај живот сачували од заборава.

У својој приповеци „Ђул-Марикина Прикажња“ описује нам Г-ђа Димитријевићка породични живот Срба и Српкиња у Нишу за време Турака. Ђул-Марика, Нишлика, кћи аџи-Костадина и аџи-Костадинке, прича о својим родитељима, о детињству и срећи својој у кући родитељској, о својем девовању и просидби својој за Димитрија, Ђошина сина, и љубави својој према Димитрију; о слави и идењу у цркву, прича али не „при мужи“, јер није обичај при-

чати пред људима. Као што бива с многим девојкама кад се испросе, тако је било и са Ђул-Марикoм. Налази се човек, кир-Тодорча, који баца на пут грану срећи њеној. И кир-Тодорча има кћер на удадбу. И он је хтео да уда своју кћер за Димитрија, Ђошина сина, па стога стане опадати Ђул-Марикина оца, аџи-Костадина, њену несуђену свекру Ђоши, а Ђошу опет њену оцу, како у Ђошиној кући уз пост „блажу“ (мрсе) и како нису добри Хришћани, а и Костадин се наљутио, што му је Ђоша пред свадбу послао кћери му „Ђирит сапун и черкез“, а њему опет „на овна лук“. То је било доста, па да аџи-Костадин не дâ своје кћери за Ђошина сина Димитрија. Ђоша је био све спремио за свадбу, па, бојећи се срамоте, отиде „Господину“ (владици) да се жали на аџи-Костадина, што му не дâ девојке за сина. Позову и Костадина владици. Дође Костадин владици, и каже му да девојка неће да пође за Димитрија. Кад то чује владика, допусти Ђоши да преко ноћ нађе и испроси другу девојку за свога сина па да је сутра дан (на Митров дан) венча за Димитрија. Преко ноћ испроси Ђоша за сина „Таску, девојче на Јована Кршено Чело“ и сутра дан венча.

Ђул Марика, која је истински и од срца волела Димитрија, који је био леп и млад момак, кад чује шта је било, стане туговати и од туге и бола направи се „како вејка“. Ђул-Марика зна како је њој, а како је Димитрију не зна; она је равводушна према свем, не мари ни за што да чује. Наскоро после Димитријеве свадбе стану је већ искати од њених родитеља, али сваком просиоцу нађе мане њен отац, само не Мити Ђурином, и пристане да је уда за њ, јер је, вели он, „момче младо и убаво“. Отац удаје Ђул-Марику за Миту Ђурина, а не пита је, хоће ли и она. Ђул-Марика мисли само о свом несуђеном Димитрију, о њему сања, њега само воли, са њим у мислима леже, са њим у мислима спава, са њим ходи и збори, њему казује, како га воли и колико га жали; она неће да пође за Миту Ђурина, она неће да се удаје, казује снаји својој да ће скочити у Нишаву да се удави; па што јој, вели, живот,

кад није њен Димитрије. Снаја јој то каже њеној стрини Таски. Кад дозна то стрина њена, стане је преклињати њеном добром мајком да то не чини, говорећи јој: „Не л' ти је жал за оној кротко јагње, за онај благи ошав, за онуј мученицу што је заради тебе станула како вејка, што се од гајле погрбила, па како да има сто године“.... И за љубав мајке своје, која јој је живот дала, пристаје да се уда, не за Миту Ђурина, него и за Станка Сркала, с којим цео град прави комендију. Уда се она за Миту Ђурина и свадба се сврши. Истина њу Мита воли и разговара је, али она опет мисли на свога несуђеног Димитрија, њега се сећа, њега жали, за њим плаче, а крије од Мите. Али и Димитрије тугује и жали за Ђул-Марином, од туге добије болест „тропљику“ (јектику) и после године дана умре. И Ђул-Марика би од жалости умрла, да јој није, вели, Мита, њен муж, био добар. Затим добије и мушко дете и тако поред детета стане да заборавља свога несуђеног Димитрија. Сада мисли само о детету, јер друго је човек, а друго дете, од кога „ништ' милије на свет нема“; детету тепа и нева, оно јој је свет и живот. И деда Костадин дође да види унуче своје, јер воли, вели, што је мушко; зове га Краљевићем Марком, говори му о слободи, за којом тако чезне, и о нади да ће доћи време, када ће доћи Србија да ослободи Ниш, па ће Ниш бити слободан, као што је био за цара Душана и тада ће звона бити на цркви и онда ће бити „Ниш Србија Слободија“. Деда му, жудан слободе, говори само о слободи. Ако умрем, вели он, а не дочекам звона на нишевачкој цркви, „ја ћу, бре унучеице“, отићи на онај свет са незаклопљеним очима, неће ми се моћи заклопити због те жалости. Он тако говори, вели Ђул-Марика, а нама свима због тога његова говора ударише сузе на очи. Виде он то, па отпоче други разговор.

Г-ђа Димитријевићка прича лако и природно. Она нам у овој својој приповеци тако лепо и истинито слика српски живот у Нишу пре ослобођења његова, да читалац добива потпуну слику из живота Срба Нишлија из тога доба. Читајући књигу, ми се и неосетно преносимо у оно

доба, о ком нам Ђул-Марика у прикажњи прича, и ми гледамо, како Сриквње и Срби Нишлије иду у цркву, како им је одело, како се носе о празницима, а како опет о радним данима, како им је у кући, на каквим хаљинама спавају, каква им је храна, у чем време проводе, како се забављају, како говоре, како се слави, како се свадбује, какви су обичаји при том и тако даље. Књига је написана скроз нишким говором, који је лако разумети. Нишки говор се одликује неком својом нарочитом лепотом, која му долази од меких сугласника у речима, од великог богатства деминутива у њему (на пр. „Бонке, детенце“ и т. д.), супстантивних атрибута (на пр. *аџи*-Костадин, *кир*-Тодорча, *срма*-Ђумиш и т. д.) и народних израза (на пр. Заш' кришиш Ђердан? у значењу: Зашто тврдиш пазар? или: Зашто се устежеш?), које су и у приповетку унесене тако, да нам се приповетка због говора, који је наиван, још више допада.

Као пример нека послужи ово неколико редака у којима Ђул-Марика прича о својем болу и жалости после венчања њена несуђеног Димитрија са Таском, девојчетом „на Јована Кршено Чело“.

„Венчали се, туго, они, а јаа!.... Собајле дођу родови, пријетељи, кумашини, а у нас тајнооб, како на Распети Петак!... Ете такој беше у нас. Мене си јошке виђеше некако глуво како око половин ноћ!... Срце ми стојеше исто како обрано лојзе.... Видеше ми се како да ми је умреја татко, мајка... како, чуваја Бог, сви да су ни помрели, па мене оставили на овај свет самач'чку! Па тике ми се учини дек овој неје истина, погледа у венчан фустан што виси на чивилак: „„С'ће си дојду да ме воду да ме венчају за Димитрија: ајде да се справљам за цркву““.... А у срце ми улезе опет жал, голем жал: ја се поклоних, па на онај јестак, и узе да ридам“.

А другарице је теше, плачући с њом заједно:

„Ћути, Маријо! Ћути си, блага ни сестрице. Бог је добар. Он ће си даде, та ће си се лошо на добро обрне.“

Ова је приповетка госпође Димитријевићке за нашу књижевност добитак, и госпођа Димитријевићка данас већ заузима часно место у нашој књижевности. Кад госпођа Димитријевићка уме овако лепо да пише, онда она не треба да остане само при овом, што је до сад написала, већ треба да нам још пише и приповеда, а ми се надамо да ће она то и учинити.

J. Лукић.

Srgjan Tucić, *Zadnje Poglavlje.* Zagreb. 1900. Tisak Dioničke Tiskare.

Овај хрватски књижевник познат је нашој публици по својој драми „Трули Дом“, која се код нас, с мало успеха уосталом, представљала ове године. „Задње Поглавље“ није драма већ новела, и нама је жао што морамо рећи да, судећи по њој, Туцић нема много више дара за новелу него за драму.

Где се дешава „Задње Поглавље“, нама је тешко знати, јер нам писац то не каже. Али, по томе што његове особе носе имена која изгледају руска, и ако нису, ми бисмо рекли, да се „Задње Поглавље“ дешава у Русији. У овој новели има две главне личности, Ањита и њен муж Арсен Ивановић. Ањита је кћи од зла оца, а од горе мајке. Отац јој је пијаница, а мајка блудница. У родитељском дому она није видела друга лица до „пијане пријатеље свога оца или *сурове* љубавнике своје мајке“. Арсен Ивановић је први честит човек који је у њихову кућу пао, и, наравно, Ањита се одмах заљубила у њега. Јер ако су њени родитељи неваљали, она је од своје стране сасвим честита девојка.

Из почетка, Ањита и Арсен живе срећно у браку, шта више врло срећно. Ањита воли Арсена, и Арсен воли Ањиту. Али одједанпут наступа промена. Ањита престаје волети Арсена. Она почиње походити „салоне“ своје мајке. Она постаје мало по мало и сама као њена мајка. Сада, и она има своје љубавнике, нарочито међу официрима, што писац жели баш да нагласи.

Од куд та промена? Просто од туда, што је Арсен погрешио, па одвео, после венчања, Ањиту у Италију. Ањитина се љубав према Арсену тако спојила с талијанским пејзажем, да је њој потребан тај пејзаж, па да би могла волети свог мужа. Како се враћају у Русију, она га престаје волети. Њој недостаје талијанско небо и талијанско сунце, и, нарочито, талијанско море. Те су јој талијанске ствари, изгледа, потребне да је инспиришу. Што се тиче Арсена, њему оне нису потребне ни најмање. Он воли своју жену на исти начин на свима степенима ширине и

дужине. Али с њоме стоје ствари друкчије.... Чудноват утицај климе на људске осећаје!

Шта да ради Арсен у тој невољи? Он се решава, најзад, да тражи премештај. Дотле је био чиновник у варошп; сада, иде негде далеко на село. Ова одлука Арсенова, кад се има на уму подложност његове жене климатским утицајима, није тако бесмислена, као што изгледа. Одиста, „промена ваздуха“ утиче изврено на Ањиту. Док тако путује са својим мужем на саоницама, по ведрој зимњој ноћи, Ањита почиње осећати да се у њој поново буди љубав према Арсену. На несрећу, Арсен је туберкулозан (и у „Трулом Дому“ био је један туберкулозан муж), и како је приспео у место своје нове службе, он пада у кревет. Ањита га воли сада сасвим као у Италији, нарочито од кад јој се, једне вечери, онако блед и болестан, учинио налик на један мраморни кип који је видела у Италији. Али и ако га воли, она не сме да му то каже, јер држи да га није више достојна, пошто га је преварила. Арсен, који не зна да је она то учинила, тражи њену љубав: та му љубав може дати снаге да преболи своју болест. И сад видите у чему је ствар. Ако Аљита каже Арсену да га воли, она ће га преварити, јер је било тренутака кад га није волела. А ако му не каже да га воли, њено ћутање може рђаво утицати на његову болест. Какав проблем, вели писац. Најзад, дешава се ово. Арсен, онако болестан, хоће да обгрли Ањиту. И вели јој:

—Моја си!... Ја хоћу, да будеш моја! Обујмио ју је наднаравном снагом.

— Моја! Чујеш ли, моја!

Ањита блиједа на смрт, није већ ни на шта мислила, само је пала до његових ногу и неким посебним, као преломљеним гласом промуцала:

— Не могу бити твоја... не могу... јер сам крива... јер сам прељубила... пала... с другим....

Као да га је повукла к себи, клонуо је до ње.

— Ањита!

С промуклим криком женииног имена, откинула се и његова душа, лутала за часак у полутами собе, да се онда изгуби у далекој магли зимске ноћи...“

Ова се апсурдна причица препоручује споља својим лепим издањем. Али то је заслуга Дионичке Тискаре!

Z.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД.

Један листак из историје „Француске Комедије“. (2).

У осталом, није чудо што глумци, остављени сами себи, остају тврдоглаво на већ утрвеним стазама, што се боје поћи новим путем, који им изгледа опасан, којега се плаши њихов страшљиви укус. Међутим, да ли ће бити чудо што ће један човек, изабран владаоцем, из средине виђених људи, бити пре у току савремених идеја, имати дух слободнији од њихова, и што ће његова прва брига бити да чврсто затворене прозоре на Комедији отвори даху савремености?

Његова ће и заслуга, напротив, бити баш у том што ће тражити новине, што ће покушати да их нађе и да их изнесе. Како је он, још најчешће, књижевник или уметник, или још, ако хоћете, човек из вишег друштва, образован, свуда и добро примљен, човек који ужива извесно име, — јер се не може ма ко поставити на једно тако важно место, — то ће он међу млађим књижевницима имати пријатеља које ће ценити, са чијим ће се идејама и укусом слагати, којима ће желети успеха. Он је тај који ће, кад дође, продрмусати рутину, растрести тромост и предрасуде господе глумаца, и приморати их да обрате очи будућности. Сасвим је, дакле, природно што је период, у коме је утицај монархистичне власти ослабио у Комедији Француској, обележен укусом и тежњом за старим у уметности и претераним избегавањем сваког покушаја за новом уметношћу.

Па лепо, молим вас! питате ви — а шта је с публиком о којој вам мало час рекох да је била највиши судија, да је пресуђивала у споровима и наметала увек своју високу вољу? Зар је она ћутала, та свемоћна публика? Зар је она пуштала да ствари иду како иду? Зар њој пружају старудије, а она се против тога не буни?

Тхе, тако је: она се није бунила. А разлог је прост: она је престала да иде у Француску Комедију. Ако се бунила, то се бунила једино својим одсуством. Још се и данас прича о мршавим приходима које је у то доба имала Француска Комедија, која никад дотле, ни доцније, није имала тако изванредну глумачку трупу првога реда.

Откуда то? Буржоазија у то доба зацело је више волела књижевност, и била много вичнија њој него данас. Па ипак узорита дела из класичнога репертоара, која данас, кад их играју глумци другога реда, пуне кућу, нису могла у оно време окупити више од три до четири стотине гледалаца, од којих половина није плаћала. Било је чудо, кад је приход од представе достизао „четири цифре“. Сасвим: нису могли да добију хиљаду динара на представама на којима су играли све најбољи глумци те ненадмашне трупе.

Ја сам гледао, својим рођеним очима гледао, кад сам био у гимназији, између 1840 и 1848, представе класичних дела која су играли одлични глумци, такви каквима ми данас немамо равних: било нас је око педесет у партеру (места, међутим, нису била скупља од четрдесет и четири суа); празне ложе изгледале су као широке црне рупе; једино је оркестар био пун: ту су седели „редовни посетиоци“, који су, држим, сви готово имали бесплатне улазнице.

Да Француска Комедија није била субвенционисана, да није била, као Академија, државна установа, са тако чврстим кореном у прошлости, она би се морала растурити у то време.

Кад човек чита историју ових „гладних година“, једно му питање природно пада на памет. Како је то могућно? Зар глумцима најречитији саветник, њихова лична корист, није показивала да су на рђавом путу?

Нема сумње, она им је то говорила; али су они запушили уши на њене опомене. Зар предрасуде или сујета нису од вајкада имале у извесним приликама претежнији глас од личне користи? Осим тога, глумци, видећи како страшно пада цифра њихових прихода, нису кривили себе, свој систем, за овај прогресивни дефицит, већ су радије кривили изопачен укус у публике, и сматрали за част не попуштати захтевима који им се чињаху неразложни...

То је учинило да су позоришна врата била тако чврсто затворена тадашњем новом покрету књижевном, романтизму. И није сигурно да би Дима и Хиго икада продрли, да нису као савезника, истина мало неодлучног, имали — краљевога комесара.

Знамо, из Мемоара Диме оца, и по подацима које имамо о првим Хиговим годинама, да су обојица нашли на отпор код глумаца, да су непрекидно имали да се боре с њиховом рђавом вољом. Представник владе био је приморан да глумце натера да попусте.

Такви су разлози који објашњују овај појав, иначе необјашњив, да једно позориште, у коме су најбољи глумци на свету играли ремек дела, није имало публике. Монархистички елеменат беше се повукао, а монархистички елеменат је био елеменат прогреса. Апсолутистична власт, као што то често бива у уметности, разумевала је једина будућност; она је била, да све кажемо једном и правом речју, револуционарна. Ако вас ова реч вређа, рецимо: еволуционарна...

Револуција од 1848 само је погоршала ствари. Републикански елеменат, наравно, није могао бити избачен из Француске Комедије онда када је Република била проламована у Општинској Кући. Не знам сигурно да ли је представник власти код позоришта био и по имену укинут. Извесно је да он није имао више никаког утицаја: глумци су управљали сами собом, и у Молијерову Дому се у брзо није више знало ни ко није ни ко плаћа.

Изгледа да је то био ужасан неред. Ситуација је била сваки дан све гора, а приходи све мањи. Двеста је динара падало на представама на којима су играли, у исто време,

глумци као Самсон, Реньје, Августина Брохан и Г-ђа Алан Депрео. Ваљало је наћи лека ситуацији. Међутим, другога јој лека није било до овога: ваљало је повратити, поред елемента републиканског, власт монархистичну. Кнез-председник постави Арсена Хусеа за управитеља. Али о томе други пут.

(С француског превео У. П.)

Франсиск Сарсе.

БЕЛЕШКЕ.

Књижевност:

= *Десето коло књига Српске Књижевне Задруге.* — Управа Српске Књижевне Задруге одабрала је и спрема за десето редовно коло, за 1901. годину, Задругиних књига ове списе: „Лажни Цар Шћепан Мали“, драмат Петра Петровића Његоша; „Путешествије по Србији“ Јоакима Вујића; „Причања Вука Дојчевића“, скупио и сложио Стјепан Митров Љубиша; „Приповетке Илије Вукићевића“; „На сéлу и прéлу“, приповетке Паје Марковића Адамова, и роман Х. де Балзака „Чича Горио“, у преводу Ј. М. Јовановића. За најкраће време изабраће се још један спис поучне садржине за седму књигу, тако да се можемо надати да ће задругари добити десето коло до Божића ове године.

(—ч—)

= *Забавник Српске Књижевне Задруге за 1901. годину.* — У Забавнику Српске Књижевне Задруге за ову, 1901. годину изићи ће: четврта, завршна, књига романа „Рат и мир“; друга, такође завршна, књига романа „Давид Коперфилд“, и „Изабране приповетке“ Алфонса Додеа, у преводу Д. Л. Ђокића. Прва и други књига Забавника у штампи су, и за кратко време биће свршене и одмах разаслате члановима.

(—ч—)

= *Босна и Херцеговина под управом аустроугарске монархије.* — Недавно је изишла у српскоме преводу, као издање уредништва „Србина“, прва књига дела Божидара Никашиновића „Босна и Херцеговина под управом аустроугарске монархије и аустроугарска балканска политика“. У овој се књизи говори о Берлинском Конгресу и његовој

одлуци о Босни и Херцеговини и о аграрном питању у овим српским земљама, које је окупирала Аустрија пре више од двадесет година и још их држи. О радњи Берлинског Конгреса у овој се књизи говори по већ познатим и у разним списима и листовима објављеним подацима, и тај одељак је више као увод у овај спис; али други, обимом знатно већи део ове сада објављене књиге, у коме се расправља о аграрном питању у овим српским земљама, прво је потпуно дело о овоме питању и заслужује најозбиљнију пажњу свих који се баве о овим питањима, као и оних многобројних читалаца наших, који озбиљно мисле о судбини наше Босне и Херцеговине. (—ч—)

= *Претци и потомци.* — Лаза Комарчић штампао је, под горњим натписом, низ „историјских слика из постања данашње Србије“. Последњих година се у нас јавило прилично књижица и књига, у којима се говори о појединим догађајима и личностима из наше новије историје, и махом свима тим издањима била је и сувише провидна тенденција: да „писци“ тих књига, људи махом дотле сасвим непознати као јавни радници, а нарочито као радници на српској књизи, невештом прерадом и парафризирањем Милићевићевих и других списа у нас, којима је предмет наша новија историја, дођу олако до лепог хонорара. Овога ради са зебњом смо били узели у руке и ову Комарчићеву књигу; али, признајемо, били смо пријатно изненађени: ова књига знатно у свему одступа од књигâ које поменусмо. Као што и сам писац напомиње у почетку књиге, ово није историја; ово су историјске слике, живе слике из постања данашње Србије, израђене по аутентичним изворима, а задахнуте песничком топлином. (—ч—)

= *Слике из мога албума.* — Милан Андрић дао је у штампу књигу под натписом „Слике из мога албума“. Ове су слике излазиле у Јавору, Стражилову, Бранкову Колу, Бранику и другим српским листовима. Књига ће бити готова до Преображења ове године; изнеће петнаест штампаних табака, а цена јој је два динара (круне). Претплату ваља слати писцу, у Темишвар. (—ч—)

= *Бјернстерне Бјернсон* написао је нову драму „Laboremus“. То нам је изговор да нешто више рекнемо о овом норвешком писцу који је у последње време стекао необично велика гласа, као и друг му Ибзен.

Бјернсон је рођен 8 децембра 1832, у селу Квикне шумовите покрајине Доврфјелд, у Норвешкој. Учио се у

Кристијанији где још као ђак написа једну драму скроз политичког карактера, и поднесе је тамошњем позоришту, али би одбијен. По свршеним наукама, путоваше много по скандинавским земљама док се најзад не настани у Бергену, где поста управник позоришта на место Ибзена. Тада је писао новеле, „Синеву Солбакен“ н. пр., и неке драме. Од 1860 до 1863 провео је у емиграцији као политички противник тадашњег режима, и за то време написао је поред осталога и драму „Сигурд Слембе“. 1863 врати се у Кристијанију, постаде управник позоришта, и не удаљаваше се више из своје отаџбине. Са књигом стихова „Песме и легенде“ и драмом „Марија Стјуарт“ завршава се у главном први период његовог књижевног рада. У другом периоду, Бјерисон се нарочито задубљује у оно што се обично зове студија философска и социална. После неких омањих радова, написа он свој први и чувени роман „Заставе се вију над градом и пристаништем“ (1873). Али драма беше његово омиљено поље. Најважније су му драме „Уредник“ (1876), „Нови систем“ (1878) и „Рукавица“ (1883). У овој последњој доказује потребу чедности пре брака, обавезну подједнако и за човека и за жену. Успех те драме био је, кажу, толики да су више од пет стотина вереница, следујући примеру Сваве, јунакиње у драми, повукле натраг реч дату verenику. 1883 написа своје најбоље дело „Изнад људске снаге“ које се пре два три месеца играло у Паризу и наишло на врло нељубазан пријем од стране најбољих критичара (узгред буди речено, Бјерисон се мало пре тога био изразио неповољно о париској публици, рекавши да Парижани не разумеју норвешку књижевност, и критика париска није му на то остала дужна). Сад овај прослављени писац живи у својој вили у Аулестату, повучен, уступив једном свом сину управништво позоришта у Кристијанији. Најстарија његова кћи удала се за Ибзенова сина. У својој најновијој драми, Бјерисон као да није узео да обради тезу која би се по наслову дала очекивати. Име „Laboremus“ долази отуда што печат једне фамилије, која се у драми оцртава, носи тај мото; иначе мото нема много везе с предметом. Предмет је једна историја: Лидија, чудновата јунакиња драме, себична једна жена, успе да се уда најпре за једног удовца Визбија, а кад јој овај позна карактер и растави се од ње, она изводи свој план да се уда за једног младог музичара Лонгфрида, који сматра да је у њој нашао прави извор за своју инспирацију. Али се и то несрећно заврши; Лонгфрид је отера увиђајући да за његову умет-

ничку каријеру није потребна инспирација те врсте него рад дуг и интенсиван. — Од Бјерисона преведена је на српски „Синева Солбакен“. (П.)

= *Историја четири Ђорђа и Виљема IV*, од Џестина Мак Картија (последње свеске у сарадњи с Џестином Хентлијем Мак Картијем). — Тај период енглеске историје, који је изложен у овој књизи, обухвата готово цео XVIII век, и првих тридесет година XIX века. Најважнији су догађаји у том периоду седмогодишњи рат, утврђивање енглеског господарства у Инђији, губитак насеобина у Северној Америци, „Велики Рат“, т.ј. рат с Наполеоном, и, најзад, реформа изборнога закона, од које тек и постоји у Енглеској парламентарни режим овакав какав ми данас знамо. Мак Картијева историја није исцрпна. У њој су истакнути само најважнији догађаји и најважније личности, али бар ти догађаји и те личности истакнуте су рељефно. И да не помињемо ништа друго до портрете, има их неколико који нас опомињу на најбоље историјске портрете, — на пр. онај тако живи, тако фини, и с толико симпатије рађени портрет млађег Пита. Причање не тече непрекидно. Свака глава посвећена је једном одређеном догађају или једној одређеној личности. Али ако је свака глава тако одвојена од других, свака је у исто време тако заокругљена, да изгледа као мала прича. Цело дело пати од извесне површности. Мак Карти није довољно озбиљан у оцени историјских догађаја и људи, као да би их посматрао с искључиво новинарског гледишта, тражећи у њима само оно што је интересантно, управо пикантно. Али ова је површност искупљена великом занимљивошћу причања. Ми знамо мало књига које се читају тако лако, тако пријатно као ова. Ми бисмо рекли да се она чита као роман, кад не би било романа, и то добрих, који, у упоређењу с овом историјом, изгледају досадни. Ко жели да се обавести о енглеској историји од Ане до Викторије, и то да се обавести без икаква труда, најзабавнијим начином на свету, тај нека узме ову Мак Картијеву књигу. То је, у најбољем смислу, књига за ширу публику. Она је изишла и у Таухницовој збирци, у пет свезака. Додајемо да је много раније, у истој збирци, изишла од истог писца и Историја Викторијиног Доба, у седам свезака. (Z.)

Читуља:

= *Јоханес Шмит.* — Наука о језику с тугом бележи велики губитак који је задеси смрћу једног од највиђенијих

представника њених, Јоханеса Шмита, професора берлинског универзитета. На свима пољима људског знања Немци су дали изврсних радника, а модерну науку о језику они су створили. Сваки период у развићу поређене науке индојевропских језика у XIX веку везан је за по једно немачко име: први период, оснивање те науке, почиње оцем њеним Францем Бопом; други период, гласовних закона, везан је за име Аугуста Пота; а трећи, историју индојевропских језика, отвара Аугуст Шлајхер. После њега јавља се читав низ знаменитих радника на тој науци, а међу њима је један од најзнатнијих Ј. Шмит.

Рођен је 29 јула (н. ст.) 1843 г. у Бресцлау-у. Изучавао је филолошке науке 1861—63 г. у Бону и у Јени, а 1868 хабилитирао се за доцента у бонском универзитету; одатле је 1873 г. прешао у Грац као ванредни, а 1874 г. као редован професор; две године доцније позват је у Берлин, где је остао до смрти која га, на велику штету науке, задеси 4 јула (н. ст.) у 58 години живота.

Тридесет и три године његова професоровања испуњене су не само драгоценим лекцијама, већ и знатним бројем дела и расправа које захватају све индојевропске језике. Његово прво дело, Zur Geschichte des indogermanischen Vocalismus (Weimar, 1871 и II део 1875), које му је одмах прибавило светског гласа, нарочито је важно и за словенске језике, јер су ту први пут јасно утврђени закони промене прасловенске групе гласова *tert, tort, tьrt, tъrt* у модерним словенским језицима. Без сумње најглавније му је дело *Die Pluralbildungen der indogermanischen Neutra* (Weimar, 1889), где је сем главног питања додирнуто и расветљено толико питања из сва четири дела граматике из скоро свих индојевропских језика. Питање о сродству индојевропских језика и о постојбини Индојевропљана расправљао је у књигама *Die Verwandschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen* (Weimar, 1872) и *Die Urheimath der Indogermanen und das europäische Zahlsystem* (Berlin, 1890). Тврђење тако званих Junggrammatiker-а да су они учинили преврат у граматици изазвало је негодовање Шмитово, и између њих се изродила жучна полемика која је трајала више година. Не одричући ни мало заслуге појединаца, он је одсудно побијао да су они што учинили што би се могло назвати превратом у науци. „Сви ми — говорио је он — стојимо на принципима које је Шлајхер изнео, и даље на томе путу идемо“. А своје неслагање са многим њиховим теоријама побијао је, како са катедре, тако и у својим расправама.

Једно од главних питања у коме се с њима није слагао јесте о вокалима *r, l, m, n,* у индојевропском прајезику, које су они претпостављали, а он одрицао. Томе питању посветио је читаву књигу: *Kritik der Sonantentheorie* (Weimar, 1895). — Највише његових расправа изишло је у *Zeitschrift*-у *für vergleichende Sprachvorschung*, који је од 1875 с Kuhn-ом уређивао (Bd. XVI, XIX, XXVI—XXVIII, XXXI, XXXII), даље у *Jen. literat. Zeitung* (1874, 1875, 1877), *Anzeiger f. d. Alt.* VI, *Kuhn und Schleicher's Beiträge* IV, *Festgruss an Böhtlingk*, 1888, *Revue de Linguistique* III, и т. д. Сви његови радови одликују се не само савршеним научним методом, већ нарочито огромном масом материјала из свих индојевропских језика.

Као прави немачки професор, био је и срцем и душом предан своме послу. Знајући чиме се који од његових слушалаца специјално занима, он је и у предавању — као и у својим списима — често правио далеке екскурзе додирујући поједина питања која могу интересовати можда само једнога од његових слушалаца, не марећи што ће већини других слушалаца ти екскурзи остати нејасни.

У срцима захвалних му ученика вечно ће живети успомена његова.

(Љ. Ст.)

Нове књиге:

= *Књижевни радови изабраног скопског митрополита архимандрита Фирмилијана.* Књига осма. Догматичко-морални део. Сремски Карловци. Српска Манастирска Штампарија, 1901. 8⁰, стр. 270.

У књизи је десет чланака: „Биће Бога“, „Вера у Бога“, „Душа и њена бесмртност“, „Бесмртност душе“, „Вера и молитва“, „Откривење“, „Стварење света“, „Несугласност теорија о васељени и њихово историјско развиће“, „Хронологија, порекло и јединство човечјег рода“ и „Кривоклетство“.

= Из морнарског живота. *На ратним бродовима.* С француског Поморац. Земун. Штампарија Јована Пуља, 1901. 8⁰, стр. 110.

= Српска Краљевска Трговачка Академија. *Извештај о школској години 1900—1901.* Београд. Државна Штампарија Краљевине Србије, 1901. 8⁰, стр. 79.

У другоме делу овога извештаја је путопис „У Будимпешту, Ријеку, Трст, Љубљану, Загреб и опет Будимпешту“, од четворице наставника Трговачке Академије.

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник, Богдан Поповић.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига III, број 3. — 1 август, 1901.

ОНИ

ПРИПОВЕТКА

I

Чим сам ушао на капију, предусрете ме жена му, Марика. Како је била замахнула секиром да сече дрва, тако и стаде кад ме опази. Ударише јој сузе, и показујући ми на његову собу заплака се.

— Хоће Мита да нам умре!

— Е..?!

— Јест. Већ и крв пљује. Поче ме уверавати.

Била је то његова жена, млада, скоро доведена. Без кукова, прецју и у лицу не толико лепа, али у телу, стасу као да је још девојка. Иди! Упућиваше ме она. И „аба“ је тамо, код њега.

А „аба“ јој, свекрва, Митина мајка, и она ме спазила кроз прозор, па истрчала испред мене. Она није плакала, само се била погурила, скупила; у борама, по лицу јој беше много блата и то оног човечјег, старачког блата.

— Хоћеш код њега? Питаше ме. Лежи он. Болан је, много је болан.

Почех и њу да тешим и пођох к њему. Али, баш тада како ми дође неугодно виђење с њим! Како бих се вратио? Но, помисао да иза мене иде охрабрена мајка му, умирена што им не верујем у Митину болест, већ ето идем к њему, не бојим га се, то ме охрабри, те шалећи се уђох к њему у собу.

Он нас није ни опазио. Беше се нагао над мангал и замишљено шараше машицама по пепелу.

Мати га, показујући на мене, брижно ослови:

— Мито, дош'о нам....

Он диже главу.

— Ја? Ти? Трже се и зарадова.

На његовом, не сувом већ подбулом, меком, изболованом лицу изби осмех, радост, али се то брзо изгуби. Обузе га стид. Обори опет главу, као да се стиди што га затичем таквог болесног, а у исто време поче се мучити да се дигне, помакне, како би ми начинио места до себе. — Седи, седи. Нудио ме је мучећи се да устане.

Мајка му, да се не би и даље он мучио, претече га, брзо испод мене пресави јастук и понуди ме.

— Седи, синко, седи.

Спустих се на јастук. Као што рекох, он није лежао. Постеља му беше дигнута и покривена белим чаршавом. Седео је с прекрштеним ногама, и то обучен. Само бос, у новим белим чарапама и огрнут неком старом, ваљада материном, колијом. А друго све као да није болестан. Стегнут, опасан новим појасом, у новим чакширама, у закопчаном минтану, из кога је вирила чиста, бела кошуља.... Ошишан, обријан, чист као да ће у цркву. Само ногавице на чакширама биле су откопчане, јер и ноге су му већ почеле да отичу.

— Па како си, шта радиш? Питах, тек само да што говоримо.

— Ништа. Седим! Одговараше ми он стидећи се.

— Седи. Узе место њега мајка му. — Не излази. Нешто је болешљив. Сигурно нека „редњичина". А и ово време лошо, па..., и главом, кроз прозоре, она показа на време.

Али, време је било чисто. Освојила пролет. Расцветале се кајсије, избила трава, дрвеће дошло мрко, мокро и набрекло — тек што не зазелени. У ваздуху се осећала нова топлота и свежина. Само овде код њих било је хладно, загушљиво. Да ли што је било све претрпано? А и соба им

није била она велика, гостинска, већ друга, ова мала, покривена излизаним покровцем и масним јастуцима, а у коју су сада и поред тога све унели, довукли целу кућу, како би ту, на домак, све око њега било, да би му, чим што год затражи, одмах пружили. Ту је било чанака, од понуда што му је доношано, а које је он или само окусио или погледао па оставио. На преградама од прозора и рафовима било је пуно стаклића, чаша, лекова, ракије, устајалих вина. Истина све чисто, покривено, али ипак много, претрпано, те се осећала она влага и устајалост собе која се не отвара, не ветри. Чак и отвори, пукотине око прозора и врата, — и то је било заптивено крпама, само да не би улазио свеж нов ваздух, ветар, и од тога он им назебао. А мајка му, опет, једнако га је утопљавала, заогртала. Час би му подметала јастуке, час покривала ноге, или навлачила ону колију којом беше заогрнут.

Тако и сада. Ма да га је та колија добро покривала по леђима, ипак мати му приђе и поче да му је навлачи. Мита је благо задржа:

— Нека, нано; боље ми је овако.

Али се она не задржа, већ му је чак и преко главе навуче говорећи:

— Е, шта знаш, синко! Немој опет да назебеш. Али га брзо остави и појури вратима на која уђе снаха јој. Марика. — Марике, врата!... Викну јој она и притрча вратима. — Сто пута ти говорим за та врата! Поче је корети и трудећи се да их што боље, чвршћије затвори.

Марика, зајапурена од рада, ништа јој не одговори Већ, пошто остави тестије с водом које беше унела, обриса руке и руковавши се са мном поче по соби нешто да ради, растребљује, да исправља јастуке и намешта оне стаклиће, шоље по рафу. Сви смо ћутали. Мајка му, пошто добро учврсти врата, опет седе, повуче се, и поче да гледа у Миту, мотри шта му још треба, чиме још да га покрије. А Мита, оборене главе, једнако стидећи се, пазећи на себе, на своје отечене ноге да ли их је уљудно испружио, да се није што год откопчало, сад отпоче да се замишљено чисти по

глави, али се видело како у исто време прати и Маринине покрете по соби, чија млада снага, здравље, а нарочито витка јој половина, сад чудно одудараше од свих нас, целе собе. И ја почех у њу да гледам. Убрзо опазих, како и свекрва јој остави Миту па и она поче да је гледа. Сад и Мита диже главу и окрете се к њој. И одједном сви ми почесмо да је гледамо, пратимо њене покрете. Она то примети. Би јој непријатно, те, збуњено, тобоже неким послом, изиђе у кујну.

У то, пред вратима чуше се лаки, велики кораци. Мајка му ђипи.

— Отац ти! Рече она Мити и пође вратима да их отвори.

И, заиста, то му беше отац, ч'а Јован. Уђе он, а још онако исти, висок и озбиљан. Кад уђе, Мита опет поче да се мучи, како би устао пред оца.

— Седи, седи. Ја тек онако дођох. Задржа га он.

И да би заиста изгледало како је дошао тек „онако“, послом, а не из страха, да само њега види, обиђе га, пошто се са мном рукова, одазва матер му у кујну и поче јој нешто наређивати.

Ја и Мита остасмо сами. Он беше опет оборио главу, заћутао и једнако се чисти. А и ја заћутах. И мене поче обузимати онај страх, зебња од чега су сви по кући стрепили. Они као да су осећали да ће им он скоро, брзо умрети, па зато су се, преплашени, све више и више око њега скупљали, чували га, као да су хтели да га од некога отргну, задрже... А овамо, и сами не знајући зашто, намештали су, чистили кућу, спремали су се.

— Ех, бре Миле! Изненада, одједном проговори Мита. Погледах га, он беше дигао главу и гледаше ме право, нетремице.

— Не бој се, Мито, ништа није!... Почех да га тешим.

Али он, као да се брзо покаја, па се опет застиде, опет обори главу и прошапута:

— Не бојим се ја. А стрепећи да ко од његових не наиђе, прекиде, и брзо додаде: — Не жалим себе, али они... А видиш какви су они. Шта ће они после без мене?

У том се мајка врати. Она, као да је слутила да је између нас нешто било, па поче са страхом, упитно, час у мене час у њега, да гледа. Мита то примети, погледа је и намршти се неугодно. Она се трже, збуни и, да би то као загладила, умилила му се, отпоче да га нуди:

— Хоћеш, синко, што да једеш?

Он одрече.

— Хоћеш јабуке, крушке? хоћеш пите мало? Сад је баш Марика умесила. Хоћеш мајка да ти грожђе...

— Ништа нећу! прекиде је он, да не би она и даље набрајала.

Али она и даље продужи. Ређала му је све, што год је знала. Мита јој више не одрицаше, само опет онако клонуло обори главу и заћута.

— Шта хоћеш мајка да ти да̄? Упорно поче она опет.

— Ништа. Не једе ми се ништа.

— Како ништа, синко? А у гласу јој се већ осећаше плач. Узми, окуси нешто. Још од кад ниси ништа окусио, а овамо хоћеш да оздравиш, да се излечиш?

Мита уморно подиже главу, погледа је дубоко, једва држећи отворене очи, и одговори:

— Чамовина ће ме — шалим се, шалим! Трже се одмах и уплаши кад виде како она хтеде да падне, па се леђима задржа за зид, сва пребледела. — Ништа није. Шалим се, мајко, шалим. И силом поче да се на њу смеши, да би је уверио, охрабрио.

Она се једва освести и, прибирајући се, одахну:

— Ух, синко! Немој тако да се шалиш. И не могући више да уздржи сузе изиђе из собе.

Устадох и ја да идем. Мита ме није заустављао, али ме је гледао болно, молећиво, као очекујући да обећам како ћу му опет доћи, обићи га. И ја му обећах. И то да ћу им у вече, на „седење“, доћи, — јер знам да сад сваке

ноћи код њих од родбине по николико њих долазе и седе код њега, разговарају га и чувају.

— Па добро, дођи. Испрати ме он, обрадован мојим обећањем. Ми целе ноћи седимо. Ја никако не спавам.

У кујни, мајка му и жена заустављаху ме и мољаху да останем, да ручам. Не хтедох, већ изиђох и оставих их. Али до капије сустиже ме мајка му, трчећи за мном, а у исто време уплашено обзирући се да је не опази или Мита из собе или снаха јој.

— Синко! заустави ме. Је ли ти мој Мита што говорио?

— Не.

— Ох! Поче она да ми се тужи. Ништа он неће да каже. Само ћути. Па морам, као што видиш, ето другога ко дође да питам. А он нама ништа неће да каже. Ни „болан сам“, ни „ох“, ни „ту, овде ме боли“.... Ништа, ништа, синко! Само ћути. А ја од другога морам... ако од другога што чујем, другоме ако он што каже, пожали се, а нама ништа, ништа неће. Срамује се од нас и ништа, ништа неће нама да каже.

Испричах јој што сам знао. Казах како сам му обећао да ћу га још који пут обићи, походити.

Она то једва дочека:

— Дођи, синко. Дођи, те ако бар теби што каже.

*

А шта има да ми каже? И без њега знам. Познајем ја њих одавна. Још кад су се овамо доселили. Отац му је из богате породице. Али морао да се одели, чим је узео мајку му, која је била сирота, удовичка кћи. Оделио се он, и као у инат није хтео ништа од имања да узме, већ сам са женом сишао овамо у „Нове Маале“ где је била земља јевтина. Стекао кућу, купио виноград, и то све сам. Зато је ваљда и био онако висок, сув, увек озбиљан, само озбиљан. Навек је пушио, ћутао и радио. И мати му је радила. Она се само бринула да јој кућа буде пуна, и да мужу што више угоди, услужи га, те како не би зажалио што се ради ње морао да одваја. Никада она не заиска што

за себе. Ни да јој он купи нову хаљину, шамију. Сем, кад би ишла у цркву, на гробље, да препоје мртве, тада ако би заискала од њега новаца. И тако отац му једнако озбиљан, строг, а мати у вечитој бризи да мужу што више угоди. Живели су они тихо, повучено, али опет све у неком страху. Никад они, као остали свет, не проведоше се, не развеселише. Ако славу славе, њини гости не дочекују зору пијући и пуцајући; ако су коме старојко или кумови, они се дижу и одлазе пре поноћи, док још није настало весеље, пијанка. Узалуд би их задржавали, они су одлазили, изговарајући се:

„Нека, нека. Има кад“.

А то њихово „има кад“ требало је да буде: да, кад још неколико њива, винограда купе, кад им он, син Мита порасте, па га ожене и он децу изроди, кућа се разграда.. тада. А сада све су се некако плашили, стрепили да се не пребаце, те осиромаше, изгубе и ово што су једва стекли. Све су се надали на Миту, чували за њега, да после сви заједно... А овамо, с њим су поступали као да им није ништа. Отац Мити никад да је проговорио, сем кад је имао шта да заповеди. Па и то преко матере.

Обично, у јутру, чим би се Мита дигао, пошао у дућан, мајка би му, испраћајући га, испоручила:

„Мито, поручио ти отац да то и то...“

А он би, без поговора, одмах ишао да то ради.

Па заједно нису ни ручавали. Обично отац му и мајка, али већином сам отац, онда мати му, а после њих он, тобоже да једе што од њих остане, а овамо сами су му пробирали и остављали. А кад је велики празник, Ускрс, Божић, тада би заједно. И то само првог дана Мита би с њима сео за софру. После, он би дизао софру, купио мрве, поливао оца, мајку.

„Е, сад, иди!“ допустила би му мати.

А отац га и не гледа. Он, онако крут, озбиљан, после савија цигару, а Мита, ма да му је мати допустила, ипак не одлази док оцу не принесе жар да овај запали цигару,

и тек онда би одлазио, и то натрашке, ишчекујући да га опет још зашта позову.

И одело сами су му правили. Истина, најбоље и најскупље, али он то није знао.

Он код њих није имао ништа друго да ради, до: или само код куће, или у дућану код оца да седи, да, кад му се отац с ручка врати, онда он иде на ручак; у вече, да после њега легне, у јутру, пре њега устане, оде да отвори дућан, попрска га, почисти, распреми и онда да, испред дућана, стојећки дочекује оца, — друго ништа; или, ако иде у цркву, да целу службу одстоји, чека да и нафору узме, онда сву родбину да походи, врати се кући и пресвуче у старо, свакидашње одело.

Мајка му од радости није могла да га се нагледа. Хвалила се по комшилуку како јој и судове пере, кућу чисти. А отац, ма да је био с њим задовољан, ипак није дао да то он опази, бојећи се да ће се размазити и покварити као остали његови другови. И зато је био према њему још строжи и озбиљнији.

А Мита је све то знао. Знао је зашто су они такви према њему, а знао је колико га воле, како сваке ноћи долазе њему, обилазе га и пазе да се не открије. И зато што је то знао, он се из све снаге упињао да им што више угоди, да буде што мирнији, стидљивији, ма да му је већ било двадесет година. Међутим само је он знао колико је осећао и патио од тога. Са колико је чежње, ватре, страсти мислио на женске, пиће, ашиковање! Нарочито су му тешко падали пролеће и јесен. Или, кад је каква свадба у комшилуку, а он обично сам код куће, па осећајући како долази и спушта се ноћ, слушајући грнету и дајре како удара, узвике другова у колу, кикот женски.... Тада он не би могао то да издржи, већ би, кријући се да га нико не спази, бежао од куће, одлазио неком Аритону, једином другу с ким се дружио. Тај је Аритон држао бакалницу накрај вароши, у маалама далеко од чаршије. Тамо би Мита бежао, јер се од Аритона није стидео. И ту би он и Аритон, пошто се добро затворе у

дућан да их нико не види, пили, пили целе ноћи. Тамо је Мита и заволео неку баштованову кћер, неку Мару, плаву, али развијену девојчицу. Аритон је то знао, али Мита није давао да он ни самом њему то помене, а камо ли родитељима му. Толико је био стидљив. Он је хтео да они, отац му и мајка, сами, а да им то нико не каже, погоде коју он воли, и ту му узму за жену. И мати му је, истина, за то дочула, сазнала, али се чинила невешта, и већ му наговештавала како му је отац изабрао другу, ову исту Марику, која је била из горње чаршије одакле су и они дошли, а уз то је још у мираз доносила и неколико винограда.

И, Марику су му и узели. Од тада је Мита чешће одлазио Аритону и тамо остајао, и дуже, више пио; после тога бивао је још мирнији, послушнији. Никад речи, а камо ли што да не послуша, да не уради, да се одупре оцу... Само једном, један једини пут у животу. А то је било кад му се та, баштованова кћи, удавала. Силом он Аритона нагнао да јој оду на свадбу. Купио јој и дар, скупу басму, и поручио да од тога себи не прави одело, већ кад добије дете, мушко, прво, да њему од тога начини „јорганче“ у коме ће да га носи. То је хтео, хтео је да јој још оде у вече на свадбу. Отишао је с Аритоном. Дочекали их. Чак и она изишла, руковала се с њим. Мита није могао више. Напио се. Бацао новац. Кад се у зору кући вратио, жену, Марику, на мртво име избио, тукао је, тукао... И те ноћи комшије су чуле његова оца, где уздржавајући се, шиштећи од беса, грди га, псује, али чули су и њега и његов, тада први пут јак, силан глас, где му одговара, одупире се и плаче.

(Свршиће се).

Борисав Станковић.

ЕВГЕНИЈА ГРАНДЕ.

(9).

Он не доврши, а чу господина од Грасена како говори староме качару, пруживши му руку:

— Гранде, ми смо чули за страшну несрећу која је задесила вашу фамилију, за пропаст куће Виљема Грандеа и смрт вашега брата, и дошли смо да вам изјавимо наше дубоко саучешће у овом тужном догађају.

— Једина је несрећа, рече бележник упадајући у реч банкару, смрт господина Грандеа млађег. Па ни убио се не би, да му је пало на памет да замоли за помоћ брата. Наш стари пријатељ, који је оличена часност, намеран је ликвидирати дугове куће Грандеа из Париза. Мој синовац председник, да би га поштедео од непријатности једне чисто судске ствари, понудио се да с места отпутује у Париз, да ступи у преговоре с повериоцима и пристојно их задовољи.

Ове речи, потврђене виноградаревим, који је гладио браду, необично су изненадиле Грасенове, који су уз пут на тенани оговарали Грандеа за његово тврдичење и готово га оптуживали за братоубиство.

— Ах! знао сам ја то! узвикну банкар гледајући у своју жену. Шта сам ти рекао уз пут, госпођо од Грасена? Гранде је сушта часност, и он неће допустити да ма и најмања љага падне на његово име! Новац без части није ништа. Има части у нашим паланкама! — То је лепо, врло лепо, Гранде. Ја сам стари војник, ја не умем да се претварам; што ми је на срцу, то на језику: то је узвишено, сто му громова!

— Онда су у...у...узвишене ства...ари доста с...с...с...скупе, одговори качар, док му је банкар топло стискао руку.

— Али, нека не замери господин председник, то је, драги мој Гранде, посао чисто трговачки, и за тај посао

иште се трговац пун искуства. Ту треба знати шта је повука, капара, умети срачунавати камату. Ја и иначе треба да идем у Париз својим послом, па бих том приликом могао узгред...

— Онда ћемо гле...е...е...дати да се с...с...споразумемо шта се до...онекле може учи...и...инити, јер ја не бих же...желео да се о...о...обвежем на нешто што не бих хтео у...у...чинити, рече Гранде муцајући; јер, видите, господин председник, разуме се, тражи да му платим путни трошак.

Ове последње речи изговорио је качар без замуцкивања.

— Ех! рече госпођа од Грасена, та ићи у Париз право је задовољство. Ја бих драге воље платила да идем.

И она даде знак своме мужу, као да га обадри да по што по то преотме ову поруку њиховим противницима; затим врло иронично погледа Кришовљеве који покуњише нос. Гранде тада узе банкара за једно дугме на капуту и одвуче га у крај.

— Ја бих имао много више поверења у вама но у председнику, рече му он. После, има ту нешто друго, додаде он, и израштај на носу заигра му. Рад сам да купим за неколико хиљада динара акција, али да не платим више од осамдесет динара по комаду; веле, да крајем месеца падају у цени. Ви се у томе разумете, је-л-те?

— Како да се не разумем! Дакле, имаћу да узмем за ваш рачун за неколико хиљада динара акција?

— За сад само толико. Али, ни речи! Нећу да се за ово зна. Закључићете куповину за крај овога месеца; али немојте ништа о томе говорити Кришовљевима, то би их једило. Кад већ идете у Париз, видећемо у исто време, ради мога синовца, како стоје ствари.

— Добро, дакле. Отпутоваћу сутра поштом, рече гласно г. од Грасена, и доћи ћу за последња упутства у...у које доба?

— У пет сахата, пре вечере, рече виноградар трљајући руке.

Обе странке остадоше још неколико тренутака заједно. Затим г. од Грасена, после кратког ћутања, удари руком по рамену Грандеа и рече:

— Добро је кад човек има тако добре сроднике...

— Да, да, и ако нико не би рекао, одговори Гранде, ја сам добар с...с...сродник. Ја сам волео свога брата, и то ћу доказати, ако то не с...с...стаје...

— Ми сад идемо, Гранде, рече му банкар, прекидајући га, срећом пре но што је довршио своју реченицу. Пре поласка треба да посвршавам неке ствари.

— Добро, добро. И ја сам, због о...о...онога што сам вам ре...ре...рекао, идем у своју с...с...собу за саветовање, како вели председник Кришо.

— Врага! више нисам господин од Бонфона, помисли сетно председник, чије лице у том тренутку изгледаше као код судије коме је досадна нека адвокатска одбрана.

Старешине обеју породица супарница пођоше заједно. Ни један ни други нису више мислили о јутрошњој издаји Грандеовој према виноградарству, и узајамно су се испитивали, али узалуд, да чују шта мисле о стварним намерама качаревим у овом новом послу.

— Хоћете ли и ви с нама код госпође Дорсонвал? рече г. од Грасена бележнику.

— Ми ћемо ићи касније, одговори председник. Ако стриц допусти, ја сам обећао походу госпођици од Грибокура, и прво ћемо к њој свратити.

— Онда, до виђења, господо, рече госпођа од Грасена.

А кад су Грасенови били на неколико корака од Кришовљевих, Адолф рече оцу:

— Пући ће од једа!

— Ћути, сине, одговори му мати, још нас могу чути. У осталом, такве се речи не пристоје и миришу на правни факултет.

— Но, стриче, чусте ли! узвикну судија, кад виде да су Грасенови измакли, почео сам као председник од Бонфона, а завршио просто као Кришо.

— Видео сам да ти није било право; али је ветар дувао на воденицу Грасенових. Баш си глуп, поред све своје духовитости!... Пусти их нека се навезу са чича-Гран-

деовим: *Видећемо*, и гледај своја посла; Евгенија ће опет бити твоја жена.

Глас о великодушној одлуци Грандеовој распростро се за неколико тренутака у три куће уједанпут, и у целој вароши говорило се само о овој братској оданости. Сваки је праштао Грандеу што је погазио реч дату осталим виноградарима, и сваки се дивио његовом поштењу, хвалећи у толико више његову племенитост у колико је пре мислио да он за њу није способан. Французима је у крви да се одушевљавају, да се љуте, да се диве тренутним појавама, савременим догађајима. Зар колективна бића, народи, немају памћења?

Када је затворио врата, чича Гранде зовну Нанону:

— Не пуштај псето и немој легати; имамо нас двоје нека посла. У једанаест часова треба да буде пред вратима Корноале, с колима из Фроафона. Пази на њега да не би лупао на врата, и реци му да уђе сасвим лагано. Полицијска уредба забрањује ноћну лупњаву. У осталом, не мора комшилук знати да ћу на пут.

То рече и оде у своју лабораторију, где га је Нанона чула како претура, тражи, корача горе доле, али све то врло обазриво. Очевидно није хтео да пробуди ни жену ни кћер, а нарочито није хтео да привуче пажњу свога синовца, кога стаде проклињати, кад је опазио светлост у његовој соби.

Око поноћи, Евгенији, која је непрестано мислила о своме рођаку, учини се да чује самртничко јецање. Она помисли та тај самртник може бити само Шарл; она га је оставила тако бледа, тако очајна! Можда се убио. Она скочи, уви се у огртач, неку врсту бунде с кукуљачом, и хтеде да изиђе. Најпре се уплаши да није ватра, кад је угледала јаку светлост која је пролазила кроз пукотине на њеним вратима; али се брзо умири, чувши тешке кораке Нанонине и њен глас, уз које се мешало рзање коња.

— Да мој отац не одводи мога рођака? рече у себи, одшкринувши врата довољно обазриво да не шкрипе, али тако да може видети шта се догађа у ходнику.

Наједанпут њене се очи сукобише с очима њенога оца, од чијег јој се погледа, ма како расејан и немаран да је изгледао, следи крв у жилама. Гранде и Нанона беху спојени једном дебелом мотком, чији су им крајеви били положени на десна рамена, и о којој је висило уже, за које беже привезано буре, слично бурадима која је Гранде у доколици правио у својој радионици.

— Света Богородице! ала је ово тешко, господине! рече Нанона тихим гласом.

— Каква штета што то није златан новац но сам бакар! одговори качар. Пази да не обориш свећу.

Ову слику осветљавала је једна једина свећа, углављена међу пречаге од ограде на степеницама.

— Корноале, рече Гранде своме чувару in partibus, јеси ли понео пиштоље?

— Нисам, господине. А и шта ће нам? Чега се имате бојати за ваш бакар?...

— Немам ничега, рече чича Гранде.

— У осталом, ићи ћемо брзо, настави чувар; закупци су вам дали своје најбоље коње.

— Добро, добро. Ниси им рекао куда ћемо?

— Нисам то ни сам знао.

— Добро. Јесу ли кола јака?

— О, што се тога тиче, ништа се не брините! Могу понети три хиљаде ока. Колико теже та ваша мала бурад?

— Бога ми, рече Нанона, биће тешка близу хиљаду и осам стотина.

— Ти да ћутиш, Нанона! Мојој жени казаћеш да сам отишао на имање. Вратићу се до вечере. А ти, Корноале, добро да тераш; треба да стигнемо у Анже пре девет сахата.

Кола одоше. Нанона забрави капију, пусти псето с ланца, леже с нагњеченим раменом, и нико у суседству није ни слутио ни о одласку Грандеову ни о циљу његова пута. Качар је радио све у највећој тајности. Нико није никад видео ни једне паре у овој кући, која је била пуна злата. Пошто је тога јутра, из разговора у пристаништу, дознао, да се цена злату удвостручила, услед тога што су се у

Нанту опремале многобројне лађе, и да су у Анже дошли спекуланти да га купују, стари виноградар, простом позајмицом коња у својих закупаца, дошао је у могућност да оде тамо и прода своје злато, и да у упутницама на главну благајницу донесе суму која му је била потребна ради куповине ренте, пошто је ту суму увећао ажијом.

— Отац иде на пут, рече Евгенија, која са врха степеница беше све чула.

У кући беше поново завладала тишина, а удаљено зврјање кола, која је постепено престало, није одјекивало више у успаваноме Сомиру. У том тренутку Евгенија чу у своме срцу, пре но што јој је дошло до ушију, неко јечање које, пробијајући зидове, допре из собе њенога рођака. Светла пруга, танка као оштрица сабље, пролазила је кроз пукотину на вратима, и хоризонтално секла пречаге на огради старих степеница.

— Како му је тешко! рече она и попе се за два басамака.

Други уздах доведе је до саме собе. Врата беху отшкринута и она их гурну. Шарл је спавао, с главом ван старе наслоњаче; рука му беше испустила перо, и скоро је додиривала земљу. Испрекидано дисање, које је положај младога човека учинио неизбежним, уплаши наједанпут Евгенију и она брзо уђе.

— Мора да је много уморан, рече у себи, гледајући десетак запечаћених писама. Она прочита адресе на њима: *Господи Фарију, Брејману и комп., коларима. — Господину Бисону, кројачу,* итд.

Без сумње је уредио све своје ствари, да би ускоро могао отићи из Француске, помисли она.

Њен поглед паде на два отворена писма. Речи „Драга моја Ането....“, којима је једно почињало, засенише је. Срце јој стаде лупати, а ноге јој се приковаше за под.

— Његова драга Анета! Он дакле воли, и љубав му се враћа! Нема више наде!... Шта ли јој пише?

Ове мисли пролазиле су јој кроз главу и кроз срце. Ове речи читала је свуда, па и на самом поду, исписане пламеним потезима.

— Већ да га се одречем! Не, нећу прочитати ово писмо. Треба да идем.... Али, кад бих га нешто прочитала?

Она погледа Шарла, обухвати му полако главу, и спусти је на наслон од наслоњаче; Шарл се беше предао, као дете које, чак и у сну, познаје своју мајку и, не будећи се, прима њену негу и њене пољупце. Као мајка, Евгенија диже руку која је висила и, опет као мајка, пољуби полако косу. „Драга Анета!“ Неки зао дух шаптао јој је на уво ове две речи.

— Ја знам да то можда није лепо, али хоћу да прочитам ово писмо, рече она.

Евгенија окрете главу на другу страну, јер се њена племенита часност бунила. Први пут у њеноме животу, сукобише се у њеном срцу добро и зло. Дотле није она имала да црвени ни за какав свој поступак. Страст, радозналост, победише је. Код сваке реченице, њено је срце све јаче куцало, а пријатна топлина, која је обузимаше за време читања, учини јој још слађим задовољства прве љубави:

„Драга моја Анета, ништа нас није могло раставити до несрећа која ме је спашла и коју никаква људска обазривост не би могла предвидети. Мој се отац убио, и сва наша имовина пропала је. Ја сам сироче у годинама када ме, према природи мога васпитања, могу сматрати за дете; међутим треба као човек да се дигнем из провале у коју сам пао. Један део ове ноћи ја сам провео у рачунању. Ако хоћу да одем из Француске као частан човек, а то је ван сваке сумње, не остаје ми ни стотина динара за одлазак у Индију или Америку, да тамо окушам срећу. Јест, јадна моја Ана, ја идем у најнездравије пределе, не би ли се обогатио. Под таквим поднебљем, богатство је, кажу, сигурно и брзо. Да останем у Паризу, не могу. Ни моја душа ни моје лице нису створени да подносе увреде, хладноћу, презирање, што све очекује човека пропалог, сина једнога бан-

крота. Боже мој! дуговати два милиуна!... Ја бих прве недеље погинуо у каквом двобоју! Зато се нећу ни вратити у Париз. Твоја љубав, најнежнија и најоданија љубав која је икад оплеменила срце човечје, не може ме привући тамо. Авај! мила моја, ја немам довољно новаца да дођем тамо где си ти, да дам, да примим последњи пољубац, пољубац који би ме окрепио за моје предузеће....“

— Сиромах Шарл! добро сам учинила што сам прочитала ово. Ја имам новаца и даћу му га, рече Евгенија.

Она настави читати, пошто убриса сузе:

„Ја још нисам мислио о мучном животу, који за собом повлачи сиротиња. Ако будем имао стотину златника неопходно потребних за пут, нећу имати ни паре да набавим робу. Али не, нећу имати ни сто златника, нећу имати можда ни један! Шта знам колико ће ми остати, кад исплатим све своје дугове у Паризу. Ако ми не остане ништа, отићи ћу мирно у Нант; укрцаћу се као прост мрнар, и почећу онако као што су почињали сви одважни људи, који у младости нису имали ни паре, па су се вратили из Индије богати. Од јутрос гледам мирније на своју будућност. Она је страшнија за мене но ма за кога другог, за мене кога је пазила најнежнија мајка и волео најбољи отац на свету, и коме је, чим сам ступио у друштво, поклонила своју љубав једна Ана! У свом животу ја сам знао само за цвеће; ова срећа није могла дуго трајати. При свем том, драга моја Анета, ја сам срчанији но што се могло очекивати од једног безбрижног младог човека, нарочито од човека који је научио на милошту најдивније жене у Паризу, који је одрастао у породичној срећи, на кога се све у кући смешило, и чије су жеље биле за оца заповести... Ох! Анета; мој је отац умро!... И ја сам промислио о своме положају, а мислио сам и о твоме. За ова двадесет и четири часа толико сам остарио! Драга Ана, кад би ти, да би ме само задржала уза се, у Паризу, пристала да се лишиш свога

господскога живота, својих тоалета, своје ложе у опери, опет не бисмо имали толико колико је потребно за мој раскошни живот; а после, ја не бих могао ни примити толике жртве. Зато се данас растајемо за навек“.

— Света Богородице, оставља је! Ох, како сам срећна!

Евгенија је скакала од радости. Шарл се помаче, а она се престрави од страха; али, за њену срећу, он се не пробуди. Она настави:

„Кад ћу се вратити? Не знам. Под индијском климом Европљани брзо старе, а нарочито они који раде. Замислимо себе после десет година. Кроз десет година твојој ће кћери бити осамнаест; она ће бити твоја другарица, твој увода. Свет ће бити свиреп према теби, а твоја кћи биће можда још свирепија. Ми смо видели доста примера, како друштво може да буде строго, а кћи незахвална; користимо се њима. Чувај на дну свога срца, као што ћу је и сам чувати, успомену на ове четири године среће, и буди верна, ако можеш, твоме јадном пријатељу. То, у осталом, немам права тражити, јер, видиш, драга Анета, ја треба да се навикнем на свој положај, да стварно гледам на живот и да га што истинитије представим. Треба, дакле, да помишљам на женидбу, која постаје неопходна потреба у моме новом животу; и, право да ти кажем, овде, у Сомиру, код мога стрица, нашао сам рођаку, чије би ти се понашање, лице, душа и срце допало, и која, уз то, како ми се чини има...“

— Мора да је био врло уморан кад је престао да јој пише, рече у себи Евгенија, кад је видела да је писмо прекинуто усред ове реченице.

Она га је правдала. Зар није тада било немогућно да ова невина девојка примети хладноћу која се огледала у овом писму? Девојкама које су одгајене у побожности, које су простодушне и чедне, све изгледа за љубав, чим крочe ногом у чаробне регионе љубави. Оне ходе по њима окружене небесном светлошћу коју њихова душа прosипа, и

која се у зрацима одбија са предмета њихове љубави; оне предмет своје љубави виде озарена ватром својих властитих осећаја, и приписују му своје лепе мисли. Заблуде женине долазе готово увек из њенога веровања у добро, или из њеног поверења у оно што је истинито. Речи: „Драга моја Анета, мила моја“, одјекивале су у Евгенијином срцу као најлепши језик љубави, и испуњавале су још неком милином душу, као што су јој, у детињству, божански звуци *Venite, adoremus,* из оргуље, испуњавали милином уво. У осталом, сузе које су се још виделе на очима Шарловим показивале су код њега сву ону племенитост срца, која једну девојку мора очарати. Зар је она могла знати, кад је видела како Шарл воли свога оца и како га искрено оплакује, да та љубав не долази толико од доброте његовога срца колико од доброте његових родитеља? Господин и госпођа Виљем Гранде, испуњавајући сваку жељу свога сина, не лишавајући га ни једнога задовољства које богатство може дати, нису дали Шарлу маха да прави ужасне рачуне за које је више мање крива, у Паризу, већина деце кад, пред париским уживањима, проналазе жеље и измишљају планове који се, на њихову велику жалост, непрестано одлажу животом њихових родитеља. Издашност очева ишла је, дакле, тако далеко, да је у срцу његовога сина посејала праву, искрену синовљу љубав. При свем том, Шарл је био париско дете, које париски живот, па и сама Анета, беху научили да све ради с рачуном, дете које је већ било старац под маском младића. Он беше добио страшно васпитање друштва у коме се, на једној вечерњој забави, учини мислима и речима више злочина но што се учини злочина које суд казни; у коме досетке убијају највеће мисли, у коме се човек сматра за паметна само у толико у колико има тачно гледиште; а ту имати тачно гледиште значи, не веровати ни у шта, ни у осећаје, ни у људе, па чак ни у догађаје: ту се причају лажни догађаји. Ту, да човек има тачно гледиште, треба мерити, свако јутро, кесу једнога пријатеља, умети политички се ставити изнад свега што се догађа; привре-

мено, не дивити се ничему, ни уметничким делима, ни племенитим поступцима, и свачему обележити као повод личну корист. После безбројних лудорија, велика госпођа, лепа Анета, приморала је Шарла да мисли озбиљно; она му је говорила о његовом будућем положају, милујући му косу својом мирисавом руком; поправљајући му коврџе, она га је упућивала да рачунски гледа на живот: она га је правила мекушним и материјалистом. Двоструко кварење, али кварење отмено и нежно, доброга укуса.

— Ви сте врло неискусни, Шарле, говораше му она. Стаће ме доста муке да вас научим да познате свет. Ви сте били врло строги према господину од Липоа. Ја знам да је то човек мало частан; али чекајте да сиђе с власти, па га онда презирите колико хоћете. Знате ли шта нам је говорила госпођа Кантан? „Децо, док је човек на власти, обожавајте га; чим падне, помозите да се сурва у блато. Док је моћан, он је нека врста Бога; кад падне, он је испод Марата у његовом калу, јер је жив, а Марат је био мртав. Живот је читав низ комбинација, и њих треба човек да проучава, да прати, ако хоће да се одржи увек у добром положају“.

Шарл беше човек у моди, био је с родитељима сувише срећан, свет му је и сувише ласкао, и зато није могао имати узвишених осећаја. Златно зрно, које му је мати усадила у срце, беше се истегло у париском провлаку; он га је употребио био површно и морао га истрошити трењем. Али тада је Шарлу била тек двадесет и једна година. У тим годинама младост живота чини се нераздвојна од чедности душе. Глас, поглед, лице као да су у складу са осећајима. Зато се и најстрожи судија, и најобазривији извршитељ и најнемилосрднији зајмодавац увек устежу да верују у старост срца, у поквареност рачуна, кад очи још пливају у чистој течности и кад на челу нема бора. Шарл није никад имао прилике да примени начела париског морала, и, до тога дана, био је диван са свога неискуства. Али, и без његова знања, себичност беше на њ накалемљена. Клице политичке економије којом се служи Парижанин, притајане у његовом

срцу, морале су се у њему развити, чим од беспосленог гледаоца постане глумац у драми стварнога живота. Скоро све девојке предају се слатким обећањима ових спољашности; али, да је била толико исто паметна и посматрач колико су извесне девојке по паланкама, да ли би Евгенија могла посумњати у свога рођака, кад су се, код њега, понашање, речи и дела слагали још с тежњама срца? Један случај, судбоносан за њу, учини да види последње изливе истинске осетљивости, који су се налазили у овом младом срцу, и да чује, тако рећи, последње уздахе савести. Она остави, дакле, то писмо, које је за њу било пуно љубави, и стаде благо посматрати свога рођака који је спавао: свеже илузије живота играле су за њу још на овом лицу; она се закле најпре самој себи да ће га вечито волети. Затим баци поглед на друго писмо, не придајући много важности овој непристојности; и ако је почела да га чита, то је било зато да добије нових доказа о племенитим својствима која је, као што чине и све жене, давала ономе кога беше избрала:

„Драги мој Алфонсе, у тренутку кад будеш читао ово писмо, ја више нећу имати пријатеља; али ти признајем да, сумњајући у људе који су научили да издашно употребљавају ову реч, нисам посумњао у твоје пријатељство. Ја ти, дакле, стављам у дужност да доведеш у ред моје ствари, и рачунам на тебе да ћеш корисно употребити све што имам. Сад ћеш ваљда знати моје стање. Ја немам ништа више, и хоћу да отпутујем у Индију. Сад сам баш писао свима којима мислим да дугујем што и шаљем ти тачан списак, у колико ми је било могућно такав списак саставити по памћењу. Моја библиотека, мој намештај, моја кола, моји коњи итд. биће, мислим, довољни за исплату мојих дугова. Задржао сам за себе само ситнице без вредности које ће ми послужити за прву набавку робе. Драги Алфонсе, одавде ћу ти послати, ради распродаје, уредно пуномоћство, на случај да ти то право буде оспорено. Ти ћеш ми послати све моје оружје. За себе ћеш задржати Бритона. Нико не

би дао за ту дивну животињу колико она вреди; зато више волим да ти је поклоним, као уобичајени прстен који самртник завештава своме извршиоцу тестамента. Код Фарија, Брејмона и комп. начињена су за мене врло удобна путничка кола, али ми нису предата; настани да их задрже без икакве накнаде; ако не пристану на ово, гледај да избегнеш све што би могло окаљати моју част, у овако незгодним приликама за мене. Острвљанину сам остао дужан на картама шест златника; немој заборавити да му их...“

— Драги мој рођак! рече Евгенија оставивши писмо и трчећи побеже у своју собу носећи једну од запаљених свећа.

Кад је дошла у собу, она не без јаког узбуђења од задовољства отвори фијоку једнога старог растовог ормана, једнога од најлепших предмета из доба званог ренесанс, на коме се још видела, у пола излизана, чувена краљевска саламандра. Она узе из ње повелику кесу од црвене свиле са златним ресама, опточену излизаном златном жицом, коју је наследила од своје бабе. Затим врло поносито одмери на длану тежину те кесе и са задовољством узе пребројавати своју малу уштеђевину, чију количину беше заборавила.

(Наставиће се).

Х. де Балзак.

(С француског превео Д. Л. Ђокић.)

О Ф!

Опет те видех, џанум кадо, жељо моја,
Видех те ја.
Јараби, шућур![1] Да сам срећан, кузум ханум,
Мармара зна:
А Рум—Или[2] је опевала срећу моју,
Састанак тај;
Анадол, опет, вас у чуду, узвикује:
Ашколсун[3] Вај!
Јербо и Камбер и Арзија, двоје драго,
Вид'ли се пре:
Желели су се шест година, ми, џанум кадо,
Још озго две.
Али тако ти оне среће, кад ти рекох:
Волим те ја:
Тако ти јада, кад нас растави црни к'смет,[4]
Судбина зла,
Хајд' прогугучи, вај гугутко, зашто ћутиш!...
Дертли[5] си сад,
Када нам тице севдах поју: радост пева
Васцео град;
И кад Мармара[6] од радости далге[7] баца
На Златни Рог;
И када Босфор од милости дотиче се
Конака твог!

[1] Господе, хвала. [2] Румелија. [3] Браво. [4] Срећа. [5] Брижна. [6] Мраморно Море. [7] Талас.

Оф! Џанум кадо, жељо моја, сада на лицу
Дерт ти је клет,
Кад се смеје с моје среће небо, земља,
Васцео свет!!

Јелена.

БУРМА.

На руци ти златна бурма.
Ко ли ти је, ханум, даде?
Да ли војно, или драго?
Мој бисере, моје благо,
Заплачеш ли с бурмом каде?

Опет ћутиш, ћутиш само.
Ако ти је војно дао,
Кузум ханум, што би крила?
Да ли ти је бурма мила,
И је ли ти драгог жао?

На левој је руци носиш.
И он пази даре твоје,
И све миле успомене,
Крије жеље сакривене,
Мој бисере, благо моје.

Јелена.

БИВШИ ЉУДИ.

— ЦРТЕ —

Улазна Улица — то су два реда једноспратних кљекара згрчених једна уз другу, старих, с искривљеним зидовима и извитопереним прозорима. Шупљи кровови ових временом нагрђених људских станова ишарани су закрпама од коре, и зарасли у маховину. Са по којег стрчи дугачка мотка с намештеном на врху кућицом за чворке, а хлад им дају прашљиве зове и кржљаве врбе — убога флора варошких окрајака, у којима живи голотиња.

Прозори ових кљекара, од превелике старости, постали су потмуло зелени, и гледају се међу собом очима плашљивих мангупа. Средином улице дао се уз брдо вијугав пут, који се варака између јаруга излоканих кишом. По негде се виде гомиле стуцана камена и разног шљама, зарасле у коров, — остаци или почеци оних радова, којих се становници узалуд лаћају у својој борби с бујицом, која дере из вароши. А горе, на брду, у бујном зеленилу вртова, шире се лепе камене куће и поносно дижу плаветноме небу звонаре са сјајним злаћаним крстовима.

Кад је киша, варош спира у Улазну Улицу своје блато, а кад је суша — трумба по њој своју прашину, те изгледа да су и све ове накарадне кљекаре снесене озго, смануте, као какав шљам, нечијом снажном руком.

Распљоштене на земљи, скоро труле, слабе, и добив од сунца, прашине и кише једну боју која се не да одредити, а која опомиње на пепељаво прљав изглед изанђала дрвета, оне су се начичкале целим брдом.

На крају ове вајне улице, истиснута из вароши под брдо, стоји дугачка двоспратна опустела кућа, коју је од

варошп купио трговац Петуњиков. Она је, пошто је под брдом, и најкрајња, а даље иза ње пукло је широко поље, које, на по километра одатле, засеца стрма речна обала.

Велика и врло стара кућа изгледа најјаднија међу својим другама. Она се сва нагла, и у два реда прозора нема ниједнога да је очувао свој првашњи изглед. Крњадци окна, који су се још задржали у рамовима, имају зеленкасто-мутну боју устајале воде.

Зидови између прозора шарене се од пукотина и мрких пега, које је оставио отпали малтер, те се чини да је само време овим јероглифима писало биографију куће по њеним зидовима. Кров, накривљен на улицу, чинио је још јаднијом њен изглед, — рекао би човек да се кућа нагла земљи да покорно сачека од судбине последњи ударац, који ће је згрувати у прашину, претворити је у гомилу крњадака.

Вратнице зјапе, — једна је половина спала са жујица на земљу, и кроз њене пукотине између дасака проклијала она иста трава која се растиќила и по читавом великом пустом дворишту. У дубини дворишта налази се ониска, чађава зградица, с кровом без слемена — на клис — покривена ластром. У кући већ не станује нико, но у овој су зградици — која је пре била ковачницом — „ноћишта“, и њих држи под закуп коњички капетан у оставци, Аристид Фомић Кувалда.[1]

Изнутра, ноћишта личе на дугачку мрачну јазбину, широку до 10 и дугачку до 25 метара, у коју светлост допире само с једне стране, кроз четири мала четвртаста прозора, и на велика врата. Зидови од цигле, неокречени, црне се од чађи, а таван, начињен од дна чунице, скроз је почађао. На средини, где је пре било ковачко огњиште, изидана је велика пећ, око које су, а тако исто и покрај зида, намештене даске са свакојаким прњама, — и то су постеље за оне који ту ноћивају. Зидови ударају на дим, земљани под — на влагу, а даске — на зној и трулеж од прња.

[1] Велики маљ за туцање камена.

Постеља домаћинова намештена је озго на пећи, а даске око те пећи — почасна су места, и на њима почивају они који су заслужили благовољење и пријатељску наклоност Кувалдину.

Капетан проводи готово цео дан или на уласку у поћиншта на некој врсти наслоњаче, коју је својим рукама начинио од цигаља, или у крчми Јегора Вавилова, косо од куће Петуњикова, где ручава и љушти ракију.

Пре закупа ове зградице, Аристид Кувалда имао је у вароши канцеларију за налажење службе млађима; а кад би се мало дубље завирило у његову прошлост, видело би се да је некад имао и типографију, а до типографије да је, како сам вели, „само живео! И лепо живео, белај да носи! Умео живети, могу рећи!“

Био је то човек од својих педесет година, висок, широк у плећима, лица роава и подбула од пића, браде велике и прљаво-жуте. Очи је имао сивасте, велике и дреко веселе; говорио је крклавим басом, и непрестано држао у зубима немачки чибучак од порцулана с кривом лулом. Кад се љути, надму му се поздрве великог, кукастог, црвеног носа и заиграју усне, те открију два низа великих као у вука жутих зуба. Дугорук, кривоног, вечито у прљавом и подераном официрском шињелу, масној капи с црвеним ободом но без штита над очима, и у рђавим чизмама од ћечета, изјутра је редовно бивао мамуран, а у вече — весео. Никад се није могао сасвим опити — ма колико да пије — нити изгубити веселост.

У вече је, седећи у својој наслоњачи с чибучком у зубима, дочекивао бескућнике.

— Ко си? — питао би бескућника поцепаног и утученог, најуреног из вароши због пијанства, или који је због чега другог пао тако ниско.

Кад би овај одговорио, онда би он рекао:

— У потврду својега лагања покажи звапичну исправу.

Исправа се показивала, ако се имала. Капетан би је трпао у недра, не интересујући се скоро никад њеном садржином, и настављао:

— Све је у реду. За ноћ две копејке, за недељу — десет, за месец — тридесет. Одлази и заузми место, само пази да не натрапаш на туђе, јер можеш лако извући. Код мене станују озбиљни људи....

— А чај, хлеб или што за јело.... не продајете?

— Ја продајем само зид и кров, и за то плаћам кајишару, газди ове руне, трговцу друге класе, Јуди Петуњикову, пет рубаља месечно, — објашњава Кувалда званично, — к мени се намањује свет, који није навикао на раскош... а ти, ако си навикао ждрати сваки дан — ено крчме преко пута. Али ће много боље бити, ако се ти, дроњо, манеш те рђаве навике. Господин, ето, ниси, и онда шта ти једеш? Самога себе!

Због оваквих и сличних беседа, које је држао строгим званичним тоном, но увек насмејаних очију, и због пажње у опхођењу с бескућницима, капетан је уживао велику популарност код варошке голадије. Често се дешавало да се који од пређашњих клијената капетанових намане и њему у дворинте, непоцепан и неутучен онако, већ више мање прилично одевен и чила изгледа.

— Здраво, господине капетане! Како ми живите?

— Здраво. Живим. Говори даље.

— Зар ме нисте познали?

— Не.

— Сетите се, ја сам зимус цео месец код вас био.... кад оно потера беше, те тројицу отераше.

— Е, мој брајко, под мој гостољубиви кров полиција сваког часа завири!

— За Бога! А ви онда старешини кварта лактом одмеристе!

— Море, батали; пљуни на успомене, и казуј право шта хоћеш.

— Ако је по вољи примити малу част од мене? Кад оно код вас станових, и ви сте мени тако рећи....

— Благодарност, пријатељу, ваља подстицати, јер она је код људи врло ретка. Мора бити да си ти красно момче, и ја ћу, ма да те се никако не опомињем, поћи с тобом радо у крчму, и слатко се напити у част твојих успеха.

— Ви сте све онај стари.... једнако збијате шалу.

— Па шта друго и да радим, кад морам да живим с таквим баксузима...

Из крчме куда би отишли, бивши капетанов клијенат кад што се враћао у ноћиште сав разглобљен и расклиматан чашћењем; у јутру се обично настављало чашћење, и терало дотле, докле се једнога дана клијенат не би пробудио у уверењу да се опет пропио из темеља.

— Господине капетане! Ето на! Ја опет западох у вашу команду. Шта ћемо сад?

— Збиља, стање је такво да се човек њиме не може похвалити, али кад се у њега запало, не треба туговати — мудрује капетан. — Треба, мој пријане, бити спрам свега равнодушан, не треба кварити живот филозофијом, нити задавати којекаква питања. Увек је глупо филозофирати, а филозофирати мамуран — то је најглупље. Мамурлук иште ракију, а не грижу савести и шкргут зуба.... зубе чувај, јер неће имати по чему да те бију. На двадесет копејака, донеси стакоце ракије, за петак купи кувана трбушка или цигерице, узми и једну фунту хлеба и два краставца, па кад се мало поприхватимо и растерамо мамурлук, размислићемо о стању ствари.

Стање ствари било је чисто и јасно после два дана, кад већ ни у капетана није више остајало ни паре од три или пет рубаља, колико му се нашло у џепу онога дана кад га је племенити гост посетио.

Свршено! Стига! — рекао би капетан. — Сад, пошто смо се, лудаче, сасвим пропили, не остаје друго но да окушамо поново се вратити на пут трезвености и врлине. Лепо је речено: без греха нема кајања, а без кајања нема спаса. Прво смо већ учинили; но било би узалуд кајати се; зато је најбоље спасавати се. Иди на реку и тањигај. Ако се не уздаш у се, кажи надзорнику, нека ти зараду не

даје, или је доноси мени. Па кад скупимо коју крајцару, узећу ти панталоне и остало што треба, да се можеш протурити за ваљана човека и скромна трудбеника, којега судбина гони. С добрим панталонама може се далеко отићи. Марш!

Клијенат је одлазио на реку да таљига, смејући се дугачкој и мудрој беседи капетановој. Није му било јасно пецкање којим је била зачињена; али му је било доста што је видео пред собом веселе очи, што је осећао један чио дух, и што је знао да у слаткоречивом капетану има неког који га у нужди може прихватити.

И заиста, после ропског рада од једног или два месеца, а благодарећи строгом надзору капетана над владањем његовим, материјално се стање клијента толико поправљало да му је давало могућности да се и подигне за један степен изнад места с којега се срозао, благодарећи пријатељском заузимању тог истог капетана.

— Е, мој пријане — говорио је Кувалда критички проматрајући рестаурираног клијента. — Панталоне и блузу већ смо стекли. То су ствари од велике вредности, — веруј мојему искуству. Док сам имао добре панталоне, ја сам живео у вароши као поштен човек; но, врага, чим се оне с мене срозаше — падох и ја у очима људи, и морадох се скотрљати из вароши овамо доле. Људи, мој лепи трупче, суде о свима стварима по њиховој форми; суштина им њихова није приступачна због урођене глупости људске. Зарежи то на носу и, пошто ми платиш бар половину дуга, иди с миром, па тражи и нађи ћеш.

— А колико сам вам оно, Аристиде Фомићу, дужан? — пита збуњено клијенат.

— Рубљу и седамдесет копејака.... Сад дај или рубљу или седамдесет копејака, а за остало ћу причекати, док не украдеш или не зарадиш више но што сад имаш.

— Велика вам хвала на љубави! — вели гапути клијенат. — Како сте ви, Боже мој, добар, добар као бели хлеб! Е—ех, штета што вас је живот оковао... могу мислити какав сте орао били, док сте били на своjем месту?!

Капетан није могао живети без китњастих сентенција.

— Шта значи: на своjем месту? Нико не зна свога правог места у животу, и сваки се турка у туђи посао. Трговцу Јуди Петуњикову место је на робији, а он, видиш, шета се посред бела дана улицама, па се још спрема и да некакву фабрику подигне. — Нашем учитељу место је уз добру жену и пола туцета деце, па га ено где чами у крчми Вавилова. Па и ти — ти идеш да тражиш место покућара или вратара — а међутим, то видим, теби је место у војсци, јер глуп ниси, издржљив си, и знаш шта је дисциплина. Видиш како иде? Нас живот меша исто као карте, и ми само случајно, па и то не за дуго, потревимо своје право место!!..

Понекад су ове опроштајне беседе служиле као увод у продужење познанства, које се поново започињало поштеном пијанком и поново свршавало тиме, да клијенат пропије све и изгуби главу, да му капетан даје реванш, — и да се обојици испразне џепови.

Ово понављање истих догађаја ни најмање није кварило добре односе међу њима. Баш учитељ, којега помену капетан, био је један од оних клијената, који су се зато и „рестаурирали“ да одмах пропадну. По својему интелекту тај је човек био понајближи капетану, и можда баш томе има и да захвали што, скотрљавши се једном до ноћишта, никако се више није могао дићи.

Само, и једино с њиме могао је филозофирати Аристид Кувалда, уверен да ће га овај разумети. Он је то ценио, и кад се рестаурирани уча, зарадивши коју црквицу да може узети стан у вароши, спремао да напусти ноћиште, — Аристид Кувалда испраћао га је невесео, говорио толико меланхоличних фраза, да су се поново редовно напијали, и пропијали све. Мора да је Кувалда намерно ствар тако удешавао, да се учитељ, и мимо сву жељу, није могао извући из његовог ноћишта. Па зар је могао Аристид Кувалда, племић с извесним образовањем, од којега и сад у његовом говору сене по која варница, с навиком да размишља, коју је у њему развила превртљива судбина, — зар је он могао не желети и не радити да увек поред себе има

човека какав је сам? Ми умемо имати сажаљења према себи самима. Овај уча некад је нешто предавао у учитељском институту једне варопи на Волзи, па отуд због нечега био најурен. После је био књиговођ у једној кожарској фабрици, одакле се, такође, морао уклонити. Био је библиотекар у некој приватној библиотеци, прошао још кроз неколико професија, и, најпосле, пошто је положио испит за приватног адвоката, пропио се до темеља, и допао код капетана. Био је висок, погурен, шиљата носа, и сасвим ћелав. Његово кошчато, жуто лице с клинастом брадом, озаравале су велике узневерено сетне очи, дубоко упале у очњу дупљу, а крајеви уста били су му тужно отомбољени. Средства за живот, или боље рећи за пијанство, добивао је прикупљањем вести за месне новине. Дешавало се да недељно заради по петнаест рубаља и да капетану говорећи:

— Доста! Ја се враћам у крило културе. Још једна недеља рада, па ћу се прилично моћи оденути, и онда, addio, mio caro!

— Похвално! Радујем се из дна душе твојој намери, Филипе, и ове недеље нећу ти дати баш ни једне чаше, — напомињао му је капетан строго.

— Бићу благодаран!... А зар баш ни једне капљице нећете дати?

Капетан лепо опажа у његовим речима нешто налик на покорну молбу да попусти, па још строже додаје.

— Да урлаш, па нећу дати!

— На лепо! — уздахне уча, и оде да лови вести за новине.

После једнога дана — највише два, — он, малаксао, уморан и жедан, већ од некуд иза угла погледа тужно и молећиво капетана, и као запета пушка чека кад ће се откравити срце његова пријатеља. Капетан се опет гради строг, и држи беседе, прожете свиреном иронијом, о слабости карактера, о животињском уживању у пијанству и о свачему другом што згодно пада за тај случај. Ваља му признати, он се сасвим искрено одавао својој улози ментора и моралисте; али бескућници, увек скептично

расположени, пратећи капетанове покрете и слушајући његове прекоре, само су се подмигивали и један другом говорили:

— Мајстор! Гледај како се отреса! Бајаги, ја ти говорих, но ти ме не послуша, и онда — криви себе!

— Господин капетан права је војничина — напред иде, а већ одступницу тражи!

А уча вреба својега пријатеља тако негде у каквом буџаку, па, обиснувши му се о скут прљавог шињела, дрхти као прут, облизује суве усне, и немо, дубоко, трагичним погледом пиљи му у очи.

— Не можеш да отрпиш? — пита капетан натмурено.

Уча потврђује климањем главе, и тужно је обара на прси, дрхтећи целим дугачким, мршавим телом.

— Притрпи још један дан... можда ћеш огуглати? — саветује Кувалда.

Уча дрхти, и климањем главе показује да нема наде. Капетан види како његов пријатељ дрхти од жеђи за отровом, — и вади из џепа новац.

— У већини случајева узалуд је борити се са судбином, рекао би, као да се пред ким правда.

Но ако је учитељ могао отрпети читаву недељу, тада се између њега и капетана одигравала дирљива сцена растајања и опраштања, којој је редовно завршетак био у крчми Вавилова.

Учитељ није пропијао сав новац; у најмању руку трошио је половину на децу Улазне Улице. Сиромаси су свакад богати децом, а у прашини ове улице и њеним рупама, цео боговетни дан врвела је гомила дроњаве, неумивене и скоро голе дечурлије.

Деца... то је живо цвеће на земљи; но у Улазној Улици она су имала изглед цвећа увелог пре времена, ваљада с тога што су расла на земљишту ком оскудевају здрави сокови.

Учитељ је чешће скупљао ту децу око себе, па, накуповавши хлеба, јаја, јабука и ораха, одлазио с њима у поље, на реку. Тамо деца поседају на земљу, и прво поједу све

што им учитељ пружи, па се после играју, смејући се безбрижно и грајећи да се чује на читав километар. Мршава и дугачка фигура пијанице некако се сјеживала међу овим малим људима, који су се спрам њега понашали фамилијарно као да им је вршњак. Они су га чак звали просто Филип, не додајући имену чико или чича. Вртећи се око њега као чигре, грували су га, пентрали му се на леђа, шљискали га по ћели, и вукли за нос. Све се то, изгледа, њему свиђало, јер није протестовао против такве слободе. Он је у опште мало с њима разговарао, а ако је што и почињао, говорио је опрезно, као да се бојао да их не упрља својим речима, или им какав други квар не нанесе. У улози играчке и другара, он је с њима проводио по неколико часова, посматрајући сетним очима њихова живахна лица, а затим је, замишљен, лагано одлазио у крчму Вавилова, и ту се ћутећки брзо тако напијао да ништа за себе не зна.

Скоро свакога дана, враћајући се с посла, учитељ је доносио новине, и тада су се око њега скупљале све пропалице. Чим га спазе, помиле к њему из разних углова дворишта, накресани или мамурни, дроњави сваки на свој начин, но подједнако прљави и јадни.

(Наставиће се).

М. Горки.

(С руског превео Р.)

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

у

XIX ВЕКУ.

I.

Покушај српских устаника да се опросте дахијске тираније преобратио се одмах у борбу против турског господарства. Анархија, која је владала у Турској, учинила је да Срби не верују да ће Порта бити у стању осигурати мир у београдском пашалуку, баш кад се они и опросте дахија. Постићи пак овај резултат било је врло тешко. Поред све своје немоћи, Турска је имала довољно средстава да угуши сваки овакав покрет. Устаницима је требало туђе помоћи, и они су ту помоћ могли затражити од Аустрије или од Русије, две силе, које су играле важну улогу у решењу турскога питања.

Ратови, који су настали између Порте и Аустрије после пораза турског под Бечом, учинили су да је идеја ослобођења балканских народа Аустријом била јако распрострањена. Хабзбуршка династија, уз угарску круну, полагала је право и на велики део српских земаља. Устаници заиста нису познавали ове сумњиве претензије хабзбуршког дома. Они су управо својим положајем упућени да се прво на Аустрију обрате, за коју су их везивале сем материјалних интереса (нарочито трговина са свињама), још и друге везе чисто моралне природе. Аустрија је једина хришћанска држава на коју се Србија наслањала, и која је врло добро познавала сву тежину дахијских насиља. Она је у Србима налазила увек одличних помагача у ратовима против Порте, а специјално у време устанка било је још живих људи, који су учествовали у ратовима Јосифа II, и који су наро-

чито били предмет дахијске мржње. Позивајући Србе против Турака, Јосиф II је обећао да ће их ослободити, али, принуђен да закључи мир у Свиштову (1791), он је уговорио за Србе потпуну амнестију, и да се јаничари не враћају више у београдски пашалук. Аустријски ратови против Порте много су подржавали војнички дух у Србији, као што је и наслањање Србије на Аустрију, а директно на српски елеменат, играло важну улогу у појави устанка.

Ако се говори о традицијама, оне су заиста упућивале устанике на Беч. Већ првих дана месеца марта 1804, прота Матија Ненадовић обраћа се аустријском двору, тражећи да их „са свим ослободи испод ига турскога“. Сем тога тражи војске, оружја и друге потребе. Устаници су се надали тврдо да ће их Аустрија ослободити, јер су њихови „преци у сваком случају привржени и верни били двору аустријском“. Истога месеца стигне одговор Јакову Ненадовићу, да се Срби немају надати помоћи од Аустрије, јер је она у пријатељству с Портом. Аустрија је обећавала да ће позвати Србе и Турке да се измире; она је то заиста и учинила, али су ови покушаји остали без успеха. Прота Матија брижљиво је чувао овај одговор „ако би нас Немци, вели он, кад-год прекорели, зашто смо ми оставили њих као прве и ближње комшије и отишли тражити Русију за покровитеља, да им смело можемо казати, да су они нас оставили а не ми њих“.

У мају месецу исте године, Карађорђе изјави на једном састанку капетану Шајтинском жељу целог српског народа да пређе под власт хабзбуршке династије, јер више нити хоће нити може сносити турску тиранију. Он је нудио и градове, ако их освоји, а ако их Аустрија одбије, они ће се морати обратити другој хришћанској држави. Из овога се јасно види да су Срби одмах у почетку мислили да се опросте турске власти и да заузму градове. Аустрија је овом приликом одговорила да се она неће мешати у српске послове, а да устаници не треба да мисле на туђу власт, већ да остану покорни свом законом суверену т. ј. султану. У осталом, аустријске власти нису сметале Србима да

за новац набављају ратне потребе, а гледано је кроз прсте и граничарима који су у великом броју прелазили у Србију. Порти је Аустрија саветовала умереност, и да употреби сва средства да устанике придобије за себе, који очевидно теже за самосталношћу. Извештавајући пак Русију о српскоме покрету и о своме понашању према побуњеницима и према Порти, Аустрија изјави да остаје верна свом политичком систему о одржању турскога царства. Русија није била задовољна овим држањем Аустрије, јер је била уверена да Порта неће разумети смисао аустријских савета, и да ће Срби бити најзад принуђени да се обрате на Француску.

Ови покушаји код Аустрије нису били учињени после заједничког саветовања између поглавица устаничких. То су лични покушаји Карађорђа и Јакова Ненадовића. Тек у јулу месецу стану се старешине на Врачару договарати коме да се обрате за помоћ. Готово опште је мишљење било да се треба обратити на аустријски двор; о другим државама устаници нису ништа знали, а о Русији једва нешто мало. Али кад им људи, који су прешли из Аустрије, објасне да су „Москови“ једноверна српска браћа, већином гласова буде решено да се обрате рускоме цару за помоћ и покровитељство. Молба буде одмах начињена, и ту су молбу имали однети у Петроград прота Матија Ненадовић, Петар Новаковић Чардаклија, који је главну улогу играо у овоме решењу, и Јован Протић.

У ово време дође на Врачар и Бећир-паша, босански везир, коме је Порта наредила да поврати мир у београдском пашалуку. Пошто је издао Србима главе дахија, он их позове да се разиђу кућама. Као одговор устаници му пошљу депутацију, која му предложи не само извесне услове, већ затражи да за њихово извршење гарантује аустријски двор. Бећир паша ово последње тражење енергично одбије. После овога, српски депутати пођу у Петроград (септ. 1804).

Депутати су били лепо примљени у Петрограду, али ондашње политичке прилике нису биле згодне за њихову

мисију. За ово време и Русија и Аустрија биле су заузете спремом за борбу против Наполеона I. Аустрија је нарочито била угрожена Француском. Спремајући се за трећу коалицију против Наполеона, и Русија и Аустрија морале су избегавати сваки заплет с Портом, коју је Наполеон гледао да придобије за себе. Кнез Чарторијски, руски министар спољашњих послова, одговори српским депутатима, да Русија, поред свих својих симпатија, не може другојаче помоћи Србима до да њен посланик потпомогне молбу коју ће они предати Порти.

Устаници су примили ову вест радосно и Карађорђе сазове скупштину у Пећанима више Остружнице, у априлу 1805 године. На скупштини су биле све старешине са свештенством и отменији људи из народа. Ту је начињено „прошеније“, у коме побуњеници „као покорњејша раја“ излажу мере, потребне да у будућности могу живети као мирни поданици.

Они су тражили да у Београду пребива место везира један мухасил, као представник султанов. Народ да има једног изборног великог кнеза (према дванаесторици обркнезова који управљају кадилуцима) који ће становати у Београду, и преко кога ће мухасил издавати народу царске заповести. Да се сви данци и спахијско скупе у једну опредељену суму, коју ће велики кнез скупљати и предавати у султанову хазну, тако да се Турци немају више мешати у унутрашње српске послове. Сем тога слобода вере, трговине, и т. д.

Из ове молбе види се јасно политички програм устаника, да Србија постане аутономна кнежевина, под сувеpенством Портиним. Захтев да представник султанов буде један мухасил место везира, као и захтев да српски велики кнез има „неколико при себи оружаних људи“ за одржавање мира „и народ од сваког нападенија бранити“, показује жељу да се турски гарнизони искључе из српских градова, који су с намером прећутани у овој молби, ма да је то питање живо дебатовано на скупштини. Заузеће градова било је код устаника циљ коме су они врло тежили,

и једино јемство, кад није било страног, да се земља опрости насиља.

Молба је ова била предата Порти преко депутата 1. јуна. Она је још раније дознала за српске захтеве, а извештена о њиховим нападима на Чачак, Пожегу, Карановац и Ужице, она нареди Хафис-паши нишкоме, кога постави за везира београдског, да пође на устанике и да мир поврати. Али он претрпи пораз на Иванковцу, те, кад глас о томе стигне у Цариград, депутати напусте тајно турску престоницу.

Српско-турска размирица узимала је све већи обим. Ово није више била борба против одметника Турака већ против самог султана. Помоћ је стога Србима требала више него икада. Аустрија, која симпатисала устаницима док су се борили против дахија, почела је постајати нестрпељива, и предузимала је мере да принуди устанике да умере своје захтеве према Порти, која би се на тај начин лакше склонила на погодбу са побуњеницима. Аустрија је желела не само из економних разлога да се мир поврати на граници према Србији, већ и из политичких, јер би се тиме отклонила опасност да се Француска или Руси'а умешају у српске послове. Јуна 1805 она је просто одбила молбу устаника да им да муницију. Јануара 1806 одговорила је српским депутатима, које је Карађорђе послао у Беч, да им никакве помоћи не сме дати, јер би је то довело у заплет с Портом, и да ће се само заузети за устанике код султана. Заиста, цар Франц I писао је Селиму III у овом смислу (марта 1806). У јануару су Срби, по савету Русије, били упутили нову молбу султану, тражећи привилегије изложене у молби од прошле године. Овога пута руски се посланик живо заузимао за устанике. Главни аргуменат за Русију био је суседство Француске. После битке на Аустерлицу (20 нов. 1805), где је руско-аустријска војска била потучена, Аустрија је уступила Наполеону Венецију, Истрију и Далмацију, те се тако Француска учврстила на Балканском Полуострву. Русија је доказивала Порти опасност, да ће се Срби, ако им она не учини тражене уступке, обратити на Наполеона, и да он

јамачно неће пропустити прилику да се умеша у српско-турски спор. Ова представка руског двора, као и писмо Франца I Селиму III, остала је без успеха. Наполеон, чим је дознао од Порте за руску ноту у корист Срба, похита да је умири, говорећи да је Русија главни узрок српских немира, да устаници немају никаквих веза с Француском, нити да ће Француска ступати у везу са бунтовним поданицима Портиним. Наполеон, у непријатељству с Русијом, гледао је да је завади с Портом.

Узалуд су се дакле устаници трудили да у својој борби против Порте нађу материјалне помоћи или изазову оружану интервенцију Русије или Аустрије. Старешине су брижљиво криле од народа ове прве неуспехе. После повратка из Русије, прота Матија Ненадовић изнесе, пред скупљеним народом на скупштини у Врелу, јеванђеље које му је поклонио Василије Карамзин. Говорио је народу да му је оно од самог цара Александра послато, да се на њему закуну да се неће издати, да ће им он скоро помоћи, но да они све то таје, да не би Турци дознали. „Људи све то мени, вели он даље, као свецу верују, и кажу: Ви уређујте како знате, а ми ћемо слушати“. Народ је био конзервативан; њега су главари позвали у борбу против дахија и бунтовника султанових, и одржавали су га у том уверењу, докле су могли. Народ је то веровао до заузећа Београда и убиства Сулејман-паше (феб. 1807), који је представљао власт султанову у Србији. Старији кнезови нису то одобравали и брижно су вртели главом. „Ми се сами не можемо борити с царством турским, говорио је народ старешинама, него нам дајте цара, који ће нас примити, и коме ћемо се ми за скут ухватити“. Та је жељена заштита у скоро и донла устаницима.

II.

Од 1804 године водила се у Цариграду жива борба о утицај на Порти између Русије и Француске, које су биле у непријатељству. Порта је поред свег наваљивања остала неутрална, али пораз који је Наполеон I нанео руско-ау-

стријској војсци на Аустерлицу учини да француски утицај отме маха у Цариграду. Генерал Себастијани, који је дошао за француског изасланика на Порти, успе да је наговори да збаци влашког и молдавског кнеза. На овај начин Порта повреди уговоре, по којима је Русија имала с њом право заједничког покровитељства над румунским кнежевинама. Последица ове повреде уговора била је окупација Влашке и Молдавије руском војском. Крајем децембра 1806, Порта огласи војну Русији, која је била у рату с Наполеоном.

Упад Руса у кнежевине имао је јаког утицаја на српски устанак. С једне стране он је улио нову енергију устаницима, који приону око заузећа Београда и Шапца; с друге стране је пак одузео наду посади ових градова да ће им Порта помоћи, те се ови ускоро предаду Србима.

Русија сад није могла пропустити прилику, да се користи српским устанком. Генерал Михелсон пошље 11 јануара 1807 Србима прокламацију, у којој их позива на заједничку акцију против Турака, обећавши им свечано покровитељство Русије, које су устаници до сада узалуд тражили. Он је ишао и даље, стављајући им у изглед потпуну независност од Порте. „Народ српски, вели он, заслужује бити народом. Он данас плаћа данак Турцима. Зар није боље употребити те новце на војене потребе народа и за избављење од турскога јарма?“ Поред тога им обећа помоћ од сваке руке. Устаници отправе депутате Михелсону, који затраже помоћ у војсци и ратној опреми, сем тога једно руског чиновника, који ће управљати Советом, и једног војног, који ће бити уз Карађорђа. 17 јуна једно одељење руске војске пређе у Србију под генералом Исајевом, а Константин Константиновић Родофиникин буде одређен за руског представника у Србији. 28 јуна би начињена конвенција између Карађорђа и Миленка Стојковића, у име српског народа, и руског изасланика, пуковника Павлучија, којом се Србија нуди да постане руском провинцијом.

Овај је неразмишљени акт био последица унутрашње политике, која је имала одјека и на спољашње односе Србије.

Централна управа била је врло рђаво организована. Главари су сваки на свој начин управљали својим нахијама, и гледали су да очувају независност према Карађорђу. Старешине су биле примиле с одушевљењем установу Савета, надајући се да ће њим обуздати власт Карађорђеву. Али узалуд. Почетком 1807, Карађорђе успе да свуда наметне свој ауторитет. Само су две погланице преко Мораве, Миленко Стојковић и Петар Добрњац, јавно говорили да власт вождову треба ограничити. Непријатељи Карађорђеви су сву наду полагали на руски утицај, и овај је то знао. „Карађорђеви противници, вели Вук, нису желели Русе у Србији само да им помогне војевати, него управо да владају Србијом.“ Они су хтели у сваком случају једнакост с њим. Горња конвенција, којом се Србија нуди да постане управо руском губернијом, закључена је с извесним притиском Карађорђа. При закључивању су били у већини присталице опозиције, а сем тога Маркус Павлучи и генерал Исајев.

У ово време Француска и Русија закључе мир у Тилзиту (25 јуна). Француска се прими да посредује за мир између Русије и Порте, и било је утврђено да се руска војска повуче из Влашке и Молдавије, али да их Турци не могу посести, док не закључе мир с Русијом.

Сем овога Александар I и Наполеон углаве уговор о савезу за напад и одбрану против ма које силе с којом би Русија или Француска заратиле. По једној тачци тога уговора, ако Турска не би примила посредовање Француске, или ако примивши га не начини мир с Русијом у року од три месеца, Француска ће се удружити с Русијом против Отоманске Порте и споразумети о начину да опросте тиранције Турске све области отоманског царства у Европи, изузев Цариград и Румелију. Разлози које је Француска имала да одржава Турску, нисао је француски министар иностраних послова, јако су ослабили од како се, добивши од Аустрије пожунским миром (дец. 1805) Истрију и Далмацију, учврстила на Балканском Полуострву. Њен је интерес био да дотле брани Турску, докле би се њеном део-

бом појачала само Русија и Аустрија. Сада пак Француска може и сама учествовати у деоби.

По закључењу мира у Тилзиту, под Француским посредништвом начињено је примирје између Порте и Русије у Слобозији (12 августа 1807). Срби су били такође урачунати у примирје, али непотпуно, т. ј. у околини Видина и Фетислама, где се извршило сједињење Руса и Срба. Доцније је то проширено за целу границу. Узалуд се представник Портин опирао томе, говорећи да су руске претензије односно заштите Срба неосноване. То је први акт где је Русија манифестовала своју заштиту над Србијом.

Русија није повукла своју војску из румунских кнежевина. Наполеон се није опирао да оне припадну Русији, при закључењу мира с Портом, задржавајући себи право да узме накнаду за то на другоме месту.

Тилзитски мир поразио је Европу: за њу није била тајна, да је остављена на милост и немилост нових савезника. Судбина Србије зависила је од погодбе на коју се буду сложиле Русија и Француска односно Турске; привремено, пак, као што смо видели, Србија је под руском заштитом.

У фебруару и марту месецу 1808 био је израђен у Петрограду између француског посланика и руског министра инострашних дела пројекат о деоби Турске у смислу тилзитског мира, т ј. да Турској остане Цариград и Румелија. По том пројекту Француска добива: Албанију, део Босне, Мореју и Крит. Русији би припале: Бесарабија, Молдавија, Влашка и Бугарска. Аустрији је била намењена Хрватска и део Босне. За Србију је било уговорено да постане независном под владом једног аустријског или другог ког принца, који би се оженио једном од великих руских војвоткиња. Сем овог пројекта израде један већи, радикалнији, којим се Турци терају сасвим у Азију. Не улазећи у детаље овог пројекта, да напоменемо да је Србија била дата у потпуну својину Аустрији, као и Македонија са Солуном, тако да би Аустрија делила руске посесије од француских.

Као што се види, ни по једним пројекту Србија није била у руској сфери, ма да је Русија гледала да јој она припадне. Србија је била, као што је рекао француски посланик, „изван руске географије.“

Аустрија није учествовала у овим преговорима о деоби Турске, ма да јој извесни детаљи тих преговора нису били непознати. Аустрији је био намењен један комад турске царевине, само да би помогла Русији и Француској да изврше лакше своје планове. Присуство Руса у Влашкој и Молдавији и руски утицај у Србији учинили су да се политичка равнотежа на Дунаву изгубила. Руски утицај у Србији нарочито је дражио Аустрију. Она се реши да покуша да придобије устанике да јој предаду Београд, и да затраже аустријску заштиту, стављајући им у изглед да ће им онда то место служити као прибежиште у случају несреће, и да ће онда моћи без препреке набављати све што хоће из Аустрије. У ово време била је врло велика оскудица у Србији у храни и ратној опреми, и Аустрија је отежала извоз тих артикала. Фелдмаршал Симбшен је имао да води преговоре с Карађорђем. Али ове преговоре саопште Срби Родофиникину, и руска влада протествује у Бечу против ових покушаја. Преговори са Србима буду прекинути, и Аустрија напусти свој пројект да се преко устаника докопа Београда. Срби у ово време очекивали су све од руског покровитељства, и нису хтели да чују за Аустрију. Прошло је време када су устаници њу молили за помоћ и покровитељство. Под руским утицајем политичке идеје у Србији добиле су сасвим други правац. Крвно сродство и јединство вере учинили су да су Срби гледали свој спас у Русији, о којој су 1804 године тако мало знали. Инстинктивно, они су њену улогу схватали у најидеалнијем смислу и веровали су да ће им помоћи у овој неравној борби с мусломанством за национално и религиозно одржање. Сличне идеје развијале су се, не само под директним руским утицајем, већ и под утицајем Срба у Угарској, који су били врло незадовољни својим положајем. Виђенији Срби у Угарској гледали су у руској заштити једино јемство за

национални развитак своје браће преко Дунава. Интересантно је да су устаници послали у Петроград прву депутацију по савету људи из Угарске, а још јуна 1804 митрополит Стратимировић послао је Александру I нацрт за оснивање словено-српског краљевства под закриљем Русије. Овај нацрт јамачно није ни дошао до руку царевих, у сваком случају он је остао без резултата, али је ипак карактеристичан, јер је био дело једног Србина који је био на врхунцу црквене хијерархије у хабзбуршкој монархији. Карађорђе је истина све више хладнио према Русији, јер су непријатељи његови придобили били за себе Родофиникина, на кога је митрополит Леонтије имао великог утицаја, али је утицај руски у Србији остао свемоћан. Срби су очекивали да Русија уреди њихов спор с Турском.

Порта, растрзана унутрашњим немирима, а знајући да су жалбе устаника против дахијског беснила оправдане, била је вољна да им подари извесне концесије, али и сама није била начисто о природи тих уступака. У њеној спољној политици играли су тада важну улогу Грци Фанариоти. Устанак у Србији отварао је ново поље њиховој грамжљивости и амбицијама, и изгледало је неко време као да ће Србија добити исти положај према Порти као Влашка и Молдавија. Вели се да је Порта чак наредила породицама, које су обично заузимале престоле румунских кнежева, да уче децу своју и српскоме језику. Највише је имало изгледа да ће се Србија и Порта измирити, кад је у Цариграду 3 августа 1806 српски депутат Петар Ичко успео да приволи Порту, да пристане на извесне концесије, којима су се задовољавали српски захтеви изложени у молби од маја 1805. У новембру 1806 године у Смедереву, устаници су изјавили свој пристанак на „Ичков мир“, али с једне стране неизвесност о томе да ли Порта искрено мисли на извршење тога мира, а с друге стране упад Руса у Молдавију и Влашку, учинили су да ови преговори остану без резултата. 1807 пак Срби оставе решење своје судбине Русији, која је имала да гарантује оно што се буде с Портом уговорило. Сад је већ и Порта почела обраћати озбиљнију пажњу на српско

питање, и 1808 год. она се нарочито трудила да начини мир с устаницима *без туђег посредовања*, изјавивши да је готова да им дâ врло важних привилегија. Срби одговоре да се неће пуштати у преговоре, без допуштења Русије, која их је удостојила свога покровитељства. Како је познато да Порта не сматра да је за њу обавезно одржавати уговоре и дата обећања својим поданицима, они су тражили јемство руског и француског двора, тако да устаници, ако Порта зарати с Русијом или Француском, не остану без заштите. Русију пак не пристају да замене другом којом силом. Ово је управо одговор Родофиникинов, који је онда управљао српским делима. Концесије које би Порта учинила, виде се из једне изјаве њеног драгомана, изјаве која не подлежи никаквој сумњи, да би се Порта задовољила да Срби приме у Шабац и Београд њену посаду, и да у другом погледу не би чинила тешкоће да се са Србима погоди.

Али у ово време и српски захтеви су се изменили. Њихов је програм био Михелсонова прокламација. Они су тражили преко својих депутата, да им Русија гарантује потпуну независност и да веже с њима један тајан уговор, који би имао за крајњи циљ уједињење Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине. Кнез Прозоровски, који је заповедао руском војском на Дунаву, и који је имао да води преговоре о миру у Јашу, изјавио је депутатима да су српски захтеви претерани (јан.—феб. 1809). Русија је вољна да учини Србију независном под протекцијом својом и Портином. Што се тиче уговора о савезу, он изјави да је то немогућно; сем тога да су српске тежње односно уједињења авантуристичке природе и да би изазвале велико незадовољство и код Аустрије и код Француске. За Михелсона је казао да је прекорачио своја упутства према Србима, и да их Русија не може присајединити себи. Ово је била алузија на конвенцију, закључену Паулучијем 28 јуна 1807, пошто депутати нису ни тражили да Србија дође под власт Русије.

Заиста, Русија није могла мислити на присаједињење Србије. Ми смо видели да је планом о деоби Турске од

1808, између Русије и Француске, Србији намењена била друга судбина. Тај план ако је у ово време био већ пропао, Србија је ипак остала изван сфере руских интереса.

Озбиљни заплети у Шпанији били су скренули сву Наполеонову пажњу на ту земљу, и он није имао времена да се бави пројектом о деоби Турске. У Ерфурту Наполеон I се састане с царем Александром, и на томе састанку призна рускоме цару посесију Влашке и Молдавије, одрекне се посредништва за мир између Русије и Порте, оставивши да оне саме између себе реше то питање. Александар I пак одрекне се свакик територијалних претензија на *десној обали* Дунава (септ. 1808).

Ослобођен француског посредовања за мир с Портом, Александар I овој предложи као услове мира: 1-о обновљење пређашњих трактата; 2-о присаједињење румунских кнежевина Русији; 3-о признање рускога покровитељства над Грузијом, Имеретијом и Мингерелијом, и 4-о проглашење независности Србије под покровитељством Русије и Порте. Порта, у немогућности да настави рат, одреди Јаш за преговоре, где су били дошли и поменути српски депутати.

Аустрија није могла бити равнодушна према судбини румунских кнежевина и Србије, која је дотадашњим комбинацијама о деоби Турске назначавана као њен природан део. Она је саветовала Порти да настави рат с Русијом, и њеним наваљивањем закључен је 20 дец. 1808 год. уговор о савезу између Порте и Енглеске. Ово учини те Портини делегати у Јашу изјаве руским пуномоћницима да не могу примити руске услове.

Глас да су преговори о миру остали без успеха стигао је у Србију марта 1809. Устаници су ту вест радосно примили, јер су се надали најлепшим резултатима од нове војне.

До примирја од 1807 год. Срби су били постигли велике резултате. Очистили су Србију од Турака, заузели тврђаве и задобили заштиту Русије. Али ма како ти резултати били велики, они нису потпуно задовољавали патриотски полет устаника, занесених овим успесима. До тада се устанак кретао у уским границама „општег отечества“

Србије, у чију су службу и одбрану похитали Срби из свију српских крајева. Устаници су хтели да сад отпочну борбу за ослобођење и остале своје браће испод турске власти. Они су још 1806 год. позивали и „с пламеним сердцем и с раширеним рукама... црногорску, далматинску и ерцеговачку, храбру и премилу и предрагу браћу у онај положителни сојуз, који је между старима и прецима нашима, док су славнима били, био, сирјеч: у дружство оружја и междусобни отбранителни и нападателни свез!“ Али права експансивна политика могла се предузети тек кад су устаници очистили Србију од Турака и заузели градове.

Кад су устаници примили вест да су преговори о миру у Јашу прекинути, и да ће Прозоровски, по саопштеноме им плану, отпочети војну и прећи Дунав априла месеца, они одмах уђу у акцију. Једна српска војска крене се на Босну, друга под Карађорђем на Сеницу, а трећа ка Нишу. Али, на несрећу, Прозоровски је морао изменити изненадно свој ратни план, и не пређе одмах Дунав. Један знатан део турске војске, одређен да дочека руску војску у Бугарској, пође на Србију да је уништи. Овај поход почео се катастрофом на Каменици (19 маја), а свршио се тиме што су Турци заузели готово целу источну Србију. Карађорђе се одмах врати на Мораву, а српска војска повуче се и из Босне. Паника је била велика у земљи; знатан број породица пређе у Аустрију; сам Родофиникин побегне из Србије, а с њим и неки од главних противника вождових који су се побојали за свој живот.

Прелазак руске војске преко Дунава (15 авг.) учини те се Турци повуку из Србије, и крајем септембра Срби се врате готово у своје старе границе.

Несрећа, која је снашла Србију 1809 године, имала је великог утицаја на њене спољне одношаје. У место да сложи главаре, она је само увеличала њихов расцеп. Карађорђе је за сву несрећу кривио Родофиникина и Русију; његови противници пак бацали су сву кривицу на Младена Миловановића и Милоја Петровића, као да тобож они нису хтели примити руску војску. „Ево, браћо, говорио је Јаков Не-

надовић својој војсци показујући на проту Матију, ја сам овога послао још кад смо се стали бити с Турцима, те нам је нашао цара, који ће нас примити и за нас се старати; али Младен и Милоје неће да га приме, него сами хоће да царују“. О новој години 1810 исти Јаков дошао је у Београд на скупштину са 600 момака, који су викали улицама: „цара хоћемо!“, а пред кућом где је био Совет: „Камо тај *високосрамни* (место високославни) Совет!“. У Совету је онда Карађорђе био свемоћан.

Чим је инвазија Турака прошла, Карађорђе и Совет сазвали су скупштину у Хасан-Пашиној паланци (2 окт. 1809), на којој буде решено у главноме, да се тражи једно веће одељење руске војске да дође у Србију, иначе је руско покровитељство празна реч; да се, место Родофиникина који је био Грк, пошље у Србију прави Рус, и да се лица која су с њим избегла не враћају у Србију. Депутати, који су однели ово решење, учине представку Багратијану, који је дошао на место Прозоровског, само односно војске; иначе су радили по своме нахођењу и у споразуму с људима, који су имали бити предмет њихово оптужбе (Петар Добрњац, митрополит Леонтије и др,). Анархија је све више отимала маха. Миленко Стојковић одрекне сасвим послушност Карађорђу и Совету.

Карађорђе је увек био резервисан према Русији, код које су његови противници тражили потпоре својим олигархијским тежњама. Родофиникин, њен представник у Србији, био је отворено на њиховој страни. Сем тога вожд није крио да се надао много већој материјалној помоћи од Русије, а без сумње му није годила ни изјава Прозоровског да Русија не мисли подржавати српске захтеве о потпуној независности према Порти. Крајем 1809 и почетком 1810 његови су непријатељи били заузели све позиције на руској страни, и Родофиникин је, из Влашке, увек управљао српским делима. Све је ово само учврстило Карађорђа да настави политику коју је почео одмах, чим је видео инвазију турску у Србији, т.ј. да затражи помоћ и покровитељство на другом месту. Сем тога, у народу се почела врло осе-

ћати потреба за миром. Мир пак у Србији, који би Русија гарантовала, зависно је од мира између Порте и Русије, који је устаницима, према њиховим приликама и исцрпљености, врло далеко изгледао. Дефинитивно уређење врховне власти у Србији морало је такође бити за Карађорђа од велике важности. Према околностима у којима се Србија бацила у наручје Русије, он би морао примити то уређење како га руски двор буде формулисао; нудећи пак Србију нарочито француском покровитељству, то би питање било дискутовано и уређено по његовој жељи.

(Наставиће се).

Др. Мих. Гавриловић.

Г И J О.

Droit comme un rayon de lumière
Et comme lui vibrant et chaud.

Guyau: *Vers d' un philosophe.*

Српски Књижевни Гласник почеће од идућег броја да доноси лепу студију Гијоа: *Будућност уметности и поезије*. Име овога младог и генијалног филозофа француског скоро је сасвим ново за нашу читалачку публику; изузев неколико одломака из *Васпитања и Наслеђа*, од њега ништа није на српски превођено.

На жалост, то је појав и сувише обичан. Данас има две врсте писаца: једни, чиј је глас већи но њихова стварна вредност; други, чија је вредност изнад репутације коју уживају. Први су љубимци књижевних снобова, производи моде, вешто вођене рекламе, сплетака и котерија које нигде нису јаче но у књижевним круговима; други имају ограничен број својих верних, то су писци којима човек ствара свој унутрашњи живот, то су саветници, пријатељи, утешитељи. Нови и млади академик Ростан, срећни писац *Сирана де Бержерака* и *Орлића* постао је тако рећи васељенски

славан, број представа његових комада претерује хиљаде, број штампаних примерака стотине хиљада, приход му прелази милионе, по њему се везују кравате, његови ликови су свуда, по часописима, на штаповима, на иглама, илустрованим поштанским картама, — и то све зарад звучних и вештих стихова, од којих француска књижевност има много бољих, за дела очајно празна, која у најбољем случају могу да произведу само пријатно голицање ува. С друге стране, колико је њих који и знају за генијалнога и несрећнога Анри Бека, за Бека кога су снобови звиждали, несавесна и злобна критика систематским ћутањем сахрањивала, а који је дао дела дубока, силна, која нагоне човека да мисли и која чине датум у књижевности француској. Исто тако стоји интересантни Ниче, кога сваки зна, према Гијоу, кога шира публика још непрестано држи у књижевном карантину.

Одиста, има тренутака када успех не служи на част човеку и писцу, но чак на против.

* * *

Жан-Мари Гијо (Guyau) рођен је у Лавалу 28 октобра 1854. Прво образовање добио је од умне матере, која је и сама са успехом радила на педагошкој књижевности. Солидно класично образовање дао му је рођак, чувени филозоф Алфред Фује (Fouillée). Млади Гијо још из рана детињства показује необичне способности за умни рад. Први ентузијазам буди му се читајући песнике и филозофе, Корнеја, Ига, де Мисеа, Платона, Епиктета, Канта. У седамнаестој години постаје лиценцијат књижевности, одушевљава се античким моралом самоодрицања, преводи Епиктета, чији морал врши целог живота, уносећи у њ више човечности, извесну нежност и доброту која одликује ову лепу душу. У деветнаестој години његова одлична студија о Епикуру добива прву награду Академије Наука; идуће године, 1874, постаје професор филозофије у лицеју Кондорсе.

И тада настаје онај страховит двобој између трошне љуске човечје и слободна духа који је хтео све да проникне. За десет година, он даје дела моћна и дубока, која

су васпитала цео један нараштај, и која спадају међу најбоља што је француска наука дала. Морално питање га нарочито занима, ту је: *Нацрт једнога морала без обавезности и санкције* (5 издања), једно од његових најоригиналнијих дела; *Савремени енглески морал* (4 издања), *Морал Епикуров и његови односи са савременим учењима* (4 издања); *Студија о Епиктетовој филозофији* и *превод Требника Епиктетова.* Естетиком се бавио у два крупна дела: *Уметност са социолошке тачке гледишта* (4), и *Проблеми савремене естетике* (4). Највеће и најбоље му је дело: *Безверје будућности*, које је доживело 7 издања. Поред тога, мања дела: *Васпитање и наслеђе, Генеза идеје о времену* и *Стихови једнога филозофа.*

Такав рад га је убио. Снага му се исцрпе, здравље му се стаде нагло рушити, и он поче носити своју неизлечиву болест и вазда жедну интелигенцију по Југу, од Нице до Бијарица. Сасвим млада, у тридесет трећој години, смрт га снађе у Мантону, 31 марта 1888 године. Последње године његова живота подсећају на једну лепу фигуру коју је негда употребио, на орла кога је у лету стрела устрелила, и који, самртно рањен, испуњава небо својим тужним и болним криком и са рашпреним крилима лебди у простору.

* * *

Као и сви искрени духови, он изнад свега ставља сумњу. Ништа није било даље од њега но догматичност, вера ма у ком облику. Веровати, то је тврдити оно што ми схватамо као могуће, или оно што хоћемо да верујемо. Вера је лепост духа, одрицање личне иницијативе, то је духовно самоубиство, парализа мисли, полагање оружја пред слепим силама. Човек нашега доба, филозоф, зато што много зна, не сме да тврди; њему не сме да избија из главе питање *ко зна? можда*; као Сократ, треба рећи: ја знам само да ништа не знам. Наука не зна за апсолутне истине, јер наша мисао није адекватност стварности, јер је релативност људских сазнања једно од највећих начела нашега доба, најчвршћи темељ праве науке. Наука, то је вечито тражење: све што нађе, то је „до даље наредбе“, како би

се то рекло бирократским језиком; као Христос, истина би могла рећи: Ја сам дошла да донесем рат у душама. Од истине ништа није моралније, а када је човек нема, ништа није моралније но сумња. Сумња је достојанство мисли, она је највиши и најдубљи осећај који може да има мисао људска, то је борба до краја, смрт на ногама.

„Блажени нека су данас они, вели Гијо,[1] којима би Христос могао рећи: „Људи маловерни...", ако то значи: Искрени људи који нећете да обмањујете свој дух и понижавате своје достојанство разумних створова, људи истински научног и философског духа, који не верујете привидности, који не верујете својим очима и духовима, који без престанка испитујете ваша осећања и огледате ваша суђења; људи који ћете једини моћи имати један део вечите истине, баш због тога што не верујете да ћете је икада имати потпуно целу; људи који имате довољно праве *вере*, те да можете тражити увек, у место да се одмарате вичући: нашао сам; одважни људи што корачате онде где се други заустављају и успављују: ви имате за се будућност, ви ћете створити човечанство будућих векова".

Сумња је мајка сношљивости. Сношљивост је више ствар разума но осећаја, више главе но срца. До сада су је оснивали на поштовању туђих мишљења и воља: рекло се да је свакоме слободно варати се. Данас, ми је оснивамо на свести о недовољности и односности наших знања, о погрешивости свакога без разлике. Што човек више иде у напред, он све боље разуме да ништа не разуме, да је туђе мишљење допуна његова сопственог, да нико од нас не може имати потпуно право мимо све остале. Што је више мњења, ствар се посматра са више страна и боље се схвата. Када се два човека слажу, тим боље по њих: они су ближи истини но када су сагласни. Истина, као и светлост, не долази од једне тачке; као у материјалном свету, тако и овде важи начело подела рада. Сви ми учествујемо у једној великој анкети о свету, сваки посматра по једну

[1] *Esquisse d' une morale sans obligation ni sanction*, 5-me ed., 1900, p. 170.

страну, и ничије мишљење и сведочанство није за одбацивање. То је оно што разликује човека нашега доба: он види бескрајну разноликост света, немогућност дати једно решење свима проблемима. Све наше алгебарске формуле и апстрактне теореме које бацамо на свет исто тако хватају стварност, како лепо вели Жорес, колико рибарске мреже држе воду.

* * *

Ведра интелигенција Гијоа није се дала у стварање произвољних и магловитих философских конструкција. „На страну затворене куће, затворени храмови, затворене душе; на страну уманастирени и зазидани животи, загушена или загашена срца; но живот под ведрим небом и са отвореним срцем, у слободном зраку, под непрестаним благољењем сунца и облака“. И за основ своје плодне философије он узима *живот* и *општу симпатију*.

Оно што, по њему, одликује XIX век и науку нашега доба, то је што је данас истакнута *социјална* страна јединке, коју је тако била запемарила рационалистичка философија XVIII века. Наука Хелвецијуса, Дидероа и Бентама била је почетничка, и хватала је само површину. XIX век не само да је проширио науку, он је њу начинио и дубљом, ушао у суштину ствари. Јединка која је за XVIII век била усамљена, затворена у саму себе, која је била као неки књиговођа који ради „аритметику уживања“, по речима једног утилитарца, — јединка је за XIX век постала отворена, продирљива, солидарна са осталим свестима. Нађено је да су интелектуални појави експанзивни, преносни. Откривени су још недовољно прецизовани и формуловани закони привлачења сенсибилитета и воља, узајамности интелигенција, узајамне продирљивости савести.

Та социолошка идеја је у основу свију појава људскога духа, и Гијо је њу тражио и показао је у моралу, религији и естетици.

* * *

Покушао је, на сјајан начин и са пуно успеха, да морал стави на чисто научно земљиште, да га изведе и докаже искључиво путем разума. Одбацивши сваки догматички морал, он тражи морални индивидуализам, хоће да свака јединка створи себи морални критеријум.

Ни један од садашњих основа морала није га задовољавао, и пошто их је редом подвргао критици, одбацио их је као недовољне или нетачне. Он не прима ни песимистичку ни оптимистичку претпоставку; оне су више душевна стања но научне теорије. И срећа и несрећа су конструкције нашега мозга; о тим се стварима не суди, оне се осећају. Оно што се зове природни морал такође ништа не значи. Природа је немарна, безморална, мртав механизам кога се ништа не тиче. Будући безмерна, она нема циља, јер сваки циљ је мета; дати циљ природи значи ограничити је. Она је велика равнотежа између живота и смрти. Добра и рђава дела исто толико утичу на њу као што остају бразде које је брод оставио на океанову огледалу. Практична морална извесност, обичај, или како је швајцарски филозоф Вине казао: „предрасуда добра“, такође се не може примити као основ морала. Оно што одликује наше доба, оно у чему се састоји научни дух који прожима све, то је беспрестано испитивање, вечито постављање питања: зашто? Здрав разум још мање, када се зна како се често и како се много варамо услед недовољности наших чула и сазнања. Још мање религија, метафизика и етика првобитних људи, која изумире и оставља места слободном испитивању и слободној мисли.

Основну идеју свога морала он узима од Спенсера:[2] то је опет живот, што интензивнији, што шири, што различнији.

Живот, то је у исти мах и храњење и плодност. Што човек више добива, више и троши. Трошење није губитак,

[2] Сем тога, он изводи свој морал примењујући јаку теорију Фујеа о *идејама-силама*, затим из веза свију сенсибилитета, из све социјалнијега карактера и најличнијих уживања, из љубави према физичком и моралном ризику.

оно је један облик живота. Трошити се за другога није од штете по јединку, то је њена потреба. Сваки од нас осећа у себи сувишак живота, унутрашње силе, које теже да избију. Сиса материнска има потребу да се испразни: биљка, ако не вене, мора да цвета. Живот, то је плодност, цветање; моралност, некористољубље, то је цвет живота.

Морална плодност то је обиље живота који хоће да се дâ да се врши, да се пренесе на друге. „Моћи радити, то је морати радити.“ Најсавршенији је организам уједно и најсоцијалнији и најудружљивији. Што се више улази у културу, људска природа постаје све социјалнија. Образује се једна општа свест, духови се прожимају, ствара се лагано један научан императив. Ако формуле нешто значе, могло би се поставити као једино морално правило: развијај свој живот у свима правцима, буди јединка што је могуће богатија у интензивној и експанзивној енергији, а ради тога буди што социјалнији и удружљивији.

Радити то је живети. Ићи увек, тражити увек, надати се увек, трошити живе силе које хоћу да избију. У почетку је била делатност, рекао је Фауст; Гијо је види и у почетку и на крају, она је свуда, она је све. Делатност је средина између вере и сумње, између неизвесности и категоричкога тврђења. Религија вели: надам се, јер верујем, а верујем, јер ми то спољашње откровење вели. Треба рећи: верујем, јер се надам, а надам се, јер осећам у себи унутрашњу енергију која хоће да избије на поље, да се преведе у дело.

Човек треба да ради да би био, да би живео, да осети да постоји. Најзад, добро дело остаје увек добро дело. Ако не може да се олакша патња, телесна или душевна, целога човечанства, оно се појединцу може помоћи. Има једна ствар у којој се човек не може преварити, а то је када олакшава ма какву беду, када скида ма какав терет, када брише ма какву сузу. Ма како била густа интелектуална ноћ која нас омотава, ако ништа друго, ми можемо пријатељски стиснути руку ономе који плаче поред нас. Резултат је мали, али се не губи; у свакоме случају је добит смањити ма и један атом безграничнога бола у васељени.

* * *

Говорећи о религији, Гијо одмах прецизује шта разуме под религијом. Услед неодређености и двосмислености израза, узимајући религију као спекулацију о недокучљивоме, Спенсер је могао говорити да религија никада неће ишчезнути. По Гијоу, религија је: 1. покушај митскога објашњења природних појмова (божанска делатност, чудеса, молитве), или историјских чињеница (отелотворење Исуса Христа, Буде; откровења); 2. систем догмâ, то јест симболичних идеја, веровања која се намећу као апсолутне, непроменљиве истине; 3. култ и цео систем обреда. Религија без мита, без догмâ, без култа и обреда није религија; она је метафизика, више мање научна.

Човек је религиозна животиња, и баш зато што је био празноверан он је постао интелигентан. Он је имао потребу да сазна и да дâ себи рачуна о свему што види и што осећа, и он је створио религију од првога објашњења које се зачело у његовом тамном мозгу. Изнад људских друштава, он види моћније и више друштво, васељенско, космично, са којим је у вези и мислима и делима. Основна идеја ралигије то је социјална веза између човека и виших незнаних сила. Она је зачетна космогонија и почетак морала, физично, метафизично и морално објашњење свију ствари аналогијом с људским друштвом, у облику имагинативном и символичном. Другим речима, религија је опште социолошко објашњење у митском облику, тако рећи универсални социоморфизам.

Религија је некада била народна филозофија и наука; данас, пак, она је систем против-филозофских и против-научних идеја. Гијо држи да не може бити говора о религији будућности, као што нема речи о алхемији будућности или астрологији будућности. Као и у моралу, он тражи аномију, религиозни индивидуализам, ослобођење јединке, откупљење мисли, потпуну независност духова, слободу учења, укидање сваке догматичке вере, па ма у ком се облику она јављала. Еволуција у ствари није ништа друго до прелаз од хомогенога ка хетерогеном. Уједначење разума, то је

укидање разума; када сви буду једнако мислили, онда се неће више мислити.

Само, треба двојити нерелигиозност од против-религиозности. Филозофија XVIII века, присталица систем *à priori,* тачно је увиђала да религија није ништа друго до систематизоване и организоване предрасуде, али није имала право мислећи да је она узајамно свесно варање. Она није ствар каприса или вештих превара, она одговара неодољивој потреби духа људског да да себи рачуна о свему што види. Религија је наука у повоју; ако није физика или метафизика, она је парафизика. Шта је у ствари напредак, ако не поступно ограничавање и свођење заблуда? Да се дође до истине треба исцрпсти знатан број заблуда. Од религије се пошло па се дошло до науке, од чудеснога ка природноме, од откровења и мистичних интуиција до научних метода индукције и дедукције. „Када се љутите на какву стару бесмислену предрасуду, помислите да је она била сапутник човечанству можда за десет хиљада година, да се о њу ослањало на рђавим путевима, да је она била узрок толиких радости, да је живела тако рећи животом људским: зар нема нечега братскога у свакој мисли човековој.“[3] Живот људски увек се оснивао на заблудама. Данас се тај основ смањује, јер напредак је не само материјалан него и интелектуалан, он је крајњи триумф логике, достизање до сталнога познавања себе и света.

Пошто је показао на битну непомирљивост између науке и религије, на расуло религије, и као космогоније и као етике, он тврди да се ми приближујемо безверју, добу када ће религија бити замењена метафизиком, ентузијазмом, уметношћу, у духовном свету; удруживањем, солидарношћу, у материјалном свету.

* * *

Природно је да је и естетика претрпела, растећи, утицај социолошке идеје. У схватању уметности све се више почело давати значаја идеји људске солидарности, унутрашњем

[3] *L' irréligion de l' avenir.* 7me éd. 1900. p. XXVII.

саобраћају свести, физичкој и духовној симпатији која сједињава појединачни и општи живот.

Као што религија и морал теже ка заједници веровања, воље и делатности, тако и естетика тежи ка заједници осећања и осаћаја. Осећања и осећаји, — „укус“, — то је оно што највећма разликује људе, али њих уметност социјализује, чини их колико је могућно истоветним за разне јединке. Из несређеног основа појединачних осећања и осећаја, она ради на уједначавању наших осећања, на удружењу, хармонији уживања. Као метафизика, као морал, она представља општи живот јединака.

Живот што интензивнији и што социјалнији јесте предмет и циљ уметности. Социјална солидарност и општа симпатија јесу начело најсложеније и најшире естетичке емоције. Све уметности у опште нису ништа друго до различити начини да се кондензује појединачна емоција, да се пренесе на друге, да се начини социјалном. Уметничка емоција има да увећа појединачни живот, да га споји са што ширим и општијим животом. Највећа је уметност она која нам даје најискренији осећај најинтензивнијега и најекспансивнијега живота, живота у исти мах најиндивидуалнијега и најсоцијалнијега.

У поезији, Гијо види две школе. Једну за коју је уметност игра речи и боја, која у животу не тражи загонетке и смисао, него представе и призоре. Гијо је и својим естетичким студијама и стиховима био за ону вишу уметност, која је сва у искрености, у природности и непосредности, која тражи снажну мисао и веран израз. Он је хтео да сачува значај поезије поред науке; он је у њој као и у науци тражио истину, али истину другим путем, и под другим обликом. Он је са успехом побијао познату Спенсерову теорију да је уметност само једна игра наших способности, нека врста хигијенског вежбања наших чула. Он види у поезији бескрајни општи живот, божанствени ритам великога све, вечиту поему која се снева и одиграва у васељени, у којој је човек само један слог, каткада једна реч. Она пева живот, велико стицање свега у све, вечиту хар-

монију у којој трепте сва срца као атоми у сунчеву зраку. Он схвата поезију као нешто велико, као нешто дубоко, као што је Бетовен, слушајући у себи своје симфоније, држао да му Бог на уво шапуће, као што је Микел-Анцело, радећи своје фреске у Сикстинској Капели, знао да чини нешто веће но што је свештеникова служба Богу.

* * *

Ако се Ренан и Тен могу сматрати као учитељи покољења од 1860 до 1885, Гијо је један од оно неколико писаца који су најсилније утицали на млађи нараштај француски. И за умни и морални препорођај који се данас врши у Француској, за оно враћање ка старим и великим традицијама истинскога либерализма и хуманитарности, заслуга у првом реду припада Гијоу.

Он је један од најлепших производа савремене мисли. Потпуно научан дух, огромнога знања, прожет благословеном сумњом свога учитеља Ренана, он је у своју науку унео нешто ново, оригинално, своју експансивну доброту, вазда отворену, топлу душу, љубав према свему што живи.

Прав као зрак светлости,
Као он дрхтав и топао,

Гијо је један од оних писаца с којима сеноћи проводе, код којих млади људи сређују свој унутрашњи живот; то је писац који подиже и дух и срце, *учитељ*, у библијском смислу речи.

Јован Скерлић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Српска Књижевност.

Један српски приповедач: Св. Ћоровић, *Цртице*.[1]

Ниједна се књижевна врста не негује код нас у данашње време толико колико приповетка, — рачунајући ту и крупнију и ситнију, озбиљну и хумористичну, праву приповетку и тако звану „цртицу“. Док неке друге књижевне врсте — на пример драма, роман, еп, путопис — једва животаре; док друге опет, као сатира, дијалог, морални и философски есеј, максиме и рефлексије, мемоари, политички памфлет, беседништво, световно и црквено, никако или скоро никако и не постоје, — дотле приповетка живи пуним животом и, чини се, привлачи сваким даном све више песника. Док друге врсте, за ово последњих двадесет година, могу да покажу, све заједно, једва неколико имена, дотле сама приповетка може да их покаже угледан број, и — што је још занимљивије — угледан број угледних имена: пређите, доиста, у памети имена Л. Лазаревића, Матавуља, Сремца, Веселиновића, Вукићевића, Ранковића, Нушића, Домановића, Б. Станковића, Адамова, Ћипика, Будисављевића, Св. Ћоровића, о коме данас говоримо, и — Б. Б—вића, о коме ћемо други пут говорити, и који је својом „Гилом“ обогатио нашу приповедачку књижевност једном красном новелом, и по оригиналности, и по њеној реалистичној верности, и по беспрекорној логици епизода, и по тачности психолошких анализа, и по искрености и топлоти емоције, и по занимљивости... Који су разлози овом оваквом цветању при-

[1] Мостар, 1901. Пахер и Кисић.

новетке, то питање ћемо данас оставити на страну. Ко их буде потражио, видеће (да само узгред кажемо) да их има два главна: за већину књижевних врста које немамо потребно је веће знање, веће животно искуство, дубље посматрање, шири погледи, опсежније концепције, и већа вештина, но што се могу обично наћи код наших писаца; то је прво; друго, ако приповетке данас толико има, то је још и стога што је ње и јуче било доста, другим речима, што пример и обрасци повлаче за собом. Али, још једном, о томе данас нећемо говорити: томе, једно, није место у данашњем Прегледу; друго, ми смо о томе, бар о овој последњој околности, једном приликом већ говорили; треће, ми ћемо о томе, згодном приликом, опет говорити. У данашњем Прегледу довољно је било мимогред, у уводном параграфу, поменути да тако ствари стоје, привући на њих пажњу, и оставити сваком да на то надовезује своја даља размишљања.

Даље се на то стање ствари нећемо тужити. Оно је неправилно, и извесно би по нашу књижевност била добит кад би се таленти употребљени у приповетци растурили и на остале књижевне врсте. Али што чини да то стање ствари није сувише тешко подносити, то је, као што смо видели, то што су ствари којих има сувише — добре ствари.

У те добре ствари иду и „Цртице“ Г. Ћоровића. Књижица у којој су чита се лако и са задовољством, и ниједна од десет цртица које се у књижици налазе није без вредности. А три или четири међу њима лепе су стварчице и строго ценећи. Г. Ћоровић се у „Цртицама“ показује, ако не као дубок посматрач и моћан уметнички темперамент, оно као приповедач с доста разноврсном инспирацијом, с нежним осећањем, с извесним даром опажања, погдекад с пријатном хумористичном жицом, и с прилично вештине у приповедачком занату. То значи да он има све особине потребне добром приповедачу. Ми ћемо ову збирку његових цртица подробније разгледати. Додајемо да оцену доносимо по јединском мерилу које ми имамо, и које је једнако и за наше и за стране писце.

Од цртица у овој књизи најлепша је „Богојављенска ноћ“, у којој се прича о једном детету које је у Богојављенској ноћи чекало да се отвори небо, да моли Бога — да му оздрави мајка. Како ова цртица заслужује да је познаду и они који књижицу нису имали у рукама, како је и иначе право дати им мало накнаде за сувопарне појединачне напомене, које ће доћи мало доцније, и које могу занимати само писца и оне који су књигу читали, како имамо довољно и простора и времена на расположењу, како се најзад за карактерисање некога писца још није пронашао бољи начин од цитирања, ми ћемо укратко (и у колико је могуће више пишчевим речима) известн садржину ове цртице. После ћемо моћи сувље и краће дати оцену осталих цртица, водећи рачуна само о писцу и онима који су књигу читали.

Ево те цртице; цитат ће по броју реди испасти дуг, али се неће дуг учинити.

„Ноћ је; а у једној сиротињској кућици, тамо на крај махале, у собици осветљеној скоро догорелом лојаницом, лежи тешко болесна жена; два месеца је како лежи и мучи се, а никога код ње да је подвори, осим њеног нејаког седмогодишњег синчића и комшинице Ане што је само јутром обиђе и донесе јој понуда. Више њене главе, наслоњено на мало пенџерче, и ако је већ близу поноћи, седи то њено бледо и мршаво дете и нетремимице гледа у звездано зимско небо: јутрос је у школи, од другова, чуло да се увек у поноћи, у очи Богојављења отварају небеса, и да што год ко тада зажели, то му се и испуни; и одмах му је пало на памет да од Бога, место златног коња, или сабље од алмаза, моли да му оздрави мајка. Зато оно ту седи још од првог мрака, очекујући кад ће небо да се отвори, да брзо каже своју жељу Богу. Јер оно јадниче зна да Бог нема кад да дуго чека децу која имају своје жеље да му кажу; много важније личности но што су добра деца заузимају његову пажњу...

„По свему небу осуле се звезде: трепере, жмиркају, блистају се у даљини. А малиша их гледа, гледа, и никада да одврати пажњу. Само кад болесница, кад и кад, јаче јаукне, окрене јој се, и тихо је запита:

„— Мајко, боли ли те пуно?

„— Ох... боли...

„А он је онда благо погладн по образу и каже јој: „Не бој се, све ће проћи...“ Па онда дода некако поуздано:

„— *Још мало... па ћеш оздравити...*“ Затим се опет окрене и стане гледати као пре...

„Одједном, свећа, која је све досад догоревала, прасну и утрну и у соби завлада мрак. Мали се трже; но одмах по томе још се јаче приљуби уз прозор и гледаше. Гледајући, он је (да не би заборавио и збунио се ако се небеса изненада отворе) непрестано понављао своју молитву: „Боже, да ми оздрави мајка!...“ Додуше, сад је осећао неку тежину у глави; она се сама спушташе на прси, а трепавице, тешке као од олова, сваки час се склапаху. „Боже, да ми оздрави мајка!“ шапутао је монотоно, као кад учи лекцију. А глава му све тежа и тежа...

„У један мах као да нестаде свих звезда с неба, и као да се небо помрачи. У исто време зачу се из даљине неки тутањ. И у колико се тутањ приближивао, у толико се небом стаде све више и више разливати нека нова и чудна светлост. Док уједанпут страшно сину. И блесну толика светлост да маломе чисто заслени очи. Он задрхта. „Отворила се небеса“, као да му сину кроз главу; и он гласно изговори научене речи: „Боже, да ми оздрави мајка!...“ Како то рече, светлости нестаде. А тога истога часа, он лепо угледа своју мајку како се диже са душека и иде њему да га загрли. О, она бејаше сада тако лепа, тако крепка и здрава, какву је он познавао док је био врло мали. Он врисну од радости, и полете јој на прси. А она га притисну, и поче љубити, љубити...

„...Зора је осванула кад се пробудио. Он отвори очи, погледа око себе, и сети се оне светлости, и како је молио Бога за мајку. „Је ли устала?“ упита се, и приближив се њеном месту наднесе се над њу. А она је лежала мирно, непомично, бледо жута као светитељка. „Спава“..., прошапта мали. Па се на прстима измаче мало подаље, и седе, чекајући да се пробуди. А баш у томе дође и комшиница Ана. Кад је виде, мали метну прст на уста и прошапута: „Мајка спава“. Комшиница застаде, и погледа у болесницу. Затим јој нагло приђе и ухвати је за руку. Сузе јој налетеше на очи, и хтеде вриснути. Али, сетивши се да је мали ту, она се уздржа.... „Спава“.... рече и она, окренувши се њему. И узе га за руку: „Хајде ти у мене, док се она не пробуди“. А кад дођоше до врата, мали, који се устезаше, поново се врати мајци, и лагано, сасвим лагано пољуби је у хладно чело: „Спавај, мајко... ја те нећу пробудити...“ Добра комшиница Ана га онда поведе са собом, и мали оде да остане у ње док му се мајка не пробуди...“

Све у овој малој цртици, и замисао, и обрада, чине је најбољом у овој збирци, и чиниле би је лепом и у свакој другој. Прва замисао је врло нежна, појединости су импресивне и значајне, даље у хармонији с догађајем и главном емоцијом коју догађај буди, психолошки тачне, логички бес-

прекорне (увек оправдане и припремљене; чак је долазак комшинице Ане раније припремљен), а из целога је предмета извађено онолико емоције колико је он вероватно могао дати. Једна је једина погрешка може бити та што је комшиница Ана допустила да дете пољуби мајку у „хладно чело“; дете је, љубећи мајку, морало бити изненађено необичном хладноћом мртвачког чела. (Реченицу је требало изменити отприлике овако, или друкчије: „Дете хтеде итд.; али га добра комшиница Ана задржа, знајући одавно да је мртвачко чело тако чудновато хладно да му и деца тајну разумеју. Она га поведе са собом, итд.“).

Од осталих цртица најбоље су „Божићна плећка“, „На белом хлебу“, и „Снег“. Предмет је у „Снегу“ мало баналан, онај исти који и на оним познатим старинским сликама што представљају четири доба човечјега живота; у причи осем тога нема ни емоције ни опажања; али је ствар лепо причана, *без мане*, и толика је драж корекције, или одсуства погрешака, да је та цртица, и без других јачих особина, лепша од неких других с много једријом садржином (на пример „Душмани“ и „Просјак“). — „На белом хлебу“ је мало чудна, али занимљива фантазија, у којој се прича о љубави једнога овна према његовој газдарици, о жалости његовој кад опази да његова газдарица има љубавника који јој долази у одсуству мужевљевом, и о његову „погубљењу“. Шаљење с овновом љубављу испало је овде онде мало незграпније, и није увек у чистој хармонији с главним тоном приче, који је пре озбиљан; али причи даје вредности посредан начин на који је за тренутак скинут вео с једне тајне. Тајну не дознају људи; шта више, изгледа као да је није дознао ни писац; за њу зна само ован, и кад он „издане под ножем“, тајну опет нико више неће знати; тако да изгледа да се тајна зна, и опет да се не зна, и да се знала, и да се не зна више; читалац је дознаје неким необичним начином (налик мало на начин којим с помоћу Асмодејевом дознајемо шта се дешава испод кућних кровова) и чини му се као да вео с тајне није скинут, но као да је само подигнут за часак, па онда опет

спуштен, — као кад светлост изненада и тренутно осветли неко место, које одмах после тога покрије опет мрак. Има ту један доста суптилан, и ако не врло значајан ефект, који је можда тешко јасно речима истаћи: који је овде извесно гломазно и појачано казан, али који у причи несумњиво постоји (сасвим је свеједно да ли је писац, пишући своју причу, био свестан да тај ефект у њу уноси или не). Уз то је прича тиме добила још и једну неприметну примесу веће горчине: преварени муж изгледа, бедник, више преварен. — Најзад, „Божићна плећка“ би била прекрасна хумористична причица, да је писац одлучно или вештије умео да је држи у тону хумористичне приче; нарочито није требало казати да Митар доцније умре. Нијанса између Митра и Мирка врло је лепа, природно доведена и изведена (она, узгред буди речено, даје тон причи). Долазак поверилаца је погрешка.

О врлинама и манама осталих цртица, ево неколико сувих бележака. У „Људи“ је била добра мисао послати Јовипу у хајдуке, али није довољно оправдан његов пристанак на то да изда свога побратима Турцима. „Другови“ имају лепу, небаналну, ређу тему („другови“ су Омер и његов стари коњ), али Омерова доброта није вероватно представљена, и изгледа претерана. „Дух времена“ је мала, ћудљива, мало настрана, али не непријатна шала; сатира је провидна и оправдана (вај! дакле и у Херцеговини девојке више воле официре но грађане!); али је ствар без даље важности, сувише лака, и ако сведочи о разноврсности пишчеве инспирације. У „Душманима“ тема је драматична, али приповедач, са непотпуне обраде, није извукао све што је она могла дати. Додајмо да би можда праведније било (из уметничког обзира) да су у двобоју погинули и Але и Мраовић (Мраовић је, смртно рањен, ипак могао донасти Али и заједати над њим); како је ствар обрађена, нама је жао за Алом више но што треба, на рачун Мраовићев. „Први бадњак“ је требало да буде нежна прича, пуна осећаја, о томе како унуци, кад стигну, замењују деду и баби умрлога сина и уносе нову радост у ожалошћену

кућу: али је промашила мету и остала без топлоте, без емоције, без оних места која читаоца благо растужују или нежно разгаљују, онако као у приповеткама Л. Лазаревића, на чији утицај, топ, однекуд, и гредом буди речено, површно подсећа ова најслабија цртица Г. Ћоровића. У последњој цртици, у „Просјаку“, појединости, или грађа за причу, лепо су нађене и пробране; али обрада изостаје иза грађе; неколико је ствари требало објаснити, или учинити вероватним, и требало је, одсудно, из такве грађе извући више емоције но што је то писац успео учинити.

Ове напомене, и оне раније, дају примере и, ако се хоће, потврде за суд изречен горе о писцу ових цртица. Но оне су још, или су требале да буду, и практични миготи писцу од једнога од његових читалаца о томе шта би његови читаоци још од њега желели, у ком би он, дакле, правцу требало свој дар и своје способности даље да развија. Он ипвенције има, и осећања, и опажања, и довољно вештине у приповедачком занату; као што смо рекли, он има све особине доброг приповедача, и баш и кад би на овоме остао што има данас, он би с успехом неговао овакву кратку приповетку, и био приповедач којега би и строге судије узимале с времена на време радо у руке и убрајале у своје књижевне симпатије, ако не првог, оно кога другог реда. Ако би међутим имао амбицију да пође даље, да, разуме се, у границама свога природног дара, смањи разлике које постоје између њега и већих писаца у приповедачкој књижевности, онда би му, у главном, остало да стече, или да јаче развије ове две ствари, које ти већи писци имају, а он нема, или које они имају у већој мери но он.

Прво би му требало да даље негује, начинима који за то постоје, своје критичке способности. Не може се довољно рећи у којој је мери писцима поред творачког дара потребан и тај критички дар. Сваки књижевни ефект, без разлике, постоји под извесним условима које је врло деликатно ценити, а неопходно задовољити: извесна употребљена реч, извесна додата реченица, извесна истакнута по-

јединост, чине тај ефект; употребите другу реч, изоставите ту реченицу, не истакните ту појединост, и од жељенога ефекта неће остати ништа. Ниједну лепу ствар не би писци могли унсти у своја дела, ниједну ману не би могли избећи, кад упоредо с творачким даром не би имали и критички дар. Јасно је онда да у писаца критичко осећање, које цени сваку околност, треба да је необично јако развијено; у ствари, *оно у писаца треба да је развијено исто онолико колико и у најбољег критичара;* писац при састављању свога дела поред своје нарочите врсте посла мора радити оно исто што ради и критичар; он мора да цени оно што из његова пера излази, и у целини и у појединостима, исто онако као што то чини критичар доцније кад дело буде готово; њихови су послови у том погледу истоветни. Шта више, код писца то осећање треба да је у извесном погледу још развијеније; оно код њега треба да може лакше да се буди, теже да клоне, пошто оно мора устопице, једновремено да прати другу половину песникова рада, инвенцију, која без престанка тежи да му измакне, да му се отме, да узме „ђем на зуб“. Што је то критичко осећање у неког писца развијеније, то је све мања вероватноћа да ће замишљени, зачети ефекти бити промашени или почети покварени, све већа вероватноћа да ће погрешака и неутралних места бити све мање, а лепих места све више. Да је Г. Ћоровић то критичко осећање имао јаче развијено но што га има, оно би му помогло да недостатке запажене критичарем опази и сам, и један известан, можда већи део тих недостатака и да исправи. Он је више пута доказао да ефект уме да створи, да уме да нађе једру, или значајну реч или појединост, да му, дакле, не оскудева инвенција; јасно је онда да би добар део недостатака, које смо видели у „Луди“, „Друговима“, „Душманима“, „Просјаку“, он могао попунити или исправити да их је сам у раду осетио. Отуда је потребно да обрати пажњу на своје критичке способности, које су већ лепе, али које имају још да се развијају док достигну критичке способности већих приповедача, рецимо Лазаревића, Додеа, Мопасана и других.

Друго што те веће приповедаче (остављајући дар на страну) чини занимљивијим, вреднијим за читаоца са већим захтевима, претањенога, размаженога савршенијим обрасцима, то је — нешто што је тешко рећи једном речју, а што се све окреће око веће културе, у вишем смислу те речи, и књижевне и опште, коју ти писци имају, и која се огледа у свима појединостима њихових дела. И по предметима које ти писци обрађују, и по проблемима који их занимају, и по карактерима (а и круговима) које сликају, и по друштвеним односима и страстима које проучавају, и по стварима које знају, и по њиховим погледима, и по њиховим осећањима, и по њиховом укусу, по њиховој већој умешности најзад, они су далеко занимљивији и отменији од осталих писаца; њихова већа култура даје увек деликатнији или виши тип њиховим производима. Читалац кога горе поменусмо јако осећа разлику између тих и других писаца, и његове симпатије нису никад потпуне за ове последње.

И Г. Ћоровићу недостају те више одлике; оно што би такав читалац тражио, тога ће он код Г. Ћоровића мало наћи. Г. Ћоровић може, међутим, да се теши тиме што тако не стоји само с њим, него је, напротив, велики број добрих писаца у друштву с њим. Ако нема амбиција, он се може с правом задовољити оним што има. Али, ако има амбиција, он не треба да губи из вида да ће их моћи задовољити само тако ако, начинима који постоје, и који су сваком вредном човеку приступачни, покуша стећи ту културу, без које је сваки дар само непосејана, упарложена, или у пола посејана њива. Зашто не би стекао оно што се може стећи, кад је стекао оно што се не стиче? Овај дуги преглед писан је само зато да на завршетку можемо поставити — поводом Г. Ћоровића, али мислећи и на друге — ово просто и, на жалост, како ствари стоје, мало просто душно питање.

Богдан Поповић.

Страна Књижевност.

Квисанте, роман Антонија Хопа, 1900.

Ради да дамо нашим читаоцима један пример данашњег енглеског романа, ми смо се зауставили на „Квисантеу“ из ових разлога. Он нам се управо наметао као онај роман о ком се, зимус, може бити највише говорило у Лондону. То је, у исто време, један од оних ретких енглеских романа који нису толико локални да би их било мучно разумети овде на Континенту. А што је најглавније, „Квисанте“ нам се одиста чини роман сасвим савремен, и по предмету, и по обради, — исто толико удаљен од „Тржишта таштине“ с једне стране, колико и од „Воденице на Флоси“ с друге стране.

.....Меј Гастон, једна од првих „партија“ из отменог лондонског света, има да бира између два просиоца. Обојица су политичари, али ту престаје свака сличност међу њима. Један од њих, Вестон Марчмонт, припада истом свету коме и Меј Гастон. То је човек способан за највеће улоге у политици, али који опет зато неће урадити ништа, јер нема довољно амбиције, у исто време кад има сувише скрупула. Свакојако, њему је више стало да очува непачету своју приватну часност, него да прибави себи славе, и пошто се само неактивни живот да̂ сложити с прописима морала (сви су прави свеци живели у пустињи), то ће и Вестон Марчмонт остати целог века отмено неактиван. Он ће, као што сам каже, уживати у природи, у књигама и у својим пријатељима. Као просилац, он има тај недостатак што из претеране деликатности није у стању да каже ни све што осећа, а камо ли више него што осећа. И ту би било за њега боље да је мање трезвен, мање уздржљив, а мало више глумац.

Сасвим је друкчији други просилац, Александар Квисанте. То је један плебејац који се пробио у више кругове нешто својом стварном способношћу, а нешто и својом дрскошћу. И у најбоље друштво може се сваки ко хоће пробити, али сваки ко хоће не може ту изгледати на свом

месту. Квисанте се измешао истина с аристократима, али опет зато није се с њиме изједначио. У њиховом друштву он чини утисак једног туђинца. О њему се говори као о авантуристи који може учинити велике ствари, који може постати и први министар Велике Британије с Ирском, али за кога се ни у том случају неће рећи да је џентлмен. То не значи само да се рђаво облачи и да нема понашања. То значи још да му недостаје морално васпитање, да нема много скрупула, да у опште живи без начела. Иначе, најзанимљивији човек на свету... Пун вере у себе сама, и кадар да је пренесе на друге; речит, театралан, с интересантним бледим лицем, -- управо онакав човек о каквом девојке снивају.

Кога ће од та два просиоца изабрати Меј Гастон? Њој се већма допада Марчмонт, али је Квисанте већма интересује. Шта је Марчмонт, то она види на први поглед: чисте душе нису загонетне, — али, ко ће јој рећи шта је Квисанте? Је ли то велики човек, као што његови пријатељи тврде? Или прост шарлатан, као што његови непријатељи наговешћују? Од Еве, радозналост је главна особина женска; ни сама љубав није код жена неки пут ништа друго већ један облик њихове радозналости, и зато није ни мало чудновато, ако је и Меј Гастон почела држати да је заљубљена у Квисантеа онда, кад је она била само радознала да га проникне.

Меј Гастон је, дакле, претпоставила Квисантеа Марчмонту. Она је претпоставила човека интересантног човеку честитом. И ту основну погрешку имаће да испашта кроз цео свој даљи живот.

Она је у браку брзо увидела, да ти интересантни људи нису интересантни увек, да они имају само извесне тренутке кад су интересантни, и да им ти тренутци долазе, не у њиховом породичном животу, него у њиховом јавном животу. Ако је Квисанте у опште велики човек, он то није код своје куће, у четири ока са својом женом, него у скупштини, на зборовима, у клубу своје странке. Тај Квисанте који је интересантан припада, другим речима, целом свету,

и, у представи коју он даје, Меј је могла уживати, баш и да му није била жена.

Затим, она је решила загонетку његовог карактера. Она се питала да ли је Квисанте велики човек или шарлатан. Њој није падала на ум трећа могућност, да он буде у исто време и једно и друго. Одиста, по својим политичким способностима, Квисанте је велики човек: он је рођен да буде вођ; он уме да води своју странку боље него ма ко други, али то ни најмање не спречава да средства којима се неки пут служи буду сасвим шарлатанска. И никада Меј није то тако јасно уочила као у ова два случаја.

У току једне изборне борбе, Квисанте изјављује да он неће нападати на приватни живот свог такмаца, Сер Винтертона Мидлмеја, па с тога очекује да и Сер Винтертон његов приватни живот поштује. То је као нека погодба између два кандидата, и ево како ју је Квисанте одржао. Он, лично, није се ни једном речи дотицао приватног живота свог такмаца, али кад му се у једном тренутку учинило да овај отима земљишта са својом кандидатуром, Квисанте потпушта једног бирача да он, тобоже за свој рачун,ишчепрка једну љубавну историју из прошлости Сер Винтертона. Сер Винтертон је тиме упропашћен код бирача, и кад га већ више ништа не може спасти, онда долази Квисанте да, као племенити противник, жигоше недостојни поступак тог бирача кога је сам потпустио, и да шта више лично јамчи за часност Сер Винтертона. На тај начин, он не само да побеђује, него још чини утисак као да се борио каваљерски. И сам Сер Винтертон пада у ту заблуду. Он тражи да се позна с тако лојалним човеком; долази му са својом женом у посету, и сирота Меј, која зна шта је било у ствари, мора да игра читаву комедију с леди Мидлмеј, која не може да се довољно нахвали Квисантеове исправности.

То је први случај. Други је овај. Квисанте креће једно индустријско предузеће и, као што се у таквим случајима ради, тражи мишљење стручних људи о изгледима на успех. Од свију стручњака, професор Матурин је најважнији, али

његово је мишљење неповољно. Квисанте га зато и не објављује, већ се обраћа на тог професора молбом да поново испита целу ствар. Довде нема још ничег неисправног у Квисантеовој радњи. Али професор Матурин умре, пре него је стигао проверити своје мишљење. Онда, Квисанте спокојно оставља у фиоку то мишљење, под изговором да би га Матурин може бити и променио да није умро. Међутим, објављује у новинама белешку овакве садржине. Идеја предузећа била је изнета пред професора Матурина. Она је учинила на њ повољан утисак, али пре него је стигао упознати се с њоме подробније, задесила га је смрт. О оном мишљењу које је лежало у Квисантеовој фиоци, ни једне речи. Међутим, Меј за то мишљење зна. Другим речима, она зна да је њен муж варалица. Што је најгоре, и она мора заједно с њиме да лаже. Јер, кад је упитају у друштву о мишљењу професора Матурина, шта она може друго да чини, већ да понови својим устима ону лаж коју је њен муж написао у новинама?

Али, после овога, њој није више могућно волети Квисантеа. Публика га види у његовим интересантним тренутцима, кад он изгледа велики човек. Она, његова жена, види га у његовим другим тренутцима, кад он не само изгледа, него и јесте један шарлатан. Њој је јасно да баш због тога није ни требало да она буде његова жена. Она почиње жалити за Марчмонтом. Кришом од себе саме, она почиње желети смрт свога мужа. Ову жељу, Квисанте, преморен и с махном у срцу, кадар је да јој испуни. Он је имао два три напада, и лекари су му препоручили потпун мир. Ако му се мили живети, мора се сасвим махнути политике. Он никад неће бити први министар, и тако Меј има да проведе остатак живота с једним болником. У том тренутку, Меј је принуђена да призна сама себи, да баш никаква саучешћа не осећа према свом несрећном мужу. И онда јој постаје јасно да она њега није никада ни волела. Она није волела Квисантеа човека, већ Квисантеа јавног радника, а кад Квисанте више не може бити јавни радник, он јој више не треба. Она је пошла за глумца који јој се допао у из-

веспој улози; чим је престао ту улогу да игра, између ње и њега свака је веза прекинута, јер њен муж није ни био он, већ та личност коју је он представљао.

Квисанте је начисто с тим шта Меј према њему осећа. Он је од првог дана знао да га она не воли, али је, пун самосвести, рачунао да ће је својим великим делима натерати да га воли. С тим великим делима сада је свршено: он нема више снаге да их изврши, и тако, његова је жена за њега изгубљена. Али Квисантеов је понос толики да се он с том мишљу помирити не може. Он се решава на једну луду ствар, да покуша, још једанпут, учинити нешто због чега ће његова жена морати ипак да му се диви. А ако тај покушај буде платио главом, мало мари! Кад се већ мора умирати, боље је да умре тако како ће у сећању своје жене оставити зарезану своју улепшану слику, а не ону праву...

Уз пркос забрани лекара, он устаје на ноге; сазива збор својих бирача; хоће да држи велику политичку беседу. Та је беседа потпун успех. Квисанте никада није говорио боље. Цело његово изборно место, цео Хенстед, слегао се под његове прозоре да га поздрави. Његов главни агенат, Форстер, напомиње му да би требало да се појави на прозору, и да каже неколико речи искупљеном свету.

...„Квисанте приђе прозору који је гледао на пијацу. Пошто је бацио један поглед на поље, он се окрете и даде знак својој жени. Као што Форстер рече, одиста је изгледало као да се цео град беше слегао пред кућом. Кад публика опази Квисантеа на прозору, с осветљеном собом у залеђу, наста громко клицање. Квисанте се поклони. Онда га од једном прође свог кратка дрхтавица; он се дохвати прво за груди, па онда за главу.

„Осећам се чудновато“, говораше он испрекидано својој жени. „Не би требало може бити да више говорим. Чудновато се осећам“. Њен поглед беше упрт у њега, а његов у њу. Он се осмехну, и лако се куцну по челу. „Није ништа“, рече. „Надам се да сте вечерас били мноме задовољни.“ Он опет мету своје руке у њезине. Она не знађаше шта да му каже, и у таквом положају њих двоје остадоше један

тренутак. Клицање преста. Свет на пољу био је у забуни шта да мисли. Марчмонт скочи са свога места и притрча.

„Да није ком зло?“ запита.

Ни он ни она не освернуше се на њ. Меј је, запрепашћена, гледала свом мужу у лице, јер сада, она га је држала снагом својих руку које је он био стегао: без њених руку, он би се био стропоштао. Гле, тек што није пао!

Он говораше мукло и полако.

„Ево дође“, рече, „ево дође!“ И у том паде полеђушке, Вестону Марчмонту у наручје. Његова жена пусти његове руке, и остаде као укочена.

Стари Форетер улети опет унутра, вичући: „Мислите ли скоро почињати, господине!“ Оно што је видео у соби, било му је довољан одговор. Александар Квисанте неће више беседити у Хепстеду. Он је стојао наслоњен на Марчмонта, дишући лагано, тешко, болно. Меј му приступи: она беше врло бледа и врло мирна; узе његову руку, па је пољуби.

„Јел’те“, промрмља он, „данас сам лепо говорио?“

„Лепо, врло лепо, Александре.“

„Ах, сви су се преварили који су мислили да ја не могу ово учинити!“

То му беху последње речи...“

Енглеска је критика нашла да је „Квисанте“ роман с кључем, т. ј. да су личности у њему узете из стварног живота. Она је то нарочито тврдила за Вестона Марчмонта и Квисантеа. Марчмонт, требало би да буде Артур Балфур; то је јасно; то ни сам Хоп није крио, терајући сличност између Марчмонта и Балфура чак и у неким спољашњим појединостима. Али, ко је Квисанте? Чемберлен? Можда Дизраели? Ми бисмо рекли, пре овај други, јер Квисанте има у себи нечег романтичног што оскудева Чемберлену, а што, изгледа, није оскудевало Дизраелију, том кицошу из доба бајронизма. А могуће је тако исто да је Квисанте постао комбиновањем појединих црта из карактера оба ова политичка човека. Али ако је неизвесно кога баш човека понаособ Квисанте представља, извесно је који је тип политичара у њему оличен. То је политичар гладијатор, као што

кажу Енглези; политичар који се бори за своју личну славу, а не за једну идеју. Интересантно је да Хоп није дао у Квисантеу карикатуру таквог политичара. Он је сликао Квисантеа с љубављу. Или, тачније рећи, он га управо не воли, али је привучен, готово омађијан његовом необичном личношћу. У кратко, он према њему осећа оно исто што и његова жена Меј. По Хоповом мишљењу, тај је човек истина без морала, али код њега амбиција замењује морал. Он умире јуначки: ако пак то чини ради личне славе, а не за једну идеју, шта то мења ствар? У оба случаја иште се иста кураж... Нећемо претресати тачност овог мишљења, али оволико морамо ипак поменути. И Чемберлен и Дизраели који су служили као модел за Квисантеа, били су кадри подвалити Сер Винтертону Мидлмеју, и прикрити мишљење професора Матурина, исто онако као и Квисанте (они су и лепше ствари чинили); али ни један ни други не би био кадар умрети као Квисанте. Из тог нека изведе какав ко хоће закључак. Ну, што се нас овде нарочито тиче, то је ово. Кад је Хоп с љубављу сликао Квисантеа, одкуд долази да га ми ипак не волимо. Све забадава, он нам не оставља утисак симпатична човека. Објашњење је, изгледа, ово. Квисанте има двојаке тренутке, — интересантне, и оне друге. Он је само у првим симпатичан, али баш те тренутке било је немогућно описати у роману. То су тренутци кад Квисанте држи беседе, и то беседе које не вреде толико својом садржином, колико гестом, погледом, акцентом говорника. Хоп апсолутно нема начина учинити да видимо и чујемо Квисантеа; он се ограничава да тек напомене да је тада и тада Квисанте био врло речит, и ми имамо да му то на реч верујемо, ако то јест хоћемо. На против, оне друге тренутке, кад се Квисанте јавља као шарлатан, било је могућно описати у роману, и Хоп је то учинио сасвим опширно. Историја са Сер Винтертоном и историја с професором Матурином износе свака по неколико глава. Али шта онда излази? Излази то, да се сва велика дела Квисантеова свршавају иза кулиса, док се пред нашим очима збивају само његови прљави послови. Хоп је замислио два

човека у Квисантеу, и сасвим је могуће да су у њему одиста два човека и била, али ми, читаоци, познали смо само једног од њих, оног горег, јер се онај други, бољи, није могао показати довољно јасно у роману. Отуда, извесна забуна код нас, кад год писац говори о Квисантеу с оним дивљењем које је заслужио тај други, бољи човек у њему.

Слободан Јовановић.

БЕЛЕШКЕ.

Књижевност:

= *Свети Сава као проповедник српске православне цркве.* — Недавно је, под горњим натписом, одштампана посебно из Гласника Православне Цркве расправица професора Богословије Добросава М. Ковачевића, у којој се, лепо и прегледно, расправља о проповедима и беседничкоме дару св. Саве. У многобројним радњама, у којима се говорило о плодном и многоструком раду Савину, мало се расправљало о овоме питању, коме је проф. Ковачевић посветио овај свој рад, те је ова његова књижица леп прилог за што потпуније познавање Савина рада. Добар је део књижице испуњен самим проповедима Савиним, извађеним из Доментијана, Теодосија и Данила, у верном и доста лепом преводу.

(—ч—)

= *Бели преглед,* који од свију француских часописа има најмање оне њихове карактеристичне књижевне искључивости, почео је да у своме издању публикује драмске и фантастичне новеле американскога писца W. C. Morrow-а, под необичним насловом *Мајмуни, Блесан и Остали Људи.* Од свога земљака и учитеља Едгара Поа, Morrow је наследио ону вештину да и најнеобузданијој машти да̑ нечега логичнога. За писца се зна само толико, да је пореклом од једне старе француске породице која се преселила у Америку после опозивања нантског указа, да је рођен у Сан-Франциску, да је учествовао у рату између северних и јужних држава. Као новинар, у тренутцима одмора, писао је

ове чудне новеле које су имале великог успеха у целом англо-саксонском свету. (S.)

= Познати швајцарски романсијер Едуард Род написао је нов роман *Госпођица Анета*, где се, у оквиру свакодневнога буржоаског живота, сукобљавају две противне осећајне силе: жеља за личним уживањем и дух самоодрицања. Француска критика хвали одличну композицију, али као код Шербилијеа, као код скоро свију швајцарских писаца, тако и овде и сувише се опажа траг строгога протестантског васпитања, извесна наклоност ка предиковању. Тај књижевни калвинизам јако је омео развитак књижевности у француској Швајцарској, и против њега се тамошњи млађи писци боре с пуно разлога а с мало успеха. (S.)

= *Једна година у касарни* зове се оригинална и искрена књига Луја Ламарка, која је изишла код издавача Стока. Писац описује свој једногодишњи живот под блузом, илуструјући реч Ренанову: „Не бих могао бити војник; пре бих побегао или се убио.“ Ове верне успомене, писане без емфазе и књижевних претензија, али одлучно и свесно антимилитаристичке, препоручују се као добар прилог за психологију војничког заната.

(S.)

= Под називом *Енглеске Студије*, Андре Шевриљон, који се данас сматра као један од највештијих подражавалаца Теновог начина писања, прикупио је у једну књигу своје расправе о енглеском сликарству, о животу у Америци, о Шелијевој поезији, о Киплингу, и о трансвалском рату. Из свих тих расправа, које су готово набијене фактима, а писане једним истина затегнутим, али местимице врло изразитим стилом, да се извести овај закључак: „Доба идеализма које су карактерисали у сликарству прерафаелити, у поезији Шели, у политици Гледстон, прошло је за Енглеску. Ново време које настаје сасвим је реалистичко, и њега карактерише у поезији Киплинг, а у политици Чемберлен. Нама се овако велике генерализације никада нису чиниле одвећ поуздане; али у овој прилици није невероватно да Шевриљон има бар у толико право у колико однега у данашњој енглеској књижевности и политици влада реалистичнији правац него икада до сада. Оставимо на страну политику, где је то довољно доказано кабинетом Солзбери — Чемберлен; али ето књижевности, где се то, ако је могућно, још више осећа. Рудиард Киплинг, данас највећма читани писац у англо-саксонском свету,

није реалиста само по томе што у својим делима даје верну слику живота; него је реалиста још и по томе, што у својим делима проповеда једну бруталну филозофију, по којој овим светом влада сила, и по којој тако и треба да буде. Како према њему изгледају наивни стари реалисти, који су описивали истина живот онакав какав је, дакле без морала, али који су били таквим животом незадовољни... Они су, и нехотице, падали у сатиру, докле Киплинг стално остаје у једном готово лиричком тону. У његовим приповеткама, као што је неко рекао, не може се наћи ни труни морала, а његове патриотске песме звоне као клицање гусара у оргији. Сва његова дела дишу готово примитивном енергијом, и према томе изгледају чудновата појава у ово време кад се по европским новинама толико говори о опадању енглеске снаге. (Z.)

Нове књиге:

= *О српском језику.* Од др. А. Белића. Одштампано из Српског Књижевног Гласника. Београд. Штампарија Д. Димитријевића, 1901. 8⁰, стр. 18.

= *Свети Сава као проповедник српске православне цркве.* Са прилогом његових проповеди. Од Добросава М. Ковачевића, свешт. и професора Богословије. (Одштампано из „Гласника Православне Цркве“.) Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901. 8 , стр. 56.

= *Извештај о Богословији Светога Саве за школску 1900—1901 годину.* Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901. 8⁰, стр. 64.

У овој књижици продужује се онај лепи обичај, одржаван неко кратко време у Учитељској Школи у Алексинцу, да се у годишњем школском извештају, поред података о школи и настави, штампа и по један прилог од свакога наставника те школе, и то махом из области предмета, које поједини наставници у тој школи предају. Тако је овде, поред извештаја о школи, у првој години њезина живота, напред говор управитеља школе, архимандрита Кирила, држан ученицима на свршетку школске године, па су три прилога, расправе, од тројице наставника: „Насртај папства на босанску цркву за време бана Матије Нинослава“, од Драг. Н. Поповића; „Краљица Теодора, мајка цара Душана Силног“, од Миленка Вукићевића, и „Грчка и латинска граматика и класична филологија“, од Милив. Ј. Поповића.

= Гимназија Краља Милана I. *Извештај за школску 1900—1901. годину,* своје XXIII године. Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије. 1901. 8⁰, стр. 72.

И у овоме извештају поред службенога дела о школи и настави има и других прилога. Напред је некролог Његовом Величанству Краљу

Милану I, а на другом је месту расправа проф. Павла Софрића „Трагови претхришћанских божанстава вода у нашим народним предањима".

= *Савремени књижевни покрет*, од Ж. Пелисјера (Le mouvement littéraire contemporain, par Georges Pelissier, Paris, Hachette, 1901, 16°, 3·50.

Ово је дело наставак оне раније књиге истога писца „Књижевни покрет у XIX веку" (1899) коју је наградила Француска Академија. У делу има пет одељака: роман, позориште, поезија, критика, историја. Писац је нарочито хтео да што може јасније оцрта разне мене данашњег књижевног кретања, да објасни теорије и системе, и да карактерише сваку школу књижевну која је основана. Ко познаје ону ранију учену, обилату, исцрпну, марљиво рађену и врло лепо писану књигу Пелисјерову, може веровати да је писац и у овој потпуно успео одговорити постављеном циљу.

= *Слике из природе*, од Андреа Диме (Paysages, par André Dumas, 1901, Lemerre).

Књига стихова. Писац је, види се, под утицајем Силија Придома, а с друге стране и Павла Верлена, али је и оригиналност његова јака и истиче се видно.

= *Француска Историја*, од Е. Лависа (E. Lavisse, Histoire de la France, 1901, Hachette, vol. III; 6 fr.).

Ова трећа свеска обухвата период од 1137—1226, на име владу Луја VII, Филипа Августа и Луја VIII.

= *Рад*, од Емила Золе (Travail, par Emile Zola. Paris, Fasquelle, 1901, 3·50).

У овом роману, који је други у низу од четири јеванђеља, описан је будући живот под владом колективизма. Све је ту идеално, и сувише: сви раде, сваки је срећан и напредан, слога и задовољство владају потпуно и сваки својим силама доприноси благостању осталих.

= *Историја румунског језика*, од Овидија Денсусиану (Histoire de la lanque roumaine, par Ovidio Densusianu, Paris, 1901, Leroux, I vol).

Писац је проф. универзитета у Букурешту.

= *Светска историја*, од Хермана Шилера (H. Schiller, Weltgeschichte von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des XX Jahrhunderts, Berlin X Stuttgart, 19 1, Spemann).

Изишла је друга књига (о средњем веку) овог важног дела.

= *Страх*, од А. Моса (La paira di Angelo Mosso, Milano, 1901, Treves, pag. 334; L. 3·50).

Ово је шесто издање овог научног дела. Прво је изишло 1884 и донело је писцу глас одличног физиолога и популарног писца у исти мах. Дело је преведено на многе европске језике. Француско издање изишло је код Алкана (F. Alcan).

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник, Богдан Поповић.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига III, број 4. — 16 август, 1901.

ОНИ.

(2).

Ма да сам обећао да ћу га скоро походити, ипак за дуго нисам отишао. А баш тада почеше да бивају топлије пролетње ноћи. Још за рана па се све скупи, полеже, као да желе да се што више, спавајући, надишу и накупе ове топлоте и свежине. Једне вечери одох. Пролазим улицом, па све мртво. Све капије затворене, само њихова отворена. Уђох и изненадих се, јер у кујни гораше свећа. Да није умро? помислих. Али није. Били га изнели из собе и отворили сва врата, како би ваљада могао да гледа не само двориште, улицу, већ и ноћ која беше топла, мирна, и месечину која изгреваше и која се весело, поигравајући по небу, дизаше и све осветљаваше право, кратко. На прагу, до ногу његових, седела му је мати. Чело главе седео је на столици онај његов друг, Аритон. Марике није било. Сигурно је у кујни. И оца му није било. Он је ваљада легао, тобож да спава.

Кад уђох, упитах чудећи се:

— Шта? зар сте изишли?

— Ето, синко, поче да се тужи мати му. Говорим ја: назепшће. Али Аритон... и главом, као бацајући на њега кривицу, показа на Аритона.

Аритон се обрецну на њу:

— Шта, назепшће? Ништа му неће бити. Све им...

— Па добро, ништа! Одмах она покорно ућута и опет поче да покрива Мити ноге.

Мита већ као да није могао да седи, и зато је био подупрт јастуцима.

— Дош'о си? зарадова ми се он.

— Ето дођох.

— Ако. Седи, понуди ме.

Пошто сам се руковао с тим његовим другом, Аритоном, који ме једва позна, седох на столичицу до врата спроћу њих. Ћутали су. Мајка му је једнако утопљавала ноге, а Аритон је љуштио неке јабуке што му био донео. Мита није хтео да једе, али није ни одбивао. Као да из велике љубави према њему није могао да му одрекне, па је сваку кришку што би му је понудио он само обзинуо и остављао је извињавајући му се:

— После ћу.

— Како после? Једи! Некако сурово, али као старији брат млађега, нудио га Аритон и силом гонио да једе.

— Узми, синко, узми! додавала је радосно мати му.

— Ама, не могу! Правдао се он, и то не матери већ Аритону, гледајући га мило и молећи да се због тога не љути на њега.

Опет заћуташе. Лампа, остављена иза врата, слабо нас је осветљавала, а није била ни потребна, јер беше јака, чиста месечина, која нам је грејала право у лице. Мита је жељно извијао главу да што боље гледа на поље, у месечину и ноћ, али није могао. Сметала му је мати која је седела испред њега, на прагу.

Нано, мрдни се! рече јој и поче још више да диже, извија главом.

Зашто, синко? уплашено и као увређено одупре се она.

Па да гледам.

Аритон се досети да му она смета, и подвикну јој:

Иди ти, иди спавај.

Ама, не спава ми се! брањаше се она, а већ почела да се диже.

— Иди кад ти се каже? обрецну се на њу још строже Аритон.

Она се диже и оде у собу. Чудо, како су се Аритону сви покоравали, слушали га. Али могло се видети, да то они чине због тога, што мисле да што год им он каже, заповеди, да то њихов Мита хоће, да кроз њега он говори. Аритон је то знао, па је зато био слободан, осоран. Све их је као грдио, што га толико чувају, стрепе и тиме му слуте неко зло. А то је баш њима и годило.

Чим остасмо сами, Аритон обзирући се поче нешто да тражи по својим појасима. Затим брзо извуче стакло с ракијом и поднесе Мити, али ипак са страхом да га не опазе:

— Пиј! понуди га.

Мита, жељан, али бојећи се да га ко не спази, нарочито мајка, одби:

— Видеће те.

— Море, пиј! И силом му метну грлић у уста.

Мита поче да пије, гута. Грло му је пуцало.

— Ох! одахну. Ракија га загреја, оснажи. Он се подиже, окрете и поче да гледа у Аритона мило, благодарно:

— Тоне мој.

— Пиј, де! прекиде га Аритон, смућен од тог његова гледања. — Пиј! нудио га је мрачно и сурово. Мита поче, али мало. Само гутљај.

— Не могу више. И окрете се, загледа опет у ноћ, месечину која сад беше на сред неба и нешто онако весело поигравајући осветљаваше одозго све, јасно треперећи.

У даљини, на друму чуло се крцкање тешких рабаџијских кола и јако отегнуто свирјукање. Мита се беше загледао, као занео. Бог зна где је био.

Аритон бојећи се тог његовог заноса и хотећи да га тргне а и угоди му, као погађајући шта он мисли, наднесе се нада њ и, показујући на месечину, поче:

— А знаш, Мито, овако исто. Панталеј... сабор... Мита се трже, окрете се њему и, ишчекујући радознало, поче да га гледа.

Аритон настави:

— А ја и ти на коњима, низ реку. Испред нас кола, покривена, рабаџијска, а у колима...

— Не то! уплаши се Мита и окрете се од Аритона као љут, али се видело како би он волео да Аритон, и против његове молбе, и даље продужи, прича: како је у тим колима била она, баштованова кћи, с другарицама ишла на сабор, па, тобож и не знајући да они јашу иза њих, певале су песму, и то баш његову песму.

— На добро, нећу, пристаде Аритон.

И опет заћуташе, и то дуго. Мита, потресен и као љут на Аритона, окренут од њега, дисаше тешко, одмерено. Одједном, изненада, окрете се опет к њему и упита:

— Да ли зна да сам болан?

— Како да не! Зна! једва дочека Аритон. Ето баш данас дошла код мене да купи нешто. Чини ми се со. Говорисмо о теби. Чула да си болан и пита да ли ти се што једе. — И понуде ти послала. Зар ти нису дали?

— Не.

— Како да не? поче Аритон да се љути. — Марике! Викну и окрете се кујни где је била Марика. Али место ње из собе испаде мајка му.

— Шта синко? затрепта она преплашено.

Аритон је стаде грдити.

— Шта, ћеш ти? Ништа није. Спавај. Марику ја зовем.

— Ух! А ја нешто сањала! одахну она и врати се у собу.

У том изиђе из кујне буновна Марика.

— Камо те понуде? Што му ниси дала? поче Аритон на њу сурово.

— Какве понуде? одговори Марика тромо и некако зловољно, али тако, да се могло познати како она зна за те понуде, зна и чије су, од кога су, ко му их је

послао и да зато што зна она му их није ни дала, већ сакрила.

— Такве понуде, поче још љуће Аритон. Понуде што је мој чирак донео. Крушке.

— А крушке... ту су. Што тако не кажеш? поче Марика чудно, здурадо.

— Донеси, пресече је он.

Марика се врати и донесе те крушке, у лепом, белом чанку, покривеном још бељим пешкирићем на крајевима извезеним. Донесе их, откри, па као у инат седе до Мите и поче да мотри, гледа гаишчекујући да ли ће он то јести. Аритон узе, пресече их, одабра једну кришку и поднесе Мити:

— На!

Мита испрва није хтео. Као да је осећао да ће тиме увредити Марику, али ваљада помисли да је то њено, и да је то њена рука справљала, те рече.

— Дај! и загризе кришку.

Марика скочи. И, уздржавајући се да се не ода, брзо сиђе низ степенице стискајући очи палчевима и оде, замаче иза куће.

Мита то примети, би му непријатно и рече Аритону:

— Нисп требао.

— Шта? упита Аритон чинећи се томе невешт, и тобоже не знајући зашто је Марика онако скочила и отишла.

— Ништа, ништа. Опет заћута Мита.

Убрзо устадох и ја. Опростих се, и одох, оставивши их саме, да би се они двојица до миле воље наразговарали и преседели ноћ.

II.

У невреме, пре вечерње, огласи га звоно. Умре он, Мита. Убрзо, из комшилука и других маала, почеше испред наше капије, у гомилицама и дубоко забрађене, да промичу жене и иду к њему да му запале свећу и цвећем га окитe, али највише шимширем. Ја нисам хтео да идем. Знао сам да је тамо сада врева, писка. Знам

како су га мртвога окупали, у ново обукли, испружили, вилице му везали, а на уста му метнули зелен лист да му не иде пена. Мајка му, Марика, и друге жене из родбине увиле су главе у дубоке, црне шамије, па, сустале од плача, час иду к њему у собу, час излазе у кујну, шврљају по дворишту тобоже неким послом, па се одједном тргну, уплаше и, као још не верујући да је он заиста мртав, појурé к њему, у собу, падају на њ, љубе га, плачу и наричу, наричу.... Цела маала и део чаршије разлеже се од њихове писке и запевке. Пролазници сами себе питају и одговарају:

— Умро?! Бог да га прости!

И крстећи се, журно одлазе, да не слушају нарицање. А оно се надалеко чује. Ево, ма да је његова маала трећа од моје, чак и до мене допире.

Знам, сада мајка му, без шамије, рашчупана, пишти, и преплашена истрчи од њега:

— Мито! И право, ничице, лицем пада и распростире се по земљи. Само јој се гемењача бели.

Жене плачући теше је, дижу и уносе у собу. А она, освешћујући се, одупире им се, моли их да је пусте, само још да му под главом јастук подметне: меко да му је.... и опет се онесвешћује, опет пада.

Долази му отац. На плач и нарицање Марикино, која истрчи преда њ, вели:

Ништа, ништа није... А вилице му се тресу. Зуби цвокоћу.

И не улази њему, већ иде у ону другу малу собу, али кад види да су ту унели њу, мајку му, он не знајући шта да ради и куд да се дене враћа се једнако говорећи:

Ништа, ништа није.

И одлази иза куће, али и тамо не може сам да остане, долазе по њега, теше га.... Онда он иде чак изван вароши, у реку, и тамо, од врбе до врбе, нето онако висок, са забаченом колијом, и озбиљан, шета се, иде једнако понављајући оно:

— Ништа, ништа није.

Али, сад, по каткад клецне.

— — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — —

У вече, ја и стриц одосмо код мртвог Мите да, као што је обичај, седимо тамо и чувамо га. Одосмо. Мој стриц је ишао напред слободно, обично, а ја сам све застајкивао, плашио се нечега. Бојао сам се да га видим. Бојао сам се његове матере, оца: знао сам да нећу моћи гледати ону њихову заневку и писку. И зато сам се плашио, застајкивао. Али, сада је било све мирно, чак и неосветљено. Само, у великој, гостинској соби, видело се како на средини свећа гори. То је била његова свећа, упаљена му више главе. У кујни, и то извучена у мраку, наиђосмо на оца му. Он се, како изгледаше, беше занео у опасивање. Стезао се неким дугачким појасовима. На наше: добро вече, како сте?... Само одговори:

— Ето... И опет настави да се увија и стеже појасовима.

Уђосмо унутра.

Он на сред собе. Испружен, мртав. Већ и покров пребачен преко њега, те му штрче на грудима скрштене руке и на ногама нове, узете сад из дућана, ципеле. У фесу, везаних вилица... До њега је седела мати му и укочено, немо гладила је и исправљала му праменове његове косе по челу, испод феса. Више главе му, у синији пуној брашна, горела је та велика свећа, и високо одозго осветљавала га, а нарочито лице, главу око које беше поређано цвећа, шимшира, и то „вараклисаног“ те се „варак“ цаклио и од тога његово жуто издужено, мало подбуло, мртво лице још опгрије, правилније одударало. Око њега, до прозора, били су се поређали мушки, а доле, до врата, за дугачком софром биле су женске, које су још вечерале.

Кад уђосмо, нико нас не предусрете, само се мушки помакоше и начинише нам места. Кад приђох да му више главе свећу запалим, мајка му се трже, и само хукну:

— Мито! и опет поче да му намешта косе по челу. Хтедох да га пољубим, али ме стриц задржа:

— Не љуби се сад! шану ми остраг; још није очитан. Видиш да нема крст на грудима.

И заиста на прсима није било крста, већ само његове скрштене мртве руке.

Седосмо међу остале. А сви ћуте. Нико не говори. Чак у мртвог Миту и не гледају. Људи, прејели, меникоље се, отпасују се и намештају. Жене још вечерају. Једу обично, много и ужурбано. А више главе Митине гори свећа, осветљава треперећи, прекајући, и као да ће сваког часа пасти на Митину главу, која је сад дошла већа, лепша, с мирним облим челом, затвореним јасно оцртаним очима и, услед везаних вилица, уздигнутим, пријубљеним образима. Само онај зелени лист на устима му чудно и неугодно дираше.... А иначе ништа није било чега сам се ја плашио. Ни запевка, ни нарицање, плач. Жене су јеле, мушки пушили и ћутали. Чуло се само како Марика, такође повезана у дубоку, црну шамију, исплакана, али прибрана, нуди вином жене тихим гласом. Из кујне по каткад допрo би који шушањ. То је долазило од његова оца који се једнако тамо у кујни још ваљада стезао и увијао појасом.

Бог да га прости! — Где ли му је сада душа? упита једна млада, плава жена, дижући се са софре и тресући од себе мрве.

— Ту је, одговори друга, стара, али крупна баба, која беше одавно вечерала и већ запалила цигару. — Ту му је душа. Три дана ће бити ту, у кући, док се не опрости с оцем и с мајком....

Мајка му, кад чу да се она спомиње, трже се, погледа, па као да одједном увиде сву збиљу скочи уплашена, паде на Миту, пригрли га, и наслонивши свој образ на његов поче изнемогло, сипљиво да јеца:

— Мито, синко! Мито, синко...

Почеше да је теше жене. А она, као одговарајући, поче да ређа:

— Зашто, синко? Што нас остави, отиде? Што се бар не изболова (ма да је годину дана лежао), те мајка да те изнегује, гледа, понуди... да ми не идеш непонуђен, жељан?.. Што синко? Зашто тако брзо...анане се оде, отиде, остави нас?.. Зашто, синко? И поче да се тужи, да га кори: као да је он крив што је умро, као да је он сам хтео да умре, да их остави, отиде од њих, и то ваљада зато што му није било добро код њих, што га нису они много волели, чували, назили... и зато се naљутио, отишао, умро, оставио их... Тако она поче да ређа и, као против тога да се правда, набраја неговања, примере њихове љубави према њему, једнако љубећи га по челу, очима и чак у уста, понављајући: Мито, синко, Мито, синко!...

Жене почеше да плачу, мушки да шмрчу, окрећу главе. У том и Марика дође. И, бојећи се да је не би жене оговорале како га није жалила, клече до ногу Митиних, покри главу рукама и поче и она да нариче. Само она није смела њега да оплакује, јер је стид да млада жена пред светом жали мужа, а нарочито да набраја његове особине. Зато поче да оплакује неку своју сестру која је одавно умрла, а Мити мужу да поручује, моли га: да је, кад је нађе на ономе свету, као старији, зет, чува, штити и да обоје они тамо и за њу спремају места... Тако је Марика нарицала. Глас јој беше снажан, плач здрав, а нарицање тужно, од срца.

Сви ударише у плач. Све жене приђоше, клекоше и поређаше се око мртвог и осветљеног Мите. Забацише шамије, наслонише лица по његову телу и све, у глас, заплакаше. Почеше да наричу. Свака своје мртве помиње. Именом их зову, поручују им, оплакују их... Разлеже се јаук, запевка, нарицање! И испуни се, препуни не само соба, кућа, улица, већ све. Чини ми се да се цела ноћ усколеба, покрете, диже небу и проплака за мртве... такав настаде плач и јаук око Мите. Мушки почеше да беже гунђајући:

— Жене, не плачите, жене!

А оне још у јачи, већи плач. Као да се надметаху.

Одједном све умуче. Из кујне уђе му отац. Укочено дође и стаде више главе Митине. Гледа га, гледа, па хукну:

— Мито, синко, што бре ово с нама уради?

И, неочитаног, пољуби га у чело. Затим, купећи обрве, укочено, али само сад пресамићен, гурајући песнице у слабине, изиђе, и оде у другу собу, да се ваљада тамо затвори.

Жене још јаче заплакаше.

Не могах ни ја више да издржим. Изиђох и готово бежећи одох, али не кући.... већ лугајући по маалама, по ноћи која беше нешто онако топла, мирна. Само сад, да ли што беше превалила поноћ, из равнице, с Мораве, долажаше неки влажан, неугодан ветар, који се полако, али широко приближаваше.

Борисав Станковић.

ЕВГЕНИЈА ГРАНДЕ.

(10).

Она издвоји најпре двадесет португалских златника још нових, искованих за владе Јована V. године 1725, који су стварно вредели пет лисабонских златника или сваки по сто шездесет и осам динара и шездесет и четири паре, како јој отац рече, али чија је најачна вредност била сто осамдесет динара, због реткости и лепоте тих новаца који су се сијали као сунце. Даље, пет ђеновских златника, од сто ђеновских лира, опет редак новац који је при размени вредео осамдесет и седам динара, али сто динара за љубитеље злата. Тај је новац била добила од старога г. од Бертелијера. Даље, три шпањолска велика златника Филипа V. кована године 1729, поклон од госпође Жантије, која јој је, поклањајући их, понављала увек ову исту реченицу: „Овај лепи новац, овај, мали жућак,

вреди деведесет и осам динара! Чувајте га, моја лепа, то ће бити цвет вашега блага." Даље, што је њен отац највише ценио (злато ових новаца било је од двадесет и три карата и нешто више), сто холандских дуката, кованих године 1756, по тринаест динара. Даље, велику реткост!... неку врсту медаља које су драгоцене за тврдице, три рупије с теразијама, и пет рупија с ликом Св. Богородице, све од сувога злата од двадесет и четири карата, диван новац Великога Могола, од којих је сваки вредео по тежини тридесет и седам динара и четрдесет пара, али бар педесет динара за западце који воле злато. Даље, наполеон од четрдесет динара, који беше добила у очи тога дана и немарно оставила у своју црвену кесу.

У кеси су били новци нови и неупотребљавани, прави уметнички комади, за које је чича Гранде по каднито разбирао и које је тражио да види, да би својој кћери описао њихове битне особине, као лепоту венца, јасноћу лика, лепоту писмена, чије оштре ивице не беху још излизане. Али она није помишљала ни на реткости, ни на страст свога оца, ни на опасност која јој је предстојала кад би се лишила блага тако драгог њеноме оцу; не, она је мислила о своме рођаку, и најзад јој пође за руком да срачуна, после неколиких погрешака у рачуну, да има око пет хиљада и осам стотина динара у стварној вредности, за што би се, према ондашњим приликама, могло добити скоро две хиљаде талира. Гледајући своје благо, она стаде радосно пљескати рукама, као дете које је принуђено да своју сувишну радост утроши у невине покрете тела. И тако отац и кћи беху срачунали сваки своју имовину: он, да своје злато прода; Евгенија, да баци своје у море љубави. Она покупи новац у стару кесу, узе је и попе се без устезања. Због тајне беде свога рођака заборавила беше на ноћ, на пристојност; после, нашла је снаге у својој савести, својој оданости, својој срећи.

У тренутку када се појавила на прагу врата, са свећом у једној и кесом у другој руци, Шарл се пробуди.

спази своју рођаку и зину од чуда. Евгенија уђе у собу, спусти свећу на сто и рече узбуђеним гласом:

— Драги рођаче, ја сам вам тешко скривила и молим вас за опроштај, али Бог ће ми опростити тај грех, ако ви хоћете да га изгладите.

— Шта сте то учинили? рече Шарл трљајући очи.

— Прочитала сам ова два писма.

Шарл поцрвене.

— Како се то збило? настави она; зашто сам дошла у ову собу? Заиста, то сад ни сама не знам. Али се готово и не кајем тако много што сам та писма прочитала, јер сам из њих упознала ваше срце, вашу душу и...

— И шта још? упита Шарл.

— И ваше намере, новчану оскудицу у којој сте...

— Драга рођако...

— Пст, пст, драги рођаче! не говорите тако гласно да не пробудимо кога. Ово је, рече она отварајући своју кесу, уштеда једне сироте девојке, којој ништа не треба. Примите је, Шарле. До јутрос ја нисам знала шта је то новац, ви сте ме упознали шта он вреди: новац је само средство и ништа више. Брат од стрица је готово што и рођени брат, можете дакле узајмити новац од своје сестре.

Евгенија, колико девојка толико и жена, не беше предвидела одбијање понуде, а њен рођак не рече ништа.

— Шта, да нећете да одбијете моју понуду? упита Евгенија, чије се куцање срца чуло у мртвој тишини.

Устезање њенога рођака понижаваше је; али његово оскудно стање представи јој се живље у души и она клече:

— Ја се нећу дићи, док не узмете ово злато! рече она. Тако вам Бога, рођаче, одговорите!... да знам да ли ме поштујете, да ли сте племенити, да ли...

Кад је чуо овај крик племенитога очајања, Шарл ороси сузама руке своје рођаке, коју задржа да не клекне. Кад је осетила ове топле сузе, Евгенија живо узе кесу и изручи је на сто.

— Дакле, примате, је-л-те? рече она плачући од радости. Не бојте се, драги рођаче, ви ћете се обогатити. Ово ће вам злато донети срећу: једнога дана, ви ћете ми га вратити; у осталом, ми ћемо се ортачити; најзад ја ћу пристати на све ваше услове. Али не би требало да придајете толико важности овоме.

Шарлу најзад пође за руком да изрази своје осећаје.

— Јест, Евгенија, моја би душа била врло ситна, кад не бих примио вашу понуду. Али, обвеза за обвезу, поверење за поверење.

— Шта хоћете? рече она уплашена.

— Слушајте, драга рођако: ја имам...

Он ућута за часак да покаже на столу четвртасту кутију увијену у кожну навлаку.

— Ја имам овде, видите, нешто што ми је драго као живот. Ова је кутија поклон моје матере. Од јутрос мислим о томе како би она, кад би могла устати из гроба, сама продала злато, које је њена материнска љубав наслагала у ово сандуче; али кад бих ја то учинио, чинило би ми се да сам обесветио светињу.

Евгенија грчевито стеже руку свога рођака, кад је чула ове последње речи.

— Не, настави он после краткога ћутања, за време којега су се погледали са сузама у очима; не, ја нећу ни да га упропастим ни да га излажем опасностима на своме путу. Ви ћете бити његов чувар, драга Евгенија. Никад ништа светије није пријатељ поверио пријатељу. Судите сами о томе.

Он узе кутију, извади је из навлаке и тужно показа својој удивљеној рођаци путнички прибор, чија је израда давала злату много већу вредност од вредности по тежини.

— То, чему се дивите, није ништа, рече он притиснувши једно дугме, те се отвори друга преграда. Ово је оно што за мене вреди више но ишта на свету.

Он извади две слике, два ремек дела госпође де Мирбел, богато оиточена бисером.

— Ох! да лепе жене! Да није то госпођа којој сте ви...?

— Није, рече он смешећи се. Та је жена моја мати, а ово је мој отац, — ваша стрина и ваш стриц. Евгенија, требало би на коленима да вас преклињем да ми чувате ово благо. Ако умрем изгубивши вашу имовину, ово ће вам злато бити довољна накнада: а само вама могу оставити ове слике: ви сте достојни да их чувате: али уништите их, да после вас не би прешле у друге руке....

Евгенија је ћутала.

— Дакле, пристајете, је-л-те? додаде он љубазно.

Кад је чула ове речи свога рођака, она га први пут погледа погледом заљубљене жене, једним од оних погледа у којима је готово толико нешто кокетерије колико дубине: он јој узе руку и пољуби је.

— Анђеле невиности! међу нама новац неће никад ништа значити, је-л-те? Осећај, који је нешто, биће у будуће све и сва.

— Ви личите на своју мајку. Је ли и њен глас био тако пријатан као ваш?

— О! још много пријатнији...

— Да, за вас, рече она оборивши очи. Сад, Шарле, лезите, хоћу да спавате, уморни сте. Лаку ноћ.

Она полако извуче своју руку из руку својега рођака, који је испрати, присветливши јој. Кад су били на прагу врата, он рече:

— Ах! што сам изгубио све своје имање?

— Не мари, мој је отац богат, мислим, одговори она.

— Ја шо дете! настави Шарл, пружајући једну ногу у собу и наслањајући се леђима на зид. Да је богат не би оставио мога оца да умре, не би вас оставио у овој сиротињи: једном речи, живео би друкчије.

— Али он има Фроафон.

— А шта вреди Фроафон?

— То не знам, али има и Ноаје.

— Неко бедно добро!

— Па има винограде и ливаде....

— Тричарије, рече Шарл, презриво. Да ваш отац има само двадесет и четири хиљаде ливара дохотка, зар бисте ви живели у овој хладној и голој соби? додаде он ступајући у собу левом ногом. Ту ће дакле стојати моје благо, рече он показујући стари орман, да би прикрио своју мисао.

— Идите да спавате, рече она, бранећи му да уђе у ненамештену собу.

Шарл оде, пошто су једно другоме рекли лаку ноћ узајамним осмехом.

Обоје заспаше истим сном, и Шарл још од тога тренутка поче бацати по неку ружу на своју жалост. Сутрадан у јутру, госпођа Гранде виде своју кћер где се, пре доручка, шета са Шарлом. Младић беше још тужан, као што је требало да буде несрећан човек који се беше спустио, тако рећи, на дно свога бола, и који, мерећи дубину понора у који је био пао, беше осетио сву тежину живота који га је очекивао.

— Мој ће се отац вратити тек пред вече, рече Евгенија, кад је прочитала неспокојство написано на лицу њене матере.

По понашању, по лицу Евгенијином и по необичној мекоти коју њен глас беше добио, било је лако погодити неку једнообразност у мислима између ње и њенога рођака. Њихове душе беху се ватрено сродиле пре него што су можда и осетиле добро силину осећаја који су их везивали једно за друго. Шарл оста у дворници, и нико га не узнемири у његовој тузи. Све су три жене биле у послу. Како је Гранде заборавио био на своје послове, дође кући доста њих: препокривач, лимар, зидар, калдрмџија, дрводеља, наполичари, закупци, — једни да се погоде за разне оправке, други да положе закупнину или да приме новац. Госпођа Гранде и Евгенија бише дакле приморане да трче тамо амо, да одговарају на радничке и сељачке говоре којима није било краја. Нанона је примала закупнине у својој кујни. Она је увек чекала на заповести свога господара, да чује шта ће се

задржати за кућу, а шта продати на пијаци. Чича имађаше обичај, као и сви племићи са села, да сам пије своје рђаво вино и једе своје покварено воће. Око пет часова у вече, Гранде се врати из Анжеа, одакле је за четрнаест хиљада динара злата донео краљевске упутнице, које су му носиле интерес до онога дана када је требало да положи новац за државне хартије. Он беше оставио Корноалеа у Анжеу да чува преморене коње, па да их лагано врати пошто их добро одмори.

— Био сам, жено, у Анжеу. Гладан сам.

Нанона му довикну из кујне:

— Зар нисте ништа јели од јуче?

— Ништа, одговори старац.

Нанона донесе чорбу. Г. од Грасена дође да прими наредбе од свога клијента у тренутку кад је породица била за столом. Чича Гранде не беше ни погледао свога синовца.

— Ручајте мирно, Гранде, рече банкар. Разговараћемо већ. Знате ли пошто је злато у Анжеу, где су дошли да га купују за Нант? Ја ћу да пошљем своје.

— Немојте га слати, одговори старац, има га већ довољно. Ми смо толико добри пријатељи, да хоћу да вас поштедим да не губите време узалуд.

— Али тамо се плаћа за злато тринаест динара и педесет пара.

— Боље реците плаћало се.

— Одакле је на ђавола дошло?

— Ја сам ишао ноћас у Анже, одговори му Гранде тихим гласом.

Банкар уздрхта од изненађења. Затим се између њих шапатом настави разговор, за време кога су г. од Грасена и Гранде неколико пута погледали Шарла. У тренутку када је некадашњи качар без сумње рекао банкару да му купи државних артија за сто хиљада динара, г. од Грасена поново се тргне изненађен.

— Господине Гранде, рече он Шарлу, ја идем у Париз; и, ако имате каквих порука....

— Немам никаквих, господине. Хвала вам, одговори Шарл.

— Захвалите му срдачније, драги синовче. Господин иде да изравна дугове куће Вилема Гранде.

— Дакле има неке наде? упита Шарл.

— А зар ви нисте мој синовац? узвикну качар с вешто одиграним поносом. Ваша је част и наша. Не зовете ли се ви Гранде?

Шарл устаде, загрли чича Грандеа, пољуби га, пребледе и изиђе. Евгенија је гледала свога оца с дивљењем.

— Сад, збогом, драги мој од Грасена; рачунајте на моју оданост и гледајте на сваки начин да приволите те људе!

Оба дипломата срдачно се руковаше; некадашњи качар испрати банкара до врата; затим се, пошто их је затворио, врати и, заваливши се у своју наслоњачу, рече Нанони:

— Дај ми чашу касиса!

Али, како је био сувише узбуђен, не могаде седети на једноме месту, него устаде, погледа слику од г. Бертелијере и узе певати уз покрете које је Нанона називала играњем:

У француској гарди
Имао сам тату....

Нанона, госпођа Гранде и Евгенија само се згледаху. Винограђарева радост улевала им је страх, кад је била на своме врхунцу. Седењу би ускоро крај. Пре свега чича Гранде хтеде рано да легне; а кад је он легао, све је у кући морало да спава; онако исто као што је Пољска била пијана кад је Август пио. После, Нанона, Шарл и Евгенија беху уморни као и домаћин. Што се тиче госпође Гранде, она је спавала, јела, пила, ишла онако како је хтео њен муж. При свем том, за време она два сахата који беху намењени варењу, качар, расположенији но икад што је био, рече много од оних својих апофтегама, од којих ће једна једина бити довољна да

наслика његово расположење. Кад је попио свој касис, он погледа у чашу:

— Није човек честито ни принео усне чаши, а она је већ празна! Тако ти је и с нама. Не може човек у исто време и да буде и да је био. Талири се не могу котрљати и задржати у вашој кеси; иначе би живот био и сувише леп.

Он беше весео и милостив. Кад Нанона дође са својим чекрком, он јој рече:

— Ти си ваљада уморна. Остави то.

— Е, како не! Да ми није овога, не бих знала шта ћу, одговори слушкиња.

— Сирота Нанона! Хоћеш ли мало касиса?

— Бога ми, па и хоћу: госпођа прави много бољи но апотекари. Оно што они продају прави је бућкуриш.

— Мећу у њ много шећера, па нема никаква мириса, рече Гранде.

(Наставиће се).

Х. де Балзак.

(С француског превео Д. Л. Ђокић.)

БИВШИ ЉУДИ.

ЦРТЕ

(2).

Ево иде дебео као чабар Алексије Максимовић Симцов, бивши срески шумар, а данас продавац кресавица, мастила, викса и шкартираних лимунова. То је старац од шездесет година, у капуту од дебела платна и великом шеширу, који својим изгужваним ободом заклања његово пуно црвено лице, обрасло густом, седом брадом, из које весело извирују на свет Божји мали, модар нос, дебеле усне нетоветне боје и сузне, циничке очи. Њега зову Кубар.[1] — надимак који потпуно карактерише његову облу фигуру и његов говор сличан зврјању.

Однекуд се из буџака извлачи Коњец — мрк, ћутљив, и страшан пијанац, бивши тамничарски надзорник, Лука Антоновић Мартјанов, човек који живи од бацања „кајиша", „попа", игре „тебе-мене" и других вештина, колико оштроумних, толико и мрских полицији. Он с муком стоварује на траву поред учитеља своје крупно, не једаред тучено тело, стреља црним очима, и посежући на флашу пита промуклим басом:

— Смем ли?

Јавља се и механичар Павле Солнцев, јектичавко од својих тридесет година. Лева му је слабина сломљена у свађи, а лице жуто и шиљато као у лисице, стално искривљено пакосним смејком. Танке усне крију два низа црних, болешћу искварених зуба, а дроњци на узаним, мршавим раменима климатају као на вилама. Њега зову Оглодак. Он продаје четке за патос, које сам израђује од лике, и метле од некакве траве, врло згодне за чишћење одела.

[1] Чигра.

Долази висок, кошчат и у лево око ћорав човек, непознатог порекла, с изразом застрашености у великим округлим очима, ћутљив, скрушен, који је, због крађе, пресудом мировног и окружног суда три пута осуђиван на затвор. Презиме му је Кисељников, а зову га Тарас и по, зато што је таман за по раста виши од својега нераздвојнога друга Ђакона Тараса, рашчињеног због пијанства и неморалног понашања. Ђакон је онизак, темељан човек, с прсима као у атлета и округле космате главе. Он врло лепо игра, а још лепше псује. Он и Тарас и по изабрали су себи за занимање стругање дрва на реци; а кад су беспослени, Ђакон прича својему другу и свакоме који је рад да слуша, како вели, „своје сопствене“ приче. Слушајући те приче, у којима су јунаци свеци, краљеви, свештеници и ђенерали, чак су се и бескућници ноћишта гадили, пљували и од чуда бечили очи пред фантазијом Ђаконовом, док он, ушкиљив очима, сасвим мирно прича најскаредније ствари и прљаво-фантастичне доживљаје. Машта је у овога човека била јака и непресушна: он је могао измишљати и причати од јутра до мрака, а да никад не понови што је једном причао. У њему је пропао, можда, велики песник, или у најмању руку приличан приповедач, који је својим скаредним, али живописним и јаким речима умео све да оживи, па чак и камену да да душу.

Ту се налази још некакав ружан младић, којему је Кувалда прикачио надимак Метеор. Дошао једанпут да преноћи, па је тако и остао међу овим људима, на велико њихово чудо. Испочетка га нису ни опажали, јер је дању, као и сви остали, одлазио да тражи кору хлеба, но у вече је редовно долазио до ове сложне дружине, те га, најзад, опази капетан.

— Деране! Шта си ти на овој земљи?

Деран одговори слободно и кратко:

— Ја сам голаћ...

Капетан га критички промери. Момче беше дугокоса, глупа, кошчата лица, закићена заковрченим носом. На

себи је имало плаву блузу без појаса, а на глави — остатак сламног шешира. Ноге босе.

— Ти си лудак! изрече Кувалда. Што се мотљаш овуда? Ти нисн ни за шта... Пијеш ли ракију? Не... Е, а умеш ли красти? Ни то не. Онда иди, научи се, па дођи пошто постанеш човек...

Момче се засмеја:

— Не, ја ћу остати с вама.

— Зашто?

— Зато...

— Ах, ти... Метеоре! — рече капетан.

— Сад ћу ја њему зубе поизбијати, јавну се Мартјанов.

— А зашто? упита момче.

— Тек онако...

— А ја ћу узети камен, па вас у главу, — рече момче сасвим учтиво.

Мартјанов би га био испребијао, да се не узе за њ Кувалда.

— Остави га... То је, брајко, некакав твој род, па, може бити, и свију нас. Ти без икаква разлога хоћеш да му поизбијаш зубе, а он опет без икаква разлога хоће да живи с нама. Онда враг с њим... Сви ми живимо, немајући довољно разлога за то... Живимо, а зашто? Тек онако! И он такође тек онако... и нека га.

— Али боље би било, младићу, кад би се ти прошао нас, посаветова уча, гледајући га тужно.

Овај не одговори ништа и оста ту. Доцније су навикли на њега и нису га опажали. А он је живео међу њима, и опажао све.

Све побројане прилике састављале су главни штаб капетанов, и он их је у добродушној иронији називао „бивши људи“. Сем њих у ноћишту је увек становало по пет шест редова голаћа. То су били људи са села, који се нису могли похвалити онаквом прошлошћу као „бивши људи“, и, ма да су тако исто много препатили у животу, остали су читавији од њих, не тако измењани као

они. Поштен човек културне класе може бити изнад таквог истог човека сељака, али покварен варошанин увек је и гаднији и прљавији од покварена сељака. Ово правило нарочито пада у очи при упоређивању некадашње интелигенције и некадашњих сељака, који насељавају Кувалдино уточиште.

Као виђенији представник некадашњих сељака то је старац ритар, по имену Ћапа. Дугачак и до отужности сув, он је држао главу тако, да се подбратком наслањала на прси, због чега је својом сенком опомињао на кукачу. Спреда му се лице није могло сагледати, а са стране могао се видети једино кукаст нос, отомбољена доња усна и накострешене седе обрве. То је најстарији капетанов квартирант, за којега се прича да има негде сакривене велике паре. Баш због тих пара њега су пре две године „мазнули" ножем испод врата и од тада тако и држи главу. Он не признаје да има пара и вели да су га „мазнули" тек онако из „обешењаклука", па му тиме и услугу учинили, јер му је сад, пошто гледа само у земљу, лакше скупљати рите и кончиће. Кад иде без штапа и торбе о леђима, атрибута своје професије, љуља се и несигурно корача, те изгледа као да се дао у дубоке мисли. На таквог би Кувалда пружао прст и говорио:

— Пазите како тражи себи станка одбегла савест трговца Јуде Петуњикова! Пазите како је та бегуница дроњава, гадна, прљава!

Ћапа је крекљао кад говори, тако да га је тешко било разумети. Стога је, мора бити, он у опште мало и говорио, и волео самоћу. Но сваки пут, кад се у ноћиште јављао такав нов сезонлар, отеран невољом из села, Ћапа је, чим га спази, постајао тужан и узнемирен. Он је душу вадио таквом несрећнику пакосним подсмевањем, које је злобно крекљало у његову грлу; тукао је на њега какву пргавицу голаћа, најзад претио му како ће га сам истући и ноћу опљачкати. На тај начин је скоро увек успевао да застрашени и запрепашћени сељак штукне некуд из коћишта и више се не врати.

После овога би се Ћапа смирио и забио у какав буџак, те крпио своје дроњке или читао Библију, стару, прљаву, подерану онако исто као и сам што је. Из својега буџака он се извлачио и онда, кад учитељ донесе новине, на почне читати. Ћапа је обично ћутке слушао све што се чита, уздисао, но ни о чем није распитивао. Тек кад учитељ прочита и савије новине, Ћапа пружи коштану руку и моли:

— Дајде....

— Што ће теби?

— Дај... можда има што о нама....

— О коме то?

— О селу.

За ово су му се подсмевали, али би опет бацили преда њ новине. Он их је узимао и читао како је у једном селу град потукао усеве, у другом изгорело тридесет кућа, у трећем жена отровала укућане, — у опште све што се обично пише о селу и чиме се оно представља као несрећно, глупо и неваљало. Ћапа је све то читао у себи и мумлао, исказујући тиме, може бити, жаљење, а може бити и радост.

Недељом, кад није ишао да скупља рите, највише је времена проводио у читању Библије. Читајући, јаокао је и уздисао. Књигу је наслањао на прси и једно се кад му је ко дарне или му смета читати.

— Еј, ти, опсенару! довикнуо би му Кувалда. Шта ти разумеш? Баци то!

— А ти шта разумеш?

— Па, вештац један, не разумем ни ја ништа, али и не читам књига....

— А ја, као што видиш, читам....

— И зато си глуп.... одсеца Кувалда. Кад се инсекти закоте у глави, човек нема мира, а шта ћеш ти радити, матора жабо, ако се у твојој глави закоте још и мисли?

— Та мени није много остало, одговара мирно Ћапа.

Једанпут учитељ зажеле сазнати где се Ћана књизи научио, и доби овај одговор:

— Па у тамници....

— Зар си био тамо?

— Био....

— Зашто?

— Тако... Преварио се... Отуд сам и Библију изнео. Госпођа једна дала.... У тамници је, брате, добро...

— Е? По чему добро?

— Опамећује.... Књизи сам се, ето, научио... књигу стекао... Све џабе...

Кад је учитељ дошао у поћиште, затекао је тамо Ћану као давнашњег квартиранта. Он је дуго загледао учитеља, — а да Ћана погледа право у лице човеку, треба да се целим телом накриви на једну страну, — дуго ослушкивао његов разговор, и једаред се некако пришуњао и сео до њега.

— Где, какав си ти.... па ти си учен био... Јеси ли читао Библију?

— Јесам.

— Тако.... Памтиш ли је?

— Па.... памтим....

Старац се сав накриви на једну страну, и мрким погледом сивих очију погледа неповерљиво учитеља:

— Сећаш ли се, тамо се помињу Амаликићани?

— Па?

— Где су они сад?

— Нестало их, Ћано.... изумрли су....

Старац поћута, па поново запита:

— А Филистимљани?

— Нестали и они.

— Зар сви изумрли?

— Јесте... сви...

— Тако... Па онда, изумрећемо и ми.

— Доћи ће време кад ћемо и ми изумрети, равнодушно тврђаше учитељ.

— А од којега колена Израиљева произилазимо ми?

Учитељ га погледа, размисли се један трен, па му онда стаде причати о Кимерцима, Скитима, Хунима, Словенима... Старац се још више накриви и гледаше га пренеражено!

— Све су то шарене лажи! закриља он, пошто учитељ доврши.

— Откуд шарене лажи? упита учитељ зачуђено.

— Какве то ти народе наброја? Њих нема у Библији.

Затим се Ћапо диже и пође, врло увређен, и гунђајући зловољно.

— Ти си, Ћапо, почео манитати! викну учитељ за њим.

Ћапа се на то окрете и попрети учитељу кукастим, прљавим прстом.

— Од Бога је Адам, од Адама су Јевреји, дакле сав је свет од Јевреја... Па и ми смо...

— Е?

— Татари су од Измаила... а он је од Јевреја...

— Шта хоћеш тим да кажеш?

— Ништа! Него што ти причаш шарене лажи?

И он оде, оставивши учитеља занађена. После два дана ето га опет, па седе крај учитеља:

— Ти си био учеван... дакле, мораш знати ко смо ми?

— Словени, Ћапо, одговори учитељ, и сав се начуљио да чује шта ће Ћапа одговорити.

— Ама, држи се ти Библије — тих нема тамо. Ко смо ми — Вавилоњани, је ли? или Едомци?

Учитељ узе критиковати Библију. Старац га слушаше дуго и пажљиво, па га наједаред пресече:

— Чекај... батали! Дакле, међу оним народима за које зна Господ Бог нема Руса? Господ Бог за нас не зна? Је ли тако? Бог је знао само за оне који су у Библији записани... Истребљавао их огњем и мачем, рушио им градове и села, али им и пророке слао да их уче... значи, жалио их. Јевреје и Татаре он је расејао, али их је и сачувао.... А како ми стојимо? Зашто нема у нас пророка?

— И-не знам! процеди учитељ, мучећи се узалуд да разуме старца. А старац га дограби за раме и поче дрмусати и кркљати као да нешто гута.

— Па тако и кажи!... Ти толико тртљаш... као да све знаш... Гади ми се да те слушам... ти ми душу кидаш.... Паметније би урадио да ћутиш...! Ко смо ми? То је оно! Зашто ми немамо пророка? а!... А где смо ми били кад је Христос по земљи ходио? Видиш ли? Е, ти! Па ми још и лажеш.... Зар може умрети читав народ? Народа руског не може нестати — ти то лажеш... он је и у Библији записан, само се не зна под каквим именом. Знаш ли ти народ, какав је он? Он је голем... Колико је само села на земљи? И свуда ту живи народ.... прави, велики народ. А ти причаш — он ће изумрети.... Народ не може умрети, човек може... а народ треба Богу, он је земаљски неимар. Амаликћани нису изумрли — они су или Немци или Французи... а ти... ех ти...! Кажи ми зашто је Бог нас обишао? Нити имамо казне нити пророка од Господа. Ко да нас научи?

Говор Ћапин био је силан, јачином и немевањем, и гневом и дубоком вером. Трајао је дуго, и учитељу, који је, по обичају, био мало пашиг а мирне ћуди, најзад досади слушати. Било му је тако као да га је неки стругао дрвеном тестером. Он је слушао старца, посматрао његово изможђено тело, осећао некав чудоват, силан притисак од његових речи, и наједаред се сневесели за нечим, стаде му жао самога себе. Хтело му се да и сам каже старцу нешто силовито, поуздано, нешто чиме би придобио за се Ћапу, нагнао га да не говори оним набуситим, прекорним гласом, него другим, благим, родитељским, умиљатим. Учитељ је лепо осећао како му у прсима нешто ври и примиче се грлу... али ни једне силне речи не може наћи!

— Ти, пропали човече... душа ти је сва искајшана... па опет причаш којешта... Као да нешто знаш... Боље би било да ћутиш...

— Ех, Ћано, — узвикну учитељ тужно: — ти си у праву... И народ... тако је! Он је велики... но ја сам му туђ... и он је мени туђ... Ето у чему је трагедија мојега живота... но нека! Патићу се... И пророка нема... нема! Збиља ја говорим много, а то не треба никоме... зато ћу ћутати... Само ти не говори са мном тако... Ех, старче! ти не знаш... не знаш... не можеш докучити...

И учитељ најпосле заплака. Он заплака тако лако и слободно, сузе му грунуше као киша, да осети неку пријатност у њима.

— Боље би урадио да одеш у село... да постанеш учитељ или писар... био би и сит и проветрио би се. Јер зашто се врзмати? сурово закриља Ћапа.

А учитељ непрестано плаче, уживајући у сузама.

Од тада они постадоше пријатељи, те бивши људи, видећи их заједно, говораху:

— Учитељ се којаси око Ћапе... хвата траг његовим парама.

— То га је Кувалда наговорио... Деде, вели, пешикај где је старчев капитал.

Могло је бити да су, говорећи тако, мислили друкче. Ови су људи имали једну чудновату жицу: волели су да се један другом прикажу гори, но што су у збиљи.

Човек, кад нема у себи ништа добро, није с рескида да се похвали својим рђавим странама.

Кад се сви ови људи искупе око учитеља и његових новина — отпочиње читање.

— Деде — рећи ће капетан, — о чему данас пише новичина? Има ли подлистак?

— Нема, казује учитељ.

— Тврдичи ваш издавач... А има ли уводни чланак?

— Данас има, чини ми се од Гуљајева.

— А! Деде заопучи: он, лола паметно пише, не буди му урока.

— Процена непокретних добара — чита учитељ — извршена пре петнаест година, служи и данас за основ при наплаћивању општинског прреза...

— То је наивно, — коментарише Кувалда. — Служи и данас! то је смешно! Трговцу који управља варошким пословима корисно је да она служи, па и служи...

— На чланак је на ту тему и написан, вели учитељ.

— Е? Чудновато! То је фељтонска тема... о томе треба писати napреније...

Заподева се мала препирка. Публика је прати пажљиво, јер је попивена само једна флаша ракије. После уводног чланка чита се месна, па судска хроника. Кад је у тим криминалним одељцима активно и пострадало лице трговац, Аристид Кувалда искрено се радује. Покрали трговца — дивота! Штета што су мало однели. Коњи га пригњавили, — пријатно чути, само је жалити што је он остао у животу. Трговац изгубио парницу, — па може ли бити што лепше, само штета што му није ударен двогуби судски трошак.

— То би већ било незаконито, — напомиње учитељ.

— Незаконито? А је ли сам трговац законит? — плахо пита Кувалда? — Шта је трговац? Рашчланимо то грубо и ружно створење. Пре света сваки је трговац сељак. Он долази из села и после неког времена постаје трговац. Да се постане трговцем, ваља имате пара. Откуд сељаку пара? Као што је познато, оне нису плод праве замуке: значи, дакле, да је сељак тако или иначе кајшарио. Излази дакле то, да је трговац — сељак кајшарчина!

— Тамам тако! одобрава публика закључак говорников.

А Кика хуче, трљајући се по прсима. Он тако нешто хуче, кад мамуран испија прву чашу ракије. Капетан сав сија. Читају се дописи. То је за њега, како сам вели, „развишено море". Он свуда види како трговац квари живот, како га вешто гази и упропашћује. Његов говор мрси и упиштава трговца. Публика га са задовољством слуша, јер [illegible].

— Кад бих ја писао по новинама! узвикује он. — о ја бих приказао трговца у његовој правој боји... ја бих изнео да он није ништа друго до животиња, која привремено врши дужност човека. Ја га добро познајем! Трговац? Он је груб, он је глуп, нема укуса за живот, нема ни појма о отаџбини, нити зна што даље од гроша...

Оглодак, знајући слабу жицу капетанову и волећи да кињи људе, утура накосно:

— Јесте, откако племићи почеше слошки умирати од глади — нестаје људи на свету.

— Имаш право, сипе наука и жабе: јесте, откако су племићи посрнули, нема људи! Има само трговаца, и ја их мрзим!

— Па то се да̂ и разумети, јер, брајко, они су и тебе сурвали у прашину.

— Мене? Ја сам пропао зато што сам волео живот, лудаче! Ја сам волео живот... а трговац га гули. Због тога ја њега и мрзим... а не стога што сам ја племић. Ја, ако ти је баш драго знати, управо и нисам племић него просто на просто „бивши човек“, — човек који је изгубио својство човека. Сад ја пљујем на све и на свакога... цео живот за мене је љубазница, која ме је оставила... зато што је презирем и што сам сувише равнодушан спрам ње!

— Лажеш, вели Оглодак.

— Ја лажем? дере се Аристид Кувалда црвен од једа.

— Нашто викати? чује се хладан и суморан бас Мартјанова. — Што се око тога бактати? Трговац... племић... шта се то нас тиче?

— Пошто ми нисмо ни бе, ни ме, ни ку-ку-ре-ку... додаје Ђакон Тарас.

— Окањте се, Оглоче, вели учитељ помирљиво. — Зашто солити со?

Он не воли препирку нити ларму у опште. Кад се око њега разбукте страсти, он, искрививши уста, болећиво, разложно и мирно, гледа да помири све са свима, па, ако не би успео, диже се из друштва. Знајући то, капетан се,

само ако није сувише пијан, уздржавао, јер није био рад да у лицу учитеља изгуби најбољега свог слушаоца.

— Ја понављам, наставља, али већ хладније, Кувалда:, — ја видим да се живот налази у рукама непријатеља, не само непријатеља племства, него непријатеља свега што је племенито, неситих, неспособних да чим било украсе живот...

— На инак, брајко, вели учитељ, — трговци су створили Ђенову, Венецију, Холандију: — трговци, енглески трговци освојили су својој отаџбини Инђију, трговци Строганови...

— Ама шта се мене тичу ти трговци? Ја мислим на Јуду Петуњикова и његову фајту...

— А што се тебе ти тичу? лагано пита учитељ...

— А зар ја не живим? А! Живим и онда морам негодовати кад видим како живот кваре дивљи људи, који су га задобили.

— И подсмевају се племенитом негодовању капетана и човека у оставци, пецка Оглодак.

— Добро! То је глупо, признајем... И као бивши човек морам избрисати из себе сва осећања и све мисли, такође некад моје. То, рецимо, треба да буде тако... Али, молим вас реците ми, чиме ћу се ја и сви ви — чиме ћемо се сви ми наоружати, ако одбацимо та осећања?

— Сад почињеш говорити паметно, храбри га учитељ.

— Нама треба нешто друго, други погледи на живост, други осећаји... нама треба нешто тако, ново... јер и ми смо у животу новост....

— Несумњиво то нам треба, вели учитељ.

— Зашто, пита Коњец. Зар није све једно? Зашто говорити и мислити? Ми дуго нећемо живети... мени је четрдесет, теби педесет... међу нама нема ни једног испод тридесет година. На да имамо и двадесет, дуго се не може живети оваквим животом.

— И каква смо ти ми новост! подсмева се Оглодак. Голадије је увек било.

— И она је Рим створила, вели учитељ.

— Тако је, потврђује капетан радосно: Ромуло и Рем, зар то нису голавери? Доћи ће време створићемо и ми....

— Поремећај друштвеног мира и тишине, упада Оглодак, и смеје се задовољан собом. Смејање му је ружно, душу гребе. С њим се смеју заједно Сигоров, Ђакон и Тарас и по. Наивне очи дерана Метеора пламте као ватра, а образи се румене. Коњец говори тако као да удара чекићем по главама свију:

Све је то глупост... маштa... којешта!

(Наставиће се).

М. Горки.

(С руског превео Р.)

ПИТАЊЕ О СТАРОЈ СРБИЈИ.

I.

Са брзином која изненађује, сустизали су се последњих недеља гласови о нередима у крајевима Ст. Србије који су готово на домак нашој граници. По начину како их је страна штампа прихватала и објашњавала, изгледа као да се јавно мњење у Европи почело озбиљно интересовати стањем у овом делу турске царевине. То може послужити као добар знак, да су патње Срба у Ст. Србији најзад нашле одјека у срцима људи хуманих осећања, али у исто време и као опомена онима који немају интереса, да се и на ове крајеве распростре режим какав је у Босни. Ако бисмо имали разлога, да се првоме знаку радујемо, имамо их још више, да се оваквих пожуда плашимо, а обоје пак упућује нас, да будемо обазриви и увек на опрези. Јер, најзад, нас се последњи нереди не тичу само зато, што изазивају у нама осећање да „крв није вода“, него и зато што се питање о положају Срба у Ст. Србији јавља кроз њих с елементима, који

му дају значење једнога од најкрупнијих питања балканских са којим су у тесној свези и сва остала. За нас Србе специјално ово је старосрбијанско питање важно колико стога, што се по њему могу најјасније уочити сврха и методи турске политике према српском племену у опште и Србији као његовој представници посебице толико, с друге стране, и стога, што је данас јасно као дан, да ће од његова решења зависити не само судбина Срба у Ст. Србији, него и наш положај у Маћедонији, па и — *целокупна будућност нашега племена.*

Нама Косово не сме бити драго само ради историјских успомена које нас везују за њ, него још више ради последица којима бисмо се изложили, кад би, по несрећи, нестало Срба с њега. Огромна је наша несрећа, што је патријарх Чарнојевић извео из ових класичних за нас страна најбољи део нашега народа; *кобна* би била по целу нашу народну будућност несрећа, ако бисмо га сасвим изгубили. На Косову је пропала не само наша слава, него више од тога — слава је увек пролазна — *јединство народно. Без Косова Српству нема уједињења, јер му је оно природна база, на којој је поникло мисао о њему.* Ово је аксиома коју не смемо никад губити из вида, и која треба, нарочито данас, да буде руководно начело целе наше спољне политике. Нестане ли Срба с Косова — а томе тежи турска државна политика — не само што бисмо били одсечени од Маћедоније, где би српски живаљ, остављен без наше помоћи, пропао, него би с њиме нестало и главне сметње успесима политике оличене у фрази Drang nach Osten.

Србија је кинеским зидом одвојена од западних српских покрајина. Успе ли се да буде и од Маћедоније одцепљена јаким арбанаским слојем, Српство би изгубило наду за националну будућност, а Србија главну погодбу за свој државни опстанак.

Ако су се код нас превиђале све опасности које су скопчане с нестанком Срба из Ст. Србије, турски и аустријски су државници добро уочили све користи које би

могли отуда извући на нашу штету. (Сврхе су им биле различне по побудама које су их на рад кретале). Побуде су им могле бити различне али им је заједничка била тежња, да *се послуже Арбанасима као оруђем за њихово извођење*.

Под непосредним утисцима од недаћа које су имали после ратова с нама, Турци су природно гледали у нама главне своје непријатеље. Поступно се формирала њихова политика према српском племену, за коју су им основну идеју — повлађивање Арбанасима — дали творци познате Арбанаске Лиге, којој је први и непосредни задатак био: спречити Црну Гору да не добије Плав и Гусиње, који су јој имали припасти по Берлинском Уговору. Као што је нас аустријска дипломација, под погодбама које су нас економски спутавале, помогла да добијемо Пирот, да би нас одбила од Косова; тако су исто њени агенти, помоћу Арбанаске Лиге, покушали и успели одбити Црну Гору од Плава и Гусиња к мору. *Главно је било за њих да им Косово и Метохија остану отворени и подалеко од Србије и Црне Горе.* Услуга, коју им је у своје време учинила Арбанаска Лига, привукла је пажњу Турака на Арбанасе, и упутила их да се послуже њима као оруђем помоћу којега ће истребити Србе из ових страна. И што се хтело, то се и постигло. У размаку од 1880—1900 године пребегло је у Србију више од 60.000 душа, а то је знатан број, јер претставља готово трећину целокупнога броја српскога живља у Ст. Србији. Призренски и пећски санџак готово су опустели. Још се, овде онде, с муком држе неколике српске оазе окружене са свих страна Арбанасима. Косово стоји мало боље, али је Србима живот с дана на дан све гори; а у гиланској им је кази број сведен испод половине, која се сваким даном све више смањује услед свакодневне емиграције. Од Рашке до Бујановца Србија је већ опасана јаким слојем од арбанаских села. Прешевска каза већ почиње осећати теретно присуство Арбанаса, а шта се ради у Н. Пазару и Сјеници, о томе најјасније сведоче последњи

догађаји. Што је Срба успело којекако одолети невољама и задржати се на прадедовском огњишту, данас је, више него икад до сад, изложено најразличнијим опасностима. Зулумима Арбанаса, према којима су до сад били равнодушни посматрачи, придружили су се у последње доба и представници власти, неупутним поступцима којима је смер с једне стране компромитовати лојалност Срба, а с друге баш тиме појачати и иначе необуздану раздраженост Арбанаса. Анархија је и до сад била стално зло, од којега су Срби највише трпели, а сад прети да се јави у догађајима који би их довели пред алтернативу: *да се спасавају емиграцијом или променом вере, па било да се турче, било да се, гледајући безбрижан живот католика, унијате*. Сви ови путеви воде нестанку Срба с Косова, а то је управо оно што се и жели постићи.

Много је узрока који скупа доприносе да се у Ст. Србији, на штету Срба, одржава ово стање сталне анархије. Најјаче се, по својој важности, истичу ова три:

1-во. *Повлађивање*, услед којега Арбанаси пролазе некажњени, ма какав злочин учинили Србима. Нити се власт стара да их, кад какво зло учине, ухвати, нити за њих има суда да их казни. На овај се начин развијају код Арбанаса, и иначе по природи дивљих и необузданих, прохтеви које Срби плаћају својим главама и имањем, а царске власти — својим угледом који је пао на пулу. Што је више падао углед царским властима, све се више уздизао углед арбанаским првацима, пред којима се данас, као пред апсолутним и неограниченим господарима у Ст. Србији, клањају сви претставници турских власти, почевши од *заптија па до валије*. Усуди ли се који чиновник учинити што против њихове воље, томе би они просто наредили да се сели, ако није вољан главом да плаћа своју упорност. Пре три године замерио се био приштевски мутесариф тамошњем по злу чувеном муфтији, моћном заштитнику свих зулумћара на Косову, и морао је, *по његову заповест*, не чекајући наредбе из Цариграда, да се сели из Приштине, главом без обзира. Разуме се да је

његов наследник принуђен био водити рачуна о овој лекцији, и онда нам није ни мало чудно што овај данашњи, Џемал-беј, о коме се тако много говори, у старању да задовољи у свему тежње арбанаских првака, изазива нереде, због којих је цела Европа скренула погледе на ове крајеве. У Митровици је, приликом познатог нереда пре три године, тамошњи кајмакам једва успео био спасти, с опасношћу по свој живот, тројицу младих Срба, које су Арбанаси, убивши им ни крива ни дужна једнога друга, такође хтели побити. У место награде за такво држање, валија га је, кад је сутрадан дошао с војском да неред утиша, *морао да смени*, само арбанаске зликовце да задовољи.

2-го. Оваквом унижавању угледа власти природне су су последице: с једне стране, *тежња* њезиних представника да стеку симпатије арбанаских првака, а с друге пак корупција која се огледа у бесприморној подмитљивости. У таквим погодбама арбанаској самовољи нема устава, као што ни српским патњама нема заштите у законима, о чијој примени нико не води ни најмање бриге. Срби се сматрају као бесправна раја којој је судбином додељено да издире, трпи, страда и плаћа. Може се замислити, како им је бедан живот, кад су остављени на милост арбанаских зулумћара, без заштите коју, као цару верни поданици, имају права да траже од представника власти? Наврзе ли се ком Србину какав Арбанас, трпи и плаћа докле може, а ни на памет му не пада тражити заштите од власти, јер је сваки уверен, да је не само неће добити, него да ће се изложити, у том случају, још већим опасностима.

3-ће. Неуређени аграрни односи између ага, муслимана и чифчија Срба чине још тежим и без тога несносно стање. У Ст. Србији је врло мали број Срба који су успели сачувати нешто своје земље; огромна их је већина „чифчија“ на земљи „чифлук-сајбија“ (господара земље). Срби, као чифчије, обрађују земљу, радећи све земљорадничке послове, а од плодова свога рада дужни су

давати $^{1}/_{4}$ аги, а $^{1}/_{10}$ држави; њихово је што им после тога преостане. По закону и обичајима, очуваним још из средњега века, чифчије треба да су заштићене од самовоље својих ага који немају права терати их. Доскора су и били уопште ретки случајеви да је који ага и терао свога чифчију. Али је данас и у том погледу окренуло на зло. Што се више унижава углед власти, све се више обелодањује тежња ага да сматрају своје чифчије као робље које има дужност да ради, плаћа и трпељиво задовољава све њихове прохтеве. Ага је сад апсолутни господар својих чифчија. Кад дође у село, обично одседне у своју кулу или, ако ове нема, у најбољу кућу својих чифчија, и заповеди те му се доведе најлепша девојка или жена да га служи; бива да поведе собом и госте, и онда настају праве баханалије. Противљења не сме бити, јер је чифчија сигуран да ће га ага отерати са земље, коју су и његови преци обделавали, на којој је и сам света угледао, одрастао и свој пород изродио. А узалуд му је жалити се властима, кад оне нити хоће нити смеју да га заштите. И зато трпи без ропота сваку невољу, па ма то било и бешчашћење жене и кћери.

У последње су време и политички обзири припомогли да се ово зло увелича. Бива врло често случајева да аге терају, без икаква за то повода, Србе на емиграцију. Кад је власт немоћна да одржи у снази прописе законске, овакви аграрни односи дају арбанаским првацима и сувише прилика да извршују најнесрећније планове против Срба.

Не пролази боље ни оно мало Срба што има нешто своје земље. Напротив, баш су они, нарочито ако им је земља добра, изложени сваковрсним гоњењима, која их најзад приморавају да напуштају своју земљу и беже у Србију. И сувише су чести овакви случајеви, а има примера да и власт помаже Арбанасима, само да би им олакшала да заузму туђу земљу. Ово је зло почело отимати маха нарочито од наших ратова с Турцима. Мухаџери, Арбанаси који су, не хотећи остати под Ср-

бијом, избегли из ослобођених округа, постали су најокорелији противници свега што је српско у овим крајевима. Од њих су највише патили и пате и дан данас Срби у Ст. Србији.

Може се, према овоме, замислити, какве се тек неправилности и отимачине врше приликом прибирања трећине, а нарочито десетка. Пошто се он даје под закуп, узимају га обично прваци арбанаски, којима је главно истерати што више. Ни у чем се боље не огледају последице анархије, која је у Ст. Србији стално зло, као у овим лицитацијама за издавање десетка и у начинима како се он прибира. О томе би се могла написати читава књига из које би се видело, колико је све ово штетно не само по Србе, него и по турске финансије, и какве користи извлаче отуд арбанаски беговни. Доста је, ради примера, напоменути, да су призренски муфтија и Сулејман-паша били до пре 15—20 година убога сиротиња, а данас су богаташи, чија имања представљају вредност од неколико милијуна динара...

Овакви аграрни односи, покрај необузданости Арбанаса и немара власти да прибаве поштовање законима, којима би требало да обезбеде подједнаку и правилну примену, упропашћују српски живаљ и морално и материјално. *Последице су анархије, која је у овим странама стално зло: с једне стране преплашеност која је готово паралисала сваку отпорну моћ, а с друге опет сиромаштина, немар да се имање унапређује, и емиграција.* Национално-политичка и верска борба, која се води у Ст. Србији већ више од двадесет година, као да се приближује своме крају. Политика повлађивања Арбанасима довела је до ове анархије, *у којој је зло увек у латентном стању*, и чије тешке последице почињу да осећају и увиђавнији Турци: власт је изгубила сваки утицај; суд, који је у зависности од ћефова арбанаских првака, углед је сасвим изгубио; Арбанаси, и ако им се у свему гледа кроз прсте, не показују се одани Цариграду, како се то некад претпостављало; а Срби су емиграцијом толико проређени, а зулумима тако убијени

да не могу, остављени сами себи, представљати озбиљну сметњу остварењу планова, за које су систематски, већ двадесет и више година, стварали повољне погодбе творци Арбанаске Лиге и иницијатори политике повлађивања Арбанасима.

II.

Кад су овако жалосне последице, до којих је довела политика повлађивања Арбанасима, може се мислити, како је несносан живот Србима који су осуђени да их све подносе. У свом очајању они још једино у Србију погледају: *да им помогне, или да их — прими.* Кад је у питању живот, мало је ко вољан водити рачуна о имању, ма колико да за њим срце боли. Неодољива сила околности, које су јаче од свих обзира, ставља нас пред фаталну алтернативу: да останемо равнодушни према патњама наше браће у Ст. Србији, или да се постарамо свима силама потражити начина, да им се положај поправи бар толико, да могу живети без страха. Против равнодушности се буни не само крв, него и интереси државнога нам опстанка; од одсуднијих нас мера уздржава искуство, које смо имали у годинама 1876—78. Да и Ст. Србију не постигне судбина Босне и Херцеговине, то је опасност коју не смемо никад губити из вида, јер се на томе баш, ако сви знаци не варају, ради озбиљно, и истрајно. Дуго варани у надама, Срби се почињу подавати сумњи, која слаби отпорну моћ. Њима као да је овладала очајна резигнација. „Нека буде што ће бити, трпети се мора" — то је узвик, који најјасније казује какво је расположење народно. По стању у коме се налазе, Срби у Ст. Србији представљају жалосну слику морално клонулог и материјално пропалог народа.

До овако жалосних резултата дошло се у току од двадесет и неколико година. Догађаји, кроз које су се створили ови резултати, збивали су се у непосредној близини Србије, готово на домак нашој граници, па опет се зато у страном свету мало шта о њима знало. За њих

као да није било свесног интересовања чак ни код нас у Србији, и ако се нестанком Срба с Косова поткопава темељ наше државне будућности. Ако се и јављала, овда—онда, у нашим дневним листовима каква белешка о арбанаским злочинима, обично је носила обележје простог регистровања: о њима се писало хладно и без оне топлине саучешћа, која задобија симпатије за праведну ствар. Искуство с Босном и Херцеговином сметало нам је да одредимо правилно свој положај. Из једне крајности бацили смо се у другу: од крајњих туркофоба постали смо убеђени туркофили баш у доба, кад се формирала турска политика која је, служећи се Арбанасима као оруђем, поставила себи за сврху: *истребљење Срба из Ст. Србије*. Заборављали смо да између ова два правца има и средњи који је најбољи, јер најбоље одговара нашим националним интересима. Чак нас ни развој јерменског питања, које је у многоме слично с питањем о положају Срба у Ст. Србији, није могло извести на правилан пут.

Положај Срба на Косову није ни мало бољи од онога, у коме су се налазили, у годинама 1894—96, Јермени у М. Азији. Тамо Јермене требе Курди, овамо Србе сатиру Арбанаси по истој методи и с истим сврхама. Разлика је само та, што је Јерменска у Азији, а Ст. Србија у Европи. Па ипак је, и код ове разлике, захваљујући, поред других узрока, и нашем нехату, јерменско питање добило опшити значај и постало једно од најважнијих савремених питања политичких, док о старо-српском питању мало ко и разбира. Турци нису имали начина да сакрију ужасна недела, вршена у Јерменској, од света који мари за човечност. Истина је, најзад, пробила на видик, и онда се цео свет нашао запрепашћен пред позорницом страховитих злочина који су, изазивајући опште гнушање, појачавали уверење о неопходности мера, помоћу којих би им се стало на пут. Комисија делегата заинтересованих европских сила констатовала је све оне страховите вести, што су пробијале у јавност о зверствима Курда с једне, и турских фанатика с друге стране,

па се том приликом обелоданила данас свима позната веза између ових крвавих злочина и — Јилдиза. Јерменским се питањем данас сви занимају: о старо-српском питању нико не би ништа ни слутио, да нас, од времена на време, переди на граници или у њеној непосредној близини не опомену, озбиљним последицама које нам у изглед стављају, да и оно не само постоји, него да сваким даном добија све више елемената који му, компликујући га, дају шире значење.

Има пуно знакова, по којима као да није далеко време, кад ће се морати узети у претрес питање о судбини хришћана бар у европском делу турске царевине. Нарочито је у овом погледу значајан био експозе грофа Голуховскога, у којем је овај, незадовољан данашњим стањем на Балканском Полуострву, дао израза сумњи да познати споразум руско-аустријски од 1897 године неће бити у стању да послужи као лек за све евентуалности које могу да настану. Осуђујући стање у Маћедонији, гроф Голуховски препоручује увођење реформама, обећаних 23-њим чланом Берлинског Уговора, али — ово вреди нарочито нагласити — муком прелази преко анархије у Ст. Србији, која је, по констатовању свих непристрасних посматрача, много неиздржљивија, и по својим последицама за мир на Балкану много опаснија.

Ћутање, с којим се прелазило у аустро-угарској штампи преко свих нереда у Старој Србији, изгледа да је организовано и у сагласности с планом чије се остварење имало на уму, кад су се Турци наводили на политику, помоћу које се, повлађивањем Арбанасима, и створила ова данашња анархија. Отуда су и гласови који су овда онда избијали у нашој штампи о анархији у Ст. Србији остајали без одјека, те се дошло до овог чудноватог факта: да патње Срба у Европи не налазе саучешћа код света који има срца за патње Јермена у Азији. Систематски се истребљује цео један народ из крајева који су му класична постојбина, а за то се ретко ко интересује, као да је Стара Србија тамо негде у

Океанији. Ово организовано ћутање, којим се хтело да се сакрије од света истина о стању у Ст. Србији, показује боље него шта, колико је доследна у свом извођењу, али баш стога и колико је опасна по својим последицама, и по нас и по Турке, политика која у истребљењу Срба из ових крајева гледа главну погодбу за своје даље успехе на Балкану, и према Солуну, и према обалама Јадранскога Мора.

Чудноват је немар Турака да уоче, откуда им прети права опасност, коју би им ваљало уклањати за времена смишљеним радом. Неспособни да политичка питања која их се непосредно тичу оцењују с гледишта шире и правилније схваћених својих интереса, Турци прибегавају обично извијању и прикривању, кад год им се ваља извући из теснаца, у који их чешће доводи немар да обезбеде животу и имању својих немухамеданских поданика правну заштиту завођењем реда, без којега не може данас бити ни једна држава у Европи. Од овакве их тактике не може да одврати ни жалосно искуство које су имали у Јерменском Питању, и ако су им се погрешке, у њему учињене, осветиле неповољним решењем Критског Питања.

Наш је положај врло тежак. Између дужности да заштитимо своје сународнике и потребе да не испуштамо из вида сврхе ради којих је створена овако несносна ситуација, ми смо се морали колебати, јер нас је обазривост упућивала да избегавамо компликовати ово и иначе тешко питање. Баш стога што смо знали где је права опасност, ми смо увек били вољни своје држање доводити у склад са интересима саме Турске. Кад год смо, принуђени озбиљним нередима и злочинима Арбанаса, интервенисали у корист Срба у Ст. Србији, наши захтеви нису имали у себи ничега неостварљивога. Стално смо тражили: најпре да се констатује основаност наших рекламација непристрасним испитивањем ситуације на лицу места, а затим да Турска *својом* снагом — а она је има доста — уздигне углед *својим* властима и поврати по-

штовање и обезбеди правилну примену *својим* законима. Све, дакле, што смо тражили и што тражимо, у корист својих сународника, то је ред, заснован на поштовању закона који би се *подједнако* примењивали на све. Колико је тај захтев скроман, види се по томе, што Турска, без таквога реда, представља политички анахронизам, те се стога излаже опасности да јој се одрече право на опстанак међу државама у Европи. А да је нешто тако и основан, бољега доказа нема од факта, да Аустро-Угарска, у исто време кад тражи реформе само за Маћедонију, му̂ком прелази преко анархије у Ст. Србији, јер и ово ћутање и оно тражење најбоље одају праве јој смерове. Не само нас ради, него и у интересу свога опстанка, Турска би дужна била одазвати се нашем захтеву у толико пре, што би га могла врло лако задовољити, само кад би се то искрено зажелело. „Требало би ми не више него четири батаљона с две батерије и — одлучна заповест из Јилдиза, па бих за недељу дана умирио Арбанасе и натерао их да се покоравају законима" — тако је више пута говорио бив. валија Хафуз-паша. Његовога су мишљења и сви који познају Арбанасе и прилике у овим странама. Сулејман-паша, као скорашњи мутесариф у Пећи, дао је најбољи пример из кога се види шта може одлучан и праведан старешина: за његово време био је у Пећи и околини примеран ред, ма да су тамошњи Арбанаси познати као најнеобузданији. Али баш зато његов рад није радо гледан, те су Арбанаси успели да га Јилдиз уклони.

Да ли је то нека зла коб или је оријенталска немар, тек Турци не увиђају потребу, да раскину с политиком која је, у крајњим својим последицама, опасна и по њихов опстанак и по наше националне интересе. Напуштање ове политике довело би их, претпостављају, у сукоб с Арбанасима, а они од тога зазиру, јер су се навикли гледати у њима елеменат подесан да им послужи против Срба. И ако је сваким даном све више факата, који сведоче да оданост Арбанаса није беспрекорна, ипак им је тешко решити се на од-

судније мере према њима. Интереси их упућују да их натерају на покорност својим законима, али им се тешко решити да напуштају досадашњу политику, за коју их везују двасестогодишње традиције. Конзервативни по природи, Турци нерадо скрећу с путева традицијом освештаних, а осем овога урођенога им конзерватизма биће да има утицаја на њихову привезаност политици повлађивања Арбанасима и страх, који није толико необјашњив, колико је неоснован. Да видимо откуд ово неосновано зазирање.

Арбанаси заузимају данас доста пространо земљиште између Црне Горе и Епира, у коме их је такође пуно: западну границу чини Јадранско Море, а источна је врло покретна. У средњим вековима притиснути више к мору, они у наше доба показују тежњу да се шире стално ка истоку. Том њиховом ширењу помаже турска политика. Њој имају да захвале, што су поплавили готову сву Ст. Србију, те се, преко скопаљске Црне Горе, спуштају у прешевску и кумановску казу, па чак и у села која су Скопљу на поглед. Исто се тако од Љуме шире ка Тетову, а од Дебра ка Кичеву и Поречу, па већ њихови таласи запљускују и велешка села, допирући на тој страни до Вардара. Свуда се они шире, потискујући словенски живаљ који им је, лишен законске заштите, остављен на милост и немилост.

Географске прилике и историјски утицаји учинили су да Арбанаси не претстављају један народ, свестан своје националне индивидуалности. Више има разбијених мањих и већих племена (фисова), подељених и вером — мухамеданци и католици — и тежњама, него ли географских покрајина. Таман врло подесно земљиште за развијање и напредовање разних пропаганда којима је лако у таквом народу наћи присталицâ за своје политичке аспирације. И ако у непосредној близини са Италијом, на обалама пуним трагова некадашњег културног живота, данашњи су Арбанаси не само без икакве културе, него и без тежње да се угледају на културне народе: с навикама и

обичајима, који, преносећи се усменом предајом с колена на колено, ударају у свему на средњи век; разбијени на безбројне фисове, који су већином у непријатељским односајима једни према другима. Дивљи и необуздани по природи, они радије расправљају своје спорове сагласно обичајима о крвној освети, и одсудно се противе потчинити се одлукама редовних судова, према којима, као и уопште према свакој власти, имају извесну урођену одвратност. Код њих су очувани у пуној својој сили патријархални обичаји и предање, те овакви какви су данас представљају собом живи остатак средњега века. И због тога се никад нису могли помирити с централистичким тежњама цариградских управљача. Увек су Турцима задавали доста јада, али ипак не толико колико су могли да нису били овако разбијени. А може се нак замислити, до каквих је последица могла довести код њих с планом подржавана анархија!

Није она довела само унижавању угледа власти, и истребљењу словенског живља свуда где су с њим у додиру. Готово јој је исто тако важна последица, што се, баш услед повлађивања њиховим прохтевима и злочинима, развило код њих уверење да су свемоћни, да могу чинити што хоће, без страха од заслужене казне, да се о њима мора водити рачуна. То уверење о њиховој свемоћи постепено је изазивало свест да су они једна национална целина, која има своје интересе, које треба, у колико нису у складу с интересима царевине, да бране. Ова национална самосвест, која се тек буди, обелодањује се засад на разне начине који, више мање, одговарају ступњу њихова развића и другим приликама њихова живота. Теже увек да имају у својој средини чиновнике свога племена; ако су католици, мрко погледају на свештенике који нису Арбанаси; одупиру се увођењу модерног начина управе, и чим се предузме што у овом погледу, противно њиховим тежњама, скупљају се оружани у велике зборове, на којима узима учешће често по више хиљада људи; ако хоће да изазову збацивање неповољних ва-

лија, мутесарифа или кајмакама, затварају дућане и чине заједничке протесте, праћене претњама и т. д. Зулуми, вршени до скора над Србима из чисто материјалних побуда, почињу у последње време добијати и друго значење. Не трпе се Срби стога што су Срби, те им се отворено говори: да се селе у Србију, или да с променом вере мењају и народност. Постану ли Арбанаси, биће заштићену од свих патња којима су као Срби изложени. А шта значи ово ако не пробуђену свест о својој народности, испред које треба да се изгуби све што јој није равно или што јој је противно? Овда онда чује се и глас за потпуну самосталност, али, како немају историје, та се тежња за самосталношћу јавља обично у неодређеном облику, те стога још не помињају на раскид с царевином, с којом су, према свему овоме, више у фиктивном, него ли у фактичном јединству.

Као што не виде опасности којима их излаже политика повлађивања Арбанасима, тако исто Турци не могу да увиде ову фиктивност јединства њихова с царевином. Неочекивано су се обрели пред последицама, које нису предвиђали. Идентификујући веру с народношћу, Турци нису могли претпостављати да ће се код Арбанаса, на овај начин, пробудити свест о националној индивидуалности која, природно, води, у даљем свом развоју, последицама које им нису по вољи. У Босни и Херцеговини Калајев је режим почео будити у мухамеданаца свест, да у њиховим жилама тече српска крв; а у Албанији и Ст. Србији, само другим путем, турска је државна политика, заснована на повлађивању Арбанасима, изазвала код ових реакцију, која Турцима задаје страх и гони их да озбиљно рачунају с њима, старајући се о начинима, како да купе њихову оданост, кад се плаше приморати их на покорност. Овим се једино могу да објасне поступци којима прибегавају, кад их околности доведу пред потребу да предузму што у заштиту хришћана у Ст. Србији и Западној Маћедонији. Одсуднијим мерама Турци

обично претпостављају у таквим случајевима палијативе, којима је сврха да их бар привидно умире, како би њихова дипломација имала на чему заснивати своје тврђење, да су им обећања и намере искрене, и да су сами доста снажни успоставити ред и обезбедити мир у овим странама.

Ево један пример, који је типичан и за тактику, које се Турци држе у оваким случајевима, и за начин којим се изазивају код Арбанаса идеје о њиховој самосталности.

По Турке неповољно решење Критскога Питања, после успешнога им рата с Грцима, Арбанасе је непријатно изненадило и страшно уплашило. Тај је страх, и са стране подстицан, достигао врхунац, кад се Србија видела принуђена 1898 године интервенисати у Цариграду у корист својих сународника у Ст. Србији, тражећи да се изашље комисија за извиђање арбанаских зулума. Међу Арбанасима се услед тога почео крајем те године осећати врло жив покрет, којему се с почетка нису знали ни смер ни побуде. Доцније су се почели јављати знаци, по којима се могло доста јасно уочити да је покрету смер: заплашивши Европу, увек вољну да избегава заплете на Балкану, онемогућити изашиљање ове комисије, јер би она морала утврдити, да су српске жалбе основане. Да се то постигне, удешено је, те се у средини јануара 1899 године састао у Пећи многобројан збор првака из свих крајева Арбаније. На овоме се збору не само обелодано овај смер, него се још утврдило, да је цео овај покрет управљен из Цариграда. Донесена је резолуција која је, у главном, обухватала ове три тачке:

1-во, тврди се, да раја (Срби) добро живи, те се све жалбе против анархије у Ст. Србији оглашују као неосноване;

2-го, утврђује се беса да се, до Митрова дана исте године, крвови неће светити, како би, у случају да буду нападнути ма с које стране, сви Арбанаси могли сложно устати у одбрану своје домовине;

3-ће, изјављују своју верност Њ. В. Султану и стављају му се на расположење у случају рата, али траже да се испуне ове погодбе:

а) да им се разда оружје и пошље муниција у довољној количини;

б) да имају своје војне поглаваре;

в) да им се не шиљу никакве комисије и не патурају никакве реформе.

Карактеристично је, да је Мула Зека, као председник овога збора, на којем су присуствовала и два тајна изасланика из Цариграда, кад је била реч о оружју, изјавио, како је овлашћен саопштити, да ће све што им треба оружја и муниције добити у најскоријем времену преко станицâ Феризовић, Глободерица, Вучитрн, Митровица, а још је значајнији, по вези с доцнијим догађајима, факат, да су тачно задовољене биле све три погодбе, којима су Арбанаси на овом збору условљавали своју лојалност.

До тога збора врло уплашени и под непрестаним страхом од некаквих неочекиваних догађаја који ће им донети несрећу, Арбанаси су после њега, кад су се ове одлуке почеле свечано објављивати по џамијама, наједанпут дигли главу. А кроз новине су, једновремено с вешћу о изјави лојалности и готовости Арбанаса да се ставе на расположење свом господару, пуштени гласови, да је на овом збору утврђена беса најпоузданије јемство да зулума више бити неће, и да ће раја отпочети рахат да живи. На делу је, међутим, било друкчије. Зулуми су, противно овим гласовима, постали чешћи и — ово је нарочито важно нагласити — својим последицама по Србе опаснији, а по држање власти карактеристичнији. Узрок је свему овоме расположење које је обладало Арбанасима, кад су видели да се тачно испуњују погодбе којима су условљавали своју лојалност. Уверили су се да се на њих много полаже и да им се стога мора повлађивати, па су постали више него икад необуздани, а власт је изгубила и ону сенку од ауторитета коју је дотле имала. У годинама 1899 и 1900 низали су се, прагматички међу

собом везани, један за другим догађаји жалоснији од жалоснијега, којима је ситуација погоршана до неиздржљивости, док се најзад није дошло до овог данашњег стања, у коме је најжалосније, што су се представници власти удружили с арбанаским зулумћарима да онемогуће Србима живот у Ст. Србији.

(Свршиће се.)

Павле Орловић.

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ
у
XIX ВЕКУ.

III. (2)

Одмах после катастрофе на Каменици, Карађорђе се обратио Аустрији, а 16 августа, т. ј. сутра дан по бегству Родофиникинову из Београда, он понови своју молбу, тражећи активну помоћ против Турака, и да аустријске трупе поседну Србију. У овом тренутку изглед на аустријску интервенцију био је слабији него икада. У истим месецима 1809 године, у којима је Србија водила рат с Турцима, Аустрија се борила за свој опстанак против Наполеона. Тим ратом Аустрија је била доведена на ивицу пропасти. Двор и влада беху се повукли у Угарску, где се преговарало о миру с Француском. Гроф Метерних се осудно изјасни против сваке оружане интервенције у српско-турском спору; српску пак понуду приписивао је моменталној нужди, и сумњао је у њену искреност (крај септ. 1809). „Интереси Аустрије, писао је он цару, захтевају да Србија припадне или Порти или нама.“ У данашњим приликама, разлагао је даље, Србија не би могла никако припасти Аустрији. То би довело Аустрију у неизбежан конфликт с Портом, а и Наполеон неће никако допустити да Аустрија заузме

српске тврђаве. Независна пак Србија била би само поприште интрига Русије и Француске. Аустрија треба дакле да узме улогу посредника између Србије и Турске, и да посаветује Порту да се користи тренутним удаљењем руског агента из Србије, да начини мир са својим поданицима, и да тако предупреди мешање француске владе у српске послове. Франц I се сложи с овим мишљењем, и у том смислу биле су дате инструкције аустријском посланику у Цариграду.

Ово је у главноме гледиште Аустрије по српско питање. Она жели да се Србија врати у покорност Султану, те да се тако мир поврати на њеној јужној граници. На тај начин она не би више зебла с те стране од руског или француског утицаја, који би могли експлоатисати српски покрет у смислу својих претензија на Турску. Француска се бечким миром, који је у ово време био закључен, врло била приближила Србији, јер је, поред осталог, добила од Аустрије и један део Хрватске.

Ове понуде Карађорђеве, и ако је прошла опасност од турске инвазије, дале су повода новим преговорима. Он је изјавио, 17 дец. 1809, да је жеља српског народа да дође под власт аустријског цара, али ако то политичке прилике не допуштају, онда да Србија остане поданица Порти под заштитом аустријском. Аустрија одбија ове понуде, и прима се само посредништва за мир, али оно није донело никаквих резултата. Порта је стављала врло тешке услове. Док су устаници тражили да очувају своју унутрашњу организацију, војну и цивилну, она је просто захтевала да главари оставе Србију, којој ће се дати врло незнатне концесије.

Као што се види, у почетку 1810 Порта је била далеко од оних уступака које је била вољна учинити устаницима 1808. У последњем походу она је видела њихову слабост, а руски неуспеси на Дунаву нису је гонили да се мири с њима.

Истога дана (16 авг.), кога је Карађорђе тражио да аустријске трупе поседну Србију, он је упутио капетана

Рада Вучинића Наполеону I, да га у име српскога народа замоли за помоћ и покровитељство. Он је био послат прво француском консулу Леду у Букурешт, да га овај упути Наполеону. Вучинићу су била дата писма за Наполеона и његовог министра унутрашњих дела, а сем тога и инструкције, под насловом „Непоколебиме мисли или воља српскога народа“, у 15 тачака.

Српски народ у Србији, вели се у главном у тим инструкцијама, искупио је слободу по цену крви своје, и према томе има право да сам себи бира покровитеља. И народ с врховним својим предводитељем Карађорђем решио се да се стави под силно покривитељство Наполеоново. Кад се Наполеон буде примио тога покровитељства, „найперва и найвећа дужност народа быти ће сачувати ко Августѣйшей особи нѣговой и ко Великому Народу, вѣчну и ненарушиму вѣрность и за уверенѣ ове истине, примиће у све градове сербске гарнизоне, войнство Его Императорскаго Величества“. Шабац, као најближи француској граници, примиће прво француски гарнизон. Непријатељи Велике Нације биће и непријитељи Срба, који уверавају Наполеона да ће и остала браћа у Босни, Херцеговини и Маћарској „незабацујући ни Бугаре“ поћи истим трагом.

Ако политичке прилике не допуштају да се француска војска приближи Србији, Срби моле за помоћ у новцу, топџијама, инжињерима и другоме, те да се на тај начин оружа и спреми српска и бугарска младеж. Српска војска, потпомогнута овим новим контингентом, сјединиће се с француском војском у Далмацији. Маћари, пак, биће лако срушени, кад Французи буду потпомогнути српском војском, која ће изазвати устанак угњетених Срба, „који стењу под јармом маћарске господе“ у Славонији, Срему и Банату. Не заборавимо да је у ово време Аустрија била потучена од Француске, и да је сву наду полагала у Маћаре. Интересантно је то да се Срби под истим датумом нуде Наполеону против Аустрије, под којим траже да им Аустрија дâ помоћи и да поседне њихове

градове. У страху од турске инвазије и напуштени од Руса, они се нуде и једној и другој сили, па где буду нашли бољи одзив.

Леду упути Вучинића у Беч, где се налазио Наполеон. Српски изасланик нађе врло леп пријем. Француски министар иностраних дела одреди команданта Мерцјама да конферише са српским депутатом, коме овај изнесе циљ своје мисије. Вучинић изјави да су Срби готови ступити у преговоре с Портом, чим то Наполеон зажели, као и да зарате с њом. Као услов погодбе с Турском био би: да Срби плаћају данак, да признају увереност Султанову, али да имају своју администрацију и да очувају своју оружану силу. У главноме, оно што су нудили и Аустрији. 7 октобра министар одговори Карађорђу писмом и увери га о Наполеоновој наклоности, упућујући га на усмене поруке које је Мерцјам дао Вучинићу. У свом писму француском консулу у Букурешту, министар изјави да је Наполеон у пријатељству с Портом, и да јамачно неће заштићавати Србе, али ценећи њихову храброст и издржљивост он им неће одрећи наклоност да ступи с њима у тајне односе. Леду треба, дакле, да охрабри Србе, али на начин да се не замери ни Русији ни Порти. Што се тиче понуде Срба, управљене против Аустрије, Наполеон не може примити, јер је с њом начинио мир; код Порте пак он може само да посредује за њих. Али, ако би Порта, подбадана Енглеском, огласила рат Француској, Срби могу рачунати на енергичну помоћ Наполеонову.

Децембра 1809 Вучинић се вратио у Београд, и већ 10 јануара 1810 Карађорђе и Сенат одређује га за народног депутата код француске владе. Вучинић дође у Љубљану, где је био одређен Мерцјам, да с њим преговара. Да би што пре свршио своју мисију, Вучинић дође у Париз (мај 1810), где је остао до 1814 године.

Ми се нећемо овде упуштати у све детаље Вучинићеве мисије, нити ћемо излагати његове политичке идеје, које је он износио француској влади у својим нотама и мемоарима. У главноме он је тражио да Наполеон учини Србију независном, да узме за себе и своје наследнике титулу

Протектора Србије, којом ће владати Карађорђе и његови наследници. Француска би на овај начин добила на Балкану изузетан положај. Морални престиж Србије је врло велики, она има савезника у Босни, Херцеговини, Албанији и Бугарској, из ње је лако грозити и самој Аустрији. Сем тога и материјалне би користи биле велике за Француску. Сировине које она добија из Бугарске и Македоније, преко Видина или Одесе, стизале би преко Србије много брже, т. ј. преко Београда, Савом и Купом у Илирске Провинције, а одатле у Италију и Француску. Како је Енглеска била господар Средоземног Мора, француски трговачки интереси били су врло угрожени у Турској. Наполеон је дошао на мисао, да француској трговини отвори сувоземни пут на Левант. Трговина би ишла из Француске па до северне границе Босне, преко земаља које су у француској власти. Од 1810 па до 1813 много се радило на побољшању тога пута преко Босне, и то је предузеће наишло на велике тешкоће у данашњем новопазарском санџаку, услед српских и црногорских упада и разбојничких чета. Француски трговачки каравани били су у великој несигурности. Вучинић је одмах у почетку тога предузећа доказивао, да се тај пројекат може извести потпуно тек онда кад Француска буде узела Србију у своју заштиту. Вучинић је даље уверавао, да Срби претпостављају Наполеонову заштиту свакој другој. Они не би хтели да одвоје своју судбину од судбине Илирских Провинција, где је „њена вера (Sic!), њени језик, њени народ“. Најзад, враћајући се на веру, он вели: „Нека разлика у вери међу Србима не учини да се сумња о верности једних или других. Православни или католици, они су увек дали доказа хришћанским силама, под чијом су власти били, о својој лојалности, и желе да то докажу Наполеону.... Њиме ће раширени делови српскога народа бити уједињени, и под таквим владаоцем, на први његов миг, они ће сломити тиранију, прославиће се и постаће достојни својих предака и свога заштитника“.

Ово апели Вучинићеви остали су без резултата. Политичке прилике нису допуштале Наполеону да се умеша

у српске ствари. Његова женидба с Маријом Лујзом зближила га је с Аустријом. Односи су почели хладнети с Русијом, те је према томе и Порту штедео. У септембру 1810 Наполеон је изјавио Метерниху, да је рат с Русијом неизбежан, да Аустрија не треба да остане неутрална и да јој ставља у изглед велике добитке, ако се буде држала Француске. Наполеонов је план био да у случају рата васпостави Пољску и да тога ради узме од Аустрије Галицију, давши јој у размену један део Илирских Провинција. Према овом и гледиште његово на српске ствари морало се изменити. Он је Метерниху представљао Србију као аустријску провинцију, и изјавио је да зна да су Срби хтели да се потчине Аустрији. Метерних одговори да је то истина, али да је Аустрија том приликом дала позитивног доказа да сматра да је одржање Турске њен битни интерес, и да је увек играла улогу посредника између Срба и Порте. „Ја сам додао, вели Метерних у своме извештају од 9 јула 1810, да сам дознао од тога времена, да су поглавице устанка исто тако тражиле потпору и интервенцију Француске, али да ваља разликовати жељу народа од приватног интереса неколиких његових главара".

Наполеон је још изјавио да неће пристати на уговор између Порте и Русије, којим би Србија постала независном под руским покровитељством. Он оставља Аустрији да уреди српске ствари према своме нахођењу.

Гроф Метерних није веровао, да Наполеон мисли искрено да остави Аустрији искључиву протекцију над Србијом, али ова су му уверења дала одрешене руке да свом енергијом припоне на измирењу између Србије и Порте. Циљ је ове политике, да се руски утицај избаци из Србије, да Порта, ослобођена Срба, припоне свом енергијом и поврати под своју власт румунске кнежевине, те да тако Аустрија спасе своје угрожене интересе на Дунаву.

(Наставиће се.)

Др. Мих. Гавриловић.

БУДУЋНОСТ УМЕТНОСТИ И ПОЕЗИЈЕ.

(ИЗ ДЕЛА: „ПРОБЛЕМИ СУВРЕМЕНЕ ЕСТЕТИКЕ".)

Пре једно четрдесет година, на крају једне гозбе код енглескога сликара Нејдона, песник Китс подиже чашу и наздрави ову здравицу: „Нека срам падне на успомену Њутонову". Присутни се прилично зачудише, и Вордсворт, пре но што је испио чашу, затражи објашњење. Китс одговори: „Јер је он разорио поезију дуге, свевши је на призму". — Да ли је научно познање одиста разорило поезију ствари? Не личи ли одиста свака поезија на онај многобројни и лаки вео који лебди између земље и неба, на онај појас извезен од светлости, који су стари били обоготворили, а чију је потњу сасвим геометријску и земну Њутон открио? Још у седамнаестом веку, Паскал је говорио да не прави разлику између заната песника и заната везиље. Ту одредбу, довољно презриву у мисли Паскаловој, Монтескије је још већма претерао: „Песници, рекао је он, имају за посао да претоваре разум и природу под украсима, као што су некада сахрањиване жене под њиховим накитима". Ове речи, које су буниле Волтера као злочин „увреде поезије", и којима се није давало више важности но колико и другим испадима, могу данас изгледати великом броју научењака и мислилаца тачан израз једне истине. Поезија, која је имала уза се, у седамнаестом и осамнаестом веку, већину „honnêt esgens" у скоро ће имати, вели нам се, само мањину. Наука заузима највећу пажњу нашега века: ми јој сви указујемо, каткада и несвесно, у дну своје душе прави култ, и не можемо да се уздржимо од извесног презирања према поезији. Спенсер упоређује науку са скромном Пепељугом, која је тако дуго остала крај

огњишта, док су њене охоле сестре показивале свој лажни блесак пред очима целога света: данас се Пепељуга свети: „једнога дана наука, проглашена за најбољу и најлепшу, владаће као господарка.“ — „Доћи ће доба, вели од своје стране Ренан, када ће велики уметник бити застарела, готово некорисна ствар; напротив, научењак увек ће вредити све више и више“. Ренан жали на једноме месту што и сам није био научењак, у место што је једна врста дилетанта учености. Ко зна, када би се један Гете данас поново родио, не би ли већма волео да се цео посвети природним наукама: да се један Волтер више но икада не би одао на математику, у којој се некада тако јак показао? да један Шекспир, тај велики психолог, тај дух тако научна темперамента, под својом моћном машгом, не био оставио синћушне драме човечанства за велику драму света? Предак Дарвинов посветио је један део свога живота на писање рђавих песама; његов унук, рођен сто година раније, можда би то исто чинио: на срећу, Чарлс Дарвин је сасвим човек свога века: у место једне песме о баштама, он нам је дао научну епопеју природног одабирања. Песме умиру с језицима, а песници, као што је рекао један од њих, могу очекивати за своја дела „само једно вече трајања у срцима заљубљених“; план слике сликара се квари, и, кроз неколико стотина година, Рафајло ће бити само једно име: кипови и споменици падају у прашину. Изгледа да само идеја траје, и онај који је додао и једну идеју богатству духа људскога може њоме живети исто толико колико и само човечанство. Треба ли онда мислити да машта и осећање нису тако дуговечни као идеја, и да ће уметност свршити уступањем свога места науци? У томе је један нов проблем достојан пажње, јер се тиче саме судбине људскога генија и његових преображаја у будућности.

I. — Будућност уметности и лепоте према статистици и физиологији.

Научењаци који нам проричу да ће поезија и уметност постепено ишчезнути ослањају се на известан број факата: једни су позајмљени из физиологије и историје, други из психологије. — Испитајмо пре свега шта нас природне и историјске науке уче о средини у којој уметност може живети.

Уметност, да би доспела до свога потпуног развића, захтева око уметника, као и у уметнику, култ лепоте, чиј је пример дао нам грчки народ. Грци — Тен воли то да понавља — имали су за правилност форме, за складну сразмерност удова, за лепе наготе љубав која је ишла до обожавања: лепота је имала у њиним очима неки свети карактер, и Софокло, још ефеб, пре но што је јавно запевао химну боговима Грчке, победиоцима код Саламине, свлачио је одело пред олтарем. Тај култ лепоте поново се налази у Обнови, у тренутку великога процветавања свију уметности у Италији: један уд, један мишић, једна плећка била је довољна да опије уживањем та уметничка поколења.[1] Напротив, у наше дане снага и лепота тела нису више наш идеал.

У осталом, према свему изгледа да искључиво вођење рачуна о лепим формама, као и о украсима, накитима, јесте знак према коме се познају примитивни народи. Код оних модерних народа који су још на нижем ступњу цивилизације, као на пример Арабљани, сам мушки пол показује велико кавиперство: он тражи да се допадне нарочито физичком снагом и физичком лепотом, оделом и накитима. Цивилизација постепено уништава те примитивне инстинкте, који су, међутим, по Дарвину и Спенсеру, сама клица уметности. Човеку наших дана није ни мало стало до тога хоће ли под угодним и ружним оделом које

[1] Бенвенуто Челини одушевљава се за наборе или угибе које чини пет витих ребара око пупка, када се тело прегиба напред или назад: „Ти ћеш имати задовољство да црташ кичмене пршљене, додаје он, јер они су величанствени; ти ћеш цртати кост која је између два бедра, она је дрекрасна“.

га покрива, имати добру сразмеру, труп, снажне мишиће. Кађиперство, које Ренан назива „најкраснијом од свију уметности", на сваки начин још постоји и код жене постојаће још за дуго, али оно хоће да скрене од свога циља, који је изразито истицање лепоте удова: данас се плаши показати чак и руке! Жене, које би требало више но остали да држе на сачување чистих и правилних форама, спречавају хиљадом начина развитак свога тела и струјање крви. Не само антички култ лепоте, но и сама лепота, према извесним физиолошким индукцијама, изгледа данас у опадању: према томе главни предмет уметности био би на путу да ишчезне. „Лепоте, вели Ренан, нестаће готово са ступањем науке".

У ствари, статистика показује умањавање стаса, увећавање телесних недостатака и болести. Човечје тело је оруђе од кога пре свега тражимо да тачно испуни нарочити посао који му намењује све већа подела рада: мало мари губи ли оно форму. Индустрија, велике радионице, обична канцеларија чиновника нагнута над својим столом, салони у којима жена из отменога света троши оно мало снаге што оставља њена осиромашена крв, сви ти кулуци или уживања модернога живота имају за последицу физичко опадање расе и кварење форама. Додајте томе још напор науке да сачува болесне и кљасте, да им помогне да се плоде: регрутовање, које узима само снажне људе, а оставља дома слабе: нагомилавање становништва у варошима, што исцрпљује и од чега венy тако брзо читава покољења: — и ви ћете моћи да разумете, да одабирање од natrашке може произвести наказност и ружноћу. Нарочити активан орган јесте и биће све више и више мозак: и он привлачи к себи све силе бића. Према извесним антрополозима, нервни систем цивилизована човека јесте пространији за тридесет процената но нервни систем једнога дивљака: он ће се све увећавати, и то на штету мишићнога система. Може се дакле поставити овај физиолошки закон као правило чо-

вечје еволуције: нервни систем, развијајући се све више, ослабљаваће остатак организма до најмање мере која је довољна за одржање живота и за функције расплођавања. Када би човек могао живети и плодити се, будући сав од живаца и сав мозак, он би тежио да постане такав и да тако оствари оно што је замишљао Дидеро у *Сну д'Аламберовом*.

На те спекулације о будућности човечанства, које су по нужди смеле, ставља се први одговор: једно биће, како замишљају Дидеро и Ренан, физички је немогућно; раса би тада морала ишчезнути у корист друге, боље уједначене расе. Поред тога, ако ви приписујете у човечјој будућности једно тако чудесно развиће, треба да му логички претпоставите довољно интелигенције да на време опази опадање које прети опстанку тела. Велика аномалија наше епохе јесте што наука, која осваја наставу, није још практички уредила цело васпитање: али одлика је науке у томе што лечи ране које је сама задала: она то може учинити бољим разумевањем хигијене и гимнастике, једном речју применом методичнијом оних закона који владају складним развићем органа. Претпоставимо најгори случај: чак у томе случају, хоће ли будућност лепоте и уметности бити потпуно доведена у питање, како тврди Ренан, и како изгледа да се плаши Тен, жалећи за узвишеним и спокојним Венерама, „јаким као коњи“. Ми у то не верујемо. Прво што се тиче лепоте, има нечега без сумње дивнога у непомичној правилности форама, у сразмери, у савршеном односу органа с функцијама, који сачињава *пластичну* лепоту и „цветање пути“; али ипак је можда виша и одиста *поетична* лепота у изразу и покрету. За једнога модерног, оно што је најлепше у човеку, то је опет лице. А лице, развићем нервнога система, интелигенције и моралности, тежи да постане изразитије.[2] На основу узајамне зави-

[2] Да поменемо у кратко који су, према естетици као и према физиологији, најкарактеристичнији знаци ружноће лица. То су: 1. вилице,

сности органа, човек идућих векова, ако продужи развијање свога нервнога система у мери у којој му опште здравље допушта, мораће носити у својој физиономији све видљивији одблесак интелигенције али, у дубини очију, бескрајност мисли[*]. Ма тело било мање јако и мање лепо но тело Поликлетових атлета или меснатих џинова Рубенсових, глава ће задобити једну вишу лепоту. Зар ништа не значи, чак и с пластичнога гледишта, чело под којим се осећа да мисао живи, очи из којих душа бије? Интелигенција може чак и целоме телу да удари нарочито обележје: можда мање добро уједначено за борбу или за трку, једно тело које је у неку руку створено да мисли може имати своју нарочиту лепоту. Лепота треба да се тако рећи интелектуализује: исто је тако и с уметношћу. Ако модерна уметност и поезија могу живети, нарочито изразом, ако глава и мисао заузимају већ у делима наше епохе све већи значај: ако покрет, видљиви знак мисли, најзад оживи све, као код једног Микел-Анџела, једнога Пижеа, једнога Рида, уметност, када се преобрази, хоће ли се уништити? Могло би се рећи, позајмивши од савремене науке њену терминологију, да су стари нарочито познавали „статику" уметности; модерној уметности остаје, с покретом и с изразом, оно што ћемо ми називати „динамика" уметности. Следујући у самом њеном напретку еволуцију човечје лепоте, уметност тежи да се попне, у извесној мери, од удова ка челу и мозгу.

(Наставиће се).

М. Гијо.

(С француског превео Ј. С.)

што долази од претеране употребе тога органа; 2. испупченост јагодица што се објашњава развићем виличних мишића; 3. спљоштеност и заковрченост носа или раширеност ноздрва услед чега човечји нос личи на њушку; 4. размак очију једног од другога; 5. величина уста и дебљина усана. Дакле, сви физиолошки знаци ружноће изгледају везани с ниским моралним и умним ступњем расе; ми те знаке видимо најчешћа обележене код дивљака; они ишчезавају када варварство уступи пред цивилизацијом; када се код усамљених јединака поново нагло поврате, онда су само знаци атавизма. Допуштено је дакле надати се да ће помало и ишчезнути код виших раса под утицајем умнога напретка. Према томе постоји дакле уска веза између црта лица и мозга, и та веза постаје очевидна, када се посматрају масе, или оно што статистика назива велики бројеви.

ЈОВАН РАЈИЋ

ИСТОРИК СРПСКИ.

I.

14 прошлога месеца чињен је у манастиру Ковиљу свечан стогодишњи помен знаменитом српском историчару и архимандриту Јовану Рајићу. Поменућемо га и ми, износећи понешто из рада тога заслужнога књижевника.

О њему су пре четири године „Цртице" др. Каменка Суботића (стр. 5—21) донеле чланчић, дајући „Главну карактеристику историографије" његове. Ту има исказано доста тачних мисли о појави Рајићева великога списа, али писац греши (стр. 11—13 и 19) кад насупрот Рајићу и његову правцу ставља Доситија и његову струју, истичући како Рајић није био с новим покретом, него да је стојао у страну као заостали конзервативац. Такво везивање та два велика имена из наше књижевне и културне историје било је колико излишно, толико нетачно. Рајића није никако ни могла дохватити, као што је Доситија захватила и понела, струја западњачкога XVIII века. Он је, рођењем, школовањем, животом у младости и у зрелим годинама, ранији од њене појаве у нас. Родио се петнаестину година пре Доситија. Провео је младост у срединама заклоњеним од нових европских утицаја.[1] Кијево и Москва нису могли њему дати оно што су, и то доцније, дали Доситију Беч, Хала и Лајпска. Рајић се у Русији

[1] До осамнаесте године Рајић је провео у Карловцима, а каки је тамо дух био зна се врло добро. После је учио четири године у Коморану, а четири у Шопрону. Они који су писали о животу Рајићеву не казују ништа каки је правац владао у тамошњим школама, али се и овако може мислити да је у првоме месту био католички а у другоме протестански црквени дух.

познао са списима архијепископа Теофана Прокоповића, браниоца реформа Петра Великога, и после их је све превео: али каква грдна разлика између тога његова узора и Доситијевих немачких, енглеских и француских философа XVIII века! Рајић је своју „Историју“ писао још док није био калуђер, али му је и поред тога у њој онаки црквени правац: не осећа се да је писац био мирјанин. Главно је што је он њу не само почео него и довршио пре него што је Доситије и пошао са православнога Истока у Средњу Јевропу. А у православних је Срба средњи век трајао у свему до 1783 године, кад се јавише „Живот и приключенија Д. Обрадовића“. То је било петнаест година пошто је Рајић завршио „Историју“. Па и кад се Доситије јавио, он више није могао утицати на Рајића и на његов потоњи рад. Рајићу је онда већ било педесет и седам година, а тада се већ не мења из основа правац мишљења: он је тада био архимандрит, један од главних стубова дотадашњега живота српскога, прави, а на учевном пољу и најбољи, представник тога времена.

То је доба кад српском народу православне вере у Ћесаровини стоји на челу свештенство и његова јерархија, па је Рајић један од тих првака. То је доба кад је главно старање и тих вођа и самога народа управљено да се очува црквени живот српски са свима његовима правима, па је такво и главно Рајићево настојавање. Тим правцем иде цео духовни живот народни, па и Рајићев рад. Црквени људи чине у српском друштву врло моћан сталеж. Сва књижевност, коју они негују, служи, као год у XIII или XIV веку, цркви, па истом преко ње народу. Тако и у Рајићевим и осталим савременим списима веје онаљи исти дух манастирских ћелија, каки у старој српској књижевности. Свуда се види манастирска ученост која се не обраћа широким редовима народним него узаном кругу учених читалаца. Таки је сав облик тадашњих списа, таљи стил, таки језик којим су писани. Он је и у Рајића и у осталих друкчији од језика обичних људи, тако да га ови не разумеју. То беше недавно усвојени руско-сло-

венски црквени језик, по ком је тадашња наша књижевност била много удаљенија од мноштва народнога него што је била пре полу хиљаде година књижевност немањићског доба. Стога и данашњим школованим читаоцима ваља преводити оно што је Рајић писао, па ћемо тако урадити и у одломцима које будемо исписивали у овом чланку.

Са тај црквени правац види се по садржини Рајићевих списа. Они су истина разноврсни. Ту су књижице за основну школу: „Катихисис мали“ и „Свјашченаја историја“ (преведено с рускога). Ту су проповеди и поуке народу: „Собраније разних неделних и празничних нравоучителних поученij“, „Цвјетник двјестје и двадесјет и четире избраних историјах“ и мноштво разних „Слова“ написаних у разним приликама. Ту је песма „Бој змаја са орлови“, ту она „трагедија“, штампана и допуњена, „О смерти последнаго царја сербскаго Уроша пјатаго и о паденији сербскаго царства“, ту „Стихи о воспоминанији смерти“ и „Пјесни“. Ту су списи богословски, поред катихисиса: „Тјело теологическоје“ (у седам књига), „Описаније соборов от восточнија церкви пријемљених“, „Историја о раздјељенији церквеј восточнија и западнија наипаче о несчастној унији флорентинској“, сва „Дјела Теофана Прокоповича, архијепископа новгородскаго“. Богословске садржине има доста и у „Историји катихисма“, али у њој је доста и мемоарскога; а овога има још више у „Мореплаванију“ или „Историји својего путешествија“. Напослетку ту су радови на српској историји: његова велика „Историја“, затим „Краткаја Сербљији, Расији, Босни и Рами краљевств историја“, преведена с немачкога и „краткими примјечанијами“ изјасненија, ту је „Собраније из историји сербскаја“.

Али поред све те разноврсности, Рајићева дела, и у скупу узета и појединце, имају црквени карактер. То је несумњиво, и ако је мало на памет речено; јер сва та његова дела нису проучена, шта више, нису сва ни издана. Зато и оцена књижевнога рада Рајићева мора још

бити врло непотпуна. У осталом, ни она му дела која су штампана нису сва проучена и оцењена ни близу како треба. Највише се пажње у књижевној историји обраћа на његову „Историју разних словенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов“, и то му се сматра као главни рад. О њој ћемо и ми мало више говорити.

И она је, разуме се, писана са црквенога гледишта. Др. К. Суботић (на реченом месту, страна 16—17) показао је, речима Рајићева предговора овој „Историји“, каке су биле његове философско-верске побуде кад је писао ово дело. Ту се одмах сретамо с погледима хришћанскога философа, па нас тај исти дух прати по целом великом спису.

Као пример тога средовечнога погледа на свет може се споменути да он (књига VII, глава V, 14; свеска II, 336—7) прича с непоколебљивом вером по Цароставнику (а томе је био извор познати Тодосијев живот светога Саве), како је Сава васкрсао из мртвих Стевана Првовенчанога!

Још „Историју“ везује за цркву и то што је писана против оних западњачких, нарочито католичких, писаца који су се о српској прошлости бавили. Ту тенденцију Рајић нити крије нити би је могао сакрити. Стога ми је чудно како је Свет. Николајевић једном приликом („Годишњица Николе Чупића“, 2, стр. CXLV) могао истицати да је он умео „у критици догађаја и прошлих радњи бити онако *чист* и *непристрасан*“. О тој тенденциозности Рајићевој може се видети понешто и у споменутој расправици др. Суботића (ст. 17—20). Нећемо понављати оно што је тамо речено на основи Рајићева предговора: али ћемо на даљим странама овога чланчића примерима из саме „Историје“ осветлити неке стране Рајићева богословскога гледишта.

Читаоци могу одмах видети како он мисли о западњачким писцима по ономе како пише поводом неких донета нетачних тврдња знаменитога француског историчара Шарла Дифрена Диканжа (1610—1688) о Стевану

Првовенчаном: „Све дакле — вели Рајић — што је Дифрен написао показује се клеветом и гадошћу, али није чудо, јер ниједан наш владалац није прошао без критичкога пера туђих писаца, а од наших нико их није описао потанко и непристрасно“ (књ. VII, гл. V, 10; св. II, 361). Кад је ово излазило на свет, већ је српске духове био потресао западњачки правац Доситијев који је према домаћем застоју истицао као углед туђину, њен критицисам и њихове напретке. А тада се у име српскога православља и народних најсветлијих предања чу од Рајића сасвим друкчији глас о тој хваљеној туђини.

Како ли је то морало годити души тадашњега конзервативнога митрополита Стратимировића! Њему је Рајић уопште био веома при срцу. Он је у Рајићу нашао готов, остварен идеал књижевника, какв по његову уверењу беше потребан српскоме народу. Отуда онолике пријатељске везе између младога митрополита и седога архимандрита. Рајић беше тек први пут дочекао да јерархија српска погледа на њега онако како је заслуживао. Стога се између Стратимировићева ступања на митрополски престо (1790) и Рајићеве смрти (1801) осу издавање списа ковиљскога архимандрита. Пре тога, штампан је 1764 године његов превод једнога „слова“, па 1774 катихисис, без његова имена, — и то беше све! А тада: 1791 година донесе једну, 1793 две, 1794 три, 1795 две, 1797 две, 1798 једну књигу његову. Болест је Рајићева сметала, те се неколике године пред смрт његову није ништа јавило; а пошто он умре, изиђе „Цвјетник“. Ја се не могу отети мисли, да је митрополит, засипљући читаоце Рајићевим књигама, хтео сузбити утицај нове доситијевске књижевности. Нарочито мислим да је „Цвјетник“ и писан и штампан као утук Доситијевим „Баснама“ (али је разлика, велика, између Рајића и Доситија, не само по правцу него и по таленту књижевничком и мислилачком!).

II.

Познато је одавно да је Рајић слаб као критичар извора. Али није нигде до сад показано откуд недостатци његове критике. Кад се ближе то питање разгледа, види се да је његову и иначе врло примитивну критичност начинио још слабијом његов хришћански поглед на бивање догађаја. Први пример за таки поглед на свет нека буде једно место у VII књизи „Историје“ (гл. VIII. 8; св. II. стр. 395) где он овако полемише с архијепископом Данилом, кад овај правда краља Драгутина што је устајао на оца:

„Ако га дакле и брани Данило, хотећи показати његову невиност у томе, ипак брза казна, која га стиже, и велико покајање сведоче да је био крив преступив Божју заповест. Десн се те овај Драгутин диже руку на родитеља свога, као старином Авесалом на Давида, цара и оца свога. И као што овога брзо стиже праведни суд божји, да обесивши се за косе буде прободен од Јоаца (2 Цар. 18, ст. 14),[2] тако и овај Драгутин нешто слично пострада...“

Дакле, што је Драгутин био несрећан да сломи ногу критичар узима као казну божју, а кад некога Бог казни, онда разуме се да не може бити сумње је ли он то заслужио или није.

Слично, али још даље, иде Рајић у једном „примјечанију“ у преводу оне „Кратке историје“, кад он (стр. 80) по манифестацијама божје воље изводи закључке не само о правилности судова или мишљења, као оно онога Данилова, него и о самим фактима: је ли нешто било или није. Његов оригинал прича шта се у Цариграду радило почетком 1299 године, да се омете удадба цареве ћерке Симониде за нашега краља Милутина, на то Рајић од једном овако пресеца:

„Овде се казују многа Милутинова безакоња, кровосмѣшенія, насилованія невѣсеь пограничесхихъ, да се ружењем обесчасти овај добри човек. Али писци су сви заведени aукторитетом грчкога писца Палимера, великога српскога ненавидника. Наши пак старински рукопис, особито

[2] Овде је погрешно цитовано Свето Писмо, јер је валало казати „2 Сам.“, а име је Давидову војводи Јоав. Ово је пример, да се Рајић с правом жалио на рђаву коректуру свога списа.

архијепископ Данило, историк тога времена, очевидац и духовник овога краља, ништа не спомиње о таким прљавим гресима, шта више узноси човекове врлине. Све оне који друкчије пишу ућуткава нераспаднуто тело његово које се јавно поштује у Софији бугарској, јер би противно било правди Божјој нераспадањем (тела) прославити такога безаконика“.

Али ти примери сведоче у Рајића још само јаку старинску веру: а споменућу један који је по моме мишљењу доказ не само вере него и празноверице. Пошто је испричао познато бегство патријарха Арсенија IV и тадашњу пропаст многога народа српскога, пише:

„А колики је број људи пострадао и погинуо у том гоњењу, није се знало. Али већ после много времена, кад је патријарх примио митрополиски престо у Карловцима, откри (му) Бог тај број у сну, а он га објави на овај начин:

„На свечани дан рођења Христова дођоше његови придворни, слуге, „житељи, да честитају празник његову блаженству. Седећи код огњишта „и грејући се, захвали им и поче с плачем казивати свој сан, који му „се те ноћи десио: „Ове ноћи, говорио је, био сам позван пред страшнога „судију небесима и земљи, и ту тражише од мене да одговарам за 80.000 „људи који погинуше мене ради. И не сачекавши даљег тражења, про„будих се из тога сна“.

„И у том отпусти оне који му честитаху, опет оста сам код огњишта и плакаше горко.

„Ову је повест причао по смрти патријарховој један од лица која беху на честитању, човек не малога достојанства. Ми смо се ослонили на његов ауктoритет и приказали овде ту повест и број погинулих“ (књ. IX, гл. XIV, 5; св. IV, стр. 190—1).

Историска се истина дознаје, дакле, из снова!

(Свршиће се.)

Љ. Јовановић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Српска Књижевност.

Светолик Ранковић, Порушени идеали (Роман. — С. Књ. Задруга, књ. 62. — Београд 1900).

Куд је он хтео, шта је сањао, и како се то све свршило!...

Прво, збуњене и магловите сањарије доконог маљенског чобанчета, испруженог на зеленој планинској коси, под плавим небом што се високо наднело над главом и неизмерним хоризонтом, оном дугом научнастом браздом што се спустила преко коса и шума Маљенових, преко домова и поља сеоских, и, далеко, далеко скрила *свет.... оно....* Толико је фантазија планинског дивљачета знала рећи о тој магловитој даљини, о том за њега тајанственом животу, незнаној, друкчијој судбини од ове коју је делио Маљен, друкчијој срећи од оне којом су злопатили сви његови Васићи....

Затим, Београд, двогодишње цензорство у „Великој Гимназији", друговање са Светозарем богословцем. Свето Писмо — прва и највећа књига коју је он прочитао ван школских задаћа, повратак у село, нова носталгија за туђином, опет *оно....* ваљада још недређено, збуњено, али сад познатије и неодољивије.

Хтео је у манастир.

Док га отац не поче преклињати да се не калуђери, није о том мислио... озбиљно, или бар није знао куда иде: али од тада, с тим тајанственим родитељским страхом, — мантија, манастир, калуђерење, замутише се у глави с *оним* све јаче, док није најзад осетио да га ништа више задржати не може.

Он није знао куда иде, али је осећао јасно, и поред свих првих разочарења у манастиру, да му је ту место

и да ту треба да остане. И, с доцнијом борбом и искушењима, са откривеним примерима Светих Отаца, са Житијем Антонија Великога, са егзалтираном поезијом библијских чуда и мученика усред ове грешне, јадне манастирске јаве: збуњено, магловито *оно* мањеског чобанчета постајало је сад велико, живо уверење; у незнаној, тајанственој судбини нашао је млади монах Леонтије живот пун смисла, најдостојнији, најидеалнији....

Колико поноса у одолевању искушењима, колико уживања у осећању да човек иде путем осветљеним уверењем, и путем који није сваком дâн зар, кад Леонтије погледа осталу братију и грешнога оца Саву. Јадни животи! Леонтије има милостивог сажаљења за слабости својих грешних сабрата, али једно не може да разуме, да човек може стра̂ћити тако бедно, тако празно свој век. Прекантати службу и молитве, претурити нешто најобичнијих, тупих дневних послова, и, после проводити сво време у нераду, празној бесмисленој забави, прохтевима, страсти, греху... И, последњег дана, када те, с масном камилавком и покулама, обвију грубом монашком рогозином, не оставити ничег, не понети ничег, испружити се бесмислено, недостојно, тупо, јадно, јадно!...

. . . .

Доста је од тада проживео и видео Покровски манастир.

Давно је нестало архимандрита Саве, „тетка“ отишла, отац Максим се убио, Нићифор рашчињен, братија се разишла... У цркви сад служи сеоски свештеник. На оронулим и избушеним манастирским зидовима трава и гнезда птичија, у дворишту коров и пустош: неки немилосни, очајни немар... У манастиру, осем Јованке... која води кућу, њеног мужа и младог игумана — никог: ни калуђера, ни ђака, пусто, мртво...

. . . .

...А усамљени игуман, суморнији од влажне јесени, туробнији од кишна облака, седи на усечену букову пању, наслонио превијене ноге на трулу кладу пред собом, не-

кренуо и опустио главу немоћно у страну и гледа бесмислено у простране шарени свет.

Тек после неколико добрих гутљаја лице му се разведри, очи стадоше гледати смишљеније, а мисли, једна за другом, све брже и брже, стадоше ницати и пролетати у растресеној глави му".

.... „И од свију снова, од целе мучне прошлости, од свега досадањег живота, остаде само магловито сећање...

Леонтије загледа дубоко у прошли живот и, после дуга ћутања, уздахну горко....

О, како је тамо, куд он загледа, све празно, ништавно, бесмислено, тамно!... Брр... како му је хладно! Обузима га ужас... Он замишља демона, кад је, пре створења света, својим оштрим крилима нарао вечну, празну ноћ, и чини му се, да су и његов живот и његова душа празнији од те вечне ноћи....

И што му је најчудније!... Он је за себе смишљао све нешто особито, неку нарочиту стазу, којом нико није пролазио. А оно испало све тако обично, тако просто... Он лагано и непрестано гази по добро утрвену путу, по оном истом колосеку, којим су хиљаде пре њега пролазили... И тако ће бити до краја...

Он јасно види цео свој живот унапред, сећајући се живота Савина, Максимова и других. И он ће за њима... неће бити нишга друкчије... И види јасно, да је тај живот празнији од прошлости, да је бесмислен, чемеран, ужасан као црна вечност...

И напослетку око свега тога, око свију идеала и снова, око празне прошлости и црне будућности, око цела живота и око себе сама, види обвијену грубу рогозину, нешто онако као око Саве.... И с једне стране вири масна камилавка, а с друге висе нове, глатке цокуле"...

*

Једна проста, сентиментална и искрена, и дубоко човечанска историја.

Није то само дирљиви роман једнога пада, саучешће ни бол за једним проћерданим животом, ни побуњени со-

цијални интерес противу једне преживеле установе — што остаје за порушеним идеалима Покровског заветника. Дубље нешто трепери у болној меланхолији и истрзаним редовима несрећног приповедача. Као под фаталном митолошком Судбином, тешко једно осећање, тежак један човечански бол притискује у тој свакидањој, убилачкој атмосфери сарањених уверења, разбијених снова, прегажених живота; у томе страховитом путу што га је демон запарао, утрвеном и увек истом колосеку, којим је хиљаде Леонтија пролазило и којима их хиљаде свесно, невољно и немоћно клизимо и пролазимо... И бедније него под негдањом Судбином, Леонтије се осећа притиснут, згажен, не једним великим Богом, но оним што је највише његово, оним што је најобичније, најбедније и... најчовечанскије у њему.... И страховитије од фаталне загонетке, Леонтијева је судбина позната, откривена у свој страхоти својој. „Он јасно види цео свој живот унапред, сећајући се живота Савина, Максимова и других. И он ће за њима.... неће бити ништа друкчије....“ Јер Леонтије је из тог обичног смртног кола. Он није надчовек ни издвојени тип осуђен собом или случајем неким. У Ранковићеву роману нема необичног. Лаганим, неузнемиреним кораком проводи он сентиментално мађенско сељаче, Покровског идеалисту и наследника Савина, оним увек истим страховитим, утрвеним путем, који сви тако живо осећамо, јер га осећамо под нама, јер је свакидањи... Јер је у тој простој опсервацији, у томе неодређеном дневном тика-така, — живот, реализам, и најимпресивнији реализам.

А он је — поред сентименталних и често одвећ наивних тежња приповедачевих — нарочито у *Порушеним идеалима* био на једном карактеристичном искушењу. Не уносећи необични тип ни догађај у свој роман, Ранковић је ипак, бољим познавањем средине или тражећи наглашенији и експресивнији израз својој идеји, дао можда нешто и ређи случај, уводећи свога јунака у манастир. С тим избором и, нарочито, отвореним либералним по-

гледима романсијеровим, могло је се бојати клизавости у опсервацији и пристрасног, унетог суда: нарочите, намерне тенденције. Ни једно од тога. Или, ако хоћете, ако тенденције има у *Порушеним идеалима*, она је тенденција без које нема добре књиге: спонтана тенденција и тенденција ствари, живота. *У Порушеним идеалима* Ранковић је умео да топло религиозно осећање оживи до искрене егзалтације, да *(верујући)* не остави нигде религиозне сумње, и да не дà ни једне речи своје уметнуте, маргиналне критике и пропаганде у јадној слици манастирској. Најтоплија поетска осећања, најчедније сањарије, религиозни занос, идеализам, и — оштра опсервација, врло проста и тачна психологија, реализам, — истичу се у *Порушеним идеалима* у једној неусиљеној, спонтаној, уметничкој целини.

Неусиљена, природна целина, и врлина широког потпуног плана, врлине су Ранковићеве, у којима он још нема срећнијег ни равног можда такмаца ни у најдаровитијим и најпажљивијим приповедачима нашим у роману, и оне не оскудевају ни овако једном грозничавом раду. Ранковић је сигуран у склопу, у развоју романа, у хармонији личности, описа и епизода. Радња тече лако, право, незадржано крају, у коме је врло природног, истинског, и који је нарочито у *Порушеним идеалима* импресивно реалистичан.

Али су у *Порушеним идеалима* потези са самртничке постеље романсијера који је хтео и имао још да каже, и осећао последњи пут перо у рукама, и детаљна обрада и стил нису врлине Ранковићева посмрчета.

Нејасне тежње сањива сељачета, Свето Писмо, Београд, школа, *оно*..., први дани у манастиру: испидано кинематографско сликање свих тих момената, с недовршеном и оскудно изражeном психолошком анализом, добили су где где чудан, мистичан карактер. На много места се јасно осећа колико то није слабост писичева колико јурење, задихано, очајно јурење. Епизоде које су у вези и од значаја у роману, нехармонијским простором трче у

развученим дигресијама (нуђење калуђерства Велимиру, убиство Максимово). Неизрађени, безлични типови (осем Леонтија и Саве, од калуђера једини је Василијан нешто експресивнији), непрекидани описи, с баченим, неповезаним појединостима; дијалози од прве руке, празни с наговештеним, али неразвијеним психолошким потезима; изражавање безбојно, без акцента; реченице круте, новинарске, незаобљене, често необично наивне:[1] једном речју, недовршено, неизрађено, недописано.

*

Али има нешто у *Порушеним идеалима* што је симпатичније од најлепших страна романсијерових, то је Светолик Ранковић.

Ако је мало људи са једнако осетљивим моралним теразијама, мање је још писаца, нарочито поета, који у својим делима, у својим симпатијама и антипатијама, у своме суду, у својој философији, — могу да оставе утисак једног одлучног и одмерног, сређеног и поузданог моралног мерила и једног искреног уверења. Светолик Ранковић је из оног малог броја симпатичних људи и писаца, који су се умели показати мислени без фразе и парадокса, сређени без страха да ће испасти свакидањи и банални, интересантни без необичног и *над*-човечанске каботинаже, и, напредни и проникнути широким, философским моралним уверењем без декламације, без лицимере, без доктринарске сујете и скучености. Јер су та философија и уверење били његови и искрени, и он је њима живео, колико се то може на овом *утреном путу*.... до последњих тренутака својих.

У часовима кад најхрабрији изгубе главу, или су најплеменитији који се брину за *своје*, Светолик Ранковић,

[1] Као: „Никола је био необично бистар, од оних старих великошколаца, који сваку занимљиву појаву дубоко анализу...“ и т. д. (стр 39) или: „У том осмеху написана је бездна грешне пожуде, шеретлука и нечега што највише личи на лубатни занос, а није то. Сликарева четкица могла би то најболе представити (стр. 117), и др.

сиромашан гимназијски професор, дописује последње главе своме роману... Као безбрижни понац у излизаној буржоаској баснп, писац *Горког Цара* и *Сеоске Учитељице*, са вајкадањом сетом али без самртничке горчине, опрашта се певајући... елегију *Порушених идеала*...

Он их је имао.

Милан Грол.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Фромон и Рислер (Fromont Jeune et Risler Aîné). Роман из париског живота: написао Алфонз Доде: превео Мита Ђорић. Ово је дело наградила Француска Академија. Издање књижаре Д. М. Ђорића — Београд. 1901. Цена 3.60 дин.

У новој књижевности француској нема ваљада симпатичнијег писца од А. Додеа. Његово вам причање изазива сузе, било од смеха било од сажаљења. Његове приче, у којима је можда највећи, праве су идиле, красне минијатуре његовог сунчаног Југа. Његови су романи писани реалистично, али би оне грубости којом се одликује Зола. Основне црте Додеове јесу иронија и сажаљење. Те две црте налазимо у свима његовим делима, час једну јачу, час другу. Врхунац ироније постигнут је у његовим чувеним делима о *Тартарену из Тараскона*, том модерном јужњачком Дону Кихоту, а сажељење, готово сентиментално, најјаче је изражено у историји *Жака*, тог сирочета код живих родитеља.

Међу савременим француским романсијерима, нијеедан се није одликовао јачом моћи посматрања од Додеа. Све његове личности, све ситуације, то су трепутне фотографије из живота. Утисци су код њега силни и многобројни. Отуд и долази онај његов збијени, телеграфски стил, пун слика и фигура, који лети, да би стигао

да изрази све те пишчеве утиске. Отуда долази и то, да у већини његових романа нема чврста јединства у радњи, већ су то више слике, у којима често наилазимо и на лица, која су се случајно ту десила, кад је писац „фотографисао.“

Фромон и Рислер први је његов роман, и у њему се већ јасно виде све ове његове особине. То је слика из париског грађанског радног живота, историја једног несрећног брака. Виљем Рислер, наиван, тежак и вредан Швајцарац, постао је, од обичног радника, ортаком у великој фабрици и оженио се малом Сидонијом Шебовом, Парискињом празном и taштом, којој је једини циљ у животу уживање. Док Рислер ради као роб, не мислећи ни на шта друго до да угове својима, дотле га она вара с његовим ортаком, Ђорђем Фромоном, једним празновом. Њен раскошни и раскалашни живот доводи фабрику до пропасти, од које је спасава пожртовање доброга и вреднога Рислера, који најзад животом својим откупљује своју осрамоћену част.

У ову драму умешани су, мање или више, Ђорђева жена Клара, млађи брат Рислеров Франц, пометени глумац Делобел, са својом женом и својом кћери Дезиром, најсимпатичнијом личношћу у роману, господин Шеби и његова жена, родитељи Сидонијини, Гардиноа, бездушни ћифта, Сигемунд Планус, земљак и копија Рислерова.

Готово би се могло рећи, да је роман писан с очигледном моралном тенденцијом. На једној страни имате поштење и рад, Рислера, госпођу Делобелову и њену кћер Клару, жену Ђорђа Фромона, а на другој таштину и жеђ за уживањем, Сидонију, Ђорђа Фромона, Делобела.

Предмет *Фромона и Рислера* смишљао је писац најпре за драму, па га је обрадио у роману, из кога је тек доцније створио позоришни комад. (Тај је комад унет и у репертоар нашег Народног Позоришта). Отуда у роману имамо много сцена од великог драмског ефекта.

Оне две основне црте Доделове, иронија и сажаљење, јасно се виде, рекао сам, и у *Фромону и Рислеру*.

Погледајте ову слику. Она представља Делобела, пометеног и пропалог глумца, који беше наумио да узајми од Рислера новаца, да би купио неко позориште, у коме би се најзад свету приказао његов незапажени таленат. Рислер му не хтеде дати тражени новац, и Делобел се очајан враћа кући.

„Чим је ушао, стаде и баци мрачан поглед прво по соби, па онда на сто, који беше претрпан радовима, па на вечеру, што беше за њега спремљена, па онда на оба драга престрављена лица, која са зебњом гледаху у њега. Један добар минут глумац не преговори ни речи, а познато је како безкрајно дуг изгледа на позорници један минут ћутања. Затим коракну три корака напред, паде на столицу крај стола и цикну:

— Ха, ја сам проклет!

У исто време лупи песницом о сто тако силно, да се штипце и исекти разлетеше по свој соби. Његова жена скочи ужаснута и приђе му плашљиво, а Дезира, обузета нервозним страхом, од којега јој се лице чисто искриви, подиже се у пола са столице.

Саломљен, малаксао, са опуштеним рукама и главом обореном на груди, скљокан у столици, говорио је глумац сам са собом. Говорио је некакав непрекидани, исецкан, уздасима и драматским јецањем проткан монолог, пун напада и клетава против грозне и себичне ћифтарије, тог чудовишта што ждере уметничко месо и крв.

Затим пређе на своју уметничку каријеру, помену и своју некадашњу славу, златан венац алансонских претплатника, своју женидбу са овом „светом женом", показујући при том на оно јадно створење, што стојаше дрхћући и сва у сузама окупана покрај њега, климајући при свакој његовој речи главом као какав старац.

И заиста, ко није познавао славног Делобела, могао би после овог дугачког монолога да исприча цео његов живот, са свима појединостима. Он се сећао свог доласка у Париз, своје немаштине и оскудице.... На жалост, не беше он тај који је трпео оскудицу. Ваљало је само упоредити његово обло, румено лице с бледим испијеним линима обеју женскиња. Али глумац није узимао то баш на длаку тачно и продужи и даље да се заноси својим декламаторским фразама.

— О! повика он, после тако дуге борбе.... Десет, петнаест година борим се уз помоћ ових верних бића који ме хранише радом руку својих!

— Тата, тата, не говорите више.... молила је Дезира са склопљеним рукама.

— Да, да, који ме хранише... и ја се тога не стидим... јер ја примам такве жртве само за љубав свете уметности... Али сад је сувише. Ја сам увређен до дна душе. Одричем се.

— Ох, пријатељу мој, шта ти то говориш? повика мама Делобелка, загрливши свога супруга.

— Не, не, остави ме... Моја је снага исцрпена. У мени је убијен уметник. Свршено је..... Одричем се позорнице!

И да сте само видели како га обе женске загрлише, како га молише и преклињаше да се и даље бори, и како му доказиваше да нема права да се одрече позорнице, морали бисте се заплакати. Али Делобел не попусти.

Напослетку омекша и обећа да ће се борити још неко време, њима за љубав. Али, да га на то приволе, морале су употребити силне и дуготрајне молбе.

Четврт часа доцније, изгладнео од дугачког монолога, седео је тај велики муж украј стола и слатко вечерао. Од свега што се десило осећао је само мали умор, као глумац после одигране дугачке и страсне улоге.“

Да речем коју о преводу.

Гледајући на неке појединости, роман је преведен с немачког, па ипак морам рећи, да ме је изненадила његова верност оригиналу. И ако је врло тежак посао преводити таквог стилисту као што је Доде, овде је ипак све преведено, и то верно. По себи се разуме, да је српска реченица много дужа, развијенија, тромија, блећа од Додеове.

Неколико ситница није преводилац разумео. Тако на страни 10 Гардиноа вели: „Ха, ха, знамо ми већ тај девојачки манастир! То је, како у нас веле, манастир Св. Јосифа, четири стопе под постељом.“ Четири стопе под постељом не значи ништа. У оригиналу стоји quatre sabots, а то значи четири дрвене ципеле. Алузија је врло јасна. La nommée Delobelle преведено је са „тако звана Делобелова“, што би значило да је то име надимак, међутим la nommée

значи просто именована. M-me Delobelle преведено је М. Делобел, место г-ђа Делобел.

Језик у преводу у главном је добар. Овде онде, истина, нађе се по неки погрешан облик или погрешан склоп реченице („*То није он који је....*"). Изнећу овде неколике погрешке, које су ми особито пале у очи. На страни 6 пише: *...све по двоје и двоје.* Треба рећи: *по двоје* или *двоје и двоје.* На страни 14 имате ову погрешну и непријатну конструкцију: *...држећи у једној руци шешир а другу у џепу.* И ако преводилац није пуристички *лењиваца*, ви налазите *вођао* (вадао, шетао); или ове неестетичне речи: *вула се, оцвољила се, раскошношћу* (*раскош је довољно*), *пошачима* (носачима), *братњево* (од брат има братски или братов).

Превод је најпре објављен у подлиску *Трговачког Гласника*, коме тај избор чини велику част, па је отуда прештампан у лепу и укусну књигу, коју имам пред собом. Преводилац је задужио преводну књижевност лепом прииновом, на чему ће му захвалити сва публика, која књигу прочита.

Тј. Старчевић.

БЕЛЕШКЕ.

Читуља:

= После Вердиа дошао је ред и на последњег јунака из доба талијанског уједињења: 11 августа умро је у Напољу *Франческо Криспи*, велики родољуб талијански, који је унесрећио своју земљу, и државник, енергичан, али без скрупула и карактера, који је у младости ковао завере, правио бомбе, и декламовао против тирана, а који је на влади немилостиво гонио оне што су шли његовим примером.

И заиста, кад се стишају страсти које је распалио његов ратоборани и буран живот, суд ће о њему бити различан према томе, тиче ли се Криспиа револуционара, или Криспиа министра уједињене Италије. И колико први

Криспи који је радио на уједињењу Италије, заслужује симпатије, толико други који ју је изнурио и осрамотио, заслужује строгости у оцени. Али што су оба Криспија имали заједничко то је исти темперамент — темперамент једнога condottiere. Само, први је тај темперамент посветио борби за уједињење, док се код другога он трошио у политичким авантурама и разбојништвима, која су донела зла једино његовој рођеној отаџбини.

Први Криспи борио се, као новинар и војник, за две ствари које је држао за подједнако свете: за јединство Италије и за Републику. Прогнан због својих унитарних и републиканских идеја, кад се вратио у отаџбину, стао је радити с истим одушевљењем на уједињењу, али је изневерио своје републиканске идеје: напустио је Мацинија и приближио се савојској монархији.

Поборници слободе пребацише му то као издајство, у толико пре што у ово време није изгледало могућно помирити демократију и либералну монархију. Али можда је неправедно рећи да је он то чинио из личне амбиције; ње је он истина имао, али доцније, јер довета, изгледала је химера јурити у исти мах за Републиком и уједињењем, док је било природно базирати уједињење на савојској монархији. Било како било, он је, и ако је даље остао на левици, постао веран помагач Савојске Куће у њеном раду на уједињењу.

Првих десет година уједињења, није било потребе ни за његовом мишицом ни за његовим пером; штофа пак државничкога још није био показао. Али он није дуго остао у сенци: председник Скупштине 1876, министар 1877, први министар 1887, после смрти Депретиса: иза делимичних пораза коначан пад 1896, после Адуе, то су биле етапе његовог пењања и падања.

Пошто је прошло херојско доба у коме се кроз бенгалску ватру гледало на људе, дневна политика показала их је у новој, обичној светлости. Криспи на влади био је без такта и практичног смисла, а кад је водио опозицију, он ју је водио махнито, кавгаџијски.

У парламентарној анархији која је наступила због напуштања принципа и распадања партија, Криспи је нашао своје време. Енергију и кураж коју је раније посвећивао великим стварима, злоупотребио је тада, да се по што по то одржи на влади или, боље рећи, на власти. Под њим су се јавила два врло озбиљна симптома мо-

ралног и политичкога опадања Италије, изборна корупција и панамизам.

Најзад, он који је, без велике оригиналности у мислима, само настављао оно што су други почели, с тврдоглавошћу и неувићавношћу која је Италију довела до рушевина, он је и тројном савезу, у који је Депретис увео Италију, дао онај агресивни карактер који није лежао у природи његовој.

У својим последњим данима он је могао видети економске и финансијске последице своје спољне политике и констатовати из даљине, колико је његов рад, због којега је он био толико горд, био јалов и шкодљив. Он је умро и без онога задовољства које имају и најнесрећнији политичари, на име да може рећи да му је бар част очувана. Јер као год што му је пораз код Адуе упропастио политичку репутацију, тако су му скандали с римском банком окаљали име поштенога човека.

(Bruno.)

Књижевност:

— Под речитим насловом *Речи једнога слободног човека*, париски издавач Сток издао је француски превод више омањих ствари Толстојевих. Од значаја су „Речи о Богу,“ „Хришћанска доктрина,“ лепа легенда о „Раднику Емељану,“ неиздани и од велике књижевне вредности одломци из „Васкрсења,“ још непубликовани документи о садашњем искључењу Толстоја из цркве. Као све оно што излази из пера великога апостола из Јасне Пољане, тако су и ове нове његове речи нашле одзива у оном делу француске публике која има више схватања живота и која води рачуна о своме унутрашњем животу. [С.]

— Немачки часопис Die neue Zeit, који излази у Штутгарту, под уредништвом познатог социолога Карла Кауцког, донео је у своме 43. броју интересантну студију Г. Милорада Поповића Die sozialpolitische Lage in Serbien. Писац је један од млађих наших људи, који је до сада са успехом радио на више француских часописа и листова, као le Devenir social, le Monde économique, le Mouvement socialiste, la Lanterne, la Voix du Peuple. Предмет ове његове најновије студије јесте политичко-економно стање у Србији, нова политичка груписања и садашњи економски положај наше земље. Г. Поповић обраћа нарочиту пажњу и критички процењује један ва-

жан и симптоматичан покрет који није довољно и колико заслужује проучен: она силна уконна и свадбена друштва која су тако јако уздрмала наш и онако слаб економски строј. Сваки читалац неће се моћи сложити са идејама и закључцима пишчевим, али му се не може одрећи добро познавање предмета, обавештеност у општим економно-политичким питањем, критички дух и поуздана мисао.

(С.)

Нове књиге:

= *Структура и подела планина Балканскога Полуострва.* Приступна академијска беседа др. Ј. Цвијића. (Из Гласа Српске Краљевске Академије LXIII). Државна Штампарија Краљевине Србије. 1901. 8°, стр. 71.

= *Општина.* Трећа књига, други део: Општинске финансије — општинске трошарине. Од Аце Миловановића. Београд. Милош Велики — Штампарија Бојовића и Мићића. 1901. 8°, стр. 179.

= *Српско подворје у Москви.* Од Јеромонаха Платона, студента московск. духовне академије. Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије. 1901. 8°, стр. 69.

= *Годишњи извештај краљевско-српске београдске Богословије за школску 1900 и 1901 год.* Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије. 1901. 8°, стр. 15.

= *Зборник црквених богослужбених пјесама, псалама и молитава; извод од типика и црквенословенски рјечник за православне српске цркве и школе.* На свјет издали протојереј Јован Живковић, професор у богословији, и Јован Живковић, професор у гимназији. У Срем. Карловцима. Српска манастирска Штампарија, 1901. В. 8°, стр. 671.

= *Стари словенски погреб.* Од др. Симе Тројановића. Одштампано из Српског Књижевног Гласника. Београд. Штампарија Д. Димитријевића. 1901. 8°, стр. 25.

= *Истина о научној педагогији.* Одговор г. Сретену Хаџићу од д-ра Стев. М. Окановића (Оштампано из „Учитеља"). 1901. Београд. Штампарија Павловића и Стојановића 8°, стр. 19.

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник, Богдан Поповић.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига III, број 5. — 1 септембар, 1901.

ИЛИЈИНА НЕВОЉА.

— Цртица —

Илија Тртак или, како је у порезну књижицу уписан, Илија Госпавић састао се с кумпијом Петром и кумом Гаврилом. Он сам вели, да му је преко главе прејурило шездесет година, што му обијелише косу, избише зубе и избраздаше лице. По занимању био је кириџија. Имао је два коња, и друго није радио, него преговио трговачку робу из мјеста у мјесто. Тим је исхрањивао себе, коње, троје слинаве дјеце и блиједу жену. И баш због тога, што је кириџија, састао се с кумпијом Петром и кумом Гаврилом. Чуо он од некаква пријатеља, — а казали му и други, — да ће и кроз њихов крај проћи жељезница. А казали му како и жељезница тјера кириџијски занат. И Илију то забринуло. Од како је почео кириџовати, још никада није имао озбиљних конкурената. Био и Спасоје Симатов, и Стојан Јовин, и Никола Гојков, али сви нијесу могли с њиме, јер су слабији од њега. А сад ето гвозденога конкурента!... Стога је Илија хтео да запита и наметније људе: може ли то бити истина? А наметнији је од њега нарочито кум Гаврило, који је водио депутацију пред владику и који једини у селу зна, да владици не ваља казати само „господине“ него треба додати и „велеможни“.

— Ама знате ли ви, хоће ли то бити? — пита их Илија и гледа их чисто молећим погледом, само да му одговоре „неће“.

Али кум Гаврило, да изгледа што важнији, најприје поправи опуту на опанку, па слегну раменима.

— Што људи говоре јали је било, јали ће бит', — одговори.

Илија тужно обори главу.

— А кажу, да она може понијети колико стотину коња. — проговори.

— И то може бит'...

— А кажу, трчи к'о ђаво, па је ни наш Стојан не би могао стигнут'....

— И то може...

Кум Гаврило као да није желио о томе и даље претресати. А Илији само то у памети. Жељезница му јури кроз мозак. И он диже главу према Петру, молећи га, да бар он коју проговори.

— Ама ја сам чуо, ако не лаже свијет, — поче Петар, — да је не вуку ни коњи ни волови, нег' иђе сама... А то, бели, не може, вањ ако је ђаволи гурају....

— Ђаволи, — потврди и Илија, не знајући шта друго да каже.

Петар поглади брк, па настави:

— А ђаволи све могу... Мени је покојни ђед причао, да могу млин окретати. А кад млин окрећу, могу и жељезницу гонити...

Илија уздахну.

— А чија је? Ко јој је газда?

— Цар, одговори Петар.

— Па, брате, није цару невоља да кирџује. Ако је њему нестало пара, нашло би се људи, па би му зајмили.... Та неће он тако...

— Ех, није он, — упаде Петар, — него то испред њега други раде.

Илији и то чудновато. Не може човјек да разумије такве ствари. Заврти главом, отпухну кроз нос и прокомеша раменима.

— Зло, — рече, — зло, кад су и царски људи постали кирџије...

— Штета, — рече и Петар. — У нас су многи људи узимали лијепијех пара за кириџовање.

Илија скочи као да га неко иглом убоде.

— А ја сам живио од тога!... Живи-о-о, — отегну, — свак има и чим другим да се храни, а ја немам ничим... Ничим, ничим...

И увуче руке у џепове и стаде, чекајући шта ће на то Петар рећи. Кад не доби одговора, он се љутито окрете и пође кући.

— Нема, жено, пропадосмо ти! Оћераше нас у просјаке, — викну још са кућног прага, и тужно погледа по жени и ђеци.

Жена га не разумједе и само га тупо погледа. Дјеца га и не погледаше, осем што му једно хтједе некаква колица да свеже за ногу.

— Оћераше, богме, — понови Илија, пошто му жена не одговори. — Уорталили се царски људи с ђаволима и поћерали жељезницу... И од нас неће бити ништа... Виђећеш само кад ти стане овуда пролијећати... И она ће носити товаре, а ја да јадујем и гладујем и ником не казујем....

— Па шта ћемо? запита жена, која није разумјела ништа друго, него да ће гладовати.

— Шта ћемо?... Покупићемо ђецу, па ћемо цару. „Ти си нам посл'о жељезницу, ти нас и храни“!

Затим се мало замисли.

— И још знам како ћу!.... Ја ћу сутра у Мостар, па ћу молити, да ме се окане... Што ће жељезница?... Могу они и без тога... Њима свêдно, а мени вриједно... Казаћу да не ваља што је то ђавоља ствар, и све... све...

И читаву ноћ говорио је само о томе како ће ићи и како ће молити. Не да он, да му тако лако отму хљеб... Није он кукавица, па да их се боји... Срце се хоће за свашта, а он има срце Обилићево!

Друго јутро устаде рано, уми се, попи кахву и одмах осамари једнога коња. Крете у Мостар. При поласку прекрсти се. Замоли Бога, да му не би зец преко пута

прелетио, јер је баксуз, и читав би му пут био узалудан. Затим потјера коња у кас.

Путем застаде неколико пута. Чим би опазио каква познаника, заустави би и себе и њега.

— Је ли истина? — пита.

— За шта?

— За жељезницу.

— Истина је...

Илија одмахне руком и лети даље. Свак говори једнако те једнако, а он би волио да неко рекне, како то није истина и како су ту лаж само Швабе измислиле.... И сваки пут би љутито ударио коња... И коњ му крив, што ће жељезница проћи!

Пред вече стиже у Мостар. Одјаха у хану и распита: је ли истина за жељезницу?... Потврдише му и ту...

Он стаде и замисли се мало. Није знао коме ће поћи првоме. Не зна ни ко је старији чиновник, ни ко је млађи. Много их има, и ко би их све распознао!... Док му сретна мисао сину у глави: да оде владици. Владика ће свакако знати, а јак је, па може помоћи.

Пође тамо.

Владика је читао у некоме листићу чланке о кромпиру, кад га Илија нађе. Скиде капу, пољуби га у руку и скрштених рука стаде код врата.

— Шта ћеш? — запита владика и погледа га преко наочара.

Илија се скупи:

— Хоћу, велеможни господине, да ми помогнеш... Ти си јак, а теби је и Бог у помоћи, јер му знаш све молитве... Избави ме од невоље и од жељезнице...

Владика остави новине и намргоди се:

— Шта? Шта ћу ја?

— Ама ти си Божји човјек, а онамо су ђаволи. Очитај ти њима „очепаш“, па ће се сви разлетјети у гореке висине и мореке дубине.... Ако то не може, а ти говори, и нађи се са Швабама... Кажи им: „У Илије је, с опроштењем, жена и ђеца, па је греота да га убијете, кад

ви и тако можете живјети... Он је један сиромах, и не зна с ђаволима радит' к'о ви".

— Каквим ђаволима? — запита владика, не разумевајући га.

— Каквим? Рогатим! — љутну се Илија. — Швабе све раде с ђаволима.... Они и не посте, и једу жабе и 'сују: не пазе свеца ни нећеље; не славе крснога имена, нит' устају на славу Божју.... Стога се Бог и на нас naљутио!... Откако они дођоше, и град нас бије, и поплаве нас ископаше, и суша нас помори.... Казни и нас Бог.... Сад нам, ето, шаље и жељезницу на врат...

Владика отегну главом и настави читање.

— Ја ти не могу ништа... Хајде даље! — рече.

Илија, као водом опарен, покупи се. Нити рече ријечи, нити пољуби владику у руку. Изиђе. А у прсима му нешто тешко и притиска га...

— Иђем тражит' господу, — најпошље рече. — И њима ћу казати... Имаће зар срца...

И пође по Мостару, застајкујући, блепући. Гледа како свијет врви. И макар што је, као кириџија, толико пута гледао, ипак му се учини, да га више никада било није... Гурне и он некога, гурне и њега неко, али се не обзире... Он би само да види какве господе и да им се изјада.

Испуни му се жеља. Пред једном гостионицом опази их до двадесет. Засјели, па једу и пију, куцкају се чашама и вичу из свега грла. Илији се засја лице од радости. „Ха, помози Боже, сад ил' никад"! рече и упути им се...

— Добар вече, — дрекну јаче. И приближи се, да га свак добро види и чује.

Неки га погледаше, и зачудише му се. Један се маши руком у џеп, да му пружи милостињу.

— Хоћете ли ви гонит' жељезницу? — запита Илија.

Један се гласно насмија. Проговори нешто другвима и, смијући се, одговори:

— Хоћемо.

Илија скиде капу и поклони се до земље;

— А што, ако Бога знате? Није то за вас!... За вас је сједит' овђе и господоват', а моје је кириџоват'.... Каква је вама невоља да ми сметате у послу? Бог је вама дао памети, па можете и друго.... А ја не могу ништа....

Онај се опет засмија.

— Па шта би ти? — запита.

— Шта би? — зачуди се Илија. — Ја би да се оканите ђорава посла и да не кањате рука, кад су вам бијеле... Оставите ви, нек' буде к'о што је и било....

— А зар није лијепо сјести у жељезницу, па се возити?

Илија заврти главом:

— Није, не д'о Бог! Нема без коња посла... А ја сам поштен чојек... Никоме нисам укр'о ни колико је црно иза нокта, осим Николи Дангубићу двије јабуке рад ђеце... Па што ћете убијат' једнога поштена чојека, који вам није ништа учинио!..

— А ти нас тужи, — осмјехну се онај. — Хајде у Беч.

Илија обуче капу и искриви се.

— И тужићу, — рече. — Цару ћу ја вас!... Знам ја све шта ви радите.... Хоћете једноме сиромаху да отмете хљеб... Ви сте и сами ђаволи, чим с ђаволима имате посла!... Ја... ја ћу тужит' све до неба!

И Илија одмахну главом, пљуну поред себе и пође. За њим се захори грохотан смијех... Он пљуну још једном и похита у хан на поћиште. И зарече се још једном да неће друкчије, него право у Беч, па тужити цару.

У јутру, прије зоре, опет појаха коња. Пусти му дизгине, баш нека сам иде. Знаће он већ гдје је Беч. И коњ оборио главу, успорио ход, па као да нешто мисли, а на њему Илија и озбиљски мисли. Хоће човјек кад сједне с царем да наметно коју проговори, па почео смишљати унапријед.

— Ако ме цар запита колико имам ђеце, казаћу му петнаесторо, неће ли га срце више заболети. А ако за-

пита колико имам коња, рећи ћу да имам два и да ни један није мој. Рећу му, да ни кућа није моја... А већ жељезницу изгрдићу више него икад... Кад сам се мучио до цара, пред њим ћу се бёли изговорити, макар ми и главу откин'о...

Јахао је по дана. Сунце му припекло за врат, па га пече као жеравица. Мухе га освојиле, па му се врзу око носа и око очију. А прашина се диже и хвата му се по одијелу и знојаву лицу. Гледа у тесту, па му се све чини да нешто тамно игра по њој, а некакве црне лоптице као да лете и промичу испред њега...

Сврну с тесте и сједе у хлад.

— Отпочинућу, па макар касније стиг'о у Беч, — рече.

Испод њега се жути трава, а више ње пролијећу некакве бубице прозрачнијех крила, па му се вију изнад главе...

Најпошље се указа тестом и људека душа. Био то такођер сељак. Масну ресицу набио до ушију, у самим гаћама и кошуљи, босоног, разјапио уста и стење. Он се зачуди Илији као и Илија њему. Застаде. И обојица се неко вријеме гледаху тупим, безначајним погледом.

— Докле ти, буразеру? — запита сељак Илију.

— Ја на пут... А ти?

— Ја на радњу... Гради се пут за жељезнице, па иђем да што зарадим...

Илија зину.

— А зар су почели?

Онај уздахну и преврте очима гледајући према небу.

— Почели, буразеру... Убили нас! — рече. — Убили и мене са осморо ђеце... Живио сам од кириџилука, па сад све оде... Сад радим, аргатујем да стечем пару...

Илија исколачи очи и зину још више.

— А нисі тужио? — запита.

Онај се тужно осмјехну.

— Коме ћу? — запита. — Бог високо, а до цара има сто конака и сто царева...

Илија се почеша иза уха:

— Неће бити баш толико?

— Толико је.

Илија узви раменима:

— А велиш, и ти си живио од кириџилука?

— Живио, богме.

— И сад фу̑ћ, а?

— Фу̑ћ...

Илија скочи:

— Е, фала Богу, кад нијесам сам!... Ама ћу ја и одсад кириџовати, макар гонио празне коње!... Макар ми сви умрли у кући... Волим и ја умријети, него к'о ти копат' пут ђаволскоме послу...

Па прихвати коња и скочи му на леђа. И касом га потјера натраг...

Свет. Ћоровић.

ЕВГЕНИЈА ГРАНДЕ.

(11.)

Сутра дан, на окупу, у осам сахата, на доручку, фамилија је давала лепу слику праве интимности. Несрећа беше зближила госпођу Гранде, Евгенију и Шарла; и сама Нанона била им је наклоњена и не знајући. Све четворо били су као једна породица. Што се тиче старога винограђара, кад је задовољио своје тврдичење и био начисто да ће госнодичић ускоро отпутовати и да му он ништа друго неће морати платити до пут до Нанта, он на његово присуство у кући није ни обраћао пажње. Он остави слободу деци, како је назвао Шарла и Евгенију, да раде што им је воља, под надзором госпође Гранде, у којој је у осталом имао потпуно поверења у погледу јавнога и религиознога морала. Уређивање његових ливада и јаркова дуж пута, његови садови топола на Лоари и зимски радови по потесима и у Фроафону занимали су га искључиво. Још од тада поче за Евгенију

пролеће љубави. Од оне ноћи када је рођака дала свој новац рођаку, њено срце отишло је за новцем. Будући саучесници једне исте тајне, они су се погледали показујући једно другоме узајамно разумевање, које је дубље улазило у њихове осећаје и чинило те осећаје ближим, интимнијим, стављајући њих двоје, тако рећи, ван обичнога живота. Није ли сродство давало права на извесну љупкост у гласу, на извесну нежност у погледима? Зато је Евгенија и налазила задовољства у томе да ублажује тугу свога рођака у детињастој радости коју изазива љубав која се рађа. Зар нема неке грациозне сличности између почетака љубави и почетака живота? Не успављује ли се дете тихом песмом и благим погледима? Не казују ли му се вилинске приче које му позлаћују будућност? Не шири ли за њ нада непрестано своја зрачна крила. Не лије ли оно наизменце сузе радости и сузе бола? Не љути ли се ни за шта, због песка с којим покушава да направи себи трошну кућу, због цвећа на које је заборавило чим га је набрало? Не жуди ли да граби време, да напредује у животу? Љубав је наш други преображај. Детињство и љубав беху исто између Евгеније и Шарла: прва страст са свима својим детињаријама, у толико милијим њихову срцу што беху утонули у меланхолију. Отимљући се при своме рађању под црнином жалости, та је љубав у толико више била у складу с паланачком простотом ове куће у рушевинама. Говорећи по неколико речи са својом рођаком, крај бунара у овом немом дворишту; бавећи се у овој баштици, где су седели на клупи, обраслој маховином, до заласка сунчева, и говорили једно другоме о стварима без икаква значаја, или ћутали у тишини која је владала у простору између бедема и куће, — Шарл разумеде светињу љубави; јер љубав његове отмене госпође, његове драге Анете, упознала га беше само са узбуђењима бурним. Он је остављао у овом тренутку страст париску, кокетну, сујетну, сјајну, за љубав чисту и истиниту. Он је волео ову кућу, чији му се обичаји нису више чинили тако смешни. Он

је јутром рано излазио из своје собе, да би могао разговарати који тренутак с Евгенијом, пре него што Гранде дође да одвоји намирнице; и кад би старчеви кораци одјекнули на степеницама, он би побегао у башту. Мали преступ овог јутарњег састанка, који је био тајна и за саму матер Евгенијину и према коме се Нанона чинила невешта, давао је овој најневинијој љубави на свету милину забрањених задовољстава. А кад, по доручку, чича Гранде оде да обиђе своја добра и радове, Шарл је остајао између матере и кћери, осећајући непозната уживања у томе што им је придржавао плетиво, гледао их како раде и слушао како ћеретају. Простота овога готово манастирскога живота, који му је открио лепоте ових душа којима свет беше непознат, допаде му се. Он није веровао да у Француској може бити оваквога живота, и мислио је да га има само у Немачкој, па и то само по причању и у романима Августа Лафонтена. На скоро, Евгенија постаде за њ идеал Гетеове Маргарите, само без оне погрешке. Најзад, мало по мало, његови погледи, његове речи очараше сироту девојку, која се слатко предаде струји љубави; она прихвати своје блаженство, као што пливач хвата грану врбе да се извуче из реке и одмори на обали. Није ли туга блискога растанка мутила већ највеселије часове ових дана који су протицали? Сваког дана, по какав незнатан догађај подсећао их је на скори растанак. Тако, на три дана по одласку господина од Грасена, Гранде одведе Шарла у првостепени суд са свечаношћу какву паланчани придају оваквим стварима, да да изјаву којом се одриче наслеђа свога оца. Страховито одрицање! врста домаће апостазије. Он оде магистру Крушоу да му састави два пуномоћија, једно за господина од Грасена, друго за пријатеља кога је овластио да му распрода покретност. Затим је требало испунити формалности, потребне да се добије пасош за иностранство. Најзад, кад је стигло просто црно одело које беше поручио у Паризу, Шарл дозва једнога сомирског кројача и продаде му своју из-

лишну гардеробу. Овај поступак допаде се необично чича Грандеу.

— Ах! сад изгледате као човек који се спрема за пут преко мора и који хоће да се обогати, рече му он, кад га виде у капуту од грубе црне чохе. Тако, врло добро!

— Ја вас молим да верујете, господине, одговори му Шарл, да ћу умети схватити свој положај.

— Шта је то? рече чича, чије се очи засветлише, кад је угледао шаку злата које му Шарл показа.

— Господине, ја сам покупио сва своја дугмета, своје прстење, све своје излишности које могу имати какве вредности; али, како не познајем никога у Сомиру, хтео сам вас замолити јутрос да....

— Да вам то откупим? рече Гранде упадајући му у реч.

— Не, стриче, него да ми кажете каквог поштеног човека који...

— Дајте то овамо, синовче; идем горе да то оценим, и вратићу се да вам кажем тачно у пару колико вреди. Злато од адиђара, рече он разгледајући један дугачак ланац, осамнаест до деветнаест карата.

Гранде пружи своју широку руку и однесе гомилу злата.

— Драга рођако, рече Шарл, допустите ми да вам поклоним ова два дугмета, која ће вам моћи послужити да прикопчате траке на рукама. Тако ћете имати гривну која је сад веома у моди.

— Примам без устезања, драги рођаче, рече она, и погледа га у знак да га разуме.

— Драга стрино, вама поклањам овај напрстак моје матере; ја сам га брижљиво чувао у својој путничкој торби, рече Шарл пружајући леп златан напрстак госпођи Гранде, која је већ десет година желела такав напрстак.

— Ја немам речи да вам захвалим, синовче, рече стара мајка, у чијим се очима завртеше сузе. Свако јутро и вече, ја ћу својим молитвама додати за вас најтоплију,

молитву путника. Ако умрем, Евгенија ће вам сачувати ову драгоценост.

— Све ово, синовче, вреди девет стотина осамдесет и девет динара и седамдесет и пет пара, рече Гранде отварајући врата. Али, да бих вам уштедео труд да то продајете, ја ћу вам толико дати... у ливрама.

Реч *у ливрама* значи, у области Лоаре, да се талири од шест ливара имају примити у шест динара, без одбитка.

— Ја нисам смео да вам то предложим, одговори Шарл: али ми је било одвратно продавати своје драгоцености у вароши у којој ви станујете. Своје прљаво рубље треба прати у породици, говорио је Наполеон. Ја вам дакле захваљујем на вашој љубазности.

Гранде се почеша за уво и за тренутак владала је тишина.

— Драги стриче, настави Шарл, гледајући га с неспокојством, као да се бојао да не увреди његову осетљивост, моја рођака и моја стрина биле су тако добре да приме од мене по једну малу успомену; будите и ви тако добри и примите ову дугмад за рукаве, која мени нису више потребна; она ће вас подсећати на сиромаха младића који ће, далеко од вас, зацело мислити на оне који ће у будуће бити сва његова родбина.

— Синовче, синовче, не треба да дајеш то што имаш... Шта си ти, жено, добила? рече он окренувши се к њој грамжљиво. А! златан напрстак. — А ти, чедо? Гле, дијамантске копче. — Но, ја примам дугмад, синовче, настави он стискајући руку Шарлу. Али... ти ћеш ми допустити да... ти платим... пут, да... пут у Индију. Јест, ја хоћу да ти платим пут. Тим пре, видиш, што сам одређујући вредност твојим драгоценостима рачунао само злато: можда ће се добити шта и за израду. Дакле, као што рекох, даћу ти хиљаду и пет стотина динара... у ливрама, које ће ми Кришо дати на зајам: јер ја немам код куће ни паре, сем ако ми не донесе новац Пероте, који још није платио закупнину. Идем баш до њега.

Он узе шешир, навуче рукавице и изиђе.

— Дакле, баш идете? рече Евгенија погледавши га с тугом у коју се мешало дивљење.

— Морам, одговори он оборивши главу.

Од неколико дана, држање, понашање, речи Шарлове одаваху човека дубоко погружена, али који, осећајући да на њему леже огромне обавезе, црпе нову снагу у својој несрећи. Више није уздисао, беше постао човек. Зато Евгенија и није никад имала боље мишљење о карактеру свога рођака, но кад га је видела како силази у оделу од грубе црне чохе, које је лепо доликовало његовом побледелом лицу и његовом озбиљном држању. Тога дана обукоше црнину и госпођа Гранде и Евгенија, које су са Шарлом присуствовале у парохијској цркви помену за покој душе Виљема Грандеа.

О ручку Шарл доби из Париза неколико писама, и прочита их.

— Но, рођаче, јесте ли задовољни са својим стварима? рече Евгенија тихим гласом.

— Никад, кћери, не питај тако шта, примети Гранде. До врага! ја ти не казујем своје ствари, па што се онда плетеш у ствари свога рођака? Остави човека на миру.

— О! ја немам никаквих тајана, рече Шарл.

— Е, немаш! Ко хоће да тргује, тај, синовче, мора умети да ћути. О томе ћеш се уверити.

Кад су ово двоје заљубљених остали сами у башти, Шарл одведе Евгенију на стару клупу под орахом, где седоше, и рече јој:

— Писам се преварио у Алфонсу; понашао се не може боље бити. Свршио је моје ствари паметно и поштено. У Паризу не дугујем никоме ништа; намештај ми је добро продао, и пише ми да је, по савету једнога капетана који путује преко мора, три хиљаде динара, колико му је претекло, употребио на набавку разне европске робе, која се може у Индији по добру цену продати. Робу је отправио у Нант, где се налази једна лађа која се товари за Јаву. Кроз пет дана, Евгенија,

ми ћемо се морати растати, за навек можда, у најбољем случају за дуже време. Моја роба и десет хиљада динара које ми шаљу два моја пријатеља, то није Бог зна шта за почетак. Ја не могу помишљати на повратак за неколико година. Драга рођако, немојте стављати на теразије мој живот и ваш, ја могу умрети, можда ће вам се указати каква богата прилика....

— Ви ме волите?... рече она.

— Ох! да, волим вас, одговори он дубоким гласом који је показивао нету толику дубину у осећању.

— Ја ћу чекати, Шарле. Боже! мој је отац на прозору, рече она удаљујући свога рођака, који се приближивао да је пољуби.

Она побеже под свод, Шарл оде за њом: кад га спази, она се повуче до степеница и отвори двокрилна врата: затим, и не знајући добро куда иде, Евгенија се нађе у близини Нанонине собе, на најмрачнијем месту у ходнику; ту је Шарл, који је ишао за њом, узе за руку, привуче на своје срце, обухвати око струка и благо притиште. Евгенија се више није отимала: она прими и даде најневинији, најслађи, али и најискренији пољубац на свету.

— Драга Евгенија, рођак је нешто боље но брат, јер те може узети, рече јој Шарл.

— Дај Боже! узвикну Нанона, отворивши врата од свога ћумеза.

Заљубљени, поплашени, побегоше у дворницу, где Евгенија узе свој рад, а Шарл стаде читати Богородичине молитве из молитвеника госпође Гранде.

Гле! рече Нанона, сви се молимо Богу.

Чим је Шарл објавио свој полазак, Гранде се узмара, да се мисли да се много стара за њега: он се показа издашан у свему што није стајало иницта: узе на себе да му нађе човека за паковање ствари, и рече да тај човек хоће сувише скупо да наплати своје сандуке, стога хтеде по што по то да их сам направи, и употреби за њих старе даске; устао је зором да стружс.

удешава, мери, укуцава даске и прави врло лепе сандуке, у које је спаковао све ствари Шарлове; узе на себе да их спусти лађом низ Лоару, да их осигура, и да их у одређено време отправи у Нант.

После онога пољупца у ходнику, часови су за Евгенију пролазили ужасном брзином. По каткад јој је долазило да иде са својим рођаком. Онај који је познао најјачу од свих страсти, ону чије трајање свакога дана скраћују године, време, смртна болест, неке људске фаталности, тај ће разумети муке Евгенијине. Она је често плакала ходајући по башти, која је сад била за њу сувише тесна, као и двориште, и кућа, и варош: она се унапред бацала на пространу пучину мореку. Најзад дође и дан пред полазак. У јутру, у одсуству Грандеовом и Нанонином, драгоцени ковчежић у коме су се налазиле оне две слике би свечано остављен у орман, у једину фијоку која се могла закључати и у којој је лежала кеса сад празна. Остављање овога блага није прошло без многих пољубаца и суза. Кад је Евгенија метнула кључ у недра, она не имаде довољно храбрости да ускрати Шарлу да пољуби место на коме је кључ био.

— Ја ћу га вечито овде држати, драги Шарле.

— Онда ће и моје срце увек бити ту.

— Ах! Шарле, то није лепо, одговори она као карајући га.

— Зар се ми нисмо узели? одговори он; ја сам узео од тебе реч, узми и ти од мене.

— Твоја за навек! рече Евгенија.

— Твој за навек! прихвати Шарл.

Никакво обећање на овоме свету није било светије: чедност Евгенијина беше у тренутку увенчала љубав Шарлову. Сутрадан у јутру, доручак беше тужан. И самој Нанони, којој је било слободно да изрази своје осећаје, блистале су се сузе у очима, и ако јој Шарл беше поклонио златом везену хаљину и крст о ланцу.

— Спромах лепи господин, где ће да се навезе на море... Бог нека га чува!

У десет и по часова Грандеови се упутише да испрате Шарла до поштанских кола за Нант. Нанона беше пустила пса, забравила врата, и хтеде да понесе Шарлову путничку торбу. Сви трговци из старе улице бéху изишли на праг од својих дућана, да виде ову гомилицу којој се на тргу придружи магистар Кришо.

— Немој ти да плачеш, Евгенија! рече јој мати.

— Синовче, рече Гранде под капијом гостионице, пољубивши Шарла у оба образа, отпутујте сиромах, вратите се богат, част свога оца наћи ћете неокаљану. За то вам стојим добар ја, Гранде; јер ће онда само од вас зависити да...

— Ах! стриче, сад ми пут не пада тако тешко. Није ли то најлепши поклон који ми можете учинити?

Не схваћајући речи старога качара, коме не даде да доврши, Шарл проли на опаљено лице свога стрица сузе захвалности, док је Евгенија, што је могла јаче, стезала руку свога рођака и руку свога оца. Само се бележник смешио, дивећи се лукавству Грандеовом, јер он једини беше добро разумео старца. Троје Грандеових и Кришо, окружени неколиким личностима, осташе пред колима док се нису кренула; а кад су се изгубила на мосту и само чула у даљини:

— Срећан пут! рече виноградар.

На срећу, Кришо је био једини који је чуо овај узвик. Евгенија и њена мати бéху отишле на једно место на кеју, с кога су још могле видети кола, и махале су белим марамама, на шта је Шарл одговарао машући својом.

— Ах, мајко, како бих волела да за тренутак имам моћ Божју! рече Евгенија у тренутку кад више није видела Шарлову мараму.

Да не бисмо прекидали ток догађаја који су се десили у Грандеовој породици, потребно је да унапред бацимо један поглед на операције, које је чича Гранде вршио у Паризу, преко господина од Грасена. На месец дана по одласку банкареву Гранде је имао у рукама

записе од сто хиљада ливара дохотка, плаћен по осамдесет динара за сто. Податци, које је по његовој смрти дао списак његове заоставштине, нису никад ни најмање светлости бацили на начин, који му је његово неповерење дошапнуло да вредност записа размени за сам запис. Магистар Крушо мислио је да је Нанона, и без свога знања, била верно оруђе за пренос новаца. Некако у то време беше она отишла на пет дана, тобож да сврши неки посао у Фроафону, као да је Гранде био кадар оставити шта неурађено. Што се тиче послова куће Виљема Гранде, сва предвиђања качарева остварила су се.

У Француској Банци, као што је познато, могу се добити најтачнија обавештења о великим богаташима у Паризу и унутрашњости. Имена господина од Грасена и Феликса Грандеа из Сомира била су ту позната и уживала су оно поштовање које је указивано финансијским величинама, сопственицима огромних непокретних добара која нису задужена. Долазак сомирскога банкара, с налогом, како се говорило, да часно ликвидира кућу Грандеа из Париза, довољан је дакле био да сен покојникову сачува од срамоте стечаја. Уклањање печата извршено је у присуству поверилаца, и породични бележник узе прописно вршити попис заоставштине. У брзо после тога господин од Грасена искупи повериоце, који једногласно изабраше за ликвидаторе сомирскога банкара и Франсоа Келера, шефа једне богате куће, једнога од главних поверилаца, и дадоше им потребно овлашћење да спасу у исти мах и част породице и њихова потраживања. Кредит Грандеа из Сомира, нада коју је он улио у срца поверилаца преко господина од Грасена, олакшаше споразум; међу повериоцима не нађе се ни један који би се противио. Никоме није ни на ум падало да своје примање отписује, и сваки је у себи говорио:

— Гранде из Сомира платиће све.

Протече шест месеца. Парижани беху исплатили менице које су циркулисале и оставили их у своје портфеље. Први резултат који је качар хтео постићи. На

девет месеца после првога скупа, ликвидатори разделише свакоме повериоцу по четрдесет и седам од сто. Ова сума добивена је продајом хартија од вредности, покретности добара, у опште продајом целе имовине покојнога Виљема Грандеа, продајом потпуно савесном. Ова ликвидација извршена је с највећим поштењем. Повериоци са задовољством признадоше јединствену и неоспорну часност Грандеових. Кад су се ове хвале довољно распростреле, повериоци затражише остатак свога новца. Морали су једно заједничко писмо упутити Грандеу.

— Ту смо, рече некадањи качар бацивши писмо у ватру: стрпљења, драги моји.

Као одговор на предлоге који су у томе писму били изнети, Гранде из Сомира изнесе захтев, да се код каквога бележника депонују све исправе о потраживањима из заоставштине његовога брата, уз признанице о већ примљеним сумама, под изговором да се пречисте рачуни и тачно утврди стање заоставштине. Због овог депоновања искрснуше безбројне тешкоће. Поверилац је обично некако настран. Данас готов на споразум, сутра неће ништа да чује; касније је опет необично добра срца. Данас му је жена расположена, најмлађе дете добило зубе, у кући све је добро, и он неће да изгуби ни паре; сутра пада киша, не може да изиђе из куће, меланхоличан је, и он пристаје на све предлоге који једну ствар могу окончати; преко сутра иште јемство; а на крају месеца, џелат један! хоће да вас уништи. Поверилац личи на онога врапца у слободи, на чији реп говоре деци да метну зрно соли; али поверилац употребљава ову слику за своје потраживање које не може да наплати. Гранде је посматрао био атмосферске промене поверилаца, и повериоци његовога брата повиноваше се свима његовим рачунима. Неки се naљутише и изјавише да неће да чују за депоновање.

— Добро је! све иде како ваља, говорио је Гранде и задовољно трљао руке, читајући писма која му је по овој ствари писао господин од Грасена.

Неколико њих пак пристаде на депоновање једино под погодбом да им се признаду права, да се не морају ни једнога одрећи, задржавајући шта више право тражења стечаја. Настаде нова преписка, после које Гранде из Сомира пристаде на све тражене погодбе. Благодарећи овој концесији, човечни повериоци склонише повериоце немилосрдне. Депоновање би извршено, истина не без неких жалаба.

— Тај старац, говорили су господину од Грасена, вуче за нос и вас и нас.

Двадесет и три месеца после смрти Виљема Грандеа, многи трговци, занети живом париском трговином, беху заборавили на своја потраживања од Грандеа, а кад би их се сетили, рекли би:

— Ја почињем веровати да су оних четрдесет и седам за сто све што ћу добити.

Качар беше рачунао на моћ времена, које је, говораше, најбољи помагач. На крају треће године, господин од Грасена извести писмом Грандеа, да је приволео повериоце, да за десет за сто уступе своја примања у суми од два милиона и четири стотине хиљада, колико је кућа Грандеова још дуговала. Гранде одговори, да су бележник и банкар, чија су страшна банкротства проузроковала смрт његовога брата, живи, да се њихово стање можда поправило, и да их треба тужити суду, како би се од њих што ишчупало и свела сума дефицита. На крају четврте године дефицит је тачно утврђен и износио је милион и две стотине хиљада динара. Опет отпочеше преговори, који су трајали шест месеца, између ликвидатора и поверилаца, и између Грандеа и ликвидатора. Најзад, скољен са свих страна да плати, Гранде из Сомира одговори ликвидаторима, око деветога месеца те године: да му је синовац, који се обогатио у Индији, писао, како намерава исплатити потпуно дугове свога оца; да он не може узети на себе исплату без његовог знања и одобрења, и да очекује одговор.

Око половине пете године, повериоци су били још заваравани речју *потпуно*, коју је овај дивни качар с времена на време понављао, смејући се у себи и никад не изговарајући реч: *Ти Парижани!* без лукавог осмеха и псовке.

Али је повериоце очекивао удес нечувен у аналима трговине. Они ће се наћи у положају, у коме их је Гранде одржавао у тренутку, када ће их догађаји ове приче приморати да се јаве.

Када се рента попе на сто и петнаест, чича Гранде продаде своју, повуче из Париза од прилике два милиона и четири стотине хиљада динара у злату, и овај новац оде у бурад, у којима је било шест стотина хиљада динара интереса на интерес, зарађених на записима.

Господин од Грасена остао је и даље у Паризу. Ево зашто: пре свега, би наименован за посланика; а после, он, отац породице, коме је био непријатан досадни живот сомирски, беше се заљубио у Флорину, једну од најлепших глумица из госпођиног Позоришта, и тако је некадашњи подофицир узео превагу над банкаром. Излишно је говорити о његовом владању: оно се сматрало у Сомиру као крајње неморално. Његова је жена била врло срећна, што им је имовина била подвојена, и што је била довољно умешна да управља сомирском радњом, која је наставила рад под њеним именом, да би накнадила велике губитке, нанете јој лудоријама господина од Грасена. Кришотовци су тако рђаво представљали неуредно стање ове полулудовице, да је удала своју кћер врло рђаво и морала се одрећи женидбе свога сина са Евгенијом Гранде. Адолф оде у Париз своме оцу, и тамо се, веле, сасвим поквари. Кришовљеви су ликовали.

Ваш муж не зна шта ради, говорио је Гранде госпођи од Грасена, давајући јој на зајам извесну суму, на залогу. Ја вас веома жалим, ви сте добра женица.

Ах! господине, одговори јадна жена, ко би могао и помислити да је онога дана када је од вас отпутовао у Париз отишао у своју пропаст?

— Бог ми је сведок, госпођо, да сам до последњега часа све чинио да га задржим да не иде. Господин је председник хтео по што по то да га замени; али сад знамо зашто је господин од Грасена толико био навалио да иде.

И тако Гранде није био ни за шта обвезан банкару.

(Наставиће се.)

Х. де Балзак.

(С француског превео Д. Л. Ђокић.)

БИВШИ ЉУДИ.

— Црте. —

(3.)

Некако је необично било слушати и гледати да тако размишљају ови људи, истерани из живота, подерани, уништављени у ракији и блату, и прожети злоћом и иронијом.

За капетана су овакви разговори били прави празник. Он је говорио више но сви, и то му је давало право да сматра себе за бољег од свију. Човек, ма како ниско пао — никад неће укратити себи задовољство да се осети силнијим, паметнијим, па чак и ситијим од својега ближњега. Аристид Кувалда злоупотребљавао је то задовољство, али се њиме није пресићавао, на велику жалост Оглотка, Кубара и других „бивших људи“, које су мало интересовала таква питања.

Али зато политика је била општа миљеница. Разговор о потреби освојења Индије или о обуздању Енглеске могао се отегнути бестрага. С не мање се страсности говорило о мерама радикалног истребљења Јевреја с лица земљина; но како се Оглодак у овом питању истицао мимо друге, измишљањем ужасних пројеката, то је капетан, желећи да свуда буде први, избегавао разговор о томе. Радо су, много и ружно, говорили о женама, које је увек бранио учитељ, и љутио се, ако би се говорило сувише масно. Пред њим су уступали, јер су га сви сматрали као

човека способна, а сем тога суботом су од њега узајмали новац зарађен у току недеље.

Он је у опште уживао многе привилегије, — њега на пр. нису тукли у оним честим случајевима, када се разговор завршивао општим шамарисањем. Њему је било допуштено да у ноћиште доводи женске, док други нико тога права није имао, јер је капетан све опомињао:

— Женскадија да се не доводи... Женскадија, трговци и филозофи — то су три узрока моје несреће. Пребићу онога ко доведе жентурину... пребићу и жентурину... А за филозофију главу ћу откинути...

Он је могао откинути главу — јер је, не обзирући се на његове године, био страшно снажан. Сем тога увек му је, кад се тукао, помагао Мартјанов. Мрачан и ћутљив као надгробни споменик, он је, за време опште туче, стојао с Кувалдом леђа у леђа, и тада су њих двојица представљали машину, која све руши и којој се ништа не може. Кад се капетан тукао с ким на само, Коњец би दограбио његовог противника и оборио га на земљу.

Једанпут пијани Симцов ни за што ухвати учитеља за кике и ишчупа му прамен косе. Кувалда ударом песнице у прси баци га у несвест за једно по сата, а затим, кад је овај несрећник дошао к себи, он га нагна да поједе ишчупану косу. И овај је то учинио, бојећи се да не буде испребијан.

Сем у читању новина, разговору и тучи налазили су забаву још у игрању карата. Играли су без Мартјанова, јер он није могао играти поштено, што је и сам искрено признао, пошто је неколико пута на делу ухваћен.

— Ја не могу да не смакнем.... Тако сам навикао.

— То се дешава — потврђује ђакон Тарас. — Ја сам био навикао да своју жену недељом после службе тучем, — па кад је она умрла, таква ме је туга недељом обузимала, да просто ни казати не умем. Прође једна недеља — видим рђаво! Другу — отрпех. Треће — куварицу своју ошамарих једанпут... Наљути се... тужиће, вели, мировном судији. Замислите моје стање! Четврте

недеље ја је истукох као своју жену! Затим јој платим десет рубаља, и после сам је редовно тукао, док се нисам по други пут оженио.

— Ђаконе, ти лажеш! Откуд си се и како могао женити по други пут? — упаде Оглодак.

— А? Ја онако... она ми је кућу надгледала.

— Јесте ли деце имали? — пита учитељ.

— Пет комада... Једно се утопило... најстарије... добро је дете било! Двоје је умрло од дифтерије... Једна се кћер удала за некаквог студента, и с њим отишла у Сибир, а друга је хтела да учи и умрла у Петрограду... од јехтике, кажу... Да... пет их је било... ја како! Ми смо, попови, плодна раса...

После овога он поче објашњавати откуд је та плодност, изазивајући омирски смех у слушалаца. Кад су се већ уморили од смеха, Алексије Максимовић Симцов сети се да је и он имао кћер.

— Лида јој је било име... Па што је била дебела!..

То је мора бити све чега се још сећао, јер погледа у около, осмехну се као кривац и ућута.

О својој прошлости ови су људи један другом мало казивали: ретко су је кад спомињали, па и то свакад у главним потезима, и више мање шаљивим тоном. Па, да видите, такав однос спрам прошлости може бити и паметан, — јер већини људи сећање на прошлост слаби енергију у садашњости и поткопава наду у будућност.

У кишне и магловите дане, а тако исто и у хладне дане дубоке јесени, сви су се ови „бивши људи“ искупљали у крчми Вавилова. Тамо су их знали, помало их се прибојаволи као лопова и убојица, помало презирали, као страшне пијанице, но ипак поштовали и слушали, сматрајући их за паметне људе. Крчма Вавилова, то је била касина за Улазну Улицу, а „бивши људи“ — интелигенција те касине.

Сваке суботе у вече и сваке недеље од јутра до мрака крчма је била пуна, а „бивши људи“ — њени мили гости. Они су собом уносили међу сиротињом и јадом

утучене становнике улице своје расположење, у којем је било нечега што олакшава живот људима изнуреним и смушеним услед трке за комадом хлеба, људима који су онакве исте нијансе као и квартиранти Кувалдиног уточишта, који су најурени из вароши исто као и они. Махнита одважност ових људи, који су умели о свачему говорити, све исмевати, који нису зазирали од јавнога мњења, и изражавали се масно, који се нису плашили чега се бојала сва улица, морала се допасти. Уз то, они су скоро сви знали законе, могли дати какав хоћете савет, написати молбу и помоћи да се мало, а некажњено, скајишари. За све то њима се плаћало ракијом и ласкавим дивљењем њихову таленту.

По својим симпатијама улица се делила на две, скоро подједнаке партије: једна је налазила да је „капетан куд и камо измакао учитељу, да је права војничина! Његова храброст и памет огромне су!“ Друга је била уверена да учитељ у сваком погледу „претеже“ над Кувалдом. У Кувалдине поштоваоце спадали су мештани, познати као древне нијанице, лопови и мангупи, којима пут од просјачке торбице до тамнице није изгледао страшан. Учитеља су ценили људи уреднији, који се на нешто надају, нешто очекују, који су вечито нечим заузети и ретко кад сити.

Карактер односа Кувалде и учитеља спрам улице тачно се одредио поводом овога. Једном се у крчми претресала одлука варошке општине, која је становницима Улазне Улице наметала дужност: да затрпају све јалаке и јаме у својој улици, али да за то не смеју употребљавати ђубре или лешине цркнуте стоке, него само шљунак и брлог, који остаје на месту где се зида каква грађевина.

— Деде, реците ми где да нађем тај весели шљунак, кад ја целога века нисам мислио ништа градити сем једне кућице за чворке, па ни то нисам довео — вајка се Мокеј Анисимов, који животари продајом колача, што их пече његова жена.

Капетан нађе да треба да каже своје мишљење по овој ствари, и групу песницом о сто да привуче пажњу слушалаца.

— Где да се нађе шљунак и брлог? Хајте сви право у варош, па срушите општинску кућу. Она је тако трошна да ништа више и не вреди. На тај начин двогубо ћете допринети улепшању вароши — уљудити Улазну Улицу и натерати да се зида нова општинска кућа. За превлачење узмите коње од председника општине, а узгред зајмите и његове три кћери — девојке су таман добре за запрегу. Нећете ли то, онда разрушите кућу трговца Јуде Петуњикова, и натоните улицу дрветом. Збиља, Мокеје, ја знам на чему је твоја жена данас пекла колаче: — на прозорским рамовима с трећега спрата и на две пречаге извађене из степеница трема Јудине куће.

Кад се публика сита наемејала и позбијала шалу с предлогом капетановим, вртар Павлугин, човек сталожен, упита:

— Па ипак, г. капетане, шта да се ради? А? Како ти мислиш?

— Како мислим? Не треба макнути ни руком ни ногом! Улицу квари бујица, — па нека!

— Има кућа које су склоне паду...

— Не сметајте им, нека падају! Ако падну, тражите од вароши оштету; не да ли — тужите! Откуда вода тече? Из вароши? И варош је крива што куће падају....

— Вода је од кише, рећи ће.

— Али од ње не падају куће у вароши? А! Варош с вас гули приреzе, а не да вам ни писнути о вашим правима! Она вам штети и живот и имање, и опет вас натерује да сами поправљате. Сколите ви њу са свију страна!

Једна половина улице, довољно убеђена радикалом Кувалдом, реши да чека када ће јој кишна бујица из вароши збрисати кућерке.

Разборитији људи нађоше у учитељу човека, који им написа темељну и разложну молбу општини.

У тој молби непрестанак улице, да се одазове одлуци општине, био је мотивисан тако солидно, да га је општина уважила. Улици би допуштено да узме материјал од поправљених касарна, и за превоз дадоше јој пет коња из ватрогасне чете. Па сем тога и нешто више — нађоше за потребно и обећаше начинити временом канал улици. То и још много друго стекло је велику популарност учитељу. Он је писао молбе и штампао белешке по новинама. Тако једанпут гости приметише да харинге и јестива у крчми Вавилова нису баш ни за што, и одмах после два дана Вавилов, стојећи за тезгом с новинама у руци, јавно се кајао:

— По души могу рећи, купио сам старе, не баш добре харинге. И купус... истина, није више тако скорашњи. Стара је ствар, да сваки човек грамзи да што више у свој цеп стрпа. А шта испаде? Сасвим обратно: ја сам покушао да подвалим, па се нађе паметан човек, који ме због моје неситкости жигоса... И квит!

Ово кајање учинило је на публику пријатан утисак и дало могућност Вавилову да протури и харинге и купус тој истој публици, која под тим утиском све неопажено поједе. Факт врло значајан, јер је не само уздизао престиж учитељу, него упознавао становнике са силом штампе. Дешавало се да учитељ држи у крчми предавања о практичном моралу.

— Ја сам видео, — говори он молеру Јашки Ћурину: — видео сам, Јакове, како си ти тукао своју жену...

Јашка се таман „подмазао“ са две чаше ракије и расположно као што треба. Публика га гледа, чекајући да што „избаци“, и у крчми настаје мртва тишина.

— Видео си? Да ли ти се допало? — пита Јашка, а публика се потмукло смеши.

— Не, није ми се допало, — одговара учитељ. Глас му је тако озбиљан да публика ћути.

— Мени се чини да сам се баш „старао“ — ребри се Јашка осећајући да ће га учитељ „заклонити“: — жена је задовољна... данас се не диже...

Учитељ замишљен црта некакве фигуре на столу и, загледајући их, говори:

— Видиш, Јакове, зашто се то мени не допада... Да темељно претресемо то што ти радиш и чему се од тога можеш надати. Твоја је жена трудна; ти си је јуче тукао по трбуху и слабинама, дакле тукао не само њу но и дете. Ти си могао убити дете, и твоја би жена при порођају или умрла или се тешко разболела. Петљати с болесном женом и непријатно је и заметно, па и скупо би те стало, јер болест хоће лекове, а лекови новац. Ти ако већ ниси убио дете, осакатио си га поуздано, и оно ће се, може бити, родити наказно: грбаво или искривљено. Дакле, оно неће бити способно за рад, а за тебе је важно баш то да оно буде радник. На ако се оно роди слабуњаво, не ваља ни то: оковаће мајку уза се и тражити лекове. Видиш ли шта си себи спремио? Људи, који живе трудом својих руку, треба да се рађају здрави и да рађају здраву децу... Велим ли истину?

— Велиш, — потврђује публика.

— Но ја мислим, да... до тога неће доћи, — вели Јашка, мало преплашен перспективом коју му наслика учитељ: — она је јака, кроз њу до детета не можеш дохватити; куд би још то? Та она је ђаво, велика вештица! — узвикује он у огорчењу. — Ја нешто мало... а она ме почне јести као рђа гвожђе.

— Ја разумем, Јакове, да ти не можеш не бити жену, — поново одјекну миран и озбиљан глас учитељев. — Ти зато имаш пуно разлога... Нарав твоје жене није крива што ти њу онако на дохват бијеш... него твој мрачни и јадни живот...

— То је истина — вели Јаков — ми одиста живимо у мраку, као да смо у димничара под пазухом!

— Ти се љутиш на цео живот, а за то зло плаћа твоја жена... најближа теби душа, и плаћа само зато, што си ти од ње јачи, што ти је она увек под руком, и нема куд од тебе. Видиш ли како је то... ружно!

— Оно, тако је... враг да носи! Али шта знам радити? Или ја нисам човек?

— Ама ти си човек... Но ево шта хоћу да ти кажем: ти њу удри, ако баш без тога не можеш, али удри пажљиво, имај на уму да можеш нашкодити њеном здрављу или здрављу детета. У опште никад не треба тући трудну жену... по трбуху, по прсима и по слабинама... удри ти њу по врату или узицом по дебелом месу...

Говорник заврши свој говор, и његове дубоко упале мрачне очи погледају по публици, као да јој се извињавају или као у кривца да је за што питају.

А публика се сва ускомешала. Њој је појаман морал „бившег човека“, морал крчме и јада.

— Шта је, брате Јашо, јеси ли разумео?

— Ето шта на крају крајева бива!

Јаков је разумео: — тући непажљиво жену за њега је штета.

Он ћути и на пошалице другова одговара збуњеним осмејком.

— А сем тога шта је жена? — мудрује Мокеј Анисимов, колачар — жена је, ако човек добро размисли, друг. Она је за те као неким ланцем везана целог века... и ми смо с њом као два робијаша окована заједно. Морамо пазити да корачамо једном ногом... почнемо ли разно — одмах се осећа ланац...

— Стани — упада Јаков, — а зар ти своју жену не бијеш?

— Рекох ли да је не бијем? Бијем... друкчије се не може. Нећу ваљада зид тући песницама, кад ме дрхат подузме?

— Па тако нето и ја... — вели Јаков.

— Како је тесан и јадан наш живот, браћо! нема нигде правог размаха!

— Па да још човек мора пазити, и кад жену туче! — уздише нека шаљивчина.

Такви се разговори воде до позне ноћи или до туче, до које доведе пијанство и из разговора изнето расположење.

На пољу пљуштн киша, хладан ветар урла дивље. У крчми је запарно, димљиво но топло; на улици мокро, хладно и мрачно. Ветар тако јако бије у прозоре, као да дрско позива све те људе да изиђу из крчме и прети им развејати их по земљи као прашину. Понекад се у његовом фијукању чује потмуо, разрушених надања јаук, а затим хладан пакостан кикот. Та музика изазива тужне мисли о близини зиме, о тешким кратким данима без сунца и дугим ноћима, о потреби имати топло одело и повише јести. С празним стомаком врло се рђаво спава на дугим зимским ноћима. Иде, иде зима... Како да се живи?

Те невеселе мисли изазивале су страшну жеђ у становника Улазне Улице, а у „бивших људи“ — већу количину уздаха у њиховим беседама, и боре на образима; гласови су постајали потмулији, мисао тупља, и сваки се повлачио у себе. И наједаред плане зверска злоћа, пробуди се свиреност људи утучених и измучених својом грозном судбином; осети се близина тога неумитног непријатеља, који је цео њихов живот претворио у грозан апсурдум. Али тај је непријатељ неумољив, јер је невидљив.

И тада су се они тукли међу собом; тукли се грозно, зверски, и, помиривши се, поново су пили и пропијали све што је могао примити у залогу непробирач Вавилов. Тако у тупој злоћи, у тузи која им је обузимала срца и у незнању излаза из тако подлог живота, они су проводили јесење дане, изгледајући још суровије дане зимске.

У таквом стању прискакао им је у помоћ Кувалда са својом филозофијом:

— Не тугујте, браћо! Све има свој крај — а то је најлепша црта живота. Проћи ће зима и опет ће доћи лето... дивно време, када, веле, и врабац има пива. — Но његова беседа није имала утицаја — гутљај најчистије ракије не може заситити гладног.

Ђакон Тарас такође је пробао развеселити публику певајући песме и причајући своје приче. Он је имао већег успеха. Његови напори понекад су доводили до-

тле, да је намах пламтило очајничко весеље у крчми: певало се, играло, смејало, да су за неколико сати сви изгледали као поманитали. Само толико...

Затим су се опет предавали тупом, равнодушном очајању и седели за столовима у чађи од ламна̂, дуванском диму, снуждени, подерани, лено добацујући по коју реч један другом, слушајући фијукање ветра и мислећи како би се напили ракије, напили до безумља.

И сви су из дубине душе били одвратни једни другима, и сваки је у себи тајно злобу на све.

(Наставиће се.)

М. Горки.

(*С руског превео* Р.)

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ
у
XIX ВЕКУ.

IV.

(3).

И ако је Карађорђе тражио покровитељство Аустрије и Француске, мудрост му је налагала да се не удаљава од Русије. Под утицајем заједничких интереса ти су се односи знатно побољшали. Гроф Каменски, заповедник руске војске у Влашкој, упути, 30 маја 1810, Карађорђу, Совету и народу прокламацију у којој обећава испуњење руских обећања и позива устанике у борбу против Турака. Каменски још јави, да је наредио једном одељењу руске војске да пређе у Србију и да донесе Србима новац и муницију. Претходно он је био удалио Родофиникина од српских послова и на његово место поставио Недобу, израдивши да Карађорђе прими бегунце од 1809 године. Ова је прокламација произвела најбољи утисак у Србији. Она је не само лично годила Карађорђу, јер

је у њој назват *врховним вождом*, и тиме му у неколико признато то достојанство, већ је у велико задовољавала и жеље и потребе народне у време кад се рат морао наново отпочети. Сем тога Карађорђе је имао доста времена, да увиди да политичке прилике не допуштају да се може надати помоћи од Француске или Аустрије, и у таквим приликама, као што згодно вели његов изасланик у Паризу, Радо Вучинић, он није смео оклевати да приђе Русима, јер би иначе био изгубљен дугогодишњи плод, који је стао народ толиких жртава и напора. Даљи односи Карађорђеви са Француском и Аустријом заслужују само име политичког експеримента.

Гроф Цукато био је одређен Каменским да командује руском војском у Србији. Она је прешла из Влашке 5 јуна, и сутра дан била је свечана прослава новог сједињења Срба и Руса. Заставе оба народа лепршале су се једне поред других и духови су били врло екзалтирани. Ускоро жива акција буде предузета. 23 јуна заузета је Брза Паланка; августа Цукато пошље Орурка у помоћ Карађорђу против Ахмет-Рушид-паше, који је хтео да понови инвазију од 1809 год. После вишедневних сукоба на Јасици и Варваринском пољу, Турци се повуку из Србије (15 сент.), а Орурк се врати на Дунав. Дотле су Срби и Руси били већ заузели Кладово и Прахово. Брилантна експедиција Орурктова учини да врло порасте поверење спрам Руса. У септембру Срби одбијају да приме аустријског конзула у Београд, кога су раније тражили.

Почетком 1811 пређе у Србију најшлотски пук да тамо стално пребива, и био је настањен у Београду и Шапцу. Улазак руске војске у ова места од велике стратегијске важности изазвао је велико негодовање у Бечу и Паризу. Рат између Русије и Француске био је у ово време известан. Александар I одмах је похитао да умири Аустрију, изјавивши да он нема никаквих претензија на десну обалу Дунава, и да је то само један „moyen de guerre". Угрожен од Наполеона, он је нудио Аустрији Србију, Влашку и Молдавију до Серета, ако, за време рата,

Наполеоном васпостављена Пољска допадне Русији. Од ње је тражио само неутралност. Али Метерних одбије ову понуду, и саветовао је Порти да не пристаје на руске услове мира.

Одбијен од Аустрије, а све више узнемирен са стране Француске, Александар I, да би учинио мир с Портом, много је попустио од својих услова, тражећи само Бесарабију и део Молдавије између Серета и Прута. Порта пак није хтела да попусти. Ово је био резултат аустријског и француског подстицања. Али 29 новембра Кутузов принуди код Рушчука на капитулацију језгро турске војске, те Турци буду принуђени да приступе дискусији руских услова, који су сад били тежи. Русија је тражила: Бесарабију, Молдавију, нову организацију за Влашку и независност за Србију. Овај пораз турски много забрине Француску и Аустрију, које су већ преговарале о условима алијанције против Русије и надале се увући у тај савез и Порту. Преговори о миру водили су се прво у Ђурђеву а после у Букурешту, али и после овога пораза Порта је била далеко од тога да безусловно прими руске услове. Она је знала за опасност која грози Русији од Француске. Од почетка 1812 па до маја месеца Наполеон се живо заузимао да придобије Турску, и предлагао јој је уговор о савезу. Он је тражио да сам султан развије заставу пророкову, да се стави на чело својих трупа и да их поведе у борбу против Руса. По цену овога напора он је обећавао Порти не само Влашку, Молдавију и Србију, већ и Крим и сву обалу Црнога Мора.

Али најзад странка мира преовлада у Дивану, и мир буде закључен у Букурешту, 16 маја 1812 године. Кутузов, кога је цар Александар, у страху од Наполеонове инвазије преклињао „у име отаџбине" да што пре закључи мир, једва је ишчупао за Русију Бесарабију. У приликама у којима је мир закључен, Русија није чинила од Срба питање мира. Место независности, која им је обећавана, за њих је утврђено да опет дођу под турску власт, али је била уговорена потпуна амнестија, да они

сами управљају својим унутрашњим пословима, да одсеком плаћају данак и да се Порта о детаљима договара са српским народом.

Вест о оваквом миру поразила је устанике. Карађорђе састави одмах скупштину, која одреди Јакова Ненадовића да иде у Влашку Чичагову, који је заменио Кутузова, па да му представи немогућност да се Срби под тим условима врате под турску власт. Али све је било узалуд. Руска војска напусти Србију, и то је народ бацило у велико очајање.

„Наше трупе, писао је Чичагов цару 2 августа, напуштајући Србију, биле су праћене сузама и сваковрсним доказима правога братства. Народ им је давао с једне станице на другу кола, храну и вино... Овај је народ, Величанство, право благо за нас. Ја нећу ништа пропустити нити штедети да га и даље одржавам у том племенитом расположењу. Они не изговарају Ваше име другојаче до *наш цар Александар...*“ Чичагов је учинио све што је могао да утеши и умири Србе, које назива „првим жртвама“ букурешког уговора; послао им је барута и оружја и наредио је руском посланику, који тек што је био стигао у Цариград, да се живо заузме код Порте, да им се не чине никаква насиља од стране турског великодостојника, коме буде поверена влада над Србијом.[1] О скупштини 15 августа, гроф Марко Ивелић, руски изасланик, објашњавао је преплашеном народу прилике у којима је уговор закључен, уверавајући га о царској милости, и као доказ био је донео одличја главарима.

[1] Чичагов је био велики противник букурешког уговора. Он је предлагао цару одлучну акцију са сува и с мора против Цариграда: затим да се Срби, Црногорци и становници илирских провинција дижу на оружје против Наполеона. Једним делом овога плана руска се влада занимала већ одавно. Од 1811 године у Србији су спремани магацини и храна за руску војску. Русија се надала да ће закључити с Портом не само мир већ и савез против Наполеона. У томе случају она је намеравала да нападне Французе у Далмацији. Али од овога плана се најзад морало одустати.

Срби су се морали напослетку договарати с Турцима о испуњењу осме тачке букурешког уговора, те пошљу своје депутате у Цариград, одакле се врате у Ниш, јер је Порта тамо одредила свога комесара да са Србима преговара. Прави су преговори започети тек јануара 1813 год., и поновљени су крајем маја у Софији, али без резултата. Портин комесар Челеби-ефендија тражио је, противно српским условима, не само да се Турцима врате градови, да се Турци населе по варошима и паланкама, већ да Срби издаду и сво оружје, једном речи да постану на ново турска раја, и да се поврати стање као пре устанка.

Турска је могла тумачити букурешки уговор, како се њој свидело, јер је Русија била заузета борбом против Француске. Наполеон је још 10 јуна 1812, непуни месец дана после закључења букурешког мира, прешао Њемен. Истина, октобра он је већ напустио Москву, децембра поново се вратио преко Њемена, без Велике Армије које није било више; али поред свих недаћа Наполеонових, самопоуздање код Турака било је врло порасло. По букурешком уговору, они су заузели Влашку и Молдавију, принудили Мула-пашу, наследника Пазван-Огла у Видину, да се преда, а сем тога постигли су и важних успеха у Азији. У то стигне глас да је Наполеон потукао Русе и Прусе код Лицена и да је ушао у Дрезду. Ово је само увећало безобзирност Порте према Русији, и велики везир удари на Србију. Из руског главног стана у Немачкој писано је Србима: „да се народ српски према садашњим приликама постара до бољег времена сам себи помоћи одржати се". Ово је писмо нашло Карађорђа изван Србије, у манастиру Фенеку.

И после освојења Србије, под страшним притиском турским, Срби нису престали тражити помоћи од Русије. 8 авг. 1814, неколико српских војвода а међу њима и Кнез Милош упуте писмо проти Матији да иде рускоме цару и помоћ тражи: „Господине Прото, камо церва обећања нашега цара, кад си најпре из Петробурга дошао, у

почетку крајине наше и нама постаријим потајно казивао, да ми имамо нашег христијанског цара, великог Александру, који ће нас скоро избавити и својим крилом покрити, управљати и нама судити, а неће нам судити ни Шокци, а некмо ли проклети Турци. А ми смо јадни све то веровали, и под истом надеждом живели и крепили се, себе и децу нашу на жртву давали, које смо после сви и јавно осведочени чрез царске посланике, Ђенерале, господина Родофиника и Недобу, који су у Београду седили... увјерени чрез росиску војску у Србији по квартирима у Београду бившу и најпосле чрез генерала Ивелића у манастиру Враћевшници на сабору пред свима војводама и војницима и његове у име цара заклетве: да нас Росија оставити неће... Трошка ако немате, зашто пешке не идете, и леба не просите, док до цара дођете: на путу умрите од глади и ми браћа ваша и род умиремо сваки минут од страха и зулума по путови, ми на вас уздамо се, да ћете ви сјединити сузе ваше са сузама нашим и да ћете непрестано умивати ноге и престол нашега великог цара Александре и велике надежде Росије... Отиђите, просите и видите, јесмо ли са свим од нашег цара остављени, дођите и кажите нам истину коју од вас чекамо, тако вам великог Бога и Христова страшнога втораго пришествија и суда. Ако не одете и не дођете скоро да нам истину кажете, то сви од малог до великог ваши соперници да будемо на страшном суду божијем!“

Прота Матија стигне у Беч 15 децембра. Тада је већ био отворен бечки конгрес, који се био састао ради преуређења политичке карте Европе после пада Наполеоновог. На конгресу су били представници готово свих европских држава, а од владалаца био је аустријски цар, пруски краљ и руски цар Александар. Чим је конгрес отворен, Фрушић, Давидовић и гроф Каподистрија почну радити за српску ствар, а кад је дошао прота Матија, онда још енергичније припну на посао. Али узалуд су биле молбе владаоцима, и узалуд је прота Матија

обијао прагове руских, аустријских, енглеских и пруских представника. Нигде није добио одговора, који би га задовољио. „Нема, кнезови, ништа нема, наш посао не иде“, писао је прота у Србију. Најзад стигне 23 априла глас да је Кнез Милош устао на Турке.

Међутим треба напоменути да је Русија покушала да изнесе источно питање пред чланове бечкога конгреса. Својом циркуларном нотом од 15 фебруара 1815, она је скренула пажњу на страховите ужасе, које су починиле турске власти у Србији, и доказивала је апсолутну потребу да се томе стане на пут једном за свагда.

Уз ту ноту Русија је додала и разлоге (considérations), којима доказује обавезу (obligation) свију цивилизованих хришћанских држава без изузетка, да се заузму за хришћанске поданике Портине. Ова обавеза потиче из претписа хришћанске религије и милосрђа и оснива се на правним аргументима (arguments juridiques). С прве тачке гледишта, руски цар је природни заштитник хришћана источно-православне вере под турском владом, као што су аустријски цар и француски краљ природни браниоци католика на Истоку. Према томе је цар Александар обавезан, и по својој вери и по својој савести, да брани Србе.

Позивајући се на правне аргументе, руска влада је и то тако доказивала *право* хришћанских сила да се умешају у турске послове.

Заузимање Русије да ублажи судбину хришћана у Турској остало је без успеха. Бечки конгрес је избегао дебату овога питања, јер велике европске државе нису биле вољне да даду Русији мандат да заштићава православне хришћане у Турској. Неминовно Турска би у томе случају била остављена на милост и немилост Русији, што није ишло у рачун великим европским силама.

* * *

Борба за ослобођење и национално одржање главно је обележје периода српске историје од 1804 до 1813 године. То је борба између господара и униженних по-

даника, који хоће да збаце са себе ропске ланце. Као последица религиозно-националне опозиције између Србина и Турчина, она је била страшна и огорчена. Устанак је био прво управљен против дахија, а после и против самога султана. Сваки српски успех изазивао је нов напор за одржање постигнутог резултата, сваке године размирица је узимала све веће размере, и устаници су износили све веће претензије. У тој неравној борби Срби нису полагали само наду у своје јунаштво, они су још тражили страно покровитељство и позивали су „род и племе своје... у междусобни отбранителни и нападителни савез“. То су први почетци српске спољне политике.

Излишно је напомињати да независне спољне српске политике није могло бити. Српско питање губи се у комплексу оних многобројних проблема, који чине тако звано источно питање, чије решење зависи од Русије и западно-европских држава. Срби морају управо да се пробијају кроз њихове супарничке тежње, и да траже излаза својим политичким и националним идеалима. Устаници су се прво обратили на Аустрију за помоћ и покровитељство. али она директно компромитована Француском у Италији и Немачкој, и не познавајући још своју „источну мисију“, избегавала је сваки заплет с Портом и одбила је понуде устаника. Русија је с резервом примила српску молбу, али је са више готовости изишла на сусрет устаницима него Аустрија.

Овде у опште излази на видик карактеристична црта руске политике у источном питању. У својој борби с Турцима она се не руководи као западне европске државе само материјалним интересима, већ и идеалним тежњама за ослобођењем православља испод музломанског ига, идеја која је створена код руског народа под утицајем разних историјских факата. Русија је, дакле, морала симпатично гледати на српски устанак. Истина требало је да зарати с Портом, па да узме устанике у своју заштиту, коју им је Михелсон свечано обећао у име цара Александра. и која се први пут манифестује у примирју

у Слобозији. Узалуд је велики везир протестовао против овога, говорећи да руске претензије односно заштите над Србима нису оправдане нити уговорима нити другим чим. Од овога времена Срби су везали своју судбину за исход руско-турске војне. Турска, појмајући политички домашај ове заједнице, покушавала је узалуд 1807 и 1808 да одвоји Србе од Руса, нудећи им доста повољне услове. Главна је тешкоћа била око градова које устаници нису хтели предати турским гарнизонима. У градовима су устаници гледали залогу мира и безбедности, док су они за Порту били једина гаранција њене власти над Србијом. Сем тога устаници се нису могли решити на мир, који не би гарантовала Русија, дакле баш оно што је Порта хтела на сваки начин да избегне.

Рат између Русије и Француске учини да Русија похита да начини мир с Портом, који је после многих и мучних преговора закључен у Букурешту. Тим миром султан је добио две изгубљене провинције, Влашку и Молдавију; Русија је поред свих незгодних прилика у којима се налазила ишчупала за себе Бесарабију. Она није заборавила ни своје савезнике Србе, јер је тим миром уговорена потпуна амнестија за њих и, што је још важније, Порта се обвезала да дâ Србима извесне правице и независну унутрашњу управу, и да се о томе договори с народом српским. Тако је положај Србије према Порти регулисан једним међународним актом између Порте и Русије која гарантује тај изузетан положај. Осма тачка букурешког уговора је од велике важности за Србију, јер се на њој оснива њен политички живот. Све је зависило од дефинитивне погодбе, коју ће Срби учинити с Портом на основу букурешког мира, а то ће пак зависити колико од руске заштите толико и од мудрости државника, који буду управљали судбином Србије.

После букурешког мира настали су врло тешки дани за Србију. Године 1813, она је била покорена Турцима, и изгледало је као да су пропали сви резултати дуго-

годишње борбе и толиких жртава. Али 1815 године она је поново васкрела под кнезом Милошем, за чије су владе одредбе осме тачке букурешког уговора не само изведене до крајњих консеквенција већ и знатно проширене.

(Наставиће се.)

Др. Мих. Гавриловић.

О ПОЈМУ ПРАВА.

— из философије права. —

И ако многи мисле, да расправљање оваквих питања спада у ред оних чисто правних питања, која би могла заинтересовати само правнике, ипак смо ми мишљења, да и лајици треба нешто да сазнаду из онога великога обима питања о праву и држави; да и лајике треба упознати са оним питањима, која су тако судбоносна по развитак људскога рода, од чијег правилног решења управо и зависи правни и етнички напредак како појединца тако и целине народне. Мислимо да је много потребније упознати и лајике у неколико са овим питањима, него их морити теологијом, философијом, природним наукама, медицином и др., а међутим не пружити им ни мало знања о ономе, што управља њиховом егзистенцијом, као чланова овог друштва, што их управо прави члановима друштва, што регулише њихове односе у друштву, што их уздиже на висину интелектуалног бића.

Заиста, кад погледамо колики се милијуни троше, колико се жртава подноси, колико се времена губи, само да би се право и држава сачували, онда мислимо да је потпуно јасно, како је и лајику неопходно потребно, да се у неколико упозна са овим појмовима, пошто сваки

појединац, био лајик, био правник по занату, подноси све горње жртве ради очувања појмова: право и држава.

Философијом права бави се данас само један мали број правника. Може се рећи, да је философија права насторче међу осталим правним дисциплинама. С тога и расправљање оваквих питања са гледишта правно-философског није на одмет ни онима, који су баш по струци правници.

На питање: шта је право, најбоље бисмо одговорили, ако бисмо се држали историјског истраживања, и на основу ове историјске методе покушали да добијемо појам права. Историјском методом не бисмо само тражили да видимо, шта су мислили о појму права правници и философи, већ бисмо гледали да сазнамо мишљење и народа, и тек на тај начин дошли бисмо до потпуно историјски утврђеног појма о праву. Али како је ово дуг и заморан посао, и како место, где ми ово пишемо, није баш погодно да у тој опширности износимо како смо дошли до појма права, то ћемо обрнуто одмах у почетку ове своје кратке студије утврдити појам права, па ћемо онда исти анализовати и видети, које елементе садржи у себи.

Нравствено делање свакога човека дели се у две области разнога садржаја и карактера: моралну и правну област. Овај дуализам је потпуно узрочан и заснива се на оном двојаком односу, који има човек у садашњости као појединац и као члан заједнице. С тога и човек подлежи двојаким заповестима: заповести прве врсте имају за предмет човекову вољу, а за циљ усавршавање његова бића; друге врсте заповести пак имају за циљ уређење његова живота у заједници, т. ј. усавршавање оних односа и веза, које чине те човек живи у заједници. Прва врста ових заповести јесте религија и морал, а друга право.

Из овога излази, да је право *скуп норама, разумом постављених, ради васпостављања мира у човечјем друштву, како у односима чланова међу собом, тако и у односима из-*

међу чланова друштва и осталих ствари. Право је, дакле. норма и ред заједничког човечјег живота. Скуп свих људи, дакле цео човечји род, подељен у народе и још мање групе, јесте субјекат, а делање целокупне ове целине јесте објекат његов.

У горњој дефиницији права употребили смо израз „васпостављање мира“. Ово смо узели из германског појма о праву. Стари Германци су мислили, да је први задатак права, да одржава мир међу члановима друштва (заједнице). Германци кажу: ко нарушава право, нарушава мир; ко нарушава мир, нарушава право. Циљ права био је код њих мир, а мир је пак био скуп свих оних животних односа у друштву, који су од чланова друштва оглашени за достојне заштите. На основу оваквог тумачења права и постало је оно дубоко и веома оштроумно учење Германа о злочину. „Мир“ у горњој дефиницији права није идентичан са обичним појмом „мира“. Ово није појам ма каквог „мира“, већ „мир“, који је одобрио ум човечји, а чланови друштва одлуком своје воље признали. Овај „мир“ задовољава ум човечји, ово и јест онај идеални део, који право садржи у себи: ово је она одлика права, која га и ставља у исти ред с нравственошћу, вером, вештином, науком и др. Ово је управо она главна одлика права, која га ослобођава положаја ancillae, те да не служи само циљу нравствености или економској користи. Само овако схваћање права јесте научно и философски. Правници ваља да знају, да и философија много утиче, да се поједини правни принципи изнађу и утврде: принципе пак изналазити и постављати није ништа друго него философирати. Философија права је тако нешто потребна и важна као и грађанско право, или кривично право, или поступак судски и т. д. Философија права била је у толико рђаве среће, што је до сада била увек обрађивана једнострано. С једне стране обрађивали су је једнострано философи, који нису потпуно познавали правни материјал, и тако

су само у помрчини филозофирали „nova canentes carmina“; с друге пак стране обрађивали су је једнострано и правници, који су иначе као правници били величине првог реда, као н. пр. Јеринг, али не бејаху филозофски обдарени. Услед овога се и дошло до таквих појмова о праву и држави, по којима су држава и право, губећи сваки идеалнији значај, били сведени на економну корист. Држава код тих писаца није ништа друго до завод за осигуравање. Свега одушевљења, свега патриотизма мора нестати, кад погледамо како се једна од најважнијих установа у људском друштву понижава и упоређује с једним обичним осигурачким друштвом.

Већ код Цицерона не наилазимо на онај идеалан састојак у појму о држави. Код њега је држава „coetus hominum iuris consensu et utilitatis communione.“ Ова би се дефиниција заиста могла пренети на једно акционарско друштво, где би coetus hominum било генерално веће, iuris consensus правила, а utilitatis communio она „омрзнута“ дивиденда! Овако схваћена држава потпуно се изједначује с најобичнијом разбојничком четом. Ако задатак права и државе само у томе лежи, да цело друштво у постигнућу извесних користи потпомаже своје слабе чланове, онда се не може за зло узети свакоме јачем, који се изјасни, да се одриче таквих користи, и, ослањајући се сам на себе, стави се против оваквих удружења.

И ако се не може одрећи да право и држава имају и нечега практичнога у себи, ипак се не сме узети, да је сео појам права и државе исцрпен у овом практичноме. И многе животиње имају извесна удружења за узајамно потпомагање, али се ипак та животињска удружења не могу назвати државом, јер им оно главно, што чини појам права и државе, недостаје; ова се удружења не заснивају на умној потреби (нужности), већ на чисто реалној, физичкој потреби.

Као год што у човеку постоји нагон за језиком, поро(д)ицом, вештином, вером, науком, моралом, тако исто

он постоји и за правом и државом. Наша је унутарња потреба да спољне одношаје између људи, као између људи и свега другога, уредимо на начин који задовољава наш ум. Задовољење овог нагона и јесте право. Стога и није право ништа неприродно, као што многи узимљу, надовезујући како је оно само једно нужно зло, већ је право потребно добро човечјег ума, без кога тако исто не можемо бити, као што не можемо бити без језика, вештине, вере, морала, знања и т. д.

Многи ће запитати, како је могуће да је право задовољење ума човечјег, кад има толико закона, који су тако непојмљиви и рђави, да се не сме ни замислити, да се заснивају на уму човечјем. На ово се може лако одговорити, ако погледамо да и у вештини има много покушаја, који рђаво испадају за руком, много стихова који не чине никакве песме. Многи пак закони изгледају нам данас, да су у извесном времену били рђави и неправилни, али ако мало боље загледамо у тадашње прилике, наћи ћемо да су ти закони одговарали свом времену, и да су потпуно били добри. Осим овога ваља знати да се правни идеали мењају, као год и морални, вештачки, религиозни и др. Природног права нема; општег човечјег права такође нема, које би било непромењљиво за сва времена и све народе. Само идеја и нагон права јесу опште човечански, али облик и садржина права су промењљиви.

Право не само да је створено за људе, него су га баш и створили људи. Само у почетку живота људског, у оном детињем времену човечанства, довођене су извесне одредбе у везу с наређењем и вољом неког вишег бића. У овом првом стадијуму развитка човечанства, начела права била су у тако тесној вези с начелима морала, да их је тешко било разликовати и одвојити једно од другог. Врло мали број философа, почевши од најстаријег времена па све до Јеринга, умео је да двоји право од морала, и да одвојено ово двоје обрађује. Ако ли пак загледамо мало дубље у овај однос

између права и морала, то ћемо морати и сами признати да је потпуно природно, да право у некој вези стоји с моралом.

Као год што је право скуп извесних, умом одобрених и признатих норама, ради регулисања односа између чланова друштва с једне, и између чланова друштва и осталих ствари с друге стране, дакле ради регулисања спољашњег човечјег живота у циљу васпостављања мира, тако је морал скуп норама за регулисање унутрашњег човечјег живота. Из овога излази, да се право бави регулисањем делања човечјег, а морал пак регулисањем мишљења, побуда појединаца и т. д. Право се на првом месту обраћа својим нормама заједници — целини, и захтева да његове норме буду поштоване и штићене од целине, и тек се у другом реду обраћа појединцу, да их и он поштује и штити, али не као појединац (homo) већ као члан заједнице (civis, у најширем смислу речи), т. ј. само стога дужан их је поштовати, што их и сви остали — друштвена целина — поштују и штите. Право је општи етос, национални етос. Ово је прва и главна одлика права од морала, који представља етос појединаца. Осим овога, као што смо из горње дефиниције права и морала видели, право нема за предмет и циљ општу вољу заједнице, којој би се својим нормама обратило, као што морал има за предмет и циљ вољу појединаца, већ је предмет права спољашње уређење односа друштвених. Право је објективни етос: у њему се изражава спољашњи живот друштва. Ово је друга главна одлика права од морала.

Предмет права су, дакле, сви они односи међу људима, који проистичу из заједнице, у којој човек живи. Међу овим односима, које право има да регулише, истичу се ови:

1. Одржање индивидуалне егзистенције: неповредљивост и слобода личности, штићење набављених средстава за живот и заштита у прикупљању истих — својина.

2. Потпомагање расплођавања рода човечјег — породица.

3. Потпомагање организовања људског у најмање групе, као општине, затим сталеже, корпорације, државу и у највишу целину: савез држава.

Ови побројани односи не стоје само у логичкој вези, већ су реално везани један за други, пошто једни задиру у друге, условљавајући и стварајући једни друге. Ово је потпуно природно уређење, и само овако и може да се уздигне човечја индивидуалност до свога савршенства. Стога и образују сви ови односи једно заједничко опште стање, у коме се свакој појединцу пружа могућност да дође до постигнућа свога задатка, а то је до потпуног усавршења своје индивидуе.

4. Као предмет правних норама јесу и религиозна удружења — црква. Истина, црква стоји под правом само у погледу својих спољних односаја. Иначе, циљ је цркве да негује унутрашњу везу између појединаца и Бога; њен рад не односи се само на земаљски живот већ и на небески, па стога се религиозна удружења и разликују од напред побројаних.

Утицај свих ових побројаних односа, који су предмет права, простире се на опште заједничко стање, на друштво као једну целину; они су носиоци човекова бића, и стога су и предмет норама које је друштво створило, дакле права.

Етички принцип права није, као код морала, идеја савршенства једне личности — појединаца, већ идеја савршенства целине — целог друштва. Дејство права је да уреди односе људскога друштва. Услед овога налазимо у нравственој сфери права одвојено и за себе поједине личности и институте, али ипак све ово скупа чини једну целину. У сваком појединoм животном односу лежи нека идеја, која тежи да се изведе до савршенства, а ово да се постигне циљ је и задатак права. Као што је право скуп уредаба које се потпуно заснивају на природи, то и свака установа у друштву почива на при-

родној основици. тако на пр. својина се заснива на државини. брак на распloђавању, држава на јединству снага народних и т. д.

Праву није задатак, да све оне идеје, које се испољавају у појединим животним односима, потпуно изведе, него само у колико су оне својствене оном заједничком, општем стању — целини. Напротив пак индивидуализовање истих јесте задатак поједине индивидуе, — задатак морала. Праву је задатак да идеје појединих правних института само чува, а не да их изводи у њиховом позитивном садржају, т. ј. праву је задатак да не допусти да нешто противно настуни, чиме би се мењао њихов појам. Тако на пр. законска заштита личности не садржи у себи признање индивидуалности, него само негативност, т. ј. да појма о личности не може нестати, дакле да један другог не смемо повредити; брачно право не садржи у себи позитивно уједињење супружника, као што је то опште мишљење, већ садржи забрану полигамије, браколомства, самовољног раскидања брака, дакле ништа друго већ тврђење да појам брака постоји.

Према овоме, право и морал везани су једно с другим у нераздвојну целину. Исте етичке идеје садрже се и у праву и у моралу, нарочито ако се морал узме у односу на општу заједницу — целину, друштво, цео народ и. пр. верност, поштење при имовним односима, брига за породицом. Због овога су и мислили сви знатнији правници и философи, како старијег тако и новијег времена, да се право не може и не сме одвојити од морала, као што су то и извели привржeници природнога права. Али поред свега овога ипак се мешање права и морала једно с другим не сме ни у ком случају допустити. Морал остварује све ове идеје испољене у животним односима, и с њихове позитивне стране, док право ово врши само негативно и у што ужем обиму.

По своме општем карактеру, као заједнички спољашњи облик, у коме се огледа живот људски, не може

право зависити од решења и воље појединаца, као што је то случај код морала. Главна црта, дакле, права је, да његове норме и његова захтевања, управљена како на појединце тако и на целину, морају бити извршени. Право није само једна норма, већ скуп више норама, дакле извесно стално уређење, те због тога и етичка моћ права не лежи као код морала у етичким идејама, већ у овом сталном и чврстом уређењу, које мора такво да буде. Овај моменат права, што његово извршење није остављено вољи појединаца, већ се може и силом извести и остварити, узели су многи правни филозофи, као Хуго Гроцијус, Пуфендорф, Томазијус, па чак и Јеринг, за једну од главних разлика између правних обавеза — дужности — и нравствених и моралних обавеза. Ово мишљење поменутих правних филозофа у толико није правилно, што се не сме узети, да све обавезе правне, које се не могу силом остварити, престају бити правним обавезама. Истина је, да се моралне и нравствене обавезе — дужности не могу силом реализовати, што се објашњава битношћу нравствености и морала. Ми можемо забранити сину да не злоставља своје родитеље, јер ће у противном бити кажњен искључењем из наслеђа: ово је једна правна норма: али не можемо приморати истога сина да *из љубави*, коју ваља да осећа према својим родитељима, не предузима злостављање својих родитеља. Напротив пак погрешно је тврђење, да правне дужности — обавезе престају ово бити, чим у извесним моментима не могу бити и силом реализоване. У потпуно уређеној држави реализује све правне обавезе — дужности — државна власт. Али ако онај, који је дужан да одговори својој војеној обавези, побегне, те учини немогућим ово остварење, то се ипак он не ослобађа те своје дужности, коју је имао, нити пак ова престаје бити правна дужност. На смрт осуђени, који побегне, не чини тим, да пресуда губи своју вредност и да престаје имати правне снаге у себи, и ако је извршење њено осујећено. Држави и друштву не остаје у овим и сличним случа-

јевима баш ништа друго до право, које не може бити остварено. Ово се такође види лепо и у међународном праву. И ако се ту у многим случајевима извршење извесних дужности и обавеза не може изнудити од једне државе, ипак не можемо тврдити, да је друга држава, према којој се те обавезе имају извршити, престала имати право. Све што треба у том случају казати, то је да њено право постоји, али не може бити остварено.

Др. Дов. П. Арнаутовић.

ПИТАЊЕ О СТАРОЈ СРБИЈИ.

III. (2.)

После наших ратова с њима, Турци су имали доста повода да зазиру од Срба. Потискивати свима начинима Србе, ојачавати на њихову штету свуда, а нарочито дуж наше границе, арбанашки живаљ — то је сврха, данас потпуно обелодањена, којој су тежили и теже. Претпостављали су да ће се тако најпоузданије сачувати опасности које не престају изгледати од стране Србије. Ни на крај памети им, у почетку, није падало да ће их баш оваква политика довести, у крајњим својим последицама које нису умели предвидети, пред много озбиљније опасности које могу бити кобне, не само по њихову владавину у Старој Србији и у Маћедонији, него и по њихов опстанак у Европи. Срба је, истина, све то мање у Старој Србији; добар део јужне границе Србијине опасан је широким појасом од чисто арбанашких села — али све то није ни за длаку појачало турску власт у тим крајевима. Напротив, баш услед анархије која је неизбежна последица повлађивања Арбанасима, углед је властима сасвим пао, а свима, и Музломанима и Хришћанима, обладало је суморно и тешко осећање неке слутње да овако остати не може. Гледајући кроз прозоре својега дома

опустели хућумат (суд) у Вучитрну, стари један Турчин болно је узвикнуо: „Кад гаврани почну облетати око хућумата и савијати себи гнезда под његовим кровом, то значи да од њега беже људи, јер у њему правда не налази заштите“. А други један ага из Гилана, у разговору о све чешћим и страшнијим зулумима, оваквим је поређењем карактерисао стање у тим крајевима: „Наша је земља као свиња пред Божић: чека секиру која ће је преклати“...

Кад се овакво расположење почне ширити у једној земљи, у њој су онда најподесније погодбе за успех туђинских прохтева. Превиђајући последице којима је неминовно морала повести немоћ или немар да арбанаским зулумима стану на пут одлучнијим мерама, Турци су се увек старали, како ће палијативама прикрити зло које је требало радикално лечити. На овај су начин хтели да купе привржености Арбанаса, па су развили код њих, сасвим супротно, тежње, данас још неодређена облика, али због тога баш подесне да се њима вешто користе агенти оне силе која, преко Старе Србије, баца своје погледе на Солун с једне, Драч и Валону с друге стране. Њој је управо у интересу, да у Старој Србији потраје што дуже оваква анархија, јер ће, напоредо с умањавањем Срба који представљају једини културан елеменат, јачати у свету уверење, да је Турска немоћна прибавити својом снагом поштовање својим законима, и на њима успоставити у овој својој области ред, без којега нема данас државе у Европи. Што су гори облици у којима се јавља ова анархија, и што она дуже траје, све је неиздржљивији положај Срба у Старој Србији, али и — све мрачнији изгледи за опстанак Турске у Европи. У овом случају, као политички анахронизам, она губи право да друге цивилизоване државе воде о њој рачуна.

У својој недавној историји имала је Турска и сувише примера који је упућују да не подржава анархију у својим областима. У тој се анархији и крију узроци, због којих она постаје сваким даном све слабија. А са њеним је слабљењем ишла напоредо регенерација, кроз

коју се Балканско Полуострво почело враћати у стање какво је било на њему пре турске инвазије. Срби су први дали подстицај за ослобођење: за њима су пошли Грци. О Турској се од то доба почиње стварати уверење да је болестан, неизлечив организам. Реформама, обећаним Ђулханским Хатишерифом, утврђеним доцније Танзиматом,[1] а проширеним Хатихумајуном[2] од 1856. покушало се поправити зло стање које је и изазвало ову болест и Турску изједначити, по уређењу, с другим државама у Европи. Болест није излечена, а што она дуго траје, више се има приписати изукрштаним интересима који се везују за питање о наслеђу „болеснога човека“, него ли овим пројектованим реформама, које су увек остајале мртво слово на хартији. Једном зачет, покрет за ослобођењем није престајао, јер нису уклоњени били узроци који су га изазвали. Питања бугарско и критско решена су: прво—ослобођењем, а друго—аутономијом која је прелазна фаза за анексију. И побеђена и победитељка, Турска увек губи, а то је најкарактеристичнији знак да је тежња за регенерацијом Балканског Полуострва ухватила дубоког корена. С друге стране стоје отворена питања маћедонско и старо-српско, којима се у наше дане придружило и треће, арбанашко, које добија све шире значење. Првима је, по историјској им подлози, у основи иста тежња која и овој општој регенерацији: да се на Балканском Полуострву врати стање које је затекла Турска најезда; треће, арбанашко, немајући историјске подлоге, није се јавило

[1] Танзимат је савет за унутрашње реформе, а сама реч значи наредбе, уређења. Овај је савет имао четири одељења, којима је задатак био припремати наредбе, законе и правилнике. Сви закони, наредбе и правилници које је израдио био овај савет чине један законик, подељен у четири дела и познат под именом Танзимат.

[2] После Кримскога Рата султан Абдул Меџид, свакако под утицајем савезника Енглеске и Француске, а да би, задовољивши их у њиховим тежњама, одбио балканске Словене од Русије, прогласио је овим Хатихумајуном (највиша царска наредба) равноправност свих поданика, дао потпуну слободу вероисповести, и наредио да се изврше реформе, сагласне духу времена, у управи свих хришћанских општина.

као последица историјскога развића, него као последица утицаја са стране.[3] Што је ускрсло у данашњем свом облику, узрок су погрешке турске политике; а што је добило данашње своје значење — једни другима супротни интереси Аустро-Угарске и Италије, који се везују за његово решење. По себи врло просто, због њих оно постаје све сложеније и теже. Нити му се стога може одмерити значење, нити му се може наћи подесно решење које би било у складу са интересима осталих балканских Словена, ако се добро не уоче улоге које су имале у његову развоју Аустро-Угарска и Италија.

Која од ове две силе успе обладати арбанашким обалама, та ће бити господар Јадранскога Мора. Очувати своју превласт на њему, то је основна побуда која их мами да узимају Арбанију у своје политичке комбинације. Ако им је иста сврха, различна су и средства и методи којима би хтеле да до ове дођу. И једна и друга тежи да узме у своје руке национални покрет арбанашки. Аустро-Угарска се стара преко својих агената изазвати код Арбанаса, негативним путем, кроз анархију, свест о националној индивидуалности, а подржавајући ту анархију вешто се њоме користи да их одбије од Турака, и у исто време да компромитује њихове тежње за аутономијом, како би лакше распрострла своју власт и на ове стране. Италија, напротив, не тежи освојити, него само културним средствима обезбедити у Арбанији свој политичко-економски утицај. Од ове основне разлике зависи и сав остали им рад.

[3] „Карактер Арбанаса није се сложио историјским путем; главна му је црта одсуство иницијативе и неспособност да се збије у једну целину, те да створи од себе извесну самосталну политичку јединицу. Супротно Србину, који, сав предан својим историјским успоменама, живи у њима, и на њима заснива своју веру у бољу будућност, Арбанас не зна своје историје, и до небеса прославља само јунаке из недавне прошлости о којима ни помена неће остати у првој по реду генерацији. То није историјски народ, јер се не налази у свези са својом даљом историјском прошлошћу, него живи само о данашњици.“ Тако о Арбанасима пише један њихов познавалац.

У Италији се поступно и природно стварала тежња да се италијански утицај распростре на Арбанију. Њезине везе с овом данас турском покрајином давнашњега су порекла. Источна обала Јадранскога Мора пуна је трагова о некадашњим везама с Италијом, чиј је утицај био врло јак. А после јуначке борбе Скендер-бегове с Турцима, мноштво Арбанаса и Срба који бејаху у то доба у заједници мисли и тежња одбеже у Италију, где и данас има доста насеобина из тога времена. Срби су се поступно губили, а Арбанаси, настањени већином у јужним крајевима, а највише у Калабрији, у којој је народ на врло ниском ступњу, очуваше се, и данас их има тамо око 200.000. Из ове су арбанашке колоније изишли многи угледни људи у науци и уметностима, а има их доста и у чиновништву, у војсци, по трговинама и занатима.

Средином прошлога века отпочео је један од ових Арбанаса, који су већином православно-унијатске вере, скупљати и издавати народне песме, очуване усменом предајом међу тамошњим Арбанасима, а и сам је, у духу њихову, писао песме на народном арбанашком језику. То је био познати међу њима Ђероламо де Рада. Охрабрен одзивом међу својим саплеменицима у Италији и на страни, он је наставио изучавати језик и историју народну, израдио је и штампао буквар, граматику, читанку, речник, и многе друге књиге за народ. Ђероламо де Рада је управо творац литературе на том језику и онога покрета међу италијанским Арбанасима којему је тежња да се очувају од однарођивања. Овај покрет међу Арбанасима у Италији одјекнуо је и међу онима у Турској, услед чега се, природно, почело будити у Италији интересовање за прилике у Арбанији. Од тога су доба управо стали Италијани више проучавати ову област и распростирати у њој свој утицај. У овоме им је онда био од знатне помоћи и Ватикан преко својих попова. Слати су нарочити изасланици да прокрстаре све земље

у којима има Арбанаса, па су често и чиновници италијанскога посланства у Цариграду, под изговором да обилазе конзулате, ишли у проматрања. У почетку се мислило да ће се моћи изазвати чак и поталијањивање Арбаније, али се убрзо увидело да се томе противе многе прилике и у њој самој, па и ван ње. Цела је ова радња била још од почетка без јасно одређенога плана, и без континуитета. Веза Арбанаса из Турске с онима у Италији, па и са њеном културом, одржавала се, међутим, и сама, без јачега потицаја са стране. У поморском делу Арбаније има пуно Арбанаса који су у Италији учили школе или занате, бивали тамо по трговинама, а има, тако исто, међу њима и доста Арбанаса из Италије који се тамо баве по трговачким или другим пословима. У самој Италији, Арбанасима је остављена била пуна слобода да раде својим средствима на свом националном развитку, а помагано им је, кад год је требало, да своју радњу пренесу ван Италије у саму Арбанију. Отваране су тим путем у њој школе, кроз које се распростирао и јачао италијански културни утицај. Нарочито се живо радило у овом правцу после 1870 године. Постигнути успеси били су такви, да се Аустро-Угарска имала рашта узбунити, кад је окупацијом Босне и Херцеговине стала чврстом ногом на Балканско Полуострво, чију је западну половину, са излазом на Солун, с једне, Драч и Валону, с друге стране, почела сматрати као сферу свога политичко-економскога утицаја. Она је морала прегнути да италијанске успехе паралише, и за релативно кратко време, она је утаманила без мало све што је Италија постигла била међу Арбанасима. Аустрија се при томе користила, с једне стране, раздором између Ватикана и Квиринала и својим моћним утицајем у Квириналу, а, с друге пак стране, честим променама политичких праваца у самој Италији. Нарочито је овом уништавању италијанских успеха знатно допринело, уз врло живе аустријске интриге, и опште скретање италијанске

политике после ступања Италије у тројни савез, када су њени погледи, у тежњи да постане колонијална држава, били окренути са Туниса на Абисинију, где јој је ваљало тражити компенсацију. Све је то код представника арбанашког покрета у Италији изазвало апатију, која је порезом код Адуве могла бити само повећана.

За постигнуће својих циљева у Арбанији, Аустрија није презала ни од каквих средстава, што је појамно кад се зна да је она своју пропаганду у тим странама водила поглавито преко језуита. Ови су се нарочито старали одбити арбанаску децу од италијанских школа, лишавајући родитеље светога причешћа, ако се не би њиховим наредбама покорили, а Италијане су пред народом представљали као противнике папине и безбожнике.[4] Аустријска пропаганда није се толико трудила да на место италијанских школа подигне своје. Њој није било стало толико до просвете, колико до политике. Зато је њена радња и била сконцентрисана на западној и на северној страни Арбаније. На западу, она је узбијала италијански утицај: на северу, она је гледала да се отресе Срба, који су највећа сметња аустријском продирању на исток. Успело се удесити да Лојдово паробродско друштво одржава пловидбу дуж арбанашких обала. Добивши за то широке привилегије, Аустрија је у свима важнијим местима отворила поштанске станице, помоћу којих држи у својим рукама сав поштански саобраћај Арбаније с осталим земљама. У Скадру, Драчу и Валони установљени су аустријски консулати, којима су, уз обилата средства, на расположењу и многобројни агенти.

[4] „Католички свештеници, а нарочито језуите, — тако је писао један од добрих познавалаца прилика у Арбанији — у најтешњој су свези с аустријском дипломатском мисијом; они су најверинији извршиоци свега што им аустријска влада нареди, и ништа „неће предузети без знања аустријскога консула. Народу непрестано говоре да је, после папе, аустријски цар први представник и заштитник католичке цркве“.

тајни и јавни. Смишљено радећи, Аустрија је дохватила у своје руке сву трговину на арбанашкој обали Јадранскога Мора, а помоћу својих пошта спречавала је као права цензура ширење италијанског утицаја у Арбанији.

И ако знатни, ови успеси аустријеке пропаганде нису дефинитивни у том смислу, да их Италија енергичним радом не би могла потрти. Много је више штете правилном решењу арбанашког питања Аустрија нанела у Северној Арбанији и у Старој Србији. Ако је у Старој Србији настала таква анархија, да је Србима готово немогућан опстанак, зато је криво турско повлађивање Арбанасима, а да то повлађивање постане једно начело турске управе, зато су, опет, криви аустријски агенти који су у том смислу систематски радили. Ти су агенти, пре свега, створили познату Арбанашку Лигу, од које и датира ова нова политика Портина према Арнаутима. Дотле су односи између Срба и Арбанаса били доста сносни; од то доба се почиње непријатељство које је достигло свој врхунац у последњим догађајима у Ст. Србији. Добивши право да окупирају Босну и Херцеговину и да, осем тога, држе своје гарнизоне у једном делу старог новопазарског санџака, у садашњем плеваљском санџаку, Аустрији је било много стало до тога да и Црну Гору одбије од Плава и Гусиња, као што је одбила Србију од Косова. Она је хтела да јој кроз Косово и Метохију остане отворен пут за даље продирање, преко Митровице на Скопље, на долином Вардара на Солун. Да то постигне створила је, са средиштем у Скадру, Арбанашку Лигу, која је требало да обухвати сва арбанашка племена без разлике вере. Скадарском валији, Хусејин-паши, био је у овом послу десна рука аустријски конзул који је, преко католичкога свештенства, имао велики утицај међу католицима. Да би се јаче зближили ови с мухамеданцима, уређена је била усред Скадра једна мала градина (Милет башча=народна градина), у којој је сваки дан свирала војна музика. По наредби валијној, тамо су редовно одлазили сви грађански

и војни чиновници, а два песника Арбанаса, католик Хила Ифилест, и мухамеданац Јусуф Филторесн, спевали су јој у част једну песму, која је била у оно доба врло популарна, јер јој се придавао велики политички смисао, и ако је била по садржини празна. Не схватајући право значење целог овога покрета, Арбанаси у Италији прихватили су га и усиљавали су се, без великога успеха, да га популаришу у Европи. Главни је чинилац међутим у овој Лиги, за време њезина трајања, био аустријски консул, који је употребљавао сав свој утицај на то да се не допусти Црној Гори заузети Улцињ, који јој беше додељен у место Плава и Гусиња. Међународна поморска демонстрација принуди Турке да се потчине одлукама европске дипломације. Арбанашка Лига промаши свој главни циљ, те се мораде убрзо затим растурити. „Историја ове Лиге показује, вели К. Хасерт, јасније него ишта, како је мало животне снаге у осећању националнога јединства међу Арбанасима и како је нејака национална мисао да одушеви сву земљу."[5] Али је ипак оставила трага за собом: пробудила је мухамедански фанатизам, због којега су главну штету плаћали ненаоружани и од целога света одвојени Срби у Старој Србији. Овом су Лигом аустријски агенти указали Турцима услуге које су им могли учинити Арбанаси, а познавајући ове као народ неспособан да створи себи самосталну уређену државу[6] врло су добро предвиђали

[5] В. његов чланак „Die Unruhen in Oberalbanien". У Das Neue Auslan[d].

[6] „Сва нас арбанашка историја, вели један њезин познавалац, учи да су Арбанаси не само неспособни створити своју политичку целину, него да уопште нису ни у чем показали своје иницијативе; увек су се пришијали уз друге и другима служили својим силама. Какви су увек били, такви су, на жалост, остали и до данас. Турска је влада створила од њих снагу којом држи у покорности друге елементе, а с друге опет стране туђинска их сила употребљава као оруђе којим достиже своје политичке сврхе, сасвим противне интересима и земље и народа. Арбанаска би Лига донела велике користи само у том случају, да је њезина идеја прирасла била срцу Арбанаса, али је она била туђа творевина, и зато је, одигравши своју улогу на корист туђину, тако брзо и завршила своје биће."

последице којима може повести политика, кад би се њима служила као оруђем за истребљење Срба. Резултати, који су данас на догледу свима, показују да су аустријски агенти тачно рачунали, кад су предвиђали да ће они бити штетни и по Србе и по Турке и по Арбанасе, а корисни само интересима њихове балканске политике.

Као што је већ поменуто, у тим крајевима изгубљена је нада у трајање Отоманске Царевине. Сваки се пита, чија ће влада доћи после турске владе, за коју се већ види да мора ускоро пропасти. Омаловажавајући Србију, аустријски агенти износе благодети онакве управе каква је у окупираним областима. Да ли је у тим областима аграрно питање с планом остављено нерешено? У сваком случају факт стоји, да се аграрни односи у Босни и Херцеговини употребљавају као један од најјачих аргумената којима се придобијају арбанашки бегови. „Дође ли амо Аустрија" — тако се беговима дошаптава — „ви ћете остати господари на својој земљи, а раја ће бити и даље раја, као што је у Босни и Херцеговини. Данас је већ јавна тајна, да су многи од највиђенијих Арбанаса платежници окупационе владе, под чијом управом и стоји цела аустријска пропаганда у овим крајевима. Карактеристично је да баш ти Арбанаси, који су њени платежници, важе као највећи српски крвници. Доста је поменути имена Мула Зеке у Пећи, Риза-бега у Ђаковици, Муја-аге Ћатовића у Сјеници. Аустријска политика према Србима у Старој Србији дала би се овако резумовати. Омаловажавањем Србије убити код Срба уздање да им она може помоћи, довести их међутим арбанашким злочинима до таквог једног очајног стања у ком се прима помоћ с које било стране, и онда им, преко својих агената, предочити онај релативни мир и ред који влада у крајевима с аустријским гарнизонима; најзад, посејати раздор између њих и њихова митрополита, како би лакше подлегли унијаћењу, које их већ довољно привлачи тиме, што Срби католици у Ст. Србији, благодарећи аустријској заштити, живе слободно, усред тог арбанашког те-

рора над њиховом браћом православне вере. Ако је Аустрија овако непријатељску политику водила противу Срба који су једини културни елеменат у тим крајевима, то је из чисто политичких разлога. Баш због тога што су културан елеменат, што нису једно полудивље племе без пробуђене националне свести, Срби су у стању да прозру њене планове и да им се одупру. Српски отпор Аустрији било би теже савладати него отпор арбанашки, јер, и ако су Арбанаси данас бројно јачи од Срба, они су с друге стране до сада своје јунаштво показали само насирам обезоружане раје, докле су пред регуларним трупама увек кукавички подлегали.

(Свршиће се.)

Павле Орловић.

ЈОВАН РАЈИЋ

историк српски.

(2.)

Према реченом није чудо што у Рајића не налазимо других потребних принципа историјске критике. И ако смо у једном од неписаних места видели да придаје значаја факту што је у једном питању сведок Данило „*очевидац*“, опет он не разликује довољно извор или савремену сведоџбу од препричавања познога компилатора или мишљења још познијега научника.

У § 7 седме главе и седме књиге (св. II, стр. 384) приповеда нешто о краљу Владиславу Немањићу, па вели: „Тако о овоме пише Бранковић у књизи III од стр. 91 94“, затим додаје: „Али како је његова повест узета из речи преосвећенога Данила, згодно је овога самога послушати“ и онда исписује шта „Родослов“ казује о истој ствари. Данашњи би критичар најпре узео Данила и извео га као сведока, па истом после можда

само споменуо Бранковића, а можда и мŷком прешао преко њега: али Рајић полази од тога позпога компилатора, па се истом после враћа к правом извору.

Цело је дело препуно таквога исписивања извора и ранијих мишљења, тако да је права слика старинске манастирске учености. Стога мислим да није потпуно оправдано Новаковићево мишљење („Историја Српске Књижевности“, стр. 217) да је „велика... штета по самог Рајића што је био сувише заљубљен у црквени језик, те је и ово дело написао њиме. Да то није учинио, његова би књига њему самом начинила већи споменик и народу још корисније послужила.“ Није сам црквенословенски језик био сметња да се Рајићево дело рашири по народу, него му је сав облик био ненародан. Многобројни цитати, расправљање података и мишљења, утврђивање чињеница, а све достојанственим ученим тоном, сметали би читаоцима, баш да је књига и српски била писана. Зар се данас више читају Руварчеве расправе но онда Рајићева „Историја“? Зато, кад су је доцнији књижевници хтели популарисати, није било довољно само превести је, него су је морали прерадити: ослободити је, мање или више, од великога ученога баласта, и приповедачки излагати у главном само готове ресултате Рајићеве.

Самом Рајићу више је било стало да натрпа много разнога градива, него да одабере оно што је најбоље. Ако се подаци не слажу, он изнесе све, па нека читалац бира који милује. Тако на једноме месту вели како се не слажу извори који је српски краљ имао надимак „храпави“, јер једни тако зову краља Уроша, а други старијега му брата Радослава, па завршује: „Благоразумном читатељу остаје пуна власт с којим ће изволети да се сложи, а ја остајем при мишљењу преосвећенога Данила и Бранковића“ (кн. VII, гл. VIII, 2; св. II, стр. 388). Али зашто усваја баш њихово мишљење, то не каже. Понекад пак никако не казује шта сам мисли. На пример, пошто је казао разна мишљења о годинама владе Сте-

вана Првовенчанога, завршује: „Остаје дакле да читалац расуди које ће мишљење од ових изволети изабрати“ (књ. VII, гл. V, 13; св. II, стр. 306).

Рајић је „Историју“ писао осам година, најпре мало у Темишвару, на остало у Новом Саду. Био је тада у најбољој снази: кад је спис довршио, имао је четрдесет и две године. И ми данас, са свим овим нашим библиотекама, не можемо а да с дивљењем не помислимо колико је њега морало стати труда, док је покупио и набавио онолико мноштво дотадашњих историјских радова. Тим је он своју „Историју“ начинио великим зборником грађе и литературе историјске, какав је за оно време доиста необичан. У четири велике свеске има ту 1832 стране главнога текста, а сувише су додаци („Прибавленија“), предговор, таблице, слике, садржај, регистар и претплатнички спискови. У првој свесци има најпре, као увод, о Словенима уопште; затим је бугарска историја. Целе остале три свеске говоре о Србима, сем што у почетку друге има нешто мало о Хрватима.

Каквих је пак тешкоћа имао Рајић при срећивању своје огромне грађе, нама је данас потпуно јасно. Он није имао при руци изворâ првога реда, па да њима проверава остале. Ти су извори онда били слабо познати, готово непознати. Па не само извори првога реда, него и други домаћи извори на српском језику беху такође готово непознати. Туђинцима пак, а у њих је бројио и све Србе католике који су писали талијански и латински, Рајић није много веровао. Отуд многе његове недоумице.

Пред оваком оскудицом српских споменика, Рајић је помислио да их уопште није ни било, и онда је створио чудну општу слику о старој српској држави, о њеној просвети и о књизи српској. Пошто је испричао како је краљ Владислав Немањић први почео копати руде, наставља:

„Срећа те се овај владалац, једини међу свима, бринуо о општем добру, а о осталима се ништа такво не спомиње. А да је тим благом још подигао и школе, станишта мусама, и стално их обезбедио, српско

би се краљевство могло назвати срећним и не горим од других суседних области. Али — завршује тужно Рајић — ми ни у једном краљу не налазимо те среће Србији. У томе је остала несрећна од почетка свога до данашњега дана" (књ. VII, гл. VII, 5; св. II, стр. 282—3).

На исти се предмет и после враћа:

„У тадашњих Срба науке још нису биле, како се каже, у моди; нити је њима ко од владалаца наших указао достојно поштовање, па су стога и њихова славна дела, у држави и ван ње, остала сахрањена у забораву до наших дана. Ређе је било видети у тадашњем српском свету човека просвећена високим наукама, него ли феникса у јужним земљама" (књ. XI, гл. XIV, 19; св. IV, 204).

Рајић је желео да његова „Историја" буде много свестранија него што је и да обухвати још стање и догађаје „како црквених и политичких (*унутрашњих*) тако и учених послова" у српском народу. Зато жали недостатак своје књиге у том погледу. Истина, он је узгред, колико је могао, спомињао главније о „политичкој" и црквеној страни народнога живота у прошлости (више — вели — није могао учинити због недостатка извора); али „учене послове" није могао ни толико приказати... Зато је био врло незадовољан:

„Немамо — вели — ни најмањега појма, нити га имати можемо, о ученој и литерарној историји, у којој се обично описују и прослављају академије, велике гимнасије, славне науке, напредак њихов и умножавање, а тако исто и људи који су на тим пољима настали и радили и списи које су они написали на општу корист" (књ. XI, гл. XIV, 18 и 19; св. IV, стр. 203 и 204).

Ни Рајић, а ни други нико у његово време, није знао за књижевни рад светога Саве, Првовенчанога, Доментијана, Никодима, Тодосија, Цамблака, Константина, Пајсија и толиких других мање знатних или по имену сасвим непознатих старих писаца српских. Требало је да Шафарик и Даничић са читавим низом савременика и последника својих уложе више од пола столећа интенсивнога рада, па да, из још гушће „таме заборава" но Рајић историју, изнесу на светлост онолике споменике и сведоџбе „учених радова" српских старога времена, колике ми данас познајемо, и с којима нисмо постидни међу осталим Словенима. Рајић је знао, од тих старих, само

једнога писца, кога је сам пронашао у Хиландару: „Једини је из старине похвалан преосвећени Данило који је описивао животе краљева српских свога времена, али и ти су мали и оскудни, као што свак може видети из Родослова" (књ. XI, гл. XIV, 19; св. IV, стр. 205). Сем Данила, имао је још једнога радника, свога претечу, који је пола века пре њега писао: „Тако исто и гроф Бранковић, историк новога времена, заслужује сваку част и похвалу што је, по угледу на Данила, оставио потомцима опис наше старине" (на реч. м.). Али га ни они не задовољавају: „Оба ова потрудила су се описати војна дела краљева српских, а затим њихов испоснички живот, али су прећутали остало што се овде тражи..." (на ист. м.)

Па ипак, кад погледамо како је ту двојицу Рајић употребио и шта је урадио с помоћу њихном и с помоћу два летописца, једнога краћег и једног опширнијег, можемо бити потпуно задовољни. Он је успео, у главном захваљујући тој помоћи, да српску прошлост, почињући пред крај XII века па до близу својих дана, прикаже у много друкчијој слици но што беше она коју о нама беху дали они „туђинци", с којима се он у свом спису онако често бори. Тако је на пример Рајић између Стевана Првовенчанога и Уроша I пронашао два нова краља Немањића: Радослава и Владислава, док су историци пре њега, као Дифрен, имали на њихову месту некаквога краља Стефана, оца Урошева. Кад је његово дело изишло на свет, па је један од тих са запада дочекао дело с неком критиком, Рајић је за делове о српском народу у „Историји" писао поносито да су израђени „већином из властитих наших старих рукописа" о којима, вели, „господа немци још ни чули нису".

Што је он до тих извора дошао, истицао је с пуно разлога и митрополит Стратимировић с великом похвалом. Он је 2 августа 1798 писао историку Шлецеру да у време кад је Рајић писао није било никаквих прикупљених рукописа, него је морао ићи од манастира до манастира и прикупљати податке из разних рукописа види

Јована Радонића „Прилошке Историји Словенског Препорођаја“, стр. 25).

У том, и ако врло оскудном, проналаску домаћих извора, у врло исцрпној њиховој употреби и у новој слици коју је тим путем добио о српској историји биће, по свој прилици, главна историчарска заслуга Рајићева.

Али тим није само наука била унапређена, него је још дата обилата храна националној свести савременога и још два три потоња појаса српска. Ту је верско-патриотска тенденција Рајићева постигла прави успех. Деценије су пролазиле од изласка „Историје“ на свет, ковиљски је архимандрит дуго и дуго почивао у гробу, а Срби су, трепећући душом, читали и један другом причали како повест пише о цару Степану (кн. VII, гл. XII, 22; св. II, стр. 634):

„Скупише се једном сви великаши: кнежеви и војводе и све старешине српскога народа на празник светога Архистратига, и по свршетку црквених молитава сјајно светковаху. Ту цар узе руком својy главну заштитну (заслонную) заставу, те рече свима великашима: „Одговорите нам, богољубазни кнежеви, на коју ћемо страну сада војевати: на грчку или на алеманску земљу?“ А они, весели, с радошћу одговораху: „На коју ти страну, преславни царе, заповедиш, ми чекамо увек готови!“

На још Рајић потанко описује каква је била та Душанова застава и казује да је Аранђелов дан био слава дома царскога! Такво причање прихватише те препричаше српским читаоцима Видаковићи слатким својим стилом; песници као Мушицки, Ј. С. Поповић, Његош нађоше у томе надахнућа, те у њихним стиховима одјекиваше душа Рајићева. Зато је сило оно поштовање које се свијало око спомена ковиљскога архимандрита; зато његово име још и данас загрева много шире народне редове но што би било да је он био само знатан стручњак на пољу каке научне гране.

Љ. Јовановић.

БУДУЋНОСТ УМЕТНОСТИ И ПОЕЗИЈЕ.

II. — Будућност уметности према историји. — Уметност и демократија.

(2.)

Историја, као и физиологија, дала је известан број привидно јаких доказа против будућности уметности. Развитак ове или оне уметности изгледа најчешће везан за извесне нарави и извесно стање друштвено. По Тену, данас изумире неколико уметности, „којима будућност не обећава храну која им је потребна". Влада вајарства свршена је, вели Ренан, онога дана кад је човек престао бити полу-наг. Епопеја ишчезава са ишчезавањем личнога јунаштва: са артилеријом нестаје епопеје. Свака уметност, изузевши музику, везана је за једно стање прошлости; и сама музика, која се може сматрати као уметност деветнаестога века, биће једнога дана довршена и исцрпена".

Уметност која је у данашње доба највећма доведена у питање јесте вајарство, и Виктор Кузен је био рекао пре Ренана, да не може бити „модерног вајарства" са данашњим наравима. Претпостављајући да се сва уметност налази у таквој опасности, томе није ништа крив напредак науке, који основно обележава модерни дух; напротив, и само старо вајарство живело је од науке: стари уметници су боље знали технику своје уметности но наши модерни уметници. У време Обнове, Леонардо де Винчи и Микел-Анџело били су силни научни геније. Модерна наука не само да не убија вајарство, но ће бити у стању да га једнога дана подмлади: ништа, на пример, није драгоценије за уметност но истраживања која су почели такви научењаци као Дарвин о изразу емоција. Нервни систем и његови односи с мишићним системом имају за нас још много чега непознатог. „Вајар не сме да не зна, писао је Раскин, било постајање било израз какве

анатомске појединости. Само, оно што је за анатома циљ, за вајара је средство... *Појединост* није за њега проста ствар радозналости или предмет истраживања, но последњи састојак *израза* и *дражи*". *Пластика* и *наука* не искључују се. Што се тиче промене нарави, која није од јуче, она није никако повукла нити ће без сумње повући у пропаст вајарство. Милонска Венера или Праксителов Хермес неће се више поново извајати: али ко зна да вајар неће постати у стању да у камену изрази идеје, песничка осећања, која Грци, поред свег пластичног савршенства до кога су били дошли, нису могли да изнесу а можда ни да схвате? Праксител није могао да замисли Ноћ или Зору Микел-Анџелову: Микел-Анџело, тај песник камена и тај мислилац, није могао израдити ово или оно дело Праксителово.[1]

Сликарство има још више изгледа да ће трајати, па чак и напредовати. Боја је нешто вечито. Никакав Њутон, објашњујући ваздушну курбу дуге, неће је моћи ни скршити ни избледети. Шта више, осећање боје стално расте од старога доба. Као што је познато, Грци нису имали тачне речи да означе велики број боја: не мора човек да пада у парадоксе извесних физиолога као Х. Магнус, па ипак да увиди да они нису имали тако јако осећање боја као наш Тицијан или наш Делакроа. Изгледа да човечанство све боље разуме језик нијанса и све игре светлости: у томе је читав један пут који остаје отворен за уметност.

Исто тако, језик звукова је неисцрпан. Тврдити с Ренаном да ће музика, која нема више од два или три века, бити у скоро свршена ствар, то је као да се тврдило да је сликарство са Апелом и Протогеном свршило своје. Исто се тако око 1820 држало да је поезији за навек одзвонило. Мелодична идеја одговара увек једном

[1] Сами типови лепоте мењају се од једнога века до другог, од једног места до другог, у сликарству као у вајарству. Леонардо де Винчи и његови ученици имају један омиљен тип, који се налази у свима њиховим радовима; Перуђино и Рафајло имају други; Млечићи исто тако.

извесном умном и моралном стању човековом, које се мења с вековима; она ће се мењати и моћи ће напредовати са самим човеком. Неки музичари, као Шопен, Шуман, Берлиз, изразили су осећаје који су својствени нашем добу и одговарају једном стању нервнога система, о чему су Хендел, Бах или Хајдн једва могли да добију појма. Музика је, као што је Спенсер показао, развијање акцента који глас узима под утицајем страсти; те промене тона, ти прелази природни гласу човечјем могу се у толико пречишћавати, у колико нервни систем буде увећавао своју тананост. Упоредите говор једне просте жене с говором образована човека, и видећете како глас образована човека има финијих и сложнијих прелаза у говору. Музикална мелодија, према променама људског акцента, може се нијансовати све више и више као и сама осећања срца људског. Што се тиче бојазни да се комбинације музичких нота не исцрпе, то није ни мало озбиљно ако се помисли само на математичке законе комбинација: захваљујући ритму и покрету, мелодија може се без престанка мењати; с друге стране, хармонија има још безброј извора. Енглески критичар лорд Mount Edgcumbe пребацивао је некада Росинију комаде с разним партијама, хорове, дуете који су замењивали дуга сола из старог доба; пребацивао му је увођење улога баритона у опери, многобројност мелодичних тема, јер се некада задовољавало једном јединим темом праћеном варијацијама. Најзад, у очима тога уметничкога критичара који је имао толико угледа у своје доба, Росинијева музика је сувише сложена и „неразумљива". А сваки зна колико нам данас она изгледа лака за схватање и релативно мало сложена како за хармонију тако и за ритам! — Данас нас више не задовољава проста мелодија, подржавана обичним праћењем; може бити, кроз неколико векова, требаће нам заплетене мелодије које се налазе у симфонијама Бетовеновим и у лепим странама Вагнеровим. Како било да било, музика је пре на путу развијања но распадања.

Што се тиче поезије, она ће с музиком, како је Штраус замишљао, бити религија будућности. Ренан, напротив, сумња у њену животну моћ; он се ослања на то што је грчка поезија мртва, епопеја мртва, трагедија мртва: наука, пронашавши барут, топове и пушке, отела нам је Омире и Вергилије будућности.

(Наставиће се.)

М. Гијо.

(С француског превео J. С.)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

О „Песмама“ А. Шантића.

Пошто је оставио књигу из руку, мој пријатељ узе овако говорити:

— Није истина, Шантићеве „Песме“ нису добит за наше песништво. Оно што у њима има доброга, није довољно да дâ накнаде за оно што је у њима рђаво. Оне су наше песништво обогатиле неколиким лепим песмама и повећим бројем лепих стихова; допуштам. Али оне у исто време настављају извесне врло рђаве навике које су се у нашем песништву почеле одомаћивати, и од којих нема несноснијих, нити може бити штетнијих по наше песништво. И Шантић — ту је књига која то доказује — припада оној четици наших данашњих песника који држе да је човеку који пише у стиху све допуштено, да утврђени закони и правила која везују цео свет, чак и друге песнике, за њих не вреде, да они могу писати како нико не пише, да могу обртати ствари наопако, да могу презирати наше најопштије навике и мишљења и говора. Оно што они у својим песмама чине од логике и од језика, то је за људе који су познали и једно и друго, и навикли да поштују и једно и друго — разлог

вечитом чуђењу, и у исто време скоро неподносно. Рећи нешто нелогично, приденути некој ствари особину у потпуној опреци с њеном природом, везати међу собом појмове који један према другом стоје као два гладна пса пред неоглоданом кошћу, пустити да капи кише „кану" из ведрога неба, рећи, као Шантић, да месец предмете „злати", а сам да је „плав", а зрак да му је „блед":

Мој познаник — мјесец плави,
С блиједим се зраком јави;

рећи да је сунце „хладно":

Небо хладно, сунце хладно,

и да, место да се пење плавим небом, „сплази низ плава брда": — да се „тужни шумор грања губи у *магли*"; — да је „*сјај* његове драге *сипало* његова крила"; — да се ветар „сакрио за *листак*"; — да се „бистри поток *губи* из присјенка на *свјетлило*"; — да ветар *вришти*, да поток *језди*, да муње *ричу*; — или ређати речи без везе којима се једва може ухватити смисао, или такве из каквих се не може добити никакав смисао, ни луд ни наметан:

За сузе и клетву није срдџ дав',
Нит' је слатки отров са болом познав', —

то су ствари које они, као што је познато, чине сваки час, кроза све песме своје, и чине их мирно, као нешто најобичније на свету, не показујући ничим да осећају каквим чудним бесмислицама пуне своје стихове, и како такве песме не могу имати ни за кога вредности.

„Но то су, као што поменух, исто толико ствари логике или стила, колико и језика: а сваки има стил и логику какве му их је Бог дао. Оставимо то. Али што није могућно оставити, то је начин како се још и данас, или данас више но икад, у песништву поступа *чисто с језиком*, с овим језиком који сви знамо, који је једнак за све, и о коме не може бити спора. Оно што ти песници чине с њим, човек не зна како да назове. Нема слободе коју они према њему не узимају. Изгледа као да су се окомили на њега. Изгледа као да сву оштроумност која недостаје њиховим песмама употребљују на то да пронађу начине како ће му више досадити. Они му мењају

синтаксу, фразеологију, граматику, спољашњи облик речи. Они се понашају према њему као да је он њихова ствар, као да он није створен само општим пристанком, као да речи, и њихов облик, и њихово значење, и њихове комбинације нису утврђене, и у основи својој неприкосновене. У близу десет милиона људи који тај језик поштују и у писању и у говору, њих тројица четворица једини су који узимају те слободе с њим: о томе они не воде рачуна. Њих се не тиче што мењање језика, ма какво било, боли; што је апсурдно; што скоро треба бити збуњен, па без потребе, и против потребе, дирати у оно што је вековима стварано, и што и деца поштују. Они језик дотерују по својој вољи; гужвају га, месе, муче, распињу, чупају клештама, мећу у кврге, како им је кад потребно, и како им кад није потребно! Безбројни су начини на које му они досађују. Они ће — ја наводим све примере из Шантића — изменити ред речима тако да човек који зна свој језик има муке да погоди шта су хтели да кажу: они ће рећи:

Ти ветрење тихо звоно,
С твојим звуком, што сад блуди,
Мој дух, што је с јада клонʼ,
Из мојијех носи груди; —

они ће множину употребити место једнине, један падеж место другога, предлог место другог предлога; рећи ће: — „вјетрић струји *с* доље травне“, — или: „и *пут стазе* тајно слазе“; — употребиће придев, глагол, именицу, и сваку другу реч место сваке друге речи; преносиће глаголе из једне врсте у другу; свршене глаголе употребиће место трајних; непрелазне глаголе употребљиваће прелазно; других пута употребиће их повратно; рећи ће:

Ја ћу тајну у гроб лећи —

или:

Поток се кривуда и са шумом вала —

мењаће речима род, мењаће им облике; рећи ће:

А кад стигну гробљу, који
Прађекове давне броји;

или:

Лако греде
Два костура — сјенке бл'једе;

или:

Па узабра цв'јетак што сузице лива;

или:

У њезиној сузи никад клетва није,
Него твоја слика у капљици сије;

говориће једним наречјем којим ниједан Србин не говори, наречјем варварским у коме се не каже ни „блед“, ни „блид“, ни „блијед“, него, камчадалски, анамитски, „бл'јед“; а ради стиха и слика, како се обично мисли, у ствари из сасвим других разлога, изоставиће у речи штогод хоћете и с које год стране хоћете, предметак, наставак, слово, два слова, слог, два слога, спреда, из средине, с краја; рећи ће:

И младост ће минут' и године преће,
Ал' твоја је рука загрлити неће,

место „прећи ће“ (управо, место *проћи ће;* али код њих је „прећи“ и „проћи“ свеједно): скратиће „издахнуло“ у „издахло“:

Издахло си, срце моје;

скратиће „уздрхта“ у „дрхтну“:

Ал' што дрхтну срце њено?

скратиће „трти“ у „трт'“, и рећи ће:

Та невјера — црни гр'јеси
Трт' те неће, моја мила!

Трт' те неће, моја мила!... И све то не овда онда, случајно, кад се заборави, или кад треба обићи неку несавладљиву тешкоћу, но као с правом, једно за другим:

И пут стазе
Тајно слазе,
Лако греде,
Два костура — сјенке бл'једе.
А кад стигну гробљу, који
Прављекове давне броји...

Човек да не поверује својим очима, рад да помисли да се сам преварио, да су то штампарске погрешке, да бар ово „гробљу“ стоји место „гробу“. Али није; реч је баш

о „гробљу“: *два* мртваца су устала, сваки из свога гроба, и отишла су у гору; одатле се враћају опет на гробље и лежу сваки у свој гроб:

У то доба
Двије плоче на два гроба
Отворе се...

А да „који“ није штампарска погрешка, доказује „броји“. Не, нису то штампарске погрешке ни случајне омашке, но они тако пишу скоро стално, без прекида, каткад боље, каткад горе, кроза све своје песме и књиге песама. А кад тако на хартију поређају довољан број ових поткушених, ровашених речи, кад своје стихове надену овим измрцвареним патрљцима, они их скупе у књигу, објаве их на што скупљој хартији, и огласе их као српско песништво.

„Читалац, међутим, у недоумици, гледа зачуђено и пита се: како усред народа који живи и који још зна свој језик може бити допуштено овако говорити? Како они који тако говоре могу имати гласа као песници свога народа? Како ти песници, у својим светлим тренуцима не опазе сами да то што они раде не личи ни на што, да се језик више поштује и у оним дивљим племенима у којима се језик мења са сваким појасом, тако да дедови не разумеју више своје унуке? Зар не увиђају да с таквим језиком нема песништва, да најдубља мисао, најдирљивији уздах, и најживописнија слика, тако казани, не могу бити ништа друго до накараде? Јесу ли се кадгод запитали да ли би тако у прози писали, *зашто* се тако у прози не пише, и како би изгледало кад би се тако у прози писало? Па мисле ли да је пре допуштено тако писати у песништву но у прози, да такво писање у песништву лепше изгледа? у песништву, коме је, ако не једини, оно први, безусловни, неоходни циљ лепота? Каква је логика тих људи? Како, најзад, као песници не осећају оно што морају осећати као читаоци? Какви су они људи?

„Ако их стих и слик натерују да тако пишу, онда то просто значи да за њих није да пишу у стиху и слику.

Стих и слик су измишљени да песму начине лепшом, а не да је наруже: кад код некога испада обратно, знак је да он не уме да пише како ваља. А кад неко не уме нешто да ради, он онда то не треба да ради док не научи: то је бар просто. Стих и слик не смеју песнику сметати, апсурдно је да му сметају: то би било тако као кад би јахачу сметао коњ или виртуозу на виолини њене четири жице. Добрим песницима стих и слик никад и не сметају. Хиго је написао сто педесет хиљада слликованих стихова — и то каквих стихова, и како слликованих! — и не види се нигде да су му стих и слик сметали: напротив! Добри песници „језику богова" не чине никакве уступке на рачун људскога језика; само тако људски језик и може постати „језиком богова".

„Ти добри песници, међутим, у погледу стиха и слика стављају себи често далеко теже задатке. Они се не задовољавају тим да им је и поред слика језик увек чист као кристал (то се само по себи разуме), нити да им је стих тачан, и слик правилан. Они још у тај слик, на крај стиха, неће метнути коју било реч из реченице, неће метнути незначајне речи, неће слликовати *мој* и *твој*, или *себи* и *теби*. Они знају да је свака реч на крају једнога низа речи јаче истакнута, и да ту истакнуту реч слик још јаче подвлачи; и зато неће нелогично истицати оно што нема важности. Они ће гледати да колико је год више могуће на најважније место дођу најважније речи. Отуда у многим њиховим строфама, који пут у читавим песмама, готово сами слликови, без речи које им претходе, довољни су да створе појам о ономе о чем се у строфи говори: узмите као кратак и познат пример другу строфу Хајнеове „Лорелај":

Die Luft ist kühl, und es d u n k e l t,
Und ruhig fliesst der R h e i n;
Der Gipfel des Berges f u n k e l t
Im A b e n d s o n n e n s c h e i n.

Хвата се мрак — Рајна — румени се — вечерње сунце: скоро је излишно читати целу строфу... Како је, даље, језик значајан, изразит, и својим музичким особинама,

својим звуком и својом мелодијом, они ни то не сматрају да је свеједно, унети у стих или слик реч каквог било ритма или звука. Ритам и звук речи је као нека музичка пратња песниковим речима, и не може бити свеједно да ли ће се пратња слагати с песмом коју прати или не. Узмите ове стихове:

Чујеш како ветар дува,
Чујеш лавеж љутих паса,
Чујеш како поноћ глува
Потреса се од ужаса?

Зар у њима пуни сликови, дужине, и мукли гласови (седам наглашених *у*) не појачавају на изредан начин смисао строфе? Кад у свом сонету Жозе-Марија-де-Хередија описује јапанскога ратника, како по сунцем обасјаној обали, у сјајном оружју, корача на сусрет својој драгани, он бира речи и сликове са **а**, јасне, звонке, свечане сликове на **va**, на **latte**, на **laque**, на **asque**: — rê**va**, bi**va**, Tokunga**wa** — **latte**, p**late**, éc**late**, écar**late** — **laque**, p**laque**, — m**asque**, c**asque** — који, изговорени како ваља, звоне у француском необично јасно, треште свечано и празнично као трубе, у пуном складу с радосном темом коју прате, с љубављу, са сјајним оружјем, са сунцем обасјаном обалом. А кад у другом сонету говори о седом златару који је у својој радионици досад резао само балчаке и димишћијнсао мачеве, а сад, забринувши се за своју душу, узима да реже путир, речи и сликови које песник тражи сад су са **i**, оштри, танки сликови на **ril**, на **rise**, — те, по речи Леметровој, изгледају као да клизе и шкрипе као алат кад клизи и шкрипи по металу. А на ритам, и на склад између стиха, ритма, и садржине, ти песници пазе исто толико колико и на слик: и још више, јер је ритам још важнији елемент стиха но слик.

„Па ипак, ни то такво брижљиво подешавање стиха и слика није никад удило апсолутној правилности њихова језика. И Хередија, и Хиго, и толики други — ово

је управо којешта наводити имена и примере онде где се броје на стотине и на тисуће — пишу стално језиком чистим и сјајним као роса; и били би вероватно врло зачуђени кад би им неко рекао да би смели писати и друкчије. Они знају да је језик светиња; они не чекају да им то кажу критичари; они критичарима иду сами на сусрет, они сами кажу да доброг песника нема без чистог језика: Racine contient Vaugelas, каже Хиго: што српски, врло тачно преведено, значи: *у Бранку је и Вук;* то јест, *у Бранку мора бити и Вук.* Па кад „у Бранку мора бити и Вук,“ кад и логика, и осећање, и мишљење свега света, и стварни примери доказују да то и може и мора бити тако, кад стих и слик ето томе нису сметње, — какво је то јогунство, или заслепљеност, или подивљалост укуса, или тешка тромост, која нагони наше песнике да језик тако често квње на овај необјашњив начин? Зар је то тако тешко опазити и тако тешко одбацити то извитоперено чапурје језика, те погрешне и сакате облике које ћудљива машта или тренутно заморено памћење понуди у писању? Зашто не потражити друге, праве и читаве, и тражити их *док се не нађу;* што другим речима значи, нађи их увек?

„Докле ће, најзад, трајати те несносне навике?

„Ствари, међутим, као да иду све на горе. Док су тако писале само оне парије стихотворци, којих у свако доба има у свакој књижевности, дотле опасност и штета нису биле велике. Али данас су тако почели писати и писци који су, праведно или неправедно, то сад нећу да испитујем, стекли гласа, које критика рачуна међу прве данашње писце тога рода, и међу којима неки заиста заслужују глас који уживају. Данас, ето, тако пише и Шантић, који је уз то, чудном иронијом, из оног српског краја где се осећање језика очувало извесно нето тако живо као у ма ком другом крају Српства. Чак Дучић, наш Дучић, који ако настави како је почео иде правце томе да буде велики песник, чак ни он не поштује увек тај

језик који му, међутим, тако лепо служи, с помоћу којега је он написао „Залазак сунца," и „Зашто?" и друге лепе, нежне, и мислене песме своје. Зашто да метне оно некоректно „себи" у последњу строфу „Заласка сунца":

> Ах, не реците ми никад: није тако!
> Ни моја душа да то лаже *с е б и*,

кад зна да српски то тако не може да се каже? И зашто да настави, не водећи рачуна о томе шта значи „и":

> Јер ја бих плак'о, ја бих вјечно плак'о,
> И никада се утешио не би',

када то „и" прави недопуштену таутологију са речју „вјечно" из претходног стиха, када се само по себи разуме да се онај који би *вечно* плакао не би *никад* утешио? Зашто да поквари ту лепу песму? да је поквари он који је написао? Погрешка изгледа малена, али као она пега на дну скупоценога суда о којој говори не знам више који романописац немачки, — тако ће за осетљивога читаоца то „себи" и то „и" кварити ту, по замисли, по осећају, по ритму изредну строфу, у којој кулминира лепа песма Дучићева. *Једна* таква погрешка довољна је да поквари најлепши стих; преко стиха строфу: преко строфе читаву песму. У уметности нема ситница, и први је услов за лепоту, отклонити оно што вређа. Скроз је, дакле, погрешно мислити да једна реч тачно или погрешно употребљена, да једно изостављено или измењено писме, ма само овда и онда, не чине ништа. Они чине много, и у колико је песма лепша, у толико више; они су слободе недопуштене, слободе које никад не иду без насиља, и које је махнито звати „песничким". Језик је један: у везаном слогу и у невезаном, он је *исти*, и оно што не може да се каже у прози не може да се каже ни у стиху. У Банвиловој „Поетици", у одељку који говори о песничким слободама, има само један параграф, и тај гласи: „Нема их." Тај параграф би наши песници требали да науче на памет...

Мој пријатељ додаде:

— Што ми је чудо, то је да ви критичари, критичари који оцењујете дела по њиховој естетичкој вредности, устајете тако ретко — ако уопште — против тих „песничких слобода[1]“. Да ли је могуће да је то зато што вас оне не вређају? Или је то зато што држите да не помаже говорити? Увек помаже говорити тачне ствари. Оне на крају морају бити примљене. Да сам критичар, ја бих, чини ми се, данас само ово радио: из сваке нове књиге песама ја бих редовно исписивао те њихове онакажене стихове, и доносио их у својим критикама; па бисмо видели коме би се пре досадило, или њима тако писати, или нама исписивати. Нарочито бих према бољим песницима — из разлога лако појмљивог — био непопустљив: *код њих* је штета кад тако пишу, јер они имају шта и да покваре. Ви критичари међутим задржавате своје стреле за полетарце, за оне парије које мало пре поменух: кад су Цветко Јаковљевић и Д. Николић објавили своје песме, човек није могао отворити новине, а да не наиђе на по који, и то дуг реферат о њиховим рђавим стиховима. А кад Шантић, Х. или У. објаве песме, онда се њима за исте или сличне погрешке гледа кроз прсте: тако да они озбиљно мисле да се то њих не тиче, и смеју се с вама заједно Николићу и Јаковљевићу... Да им не гледате зато кроз прсте што су они сарадници истих листова у којима се и оцене доносе? Мопије је говорио да после тридесете године нико више не може бити критичар, јер је био на ручку код свега света: хоће ли код нас постати правило да не може бити критике зато што је сваки писац сарадник критичарев? Ви се спремате да пишете оцену Шантићевих „Песама“: хоћете ли смети или хтети казати колико су рђаве те навике о којима говоримо?...

[1] Под „песничким слободама“ разумеју се некорекције језика у његовом спољашњем облику, граматичке некорекције. Само погрешно називају се „песничким слободама“ стилистичке неправилности или смелости песничке.

Ја мислим да ћу сметн; и прибележивши скоро дословце речи мога пријатеља, ја сам то и учинио.

Но ја од своје стране имам да додам нешто што мени изгледа још далеко важније но ово до сада.

(Свршиће се).

Богдан Поповић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Вој. Ј. Илић: *Туђински Бисер.* Препеви Пушкина, Љермонтова, Шилера, Уланда, Хајнеа, Ламартина и других. Штампарија Драгољуба Миросављевића. 1901. 8°, стр. 31. цена 40 п. д.

Преводиоци туђих стихова имају доста муке. Верност у превођењу тражи своје, слик своје, па ни ритам оригиналов није без неких захтева. И кад се толико тражи, а све се не може да задовољи, онда мора да буде с неке стране и попуштања; кад, пак, до тога дође, удара се најпре на тачност и верност. Да није тако, зар би Шантић Хајнеову строфу:

Die Hunde bellen, die Diener
Erscheinen mit Kerzengeflirr;
Die Wendeltreppe stürm' ich
Hinauf mit Sperengeklirr,

превео:

Срце бије, а с радости
Око ми је пуно суза,
Па се својој драгој јавим
Са звекетом од мамуза, (Л. Интермецо, 59 стр.)

где је оно *суза* дошло само због *мамуза*! Или В. Илић, опет Хајнеово: Wir kosen.. Hand in Hand. овако: На да се познамо! — а:

Vertraust du dich doch sorglos
Täglich dem wilden Meer!

чак и бесмислицом:

Та и с морем ти се љубиш
У животу свóме.

Али се без тих незгода не може, јер није свуда така згода као код Nacht — Macht и *ноћ — моћ*. У осталом, од препева се и не тражи апсолутна, математичка, буквална верност. Најважније је схватити и пренети мисао песникову и подесити превод тако, да по свему чини исти онакав, или бар приближан, утисак који чини оригинал.

Преводилац песама у *Туђинском Бисеру* као да је ово имао на уму и свој посао није овлаш радио.

У књижици овој — крупнијега натписа него би по садржини требало да буде — има двадесет песама познатијих европских песника, од којих се само четири овде први пут објављују; остале су угледале света у нашим бољим књижевним листовима. Осам је песама Пушкинових, три Хајнеове, по две од Шилера и Уланда, по једна од Љермонтова, Плешчејова, Ламартина, Алф. де Мисе и Мишо-а. А кад је већ узето осам песника и збирци дат леп, али и одређен, натпис, онда је требало само бисер и узети. Овако, сем две три песме, остало није бисер ни потргнутих песника, и избор се не може никако друкчије протумачити, до да је случајан. За листове је могло да поднесе: код њих, већином, нема реда ни избора у превођењу стихова, али се с књигом није морало похитети.

Још неке замерке.

Апсолутне верности, као што рекох, у оваком везаном превођењу *не може* бити. Али је дужност преводиочева да не мења оно што је најбитније, оно што баш чини лепоту, и да не додаје сасвим произвољно. Ето, рекао бих, да је у другој строфи *Шкотске Песме* од Пушкина

Одговара вран с далека:
„Ја знам где нас гозба чека“ (стр. 9)

оно „с далека“ дошло само као пар за, доцније по реду, а у самој ствари старије, „чека“: јер, прво, бесмислица је да вран врану с далека „одговара“, а, друго, у првој се строфи исте песме рекло да *заједно* лете.

Пример је те врсте и оно поменуто у Хајнеовој *Рибарици* из Heimkehr-a; а тако је и у *Гњурачу* Шилерову:

И Бог ми сведок и цела страна,
Кћер ћу ти дати још истог дана, и т. д.

У овој збирчици без сумње је најзначајнији препев Шилерова *Гњурача*, трећи од бољих код нас, колико је мени познато. Рађен је доста пажљиво; метар је добро изабран, али оно што је било најтеже дати исмо добили ни у овом препеву. Онај познати кратак опис узбурканога мора код В. Илића је:

Гибље се, кипи, фијуче, хучи,
Кô водом згашен огњени плам.
До неба пена прити и шушти.
И вал се на вал гомила сам.
Нит' кад малакше, нит' се умори,
Кô да би море — море да створи.

Превод је леп и доста веран: али та строфа чека још на свога преводиоца. И сликови су у овој песми могли да буду лепши и чистији.

Чешће је и ритам погрешан, или га и нема. Изнесени стихови не могу се читати као они међу којима су:

Ти знадеш, да удаљен од овог бурног света...
Када ми на растанку збогом рече.
(Жудња за славом)
Од александриског стуба, што к небу циља смело —
(Споменик)
Тако готов да свршим свој земни век злехуди....
У чаши, из које сам животно пиће пио — (Јесен)
У при Харибдин завитла мрак. (Гњурач).

А српској поезији никако не годи дружење стихова оваквога метра:

Јеси ли видô замак лепи
Што украј мора сја?
Ту он осамљен, а над њиме
Облака златних тма. (Замак крај мора)

или:

Љубим један цветак, ал' га, јадан, јоште
Нисам ни гледнô,
Гледам све цветиће, и тражим међ' њима
Срдашце једно. (Љубим један цветак).

Сликовање није свуда по акценту, већ се често грешило. Треба узети и прегледати Пушкинову *Жудњу за славом* и *Гњурача*, где се то најбоље може да види.

Али ипак има нешто што чини да се ова књижица може пријатно прочитати. Осећате, да је ово пажљив рад човека који зна и осећа шта је песма; има у овим препевима поезије. А још милије ће вам бити, кад опазите, да се у овом раду осећа напредак код Илића, велики напредак од доба његова писања у *Будућности* и сликова као з г л â и с ј â. Уверен сам да ће он лепо преводити, а још бих желео да изнесе и који оригинал, јер и најбоље превођење може више да сведочи о умешности, укусу и вештини, него о дару.

Најзад, и ако то има мало везе са Илићем, не свиди ми се кутија, у којој је овај бисер: по спољашњој страни, техничкој изради, као да ни преводилац ни штампар нису ово одиста сматрали за бисер. Израда је тако без укуса, као да је рађено у некој од првих наших ручних штампарија.

Потпис би требало удесити тако, да се више не деси ком петпарачком листићу (ако већ није намерно), да, рекламујући ову књижицу, узнемирује упокојенога Војислава Ј. Илића.

Јер. Живановић.

Б Е Л Е Ш К Е.

Нове књиге:

= *Примјери чојства и јунаштва.* Побиљежио војвода Марко Миљанов Дрекаловић. Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије. 1901. 8°. стр. 103.

= *Акценти у глагола.* Од Косте Миленовића. Прештампано из „Наставника". Београд. Државна Штампарија Краљевине Србије. 1901. 8°. стр. 37.

Власник, Свет. С. Симић. Уредник, Богдан Поповић.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига III, број 6. — 16 септембар, 1901.

САФИ-ХАНУМ.

У Али-пашину харемлуку, у Скопљу, скупило се голем меџлис (скуп). Ту су све пашинице, и међу њима вали-пашиница, па миралај-бејовице и бинбашинице, и многе бејовице; скупиле се и старе и младе хануме, и лепе и ружне, — а све богате. У чело голе́ме одаје, код пенџера, кроз чије се кафезе (решетке) види зелени Вардар, на белом дивану што је само за двоје, седи вали-пашиница, Емир-ханум, Цариграђанка, — отмена жена, обучена а-ла-франга, с прстеном на левој руци, у коме је камен сафир крупан као лешник. До ње, десно, у наслоњачи, Али-пашиница, домаћица Емреф-ханума, Скопљанка, жена у тридесет петој шестој, повисока, сухоњава, рђавих зуба, али лица мила, с којега се рахат чита нека тешка туга, бол неки, велик, непреболан: обучена је а-ла-турка: око врата јој читава гужва крупнога бисера, а на ногама папуче жуте, без потпетица. С леве стране вали-пашинице, опет у наслоњачи, седи командар-пашиница, Крићанка, сасвим а-ла-франга. До домаћице ханума с острва Рода, пашиница; до ње једна из Самсона; до ње Ибрахим-миралај-бејовица, плавих очију и златне косе, Сарајевка; а до ње једна млада и лепа Солуњанка, бледа, бледа, обучена а-ла-франга, а у папучама жутим, као домаћичине, исте...: то је „ортак" Али-пашинице, домаћице, то јест опет жена Али-пашина, којом се паша оженио пре три месеца (тобоже што с овом нема деце), сачега је Емреф-

ханума онако тужна, те је, сирота, и скупила данас оволики мецлис, да се мало мухабетом својих пријатељица разгали, да и сама коју проговори, да се насмеје, и ако без срца, с тугом коју јој читаш с лица, с болом који добро видиш кроз она два биљур-пенџера душина... И тако, горе пашинице, ниже миралај-бејовице, кајмакамовице, а доле, по белим миндерима, широким, меким, бејовице, и старе и младе, — међу којим последњим четири врло лепе: муэвиновица, Зариф-ханум, Цариграђанка: мухасебеџиница, Мелек-ханум, Цариграђанка: мухурдаровица, Ариф-ханум, Цариграђанка; и — Јок, вала! Од својих је друга ових лепша, од свију је најлепша и најмлађа Анадолка из града Смирне, жена вали-пашина млађега јавера, Сафи-ханум...

— Родом из Анадола, а личи на Черкеске! чуде се све редом хануме кад о њој говоре.

— А да ли личи на Черкеске што је баш као оне жене које режу од камена неверници или их на платну граде безбожници?

— Није. Но што је висока, танка и права као селвија (кипарис), као да су је Черкескиње повијале... И што су јој обрве и трепавице црне, а очи јасно плаве као смирско небо, што су бадем, и што су махмур (сањиве)...

— Ви и нођас нисте спавали? увек је дирне, кад је год види, вали-пашиница, и пређе јој прстима благо преко трепавица, а она се осмехне и порумени као румени ђул... И колико је овде, у Скопљу, веле што је лепа, толико што је стидљива...

Сафи[1] је, зато је таква, веле хануме.

И она је лепо обучена: а место бисера и драгога камења, под белим грлом јој је, на препредену ибришиму, голем маџар-алтани, то јест маџарски златан новац од пет крменаца уједно, или триста гроша.

Сафи-ханум није овде ручала: она је дошла најдоцније, јер има чедо на сиси, првенче.

[1] Чиста.

На одаји где је мецлис врата су широм отворена, и ако је напољу студено како није скоро: цела је кућа загрејана мангалима, а и пећима, намештеним лане, кад се овај лени конак градио.

Хануме седе, пуше и разговарају се, тихо, полако, како је то већ адет у ханума. Није било ни песме ни свирке, само мухабет (разговор). Разговарале су се од скӱпа, о свачему; а сад узеше о свадби Јусуф-пашине кћери, што се сврши прошлога четвртка.

— Ја онаквога чеиза (девојачки дарови) не видех, вала, ни у Стамболу, рече вали-пашиница тихо, и погледа у командар-пашиницу.

— Ни ја, ханум-ефенди. Све жежено злато, све чиста срма, па права свила, — прихвати командар-пашиница, гледајући у вали-пашиницу, и погнувши се мало кад говори.

— И много! вели вали-пашиница, окрећући се Ибрахим-миралај-бејовици.

— Чеиз су везле, ханум-ефенди, четири царије (робиње), четири године, тако се прича, говори ова понизно, гледа у вали-пашиницу, и малко се подигла.

— Каква беше одаја с чеизом! изусти велика ханума Хасан-бинбашиница.

— По три дувара, ханум-ефенди, у четири одаје, од ћилима до тавана! изговори бинбашиница да се једва чу, пошто је погледала у велику хануму и устала...

У томе се чу из предсобља неки притајан плач с говором. Две царије Црнкиње, што непрестано стоје у дну собе прекрштених руку, затворише врата на одаји, да не би било узнемирено еглене (забава) ханумâ. Хануме, оне што су горе, и не чуше, а ове доле и чуше и погледаше се, али ни беле не изустише.

Вали-пашиница поче о хаљинама Јусуф-пашине кћери; а с Вардара духну страшан ветар и затресе кафезе и ћерчива.

Све слушају велику хануму; само је не слуша више Сафи-ханум...

Изишла је из големе одаје...

Сад је тамо у једноме одаџику.

Насред тога одаџика чучи једна средовечна и по ферећи судећи сирота кадуна. Раширила је пред собом бошчу једну, па одатле узима и показује слушкињама (неке су одавде из конака, а неке су гошће са собом довеле), што су се око ње скупиле: чеврета, јаглуке, учкуре, кесе: све парче по парче показује, и свако нежно и с пуно бола погледа и кроз плач говори:

— Све су то њене руке и зарадиле и навезле... Ово јој је ченз... Доста је... А стасала је за удају... Даде сав свој ченз, само да јој не избаце на сокак сестрице, две, и братића, на овој грдној студени...

Сафи-ханум стајаше уз отворена врата и слушаше сироту кадуну. Кад ова ућута, она приђе, и чучну према кадуни, међу слушкињама:

— Јараби (Господи), лепога веза!... Ама шта је то, кадун?

— Вај, кузум ханум! — дерти... Јучер ми ага умре, онако изненада, а данас кући сахибија дошао, па тражи од мене кирију; вели да му је ага није плаћао... Сто гроша тражи! А камо ми сто гроша, вај мени! кад сам у агиној пара-кеси синоћ нашла свега две мале конче (деведесет и неколико пара чаршијских)... Кондурџија је био, кроио је кондуре... Зарађивао је, никад нисмо били ни без хлеба ни без мало рубе... Ђулизар, моја голема кћи, везла је, плела је кесе, а ја сам продавала: од тога је спремала овај красан ченз... С четворо сирочади тера ме из куће... Оставио ми рок до икиндије (вечерња), а икиндија тек што није. . Нема неава (милосрђа)... И сирота кадуна седе, поклопи рукама лице, и зајеца.

— Па шта ћеш с овим, кадун? пита Сафи-ханум, растужено.

— Је ли с кћериним чензом?... ä! Гледај, кузум ханум, као да није у руке узето... Донела сам, да га продам ханум-ефендији Али-пашиници; удаваће коју сироту, па ће јој требати: да саставим сто гроша за ки-

рију. Донела сам, а не дам да јаве ханум-ефендији. Како да јој јаве, веселој... Од Алаха је њој њено весеље, од Алаха су мени моји дерти — хвала њему!... Данас је у ње меџлис... Нека се, весела, не растужи с туђега дерта... Нека се довека весели, Алла' верс'и (да Бог дâ)! збори кадуна плачући, и узе прикупљати у бошчу чеврета, кесе, кћерин чеиз.

Сафи-ханум беше за час као убивена: јер тек што помисли да помогне бедној кадуни, сети се да у свиленој кеси својој што јој је у недрима нема више од десет великих коича, а то чини само двадесет и неколико гроша, бели меџид и мало више. Али се одједном разведри. Диже руке и узе дрешити с врата врвцу од ибришима: свој маџар-алтани хоће да дâ сиротој кадуни... Триста гроша, а кадуни само сто гроша треба...

И таман да скине златни новац, па се сети е јој је то беј дао за „виђење"[2]: те јој дође жао, обе јој руке клонуше...

Опет погледа у очајну кадуну, што уздрхталим рукама слаже у бошчу, брижљиво, да се не изгњечи, парче по парче...

Ветар силно духну... Грање оне јабуке под пенџером удара у замрзнуто пенџерче...

Сафи-ханум опет узе дрешити ибришим. Но сад јој на памет дође, да јој се нешто због овога алтана беј не расрди, па да је не „пуети", а она га врло милује... Само за час, па јој лице засија као да га је сада, усред зиме, обасјало летње сунце. Усправила се, дреши ибришим и мисли: „Јок, неће се срдити кад му кажем да сам га поклонила за здравље нашега Алџика (Алијице)"...

Скинула је дукат, крадом од слушкиња, — али га сиротој кадуни не пружи. А кад ова веза бошчу и пође, правећи темена пред Сафи-ханумом и поздрављајући и слушкиње, она похита за њом, и крај саме капије метну јој новац у руку, шапућући:

[2] Пре но што ће младожења невести први пут видети лице, даје јој бакшиш.

— Ево ти за кирију, и за хлеб, док не зарадиш... Па ћути...

Кадуна угледа маџар-алтани који је мало час видела младој хануми испод грла, и чисто се окамени. Заплака, пружи бошчу с кћерином чепзом Сафи-хануми, и саже се да јој скут пољуби: али не могаше: Сафи-ханум одгурну јој бошчу, извуче скут из њене руке, и као да крила доби... Нестаде је...

. . . .

По уској замрзнутој стази, крај самих кућа, покривеној гдегде танким снегом, а гдегде читавим сметом, журп се с кћериним чепзом и Сафи-хануминим маџар-алтаном сирота кадуна, час клизајући се, час западајући у смет до колена, не осећајући ни умора ни студени, не прикупљајући фереџе разгрнуте студеним зимским ветром који је шиба немилостиво по незаклоњеним грудима; загрејана душа загрејала је тело, а кадунине усне шапћу топло благосиљање:

„Ако ти је чедо под срцем, дошло на свет овај у срећан сахат! Ако ли га већ имаш, нека му по челу пише пером својим Алах оно за шта га твоје срце моли! Амин!“

По десети пут су, ваљада, изговориле усне топло благосиљање, — и по десети пут изустиле „амин“, кад кроз стакло, залепљено на хартији што је на ћерчиву једне ниске, трошне куће у Мухаџир-Махали, угледаше три сиротице своју матер, и полетеше јој на сусрет, радосно, мале надајући се хлебу, голема очекујући добар хабер... Зимни студени ветар понесе с минара високо: „Алла' екбер (Бог је велики)!“... Икиндија....

. . . .

А у оној големој, топлој одаји Али-пашина конака, мерлиће се забавља: заднмило се духан до тавана, из скупоцених филџана пуши се мока кава, води се мухабет.

Сафи-ханум уђе и седе на своје старо место: чело јој је ведро, лице весело. Тек ће једна њена друга:

— Аман, Сафи-ханум! нема ти маџар-алтана!

Сафи се trже и поруmене, па тад брзо:

— Видиш! Одрешио се ибришим, па ми пао у недра... Наћи ћу га код куће.

Њена друга поверова: а једна стара бејовица, што је, пролазећи случајно мимо онај одаџик, чула шта сирота кадуна говори и видела где Сафи-ханум дреши ибришим, сети се шта је, те приђе Сафи-хануми и шапну јој на ухо:

— Учини добро, и баци га у море; ако не зна риба, зна Творац!

А Сафи-ханум подиже очи, у којима заблисташе сузе, и разнежено изусти:

— Моjему Алиџику за здравље!

Јелена Јов. Димитријевића.

ЕВГЕНИЈА ГРАНДЕ.

V. (12)

У свакој прилици жене имају више узрока за бол но што их има човек, и пате више од њега. Човек има снаге и упражњава своје силе: ради, иде, занима се, мисли, пун је наде у будућност и налази у томе утехе. Тако је радио Шарл. Али жена се не растаје лако с болом, њу ништа не може да разоноди, она се спушта до дна провале коју је тај бол створио, мери је и често је испуњава својим молитвама и својим сузама. Тако је радила Евгенија. Она се упознавала са својом судбином. Осећати, волети, патити, жртвовати се, то ће вечито бити садржај женинога живота. Евгенији је било суђено да буде потпуна жена, само без онога што би је тешило. Њена срећа, нагомилана као оно јексери растурени по зиду, како се дивно изразио Боснет, није јој једнога дана могла испунити ни шаку. Бол никад дуго не изостаје, а за њу је стигао у брзо. Сутрадан по одласку Шарлову, Гран-

деова је кућа опет добила своју обичну физиономију за све, изузимајући Евгенију којој се наједанпут учини пуста. Без очевога знања, она хтеде да Шарлова соба остане у стању у каквом је он беше оставио. Госпођа Гранде и Нанона биле су радо саучесници овога status quo.

— Ко зна да се он неће вратити пре него што ми мислимо? рече она.

— Ах! ја бих волела да је овде, одговори Нанона. Била сам се већ навикла на њега! То је био заиста добар и красан господин, готово леп, а смеран као девојка.

Евгенија погледа Нанону.

— Света Богородице, какве су вам очи, госпођице! Са њих ћете душу изгубити! Та немојте нас тако гледати.

Од тога дана, лепота госпођице Гранде доби нов израз. Озбиљне љубавне мисли које јој лагано беху обузеле душу, достојанство жене која зна да је предмет љубави, дадоше њеним цртама ону врсту светлости коју сликари представљају ореолом. Пре доласка њенога рођака, Евгенија се могла сравнити с Богородицом пре зачећа; кад је отишао, она је личила на Богородицу мајку: она беше зачела љубав. Ове две Марије, које су тако различне и које тако вешто представљају неки шпанески сликари, чине једну од најсветлијих фигура којима хришћанство обилује. Враћајући се са службе, на коју беше отишла сутрадан по одласку Шарловом, и на коју се беше заветовала ићи сваки дан, она узе код вароншкога књижара једну мапу, коју прикуца до свога огледала, да би пратила свога рођака на његову путу у Индију, да би могла, у јутру и у вече, наћи се у лађи која га је превозила, видети га, обраћати се на њ с тисућу питања, рећи му:

Јеси ли здрав? Да нисп болестан? Мислиш ли на ме кад спазиш ону звезду с чијим си ме лепотама и употребом упознао?

У јутру би остала замишљена под орахом, седећи на црвоточној и сивом маховином обраслој клупи, на

којој су рекли једно другоме толико пријатних ствари, ћеретали, на којој су зидали вавилонске куле о своме леном животу. Она мишљаше о будућности, гледајући небо које је кроз узани простор између зидова могла видети; затим стари део зида и кров под којим беше Шарлова соба. Једном речи, то беше љубав усамљена, љубав истинита, која је стална, која се увлачи у све мисли и постаје супстанција, или, како би рекли наши стари, материја живота. Кад би тако звани пријатељи чича-Грандеови дошли у вече да мало поседе, она беше весела, претвараше се; али преко целога дана говорила је с мајком и Наноном о Шарлу. Нанона беше разумела да може имати сажаљења према болу своје младе госпође, а да се не огреши о своје дужности према своме староме господару, и говорила је Евгенији:

— Да сам ја била заволела кога човека, ја бих.... ишла с њим и у пакао. Ја бих... шта... ја бих и у смрт за њега; али... ништа. Ја ћу и умрети, а нећу знати шта је то живот. Хоћете ли ми веровати, госпођице, да онај чича Корнуље, који је, мора се признати, добар човек, обиграва око мене, због мојих новаца, баш као ови што долазе да омиришу благо господиново удварајући се вама? Ја то видим, јер сам лукава, и ако сам тако проста: е видите, госпођице, то ми годи, и ако то није љубав.

Тако прођоше два месеца. Овај домаћи живот, некад тако једнолик, беше постао живљи са огромне озбиљности тајне, која је јаче везивала ове три жене. За њих је, под сивом таваницом ове дворнице, Шарл живео, ишао, долазио. Свако вече и свако јутро Евгенија је отварала сто и посматрала слику своје стрине. Једне недеље у јутру затече је мати у тренутку, када је Шарлове црте тражила у цртама слике. Тада госпођа Гранде сазнаде за страховиту тајну, за замену коју је путник учинио за благо Евгенијино.

— И ти си му све дала! рече мати уплашена. А шта ћеш рећи оцу на Нову Годину, кад ти затражи новац?

Евгенијине се очи укочише, и обе ове жене читаво пола дана проведоше у самртном страху. Биле су толико збуњене да су пропустиле велику службу и отишле тек на благодарење. Кроз три дана свршавала се година 1819. Кроз три дана имала је да отпочне страховита драма грађанска трагедија без отрова, без мача, без проливања крви: али, што се тиче глумаца, свирепија но све драме које су се одиграле у чувеној фамилији Атрида.

— Шта ће бити с нама? рече госпођа Гранде својој кћери, остављајући у крило своје плетиво.

Сирота жена поднела је толико узбуђења за два месеца, да још није била свршила вунене рукаве, који су јој били потребни за зиму. Ова домаћа ствар, по изгледу врло ситна, била је за њу од врло рђавих последица. Како је била без рукава, дохвати је хладноћа усред зноја који беше изазвао страховити гнев њенога мужа.

— Да си ми поверила своју тајну, чедо моје, ја мислим да бисмо имали времена да пишемо у Париз господину од Грасена. Он би нам могао послати златнике сличне твојима: и, ма да их Гранде добро познаје, можда...

— Али где бисмо нашли толико новаца?

— Ја бих дала свој. У осталом, господин од Грасена би нам...

— Сад је већ касно, одговори Евгенија гласом потмулим и промењеним, прекидајући своју матер. Ви заборављате да сутра у јутру треба да му честитамо Нову Годину у његовој соби.

— Али, кћери, зашто се не би обратила на Кршовљеве?

— Не, не, нећу да им се предам и да зависимо од њих. У осталом, ја сам се решила. Добро сам учинила, и не кајем се ни мало. Бог ће ме заштитити. Нека буде његова света воља. Ах! да сте прочитали његово писмо, ви бисте, мајко, само о њему мислили.

Сутра дан у јутру, 1 јануара 1820, у очевидном страху који их је обузимао, мати и кћи нашле су најприродније извињење да не дођу свечано у Грандеову

собу. Зима 1819—1820 била је једна од најјачих онога времена. Кровови беху претрпани снегом.

Госпођа Гранде рече своме мужу, чим је чула кретање у његовој соби:

— Гранде, нареди, молим те, Нанони да подложи мало моју собу: тако је оштра зима, да сам се жива смрзла под покривачем. Ја сам већ у годинама, када се морам чувати. У осталом, настави она после кратке почивке, и Евгенија ће доћи овамо да се обуче. Сирото дете могло би навући болест, ако се буде облачило у својој соби по оваквој зими. После ћемо доћи да ти честитамо Нову Годину крај ватре, у дворници.

— Тара тара тара, ала си пустила језик! Лепо си почела годину, госпођо Гранде! Никад ниси толико говорила. Међутим, ниси ваљада јела хлеба натопљена у вину.

За часак завлада тишина.

— Добро, добро, настави старац, коме је без сумње годио предлог његове жене, учинићу вам по вољи, госпођо Гранде. Ти си заиста добра жена, и ја нећу да ти се шта деси под старост, ма да су уопште Бертелијерови од добре грађе. А! зар није тако? узвикну он после краткога ћутања. Него, наследили смо их, и ја на праштам.

И он се закашља.

— Ви сте јутрос добре воље, господине, рече озбиљно сирота жена.

— Ја сам увек добре воље...

Gai gai gai le tonnelier
Raccommodez votre cuvier!

додаде он улазећи потпуно обучен у собу своје жене. До ђавола, што јест јест, баш је зима. Имаћемо, жено, добар доручак. Од Грасена ми је послао паштету од џигерице с печуркама! Идем на пошту да је узмем. Ту ће, надам се, бити и један велики златник за Евгенију, рече јој качар на уво. У мене, жено, нема више злата. Имао сам, истина, неколико старих златника, теби то могу рећи: али сам их морао уложити у трговину.

И, да просветкује први дан у години, он је пољуби у чело.

— Евгенија, узвикну добра жена, не знам на коју је страну спавао твој отац, али је јутрос добре воље. — Не брини се! извући ћемо се.

— Шта је нашем господару? рече Нанона, улазећи у собу своје госпође да наложи пећ. Пре свега, рекао ми је: „Добар дан, срећна Нова Година! лудо матора! Иди подложи собу моје жене, зима јој је.“ Ала сам била глупа кад сам видела где пружа руку да ми дâ талир од шест динара, који није готово ни мало излизан! Погледајте само, госпођо. Ох! добри господин! Што јест јест, баш је добар човек. Има их који су све тврђи што су старији; док он, он постаје благ као ваш касис и све је бољи. Добар, красан човек...

Тајна ове радости лежала је у потпуном успеху једне Грандеове спекулације. По одбитку суме коју му је качар дуговао за есконтовање холандских меница у вредности сто педесет хиљада динара, и за вишак који му беше позајмио да накрми потребан новац за куповину државних хартија у вредности сто хиљада динара, господин од Грасена послао је Грандеу поштом тридесет хиљада динара у талирима, као остатак од његових шестомесечних интереса и јавио му је за скакање државних хартија. Оне су у то доба стајале осамдесет и девет, а најпознатије капиталисте куповаху их, на крају јануара, по деведесет и два: Гранде је добијао, за два месеца, дванаест од сто на уложени капитал. Беше пречистио своје рачуне и имао је у будуће примати по педесет хиљада динара сваких шест месеца, немајући да плаћа ни порез ни оправке. Он је најзад схватио све добре стране државних хартија, према којима су паланчани осећали неку несавладљиву одвратност, и замишљао је себе, пре него што протече пет година, као власника капитала од шест милиона, увећаног без много труда и који је са вредношћу његових непокретних добара представљао огромно имање. Шест динара, које је дао На-

нони, беху можда плата за неку огромну услугу, коју слушкиња и не знајући беше учинила своме господару.

— О! о! куда ли ће то чича Гранде, кад тако рано жури као на пожар? питали су се трговци, отварајући своје дућане.

А кад су видели да се враћа с кеја с носачем из бродарскога друштва, који је носио на колицима пуне кесе, један од њих рече:

— Куда ће вода него у реку; ишао чича по своје талире.

— Долазе му из Париза, из Фроафона, из Холандије, додаде други.

— Тај ће напослетку купити цео Сомир, узвикнуо је трећи.

— Тај не зна шта је зима, вечито је на послу, рече једна жена своме мужу.

— Еј господине Гранде! рече му један трговац, његов најближи сусед, ако вам је тешко, да вам помогнем.

— Није вредно, одговори виноградар, све сам нетпарац.

— Сребри, додаде носач тихим гласом.

— Ако хоћеш да добијеш пристојну награду, заузлај мало те своје вилице, рече старац носачу отварајући своја врата.

— Гле ти маторог лисца. Ја сам мислио да је глув, помисли у себи носач; изгледа да чује, кад је хладно.

— Ево ти динар за Нову Годину, па ћут! Чисти се! рече му Гранде. Нанона ће ти вратити колица. — Нанона, јесу ли оне две гуске у цркви?

— Јесу, господине.

— Дед, на посао! викну, товарећи је кесама.

За тренут ока талири бише пренети у његову собу, у коју се затвори.

— Кад буде време доручку, лупнућеш у зид. Ова колица носи бродарском друштву.

Доручковало се тек у десет сахата.

— Овде ти отац неће искати новац, рече госпођа Гранде својој кћери, кад су се вратиле из цркве. У осталом, казаћеш да ти је зима. После ћемо имати времена да ти кесу попунимо за твој дан рођења...

Гранде сиђе низ степенице, мислећи о томе како ће своје талире одмах да претвори у злато, и како је била дивна његова спекулација с државним хартијама. Био је решен да тако улаже своје приходе све дотле, док се хартије не попну на сто динара. Ово размишљање било је кобно за Евгенију. Чим је ушао, обе му честиташе Нову Годину: кћи, загрливши га и милујући га, а госпођа Гранде озбиљно и достојанствено.

— Видиш, моје дете, рече он пољубивши кћер у оба образа, ја радим за тебе... хоћу да будеш срећна. Да човек буде срећан, треба да има новаца. Без новаца ништа. На, ево ти један златник сасвим нов, набавио сам га из Париза. У овој кући нема ни труни злата. Само га ти имаш. Покажи ми, чедо, твоје злато.

— Зар сад!.. и сувише је хладно; да доручкујемо прво, одговори му Евгенија.

— Добро, показаћеш га по доручку. То ће нам свима помоћи варењу. Онај дебели од Грасена послао нам је ово. Зато једите, децо, не стаје нас ништа. Добро ради тај од Грасена, задовољан сам с њим. Чини велику услугу Шарлу, и то бесплатно. Врло лепо уређује ствари оног јадног покојника Грандеа. — Ох! ох! учини после кратке почивке, пуних уста, ала је добро! Та једи, жено! бићеш сита бар два дана.

— Нисам гладна. Ти знаш да сам слаба.

— Јест ја, слаба! Једи слободно, не бој се, нећеш се провалити; ти си од Бертелијерових, жена крепка. Мало си, истина, жута, али ја волим жуту боју.

Очекивање срамне и јавне смрти мање је можда страшно за осуђенога но што је било за госпођу Гранде и њену кћер очекивање догађаја који су имали да заврше овај породични доручак. Што је стари виноградар веселије говорио и јео, све се више стезало срце у ових

жена. Кћи је при свем том имала ослонца у овој околности: црпела је снагу у својој љубави.

— За њега, за њега, говорила је у себи, поднећу све муке овога света.

На ову мисао, погледала је своју матер, очима у којима је пламтела одважност.

— Носи све ово, рече Гранде Нанони, када су, око једанаест сахата, били готови с доручком; али нам остави сто. Биће нам угодније да видимо твоје мало благо, рече гледајући Евгенију. Мало! Бога ми, није. Ти имаш, по правој вредности, пет хиљада девет стотина педесет и девет динара, и јутрошњих четрдесет, то чини шест хиљада динара мање један. Но, тај ћу ти динар ја дати да поравниш суму, јер, видиш, чедо моје... — Но, што ти слушаш? На лево круг, Нанона, па гледај свој посао, рече старац.

Нанона оде.

— Слушај, Евгенија, да ми даш твоје злато. Нећеш то ваљада одрећи своме оцу: а, чедо?

Евгенија и њена мати не рекоше ништа.

— Ја немам више злата. Имао сам, али сад више немам. Вратићу ти шест хиљада динара у ливрама, и ја ћу ти рећи у шта да их уложиш. Не треба више мислити о дванаестку. Кад те будем удавао, што ће бити ускоро, ја ћу ти наћи мужа, који ће ти моћи поклонити дванаестак да лепшега још никад није било у округу. Слушај дакле, чедо. Јавила се дивна прилика: твојих шест хиљада динара можеш уложити у државне хартије, па ћеш сваких шест месеца вући скоро две стотине динара интереса; међутим не плаћаш ни порез, ни оправке, нити се мораш бојати града, мраза, поплаве, нити ичега што умањава приходе. Можда ти је тешко да се одвојиш од злата, а, чедо? Али, опет, донеси ми га. Ја ћу ти скупљати златнике, холандеске, португалске, Моголове рупије; и, са златницима које ћу ти поклањати о твоме дану рођења, за три године повратићеш половину свога

леногa блага у злату. Шта велиш, чедо? Дигни мало нос. Хајде, иди га донеси. Требало би да ме пољубиш у очи што ти казујем ове тајне живота и смрти за талире. Заиста, талири живе и гамижу као и људи: одлазе, долазе, зноје се, множе се.

Евгенија устаде, али, пошто је пошла неколико корака к вратима, нагло се обрте, погледа оцу право у очи, и рече му:

— Немам више *своје* злато.

— Немаш више твоје злато! узвикну Гранде и проне се као коњ кад пукне топ на десет корака од њега.

— Немам.

— Ти се вараш, Евгенија.

— Не.

— До сто ђавола!

Кад је качар овако псовао, зидови су се тресли.

— Благи Боже! како је госпођа пребледела! узвикну Нанона.

— Гранде, твој ће ме гнев у гроб отерати, рече сирота жена.

— Хоће ја! Ви у вашој фамилији никад нећете умрети! — Евгенија, шта сте учинили са својим новцем? узвикну нападајући на њу.

— Господине, рече кћи која је клечала поред госпође Гранде, мојој је матери зло... погледајте... Немојте да је убијете.

Гранде уплаши бледило, које се раширило на лицу његове жене, мало пре тако жутом.

— Нанона, хоћете да ми помогнете да легнем, рече мати изнемоглим гласом. Зло ми је...

Нанона одмах узе под руку своју госпођу, Евгенија учини то исто, и њих две с тешком је муком одведоше у собу, јер је на сваком кораку губила свест. Гранде остаде сам. При свем том, после неколико тренутака, попе се на седам осам басамака и повика:

— Евгенијо, кад вам мати буде легла, ви ћете сићи

— Добро, оче.

Она убрзо сиђе, пошто је успокојила матер.

— Кћери, рече јој Гранде, да ми кажете где вам је новац.

— Оче, ако ми дајете поклоне од којих нисам потпуни господар, узмите их натраг, одговори хладно Евгенија тражећи на камину златник и пружајући му га.

Гранде живо шчепа златник и стрпа га у џепић.

— Разуме се да ти нећу више ништа дати! Ни оволико! рече пукнувши ноктом од свога палца о предњи зуб. Ви, дакле, презирете свога оца? Немате, дакле, вере у њему? Не знате шта је то отац? Ако није за вас све и сва, он није ништа. Где вам је злато?

— Оче, ја вас волим и поштујем, поред свег вашег гнева; али ћу вам врло понизно напоменути, да је мени двадесет и две године. Ви сте ми често пута говорили да сам пунолетна, и ја то знам. Ја сам са својим новцем учинила што ми је воља била да учиним, и будите уверени да је на сигурном месту...

— Где?

— То је тајна, коју не смем одати, рече она. Зар немате и ви својих тајана?

— Зар ја нисам глава породице? Зар ја не могу имати своје послове?

— И ово је мој посао?

— Тај посао мора да је рђав, кад не можете да га кажете своме оцу.

— Посао је красан, и ја га не могу рећи своме оцу.

— Реците ми бар кад сте дали то злато?

Евгенија махну главом у знак да неће да каже.

— Је ли било у вас на дан вашега рођења?

Евгенија, коју је љубав начинила толико лукавом колико је њеногa оца начинило тврдичење, махну главом онако исто.

— Е таквог тврдоглавства и такве крађе није још никад било, рече Гранде гласом, који се пео crescendo, и о

кога је постепено одјекивала кућа. Како! овде, у мојој рођеној кући, код мене, неко да ти узме злато! једино злато у кући! и ја да не знам ко га је узео. Злато је нешто врло драго. И најпоштеније девојке могу грешити, дати не знам шта, то није ништа необично код велике господе, па ни код обичних грађана; али дати злато, јер ви сте га дали некоме, а?

Евгенија оста хладнокрвна.

— Је ли ко видео овакву кћер! Јесам ли ја ваш отац? Ако сте га дали, морали сте узети признаницу...

— Јесам ли била у праву или не да урадим с њим оно шта ми се чини добро? Је ли било моје?

— Али ти си још дете!

— Пунолетно.

Збуњен логиком своје кћери, Гранде пребледе, лупао је, псовао. Затим, кад је могао да проговори, узвикну:

— Проклета змијо! ах! незахвални створе, знаш да те волим, па злоупотребљаваш то. Убијаш оца свога! За цело си наше имање бацила пред ноге оном просјаку што носи чизме од марокена. Гром и пакао! ја те не могу лишити наслеђа, али те проклињем, и тебе, и твога рођака, и децу твоју! Од тога што си учинила нећеш видети никаква добра, јеси ли разумела? Ако си Шарлу... Али не, то није могућно. Шта! тај неваљали гиздавац да ме опљачка?

Он погледа своју кћер, која је стојала нема и хладна.

— И ни да се макне! ни да трепне! Више је Гранде но што сам ја сам. Ниси ваљада дала своје злато бадава. Је ли?

Евгенија погледа свога оца ироничним погледом, који га увреди.

— Евгенија, ви сте код мене, код свога оца. Ако хоћете да останете овде, морате се повиновати мојим заповестима. Свештеници вам задоведају да ми се покоравате...

Евгенија обори главу.

— Ви ми врeђате оно што ми је најдраже, настави он, ја хоћу да будете послушни. Идите у своју собу. У њој ћете остати све дотле, док вам не допустим да изиђете. Нанона ће вам дати хлеба и воде. Чули сте, идите!

Евгенија бризну у плач и побеже матери.

(Наставиће се.)

Х. де Балзак.

(*С француског превео* Д. Л. Ђокић.)

БИВШИ ЉУДИ.

— Црте. —

II.

(4.)

Све је релативно на овоме свету: нема за човека таквог стања од кога не би било и горег.

Једанпут, крајем септембра, једног ведрог дана, сео, по обичају, у своју наслоњачу пред ноћиштем Аристид Кувалда, и дао се у мисли, гледајући камено здање које је, до крчме Вавилова, саградио трговац Петуњиков.

Здање, од којега још нису биле дигнуте скеле, намењено је за фабрику за израду свећа, и оно одавно боде очи капетану мрачним шупљикама дугачког низа прозора и скелама које га, као паукова мрежа, опкољавају са свих страна. Црвено, као да је крвљу обојено, оно личи на какву страшну машину, која још не ради, али је разјапила много великих, неситих чељусти спремних да нешто гутају, жваћу и прождиру. Убога дрвена крчма Вавилова с накривљеним кровом, обраслим у маховину, наслонила се на зид здања и личи на какав велики паразит, који је за њега привискао.

Капетан размишља како ће скоро и на месту старе куће почети да зидају, како ће порушити ноћишта и он ће морати да тражи други стан, но тешко тако угодан и

јевтин да ће наћи. Човеку је жао и некако тешко одлазити с угрејаног места. А одлазити се мора, и само зато што је пало на памет некаквом трговцу да израђује свеће и сапун. Капетан је осећао с каквим би уживањем, само кад би му се дала прилика, чим било, ма и за најкраће време, загорчио живот томе непријатељу....

Јуче је трговац Иван Андрејевић Петуњиков долазио у двориште поћишта с инжењером и својим сином, те су га премерили и свуда позабадали кочиће у земљу, које је, по одласку Петуњикова, а по капетановој наредби, Метеор почупао и побацао.

Капетану се и сад привиђа тај трговац — сићушан, сувоњав, у дугачкој хаљини, налик и на капут и на антерију, у качкети од сомота и дугачким лепо очишћеним чизмама; коштат, с испупченим јагодицама, са седом клинастом брадом, висока чела избраздана борама, испод којег сјакте мале зелене очи, жмираве и као да нешто једнако вребају... оштра носа и малених уста с танким усната... Уопште, трговац је имао благочестиво-грабљив и учтиво-пакостан изглед.

— Проклета смеша лисице и свиње! — опсова га у себи капетан, и паде му на памет прва фраза Петуњикова, која се односила на њега. Трговац беше дошао са чланом општине да погађа кућу, па спазивши капетана упита члана брзим костромским нагласком:

— Дакле, онај крњадак тамо, то је тај ваш квартирант...

И од тада, већ година је и по, како се они надмећу у вређању.

И јуче се међу њима одиграло мало „вежбање у говорењу", како је капетан називао своје разговоре с трговцем. Пошто испрати инжењера, трговац се приближи капетану.

— А не, ти си мало сед? — упита он капетана, па се дотаче капе, али тако да се није могло знати, да ли је наменштa, или хоће кога да поздрави.

— А ти? котрљаш ли се, котрљаш? — рече му истим тоном капетан.

И макнув вилицом, он тако затресе браду, да би скромнији човек могао то сматрати као поздрав, али тај би се исти покрет могао објашњавати и капетановом намером да премести своју лулу с једног краја уста на други.

— Имам нешто новаца, па се зато и котрљам. Новац хоће да се обрће, па то и ја с њим радим.

Да би мало дирнуо капетана, трговац стаде лукаво жмиркати својим малим очима.

Дакле, не служи рубља теби, него ти рубљи, — коментарише Кувалда, а овамо гуши у себи жељу да удари трговца у трбух.

— А зар то божем није једно исто? Море, кад човек има новаца, све иде глатко. Мука је без њега.

И трговац безочно, с притворним сажаљењем, упи̂о очима у капетана. А овоме игра горња усна, па се виде његови јаки зуби као у вука.

— Кад човек има памети и савести, може и без новца живети... Обично новац таман онда стигне, кад човек почне савест губити... ње све мање, а новца све више...

— То је истина... Али има људи у којих нема ни новца, ни савести...

— Што је с тобом случај свакако још из малена? — простодушно пита Кувалда, од чега Петуњикову заигра нос. Иван Андрејевић уздахну, зашкиљи очи, па рече:

— Мени је било суђено да још из малена претурим много што шта преко главе!

— Могу мислити...

— Мучио сам се, те како мучио!

— А јеси ли их много намучио?

— Такве као тебе? Племиће? Свеједно... има доста њих које сам ја научио да пруже руку „у име Христово“ (за милостињу).

— Убијао ниси, но само пљачкао? — креше капетан. Петуњиков зелени и гледа да окрене разговор на друго што.

— Красан си ти домаћин — седиш, а гост стоји...

— Нека седне и он, — допушта Кувалда.

— Али нема на шта, видиш...

— На земљу... земља прими свако ђубре...

— То се по теби види... У осталом, боље је склонити се од твог поганог језика, — одмерено и мирно рече Петуњиков, чије очи сипаху на капетана ледени јед.

И он оде, оставивши капетана у пријатном уверењу да га се трговац плаши. Кад се не би плашио, он би га давно истерао из ноћишта. Не трпи он њега за љубав пет рубаља месечно! Капетану је било особито драго гледати у леђа Петуњикову, који је полако замицао преко дворишта. Затим га је капетан пратио очима у његовом тумарању око здања и пентрању горе и доле по скелама. Како је у том тренутку желео да се трговац омакне, па сломи врат! Колико је само најразноврснијих комбинација стварао за његов пад и осакаћење, гледајући га како се пентра по скелама као паук по својој замци. Јуче му се учини да једна даска попусти под трговцем, те ђипи у највећем узбуђењу... Но не би ништа.

И данас, као и свагда, пред очима Аристида Кувалде стрчи ово црвено здање, јако, темељно и тако чврсто приковано за земљу, као да сокове из ње сиса. Изгледа као да му се оно подсмева хладно и мрко рупама својих зидова. А сунце просипа и на њега своје јесење зраке тако обилато као и на наказне кљекаре Улазне Улице.

— А кад би нешто? — кликну у себи капетан, мерећи погледом зид здања. — Та до врага! Кад би нешто...

Сав задркта и, потресен том мишљу, скочи Аристид Кувалда, па похита у крчму Вавилова, смешкајући се и мрмљајући нешто у своју браду.

Вавилов га дочека иза келнераја пријатељским поздравом:

— Господину капетану здравља желимо!

Средњег раста, ћелаве главе, оперважене седом коврчастом косом, обријан, накострешених бркова што личе на четку за зубе, прав и окретан, у прљавој аустријској блузи, он је сваким својим покретом издавао старог подофицира.

— Јегоре! Имаш ли, Бога ти, таписју и план од куће? — издуши Кувалда одједном.

— Имам.

Вавилов подозриво упиљи лоповским очима и упиљи их право у лице капетану, који му изгледаше некако особито.

— Дај да видим! — викну капетан лупајући песницом о келнерај, и седе на столицу до њега.

— Што ће ти? — упита Вавилов, решен, видећи Кувалду узбуђена, да добро пази.

— Букване, дај брже!

Вавилов намршти чело, па погледа у таван: као да би ту хтео неког питати за савет.

— Где сам оно оставио те хартије?

Пошто на тавану не нађе никаква одговора на то питање, подофицир упре очи у свој трбух, и као бајаги замишљен и забринут стаде добовати прстима по келнерају.

— Та шта се лудираш! — подвикну капетан, који га није волео, налазећи да је приличније бившем подофициру да буде лопов но крчмар.

Сад сам се сетио, Аристифе Фомићу. Чини ми се да су остале у окружном суду. Кад сам ја узео у своје руке имање...

— Јегоре, батали! — Тебе ради, ради твоје користи, дај одмах план, таписју и све што имаш. Може испасти да ти то донесе коју стотину рубаља. Јеси ли ме разумео?

Вавилов није ништа разумео, али је капетан говорио тако убедљиво, тако озбиљно, да су се очи старога подофицира зажагриле великом радозналошћу. Рече да иде да их тражи, па замаче иза врата иза келнераја.

После неколико минута ево га с хартијама у руци и изразом великог чуђења.

— Гле, те хартијетине биле овде!

— Ех, ти... најацу вашарски! А још си и војник био... — не пропусти Кувалда да га прекори, трзајући му из руку платнене корице с плаветном канцеларијском хартијом. Затим разастревши пред собом хартије, изазивајући тим све већу радозналост у Вавилова, капетан их поче читати, разгледати и значајно мрморити. Најпосле њиши и пође вратима, а хартије остави на келперају и рече Вавилову:

— Чекни... немој их остављати...

Вавилов прибра хартије, метну их у фијоку, закључа и повуче да види да ли је добро закључано. Затим, замишљено тарући ћелу, изиђе пред крчму. Пред крчмом виде капетана, како мери корацима прочеље крчме, пуца прстима и поново почиње мерити исту линију, замишљен али задовољан.

Лице Вавилова некако се напрегло, затим истегло и најзад раздрагало.

— Ристиде Фомићу! Је ли могућно? — повика он, кад спрам њега дође капетан.

— Таман је ли могућно! Више је од аршина захватио. То је само с прочеља, а колико је у дубину, сад ћу видети...

— У дубину? Дубина је тридесет и два аршина!

— А, сетио си се, обријана тикво?

— Како не, Ристиде Фомићу! Добро око ви имате: на три аршина у земљу види' — радује се Вавилов.

После неколико минута седели су један спрам другог у соби Вавилова, и капетан је, уништавајући великим гутљајима пиво, говорио крчмару:

— Дакле, цео зид зграда стоји на твојој земљи. У три бога милости. Доћи ће учитељ и написаћемо жалбу окружном суду. Да се не би плаћала велика такса, тражићемо врло малу одштету и молити да се зид поруши. То се, [illegible] зове повреда граница туђег имања... веома

пријатан случај за те! Руши! А рушити овакву машину и повлачити је — скупо ће стати. Поравнање! Ту ти и притегни Јуду. Ми ћемо најтачније израчунати шта ће коштати рушење зида од печене цигље, шта копање новог темеља... све ћемо израчунати! Чак ћемо у рачун узети и време! И — молићемо, благочестиви Јудо, две хиља-де рубаља!

— Неће дати! — процеди уплашено трепћући зажареним неситим очима, Вавилов.

— Лаже! Даће! Мућни ти том твојом ћупом шта му остаје да ради? Да руши? Само пази, Јегоре, да не прејевтиниш! Куповаће те — не дај се јевтино! Плашиће те — не бој се! Ослони се на нас...

Очи капетанове сијале су зверском радошћу, а црвено од узбуђења лице грчевито је играло. Он је распалио несит
ост крчмареву и, наговорив га да приступи послу што брже, изишао је поносит и неумољиво свирен.

У вече су сви „бивши људи" сазнали за откриће капетаново и, дебатујући ватрено о томе шта ће Петуњиков радити, цртали су разним бојама његово изненађење и злоћу онога дана, кад му судски разносач преда копију тужбе. Капетан се осећао јунаком. Он је био срећан, а сви око њега задовољни. Велика гомила мрких фигура у прњама, коју је оживео овај догађај, лешкарила је у дворишту, вревала и радовала се. Сви су познавали трговца Петуњикова, који је много пута пролазио мимо њих. Презриво шкиљећи очима, он им је поклањао толико пажње, колико и сметлишту растуреном по дворишту. Мирисао им је на ситост, која их је дражила, па је чак и на његовим чизмама сјактило некакво презирање ових људи. И ето, таман ће сад један њихов ошинути ту трговчину по његовом џепу и по себичности. Зар то није добро?

Зло је у очима ових људи имало много примамљивог. Оно је било једино оруђе спрам њихове руке и снаге. Сваки је од њих давно гајио у себи у пола свесно, неразговетно осећање великог непријатељства на-

спрам свију људи, ситих и неодевених у прње, и код свакога је то осећање стојало на разним ступњима развића. Оно је и изазивало код свију „бивших људи" живо интересовање за тај рат, који је Кувалда објавио трговцу Петуњикову.

Две је недеље ноћиште живело у очекивању нових догађаја, и за све то време Петуњиков ни једанпут не дође на грађевину. Сазнало се да га нема у вароши и да му препис тужбе није предат. Кувалда је страшно нападао праксу грађанског судског поступка. Тешко да је икад ико с таквим нестрпљењем очекивао овога трговца, као што га очекиваху голаћи.

— Нема га, нема, мојега драгога...

— Е, мора да не воли више м-ме-не! — певуши ђакон Тарас, који се наслонио образом на руку, па баца комично тужне погледе на брдо.

Најзад, једнога дана, под ноћ, дође и Петуњиков. Дође на доста добрим таљигама, којима је кочијашио његов син — румен младић у дугачком пругастом капуту и мрким наочарима. Везаше коња за скеле, па син извади из џепа кутију с траком за мерење, пружи један крај оцу, па онда почеше премеравати земљу, обојица ћутљиви и забринути.

— Путо, путо! кликну Кувалда победоносно.

Сви што се беху затекли у ноћишту, начетише се на врата да гледају, казујући гласно своје мишљење о овоме догађају.

— Што ти је пуста навика красти, — човек краде чак и не мисли да украде, ризикујући да изгуби више но што је украо... сажаљева капетан, изазивајући код својега штаба смех и читаву поворку сличних опазака.

— Еј, море! — јавну се најзад Петуњиков, дарнут тим подсмевкама: пази да те за те твоје речи не потегнем мировноме судији!

— Не помаже ти ништа, кад немаш сведока. Рођени син не може сведочити у корист оца... — чини га нажљивим капетан.

— Кажем ти, припази! И ако си хајдук човек, наћи ће се и над тобом мајстор.

И Петуњиков попрети прстом. Његов син, спокојан и задубљен у рачунање, није ни обраћао пажњу на ту гомилицу, која се злурадо подсмевала његовом оцу. Он чак ни једанпут није погледао на њихову страну.

— Овај млади паук добро је испекао занат — примети Оглодак, пошто је пропратио сав рад и покрете младог Петуњикова.

Пошто је премерио све што је требало, Иван Андрејевић намршти се, попе се ћутке у таљиге, па ошину. А његов син се, сигурним кораком, крете крчми Вавилова, и ту замаче.

— Ко би рекао! Тај млади лопов има куражи. Баш да видимо, шта ће сада бити? — учини Кувалда.

— Шта ће бити? Млади Петуњиков купиће Јегора Вавилова..., рече Оглодак сасвим поуздано.

И онда цмокну уснама, а шиљато му лице доби сасвим задовољан израз.

— И теби је то, је ли, мило? — осорно га упита Кувалда.

— Волим да видим како човек једно планира, а друго испада, — у сласт објашњава Оглодак, жмиркајући очима, и трљајући длanове.

Капетан пљуцну љутито, поћута и сви они осташе на уласку поду развaљене куће, гледајући ћутећки у врата на крчми. У том немом ишчекивању прође им више од једног часа. Онда се врата на крчми отворише, и Петуњиков изиђе. Исто онако миран као што је био и ушао, он застаде за тренутак, накашља се, подиже јаку од капута, баци један поглед на људе који га посматраху, па онда пође, на више улицом, у град.

Капетан га је пратио очима неко време, па се онда обрте Оглотку, и рече с горким осмехом:

— Још ћеш ти, сине скорпије и стоноге, имати право... Ти мораш да нањушиш сваки нитковлук... Већ се по лабрњи овог младог лупежа види да је добио што

је тражио... Да ми је само знати колико им је узео Јегорка? Јер, узео им је, то је сигурно. Он је као и они. Морао им је узети... И Бог ме не убио, ја сам им све то удесио! Тешко је то признати своју глупост... Шта ћемо, браћо Никоговићи, кад се сав свет заклео против нас! Чак и кад пљунеш свом ближњем у лице, пљувачка пада теби натраг у очи...

Пошто се утеши овом мудром изреком, честити капетан баци један поглед на свој штаб. Сви беху разочарани, јер сви осећаху да оно што се десило између Петуњикова и Вавилова није се десило онако као што су они желели. И свима је било криво због тога. Човека више кињи кад не може да учини коме какво зло, него кад не може да учини коме какво добро: јер, чинити зло, то је бар лака и проста ствар!

— Но, што стојимо овде као дедаци! Немамо шта више да чекамо... сем „алвалука“ који ћу, вала, извући од Јегорке! — рече капетан, погледајући мрко на крчму. — Доће крај и нашем блаженом и мирном живовању под Јудиним кровом! Најуриће нас Јуда одавде без икакве церемоније. И о томе част ми је известити поверени ми „департаменат“ санкилота...

Коњец се потмуло насмеја.

— Шта ти је, бре, тамничару? — упита Кувалда.

— Мислим, куда ћу ја сада?

— То, драги мој, то је велико питање... Нека ти твој Уеуд каже куд ћеш. — рече капетан замишљено, па окрете у пољините.

„Бивши људи“ пођоше лено за њим.

— Сачекаћемо критички тренутак. — рече капетан. Кад нас избаце напоље, онда ћемо тражити другу јазбину. Дотле не треба горчати себи самом живот излишним бригама... У критичким тренуцима човек постаје енергичнији... и кад би се цео целцати живот могао сабити у један критички тренутак, кад би човек морао сваког секунда да дрхти за себе и за своју главурду, живога

ми Бога, живот би био много живљи, а људи много интересантнији.

— То јест. онда би људи још бешње скакали један другом за гушу! — објашњаваше Оглодак, клибећи се.

— Па шта с тим? — осече се капетан, који није марио да се његове речи објашњавају.

— Ништа... тако је као што кажем. Кад се човек жури, он бије коња бичем, или трпа у машину угаљ.

— Сасвим! Нека све лети ђаволу у накао!... Ја бих уживао да се, уједанпут, земља запали, разбукти и распршти у парам-парче... Само да ја пропаднем последњи, пошто сам видео како други пропадају.

— Баш си без срца! — церекаше се Оглодак.

— Па шта? Зар ја нисам „бивши човек“? Мене је друштво отурило, — дакле, слободан сам свакпх веза и обавеза... Дакле, могу на све пљунути!... Већ по начину свога живота морам раскрстити са свом прошлости, са свим „манирима“.... ја морам прекинути свако општење с људима који живе у обиљу и раскоши, и који ме презиру што сам и мање сит и лошије одевен од њих.... ја морам развити у себи нешто ново.... јесте ли ме разумели? Ја морам развити у себи тако нешто, да господа овог света, такви као Јуда Петуњиков, кад прођу мимо мене, и сагледају моју импозантну фигуру, намах задрхте и осете језу у трбуху!

— Ја, брате, што ти је то јунак на језику! — смеје се Оглодак...

— Из, гада... презриво га омери Кувалда. — Шта ти разумеш? Шта ти знаш? Умеш ли ти мислити? Ја сам и мислио... и читао књиге, од којих ти не би разумео ни речи.

— Па и откуд! Како бих могао онаком чорбу кусати... Али и ако си ти читао и мислио, а ја нисам радио ни једно ни друго, опет ти ниси много умакао од мене......

— Иди до ђавола! — викну Кувалда.

Сви су се његови разговори с Оглотком тако свршавали. Уопште, кад није било учитеља, његове су речи, — то је сам врло добро знао, — само ваздух кварпле и губиле се у њему неопажене и неоцењене; али, да не говори — није могао. И сад, пошто је изгрдио својега сабеседника, осетио се усамљен међу овим људима. А међутим му се говорило, и зато се окрете питањем Симцову:

— А ти, Алексије Максимовићу, где ти мислиш да склониш своју седу главу? Старац се добродушно осмехну, почеша нос, па рече:

— Не знам... видећу! Нама не треба много: превриути једну чашу, па другу!...

— Посао частан, ма да је прост! — похвали капетан.

Симцов, после кратког ћутања, додаде да ће се он пре свију испетљати, јер га жене врло воле.

То беше истина: старац никад није био без две три милоснице међу јавним женама: оне су га, по неки пут, три дана узастопце издржавале својом мршавом зарадом. Истина, неки пут су га и тукле, али он је то сносио стоички. У осталом, оне га никад нису јако тукле: ваљада што су га жалиле. Он је био страстан женскарош, и сам је причао да су жене узрок свим његовим несрећама. Да је он имао веза са женама, могло се познати већ и по његовом оделу, које је било увек окрпљено, и куд камо чистије но код његових другова. И у овом тренутку, седећи на земљи, пред вратима ноћишта, у кругу својих другова, он је стао причати и хвалити се како га већ одавна Рећка[1] зове да код ње станује, али он не пристаје, да не би оставио своје друштво.

Слушали су га с интересовањем и завишћу. Рећку су сви знали — она станује ту у близини под брдом... и тек што је одувала неколико месеца због поновне крађе. То је била „бивша" дојкиња, висока и права сељанка, розна лица и врло лених, ма да вечито пијаних, очију.

[1] Ротсва

— Гледај ти маторог ђавола! — рече Оглодак, посматрајући како се Симцов задовољан смешка.

— А зашто она воле мене? Зато што ја знам шта је у њиховој души....

— Е? — јавну се Кувалда са својим питањем.

— Умем их нагнати да ме жале. А кад жена пожали — ако хоћеш — и заклаће те од жалости. Плачи пред њом; моли је да те убије: сажали ће се и — убиће....

— Убио бих и ја, — рече одлучно Мартјанов, смешкајући се својим потмулим смехом.

— Кога? запита Оглодак, измичући се у страну.

— Све једно... Петуњикова... Јегорку... на макар и тебе!

— Зашто? — упита Кувалда веома заинтересован.

— Хоћу у Сибир..., овако ми се досадило.... гадан живот... Тамо се бар зна како треба живети...

— Да, тамо бар нећеш седети беспослен,— сагласи се капетан меланхолично.

О Петуњикову и очекиваној сеоби више се није говорило. Сви су били уверени да сеоба није далеко — може бити кроз два три дана, — па су нашли да не вреди морити се разговором о томе. Разговори им не би поправили положај, а сем тога ни хладноћа још није наступила, — и ако су кише отпочеле, — те се може спавати на ком било бусену земље изван варошн.

Посedавши у круг по трави, ови су људи лено водили дугачке разговоре о свачему, прескачући слободно с теме на тему и поклањајући толико пажње причању кога од њих, колико је било потребно да се разговор не прекине. Ћутати је било тешко, али и пажљиво слушати није лако. Ово друштво „бивших људи“ имало је једну добру страну: нико се није напрезао да се покаже бољи но што је у ствари, нити је другога таквом напрезању излагао.

Августовско сунце брижљиво је пекло прње ових људи, који су му били окренули своја леђа и своје чу-

паве главе — хаотичну смешу биљног царства с минералним и животињским. По кутовима дворишта набујао коров, — високе репушине, добро уродиле чичком, и неко друго непотребно растиње веселило је погледе овим људима који ником нису били потребни...

(Наставиће се.)

М. Горки.

(С рускога превео Р.)

ПИТАЊЕ О СТАРОЈ СРБИЈИ.

(3.)

Не може се спорити да је ова аустријска политика била плодна резултатима, и као год што су успеси Италије у Арбанији узнемирили 1874 Аустрију, тако изгледа да су данашњи успеси Аустрије бацили у бригу Италију. Је ли потребно доказивати како би аустријска влада над арбанашким приморјем ставила под питање италијанску надмоћност на Јадранском Мору? Валона спрам Отранта, а Каварна спрам Бриндизи херметички затварају то море од кога зависи економска и политичка будућност Италије... Италија је постала пажљивија за опасност која јој грози од Аустрије у Арбанији, — нарочито у ово последње време, кад је на састанку немачког и аустријског цара, поводом светковине пунолетства немачког престолонаследника, било говора и о Арбанији. У италијанском парламенту, поднео је 5 децембра пр. год. гроф Гвичардини, бив. министар, интерпелацију „о евентуалној судбини Арбаније, у којој као да је, сталном и систематском радњом Аустрије да је привуче у сферу свога утицаја, припремљено земљиште за будућу анексију“. Тадашњи министар спољашњих послова, Висконти Веноста, одговорио је дословце ово: „Што се тиче Арбаније, могу уверити да су владе аустро-угарска и италијанска већ имале прилике расмотрити своје узајамне интересе на отоманским оба-

лама Јадранског Мора, и признати да ће ови интереси бити најбоље очувани, ако се поштује и одржи данашњи status quo“. Значајно је, да је и после ове изјаве Италија држала да јој ваља бранити своје интересе у Арбанији. Ступањем на престо Виктора Емануила III, италијанска акција на тој страни постаје знатно живља, премда се она до сада још једнако састоји само у покушајима унети западну цивилизацију у ту полу дивљу земљу. Отварају се школе основне, а у Скадру, осем њих, и виша трговачка, како би се, преко њених васпитаника, ојачале трговинске везе које је одавно Италија имала с Арбанијом. Тога ради је установљена, поред генералног консулата, и трговачка агенција у Јањини, а влада је решила дати паробродском друштву Puglia толику субвенцију, да би његови пароброди могли сваке недеље ићи из Бриндизи и Венеције у Скадар. Италијанска се штампа занима врло усрдно арбанашким питањима. И влада и друштво помажу рад арбанашких комитета. Институт св. Анселма, у коме су се до скора спремали свештеници за Арбанасе у Италији, претворен је у гимназију, да би се омладина арбанашка одбила од аустријских гимназија, а у оријенталном институту у Неапољу отворена је катедра за арбанашки језик и књижевност. Колико је јак овај преокрет у Италији, и од каквих последица може бити, најбољи је доказ то, што су, при претресу буџета министарства спољних послова, сви говорници, па и они који су присталице Тројнога Савеза, једногласно храбрили Владу да иде на руку развићу арбанашкога племена, и да што одлучније штити, на супрот тежњама Аустро-Угарске, италијанске интересе. Знајући какво ће бити расположење у Скупштини, Влада је изишла раније на сусрет овим тежњама отварањем два нова консулата, у Драчу и Валони, и обећањем да ће, ако за то буде потребе и могућности, отворити још и друге. Од три оруђа за пропаганду у Арбанији, — оружане силе, вере и трговине, Италији остаје, рекао је посланик Луцати, ово последње, које треба комбиновати са школом. Од највеће

је важности у овом погледу факат, да је сâм краљ италијански примио изасланство арбанашког конгреса, који је ове године држан у Неапољу, и, потпуно сагласан с његовим одлукама, похвално се изразио о раду на одржању арбанашке народности и развићу трговинских односаја између Италије и Арбаније.

Ма да све ове околности стављају ван спора такмичења између Италије и Аустро-Угарске, ипак је Принети, министар спољних послова, изјавио био у завршној својој речи да прима, у погледу Арбаније, за своју горе наведену изјаву његовог претходника, коју је само допунио овим речима: „Могу вас уверити да обе владе у сагласности пријатељски гледају, без икаквих себичних пожуда, на природно развијање и напредовање Арбанаса“. Има доста основа за претпоставку да је ова допуна учињена по претходном споразуму с Бечом, па ипак смо у бечком „Рајхсверу“ нашли ових дана један чланак, из кога вадимо ово место: „Гледали на ствар колико хоћемо мирно и добронамерно, опет нам се намеће осећај да се овде дешавају ствари које се не могу довести потпуно у склад са савезничким односима који постоје између Италије и Аустро-Угарске. Пријатељство и сумња два су појма који се начелно искључују. А кад једном наступи, на место поверења, бојажљиво посматрање пријатељских поступака, онда то никако нису добри знаци“. Оваких је знакова сваким даном све то више, а њихово баш множење силно колеба веру у трајност и чврстину Тројног Савеза. Стварајући најпре Тројецарски, па за њим Тројни Савез, Бисмарк је држао да ће монархијама, још пуним снаге и живота, више стати до одржања реда против републиканског и социјалистичког духа, него ли до такмичења која ће од њих имати више утицаја на коме делу Балканскога Полуострва. Али почело је сасвим обрнуто. Тројецарски је Савез пао баш услед последица овога такмичење на Берлинском Конгресу, који је Русију лишио тековина плаћених скупим жртвама, и крвним и материјалним, а Аустро-Угарској дао право на окупацију Босне и Херцеговине.

Оба су ова савеза много помогла Аустро-Угарској да се, обезбеђена с бока, сва баци на Исток, припремајући погодбе за све дубље продирање ка Солуну и обалама Јадранскога Мора. На првом су јој путу били главна сметња Срби; на другоме је дошла у сукоб са својим савезницима Италијанима. Постигла је да се у Старој Србији, која представља базу за даље напредовање, зацари стална анархија, али је, пре него што је дошло доба да бере плодове свога дугогодишњег рада, нашла на Италијане, чији се интереси укрштају с њезиним тежњама. Ако је по прошлости судити о будућности, Тројни Савез је, у оваквим околностима, тешко одржати: и њему као да ће доћи главе онај исти узрок који је срушио и Тројецарски Савез. Јер се не сме губити из вида, да овде није само у питању економски утицај, него и политички интереси. „Италија је била, а и сад је, пише у „Рајхсверу“, формално у свом праву, кад тражи у Арбанији прођу за своју робу, ма да не показује баш своје добро расположење, кад хоће тамо да се угнезди где већ седи савезник... Свет је широк, и Италија се није баш морала каприцирати на једно од оно неколико местанаца која смо ми економски посели. Питање о коме је овде реч више је, наравно, ствар такта, него ли формалнога права, а никоме се не може прописати да буде обазрив. По што ствар извлачи из њезине економске сфере, то је њезина политичка штафажа. Непријатна слика има тамну политичку штафажу: провалије, стене и врхове Црне Горе.“

По елементима које смо довде изнели, види се да арбанашком питању, више него ова тамна политичка штафажа, даје велики политички значај његова веза с питањем о Старој Србији, од чијег је решења у великој зависности и његова судбина.

IV.

Да сведемо укратко закључке ових разлагања.

Не тиче се само Срба питање о том, хоће ли се моћи, у овим данашњим жалосним приликама, одржати

у Старој Србији или не. Захваљујући турској, према српском племену скроз непријатељској политици, њих је тамо све мање, а Арбанаса све више, од којих је добра половина чист поарбанашен Срби, нарочито по Метохији и Косову, и даље к северу. Језик којим говоре најбољи је доказ о њиховом српском пореклу, а има породица, као на пример Махмудбеговићâ у Пећи и Али Драгића у Мојстиру, у којима се чува предање да су им стари били Срби. Па ипак то не смета њиховим свеснијим родољубима да траже, понесени националном свешћу која се тек буди, да се цео косовски вилајет са скадарским, битољским и јањинским споје у једну аутономну област којој би био на челу, са столицом у Битољу, валија пореклом Арбанас. Ако се оправданост оваквих захтева мери према фактима, на којима су засновани, овај је и неоснован и неоправдан: неоснован, јер га Арбанаси не би могли постављати у овом облику да им према Србима нечовечна турска политика није помогла да се, на њихову штету, рашире ван својих етнографских и историјских граница; неоправдан, јер вређа националне и политичко-економске интересе суседних народа, одузимајући им погодбе, без којих се не могу природно развијати. Варају се, према томе, арбанашки родољуби, ако мисле да могу за овакав захтев задобити симпатије Европе. Томе се противе, поред горњега, и ова три разлога:

1. Осем кратковременога периода Скендербегове борбе с Турцима, Арбанаси немају у својој прошлости ништа чиме би се особито одликовали, а данашњим својим радом свуда где су у додиру са Словенима дају и сувише доказа да не заслужују да се, њих ради, учини неправда Србима и осталим балканским народима који их надмашују у сваком погледу.

2. Политика, кад је њима помогла да се неприродно и неправедно рашире, изазвала је, баш зато што је тиме ослабила Турску, регенерацију којој је тежња: успоставити на Балканском Полуострву стање какво је било

пре најезде Турака. Ако може бити између Срба, Бугара и Грка спора о Маћедонији, не може га бити између Арбанаса и Срба о Старој Србији која је овима драга не само због историјског пијетета који им је душу држао кроз векове робовања, него и због крупних национално-политичких интереса који се везују за питање о њезиној судбини. Турска је најезда ту затекла Србе: они су на Косову били крвав бој који је одлучно о судбини Балканскога Полуострва.

3. На Косову се и данас бије љута битка, истина друге природе и другим оружјем, али зато не мање важна, по својим последицима, за даљу судбину овога полуострва. У њој су опет главни борци Срби, као представници Словенства, против Турака и Арбанаса који су оруђе туђинских аспирација. Нестане ли Срба с Косова, словенска ће ствар изгубити, али победу неће славити ни Турци ни Арбанаси него она сила којој су служили оруђем у овој нечовечној борби.

Арбанаси нису ничим дали доказа да заслужују да им се тежње за аутономијом узму озбиљно. Напротив, баш су их злочинима, у којима се обелодањује ова данашња анархија, компромитовали на корист — Аустрије, чији гарнизони у плеваљском санџаку стоје готови да с позивом на 25. члан Берлинскога Уговора пођу до — иза Митровице, па и даље. С нестанком Срба из Старе Србије, једина је Аустрија која има стварних изгледа да се у њој учврсти. Успе ли — а на томе ради годинама с планом и истрајно — велико је питање хоће ли и Италија моћи одржати ово мало тековина што их је задобила у арбанашком приморју, кад је његово залеђе у рукама силе, дорасле да је бије и сузбије. Њен је интерес, напротив, помоћи Србе, у толико пре што они, не одричући Арбанасима право на слободно и природно национално развиће у историјским им границама, не само немају ништа против италијанскога културнога утицаја у Приморју, него, имајући на уму средњевековну историју и данашње економске погодбе, налазе да је он и

потребан и природан. Из ове потребе истичу разлози, због којих Срби живо желе везати своју жељезницу с Јадранским Морем на којем од арбанашких пристаништа.

На Балканско се Полуострво бацила свом силом германска навала. Нису то ни Турци ни Арбанаси који представљају какву сметњу њезином продирању; Словени, — Срби и Бугари позвани су да јој се одупру. Остављени сами себи, они не би имали за то довољно моћи, и кад би били у слози. На Русији је дужност да, руковођена више својим битним интересима него ли осећањем, помаже одсудно словенску ствар. Не би се она одрекла само двестагодишњих традиција своје балканске политике, него и својих интереса, кад би допустила да се питање о Старој Србији реши на начин који би за данас имао највише изгледа на успех; ако се допусти да Срби, усамљени и без потпоре, подлегну у овој неравној и нечовечној борби. Јер Стара Србија, о овоме се не треба варати, представља после Босне и Херцеговине прву и најважнију етапу за даље продирање германштине на Исток. Облада ли и њиме, добиће поуздану базу за даље распростирање свога утицаја у свима правцима. На Косову су се увек тукле битке које су одлучивале о судбини готово свега Балканског Полуострва. Учврстивши се у Цариграду, Немци су већ успели створити у Малој Азији здраве погодбе за ширење своје културе. Ако успеју подврћи своме културно-политичком утицају и Стару Србију, пангерманизам ће славити највећу своју победу. Балкан ће му бити под ногама.

Пред изгледима на све евентуалности које истичу одовуд, може ли и сме ли Русија оставити без своје одсудне помоћи ону шаку од 150—200,000 Срба у Старој Србији, којима је помоћ Србије недовољна да се спасу од пропадања, у коме је главна погодба за успех Аустро-Угарске, у овом случају, аванагарде пангерманизма?

Питање о Старој Србији баца у засенак својом важношћу македонско, које је према њему потчињенога значаја. Од његова решења зависи судбина словенске

ствари на Балканском Полуострву. Пропадну ли Срби у Старој Србији, узалуд ће се и Срби и Бугари трудити да одрже што су успели стећи у Маћедонији. Њихов спор о Маћедонији, кад им над главама виси Дамоклов мач у облику опасности од пангерманизма, лишен је свакога здравога смисла који упућује пре свега на слогу. Њихова неслога само ће олакшати победу општега непријатеља. Кад се зна да су Арбанаси оруђе у рукама туђинаца, којима и сама Турска свесно помаже својом политиком, та српско-бугарска слога треба да се огледа пре свега у заједничким корацима којима би имао да буде задатак: чувајући интегритет Турске, у интересу мира, хуманости и цивилизације, приморати је, да стане на пут зулумима Арбанаса у Старој Србији и западној Маћедонији, и да својом снагом успостави у овим крајевима ред, заснован на поштовању закона чија би правилна и подједнака примена имала да се обезбеди реформама судства и администрације. Постављајући својој заједничкој акцији овакав задатак који је потпуно у складу с политичким „Вјерују“ европске дипломације, Срби и Бугари би имали право захтевати и њезину одсудну помоћ. Ако би и ови кораци, с овако скромним и оправданим захтевима, остали без икаква успеха, онда би... Да, онда би на европску дипломацију пала одговорност за све евентуалности, јер ми не бисмо смели и даље остати равнодушни посматрачи мукâ наше браће у Турској.

Павле Орловић.

СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

у

XIX ВЕКУ.

V. (4).

Порта, извештена да су Срби поново устали на оружје под Кнезом Милошем, нареди босанском везиру Куршид-паши да пође на Србију и да је умири. Ускоро и сам велики везир Марашли-Али-паша крене се на устанике.

Устанак у Србији врло је незгодно дошао Порти. Она је имала и сувише разлога да не дражи Русију, која је после пада Наполеоновог задобила изузетан положај у Европи, и која је лако могла затражити рачуна од Порте о примени осме тачке букурешког мира, којим је Србима гарантована амнестија и независна унутрашња управа. За Порту је било јасно да ће Русија, пошто се уреде западно-европске ствари, прећи на ревизију букурешког мира, и гласови, који су јој дошли с бечког конгреса, само су могли увећати њену зебњу од руске стране.

Кад је Куршид-паша дошао на Дрину, кнез Милош је већ био потукао у неколико битака домаће Турке и очистио Србију од њих. Босански везир позове кнеза Милоша на договор да се земља умири; готово у исто време и велики везир, који је био стигао у Ћуприју, понуди Србима преговоре. И ако ове понуде доказују јасно расположење Портино да мирним путем уреди српско питање, ипак је била велика разлика да ли ће Срби преговарати са Марашлијом или са босанским везиром. Куршид се врло прославио у ратовима против Србије, он ју је дефинитивно и покорио 1813 године. Стање у Србији које се свршило другим устанком, било је управо

његово дело. На састанку са кнезом Милошем он је тражио да Срби положе оружје обећавајући једино да ће свога штићеника Сулејман-пашу заменити другим. Кнез Милош је одбио ове услове. Марашлија пак, коме је после овога отишао, покаже се врло попустљив према Србима; он је не само припадао странци мира у Дивану, већ је био и јако суревњив на босанског везира. Кнез Милош му изјави, да су Срби покорни цару, али да су устали против Сулејман-паше и Турака зулумћара, и да је потребно, да би се ред и мир одржао у Србији, да се Србима учине концесије у унутрашњој управи земље. Марашлија се задовољи овом изјавом Милошевом и представи Порти да су жалбе устаника против Сулејман-паше оправдане и да они желе и даље остати верни поданици султанови. Под утицајем овога извештаја великога везира и протеста, који је у то време подигао руски посланик у Цариграду што је турска војска послата на Србију, Порта нареди великом везиру да се погоди са Србима и да благо управља народом. Ускоро после овога Марашлија је постављен за управитеља београдског пашалука, и у томе је достојанству и умро. Кнез Милош се погоди с њим тако, да је постао врховним кнезом над осталим кнезовима, да се Турци не мешају у унутрашњу управу земље, да Срби плаћају данак одсеком и да га сами скупљају. Марашлија је главни управитељ Срба и Турака, али ће само Турцима управљати. Сем тога уговорено је, да Срби предаду само велико оружје а мало да задрже за себе, и да се јаничари замене другим, добрим, Турцима из Румелије.

Погодба кнеза Милоша са Марашлијом била је врло неодређена и лабаве природе: она је имала толико важности у колико буде од султана ферманима потврђена, па и у томе случају питање је, да ли је српском народу потпуно обезбеђено уживање учињених му уступака. Порта је могла, кад јој то прилике допусте, да погодбу кнеза Милоша са Марашлијом делимично или у целини нарушава. Већ у почетку покушавао је сам Марашлија да

ограничи власт кнеза Милоша, и ту је политику водио све до своје смрти.

Александар I. руски цар, пошто су свршени француски послови, нареди министарству иностраних дела, почетком 1816 год., да узме у преглед односе с Турском, и за новог посланика на Порти наименује Григорија Александровића, барона Строганова. Каподистрија, који је имао да напише инструкције за Строганова, предлагао је цару да се букурешки уговор, као недовољан, замени другим „те ће тако Власи, Молдавци и Срби бити ослобођени тешкога режима, који их притискује." Он је предлагао за ове три провинције кнежеве из немачких династија, те да се на тај начин и Европа задовољи. „Био добар или рђав, одговори цар, букурешки уговор треба да се одржи. Треба се задовољити њим (s'en accommoder) и гледати да се из њега извуче што се више може, те да се учини нешто добра румунским кнежевинама и Србима, нарочито да нас Турци не узнемиравају својим представкама односно црноморске обале." Заиста, и Русија није била извршила обавезе букурешког мира, јер није вратила Порти извесна места на обали Црнога Мора.

По своме доласку у Цариград, Строганов отпочне одмах преговоре с Портом о неиспуњеним тачкама букурешког мира (пов. 1816). Прво је говорио о Влашкој и Молдавији, па је затим прешао на осму тачку за коју је казао да је потпуно игнорисана. Порта се изговарала да су се Срби од времена закљученог мира побунили, да их је она строго казнила, али да је Србија данас мирна и задовољна и да је тврђење посланиково односно њих неоправдано. Почетак ових преговора био је врло тежак и Порта се показала врло упорна. Ускоро пажња Русије буде поново скренута на запад, те није могла довољно пажње поклонити турским пословима. Тек 1820 Строганов добије нове инструкције.

Кнез Милош је врло добро схватао све слабе стране своје погодбе са Марашлијом, и одмах је почео покушавати да с Портом уреди своје односе. У том циљу он

је слао депутате у Цариград, који су, почев од 1816 године, наваљивали да се ферманима утврди положај Србије према Порти. Ово је морао чинити тим пре, што су руско-турски преговори, као што смо видели, застали, а било је много питања од врло великог интереса за Србију, које је требало што пре уредити. Али депутати кнеза Милоша нису постигли жељеног успеха. Порта је избегавала да одговори на молбе српских депутата, или би дискутовала њихове захтеве, утврдила погодбу, али не би издала ферман на то. Строганов није одобравао нестрпљење кнеза Милоша, и желео је да се решење српског питања одложи, док Русија не буде у стању да енергично предузме ревизију букурешког уговора, и упозоравао је кнеза Милоша на извесне опасности, које могу због његовог наваљивања изаћи за Србију. Али 1820 године био је постигнут потпун споразум између кнеза Милоша и Строганова, који је у смислу својих нових упутстава предузео преговоре с Портом.

Како је српска депутација, послата у Цариград маја 1820, доста заплела послове, радећи без споразума са руским послаником, Строганов саветује кнезу Милошу да затражи од Порте комесара који ће доћи у Србију да саслуша жеље народне. Сем тога он начини, по материјалу који му је кнез Милош послао преко свога агента Михаила Германа, пројекат молбе, коју ће Срби предати Портином изасланику.

На захтев депутације и руског посланика, Порта одреди свога комесара и пошље по њему ферман, на који је имао да приволи Србе да пристану. Како је Строганов дознао да тај ферман ни у колико не одговара жељама и потребама српског народа, пише кнезу Милошу да га енергично одбије. Заиста, тим ферманом Порта није давала никакве правице Србима, и по њему они и даље остају према њој у своме старом положају. Сем тога Портин је комесар тражио да се кнез Милош са старешинама потпише на нарочитоме једном акту, који је донео из Цариграда, а којим Срби изјављују своје задо-

вољство и захвалност и да се не могу више с молбом обраћати на султана. На састанку са комесаром, који му је прочитао ферман, кнез Милош изјави да Срби не могу пристати на оно што им Порта даје и није се устезао да каже: да траже привилегије зајемчене букурешким уговором и да им је познато право Русије да се за њих заузме, али да они ипак очекују све од великодушја султановог и да желе само њему бити захвални (авг. 1820).

Одмах за овим буде одређена нова депутација, која ће отићи у Цариград да поднесе народну молбу Порти онако као што ју је формулисао Строганов, и која је у Србији још више дотерана. Срби су тражили: слободу богослужења, наследно кнежевско достојанство у породици Обреновића, границе Србије као што су биле 1813 године, скуп свију дација у једну суму, да се Турци не могу насељавати у Србији, унутрашњу самоуправу, право подизати школе, штампарију, карантине, итд.

На први поглед види се да је кнез Милош у овој молби јако проширио VIII тачку букурешког уговора. Наиме, тамо се тражи наследно кнежевско достојанство које никако није условљено тим миром и на што Русија није могла принудити Порту. Русија се увек ограничавала против овога, ма да је признавала да се српске привилегије без наследног кнежевског достојанства не могу одржати. Питање о границама исто је тако задавало бриге и било је врло мало изгледа да ће се Порта приволети да врати Србији округе који јој се нису придружили 1815 године. Заиста, питања о наследном кнежевском достојанству и повраћај округа била су последња решења.

Депутација је дошла у Цариград око 15 новембра, и преговори су одмах започети. Порта је дала депутатима да изаберу из влашких права и права архипелашких острва она која се њима свиде, и показивала се врло расположена да уреди српско питање. Строганов је пак

подстицао њену ревност. Али српском је делу било суђено да претрпи нов застој, услед грчког устанка који је сасвим заплео руско-турске односе, од којих је зависило и српско питање.

VI.

Ратови Катарине Велике, француска револуција, а нарочито Наполеонова експедиција у Египат, јако су допринели препорођају грчкога народа, који је почео снеавати да на развалинама отоманске империје заснује нов политички живот. Поменута пак Наполеонова експедиција и дуги ратови између Француске и Енглеске уздигли су били на врло високи ступањ материјално благостање Грка. Сва трговина од Марсеља до Одесе била је у њиховим рукама: у свима пристаништима Средоземног Мора, па и у самом Лондону и Ливерпулу, они су имали моћних и богатих колонија. Идеја Ригаса, који је за грчку идеју мученички свршио у београдској тврђави, није пропала. Док су неки грчки патриоти оснивали друштва са просветним циљевима, која су подизала, свуда где су могла, грчке школе, други су установили хетерију, тајно друштво револуционарног карактера, са разним степенима посвећивања и симболима (1814 год.). Друштво је прикупљало прилоге, куповало и раздавало оружје и припремало на устанак не само Грке већ и остале Хришћане у Турској. Оно је имало великог успеха и бројило је међу своје чланове људе из свију класа, и то не само у Турској већ и у Трсту, Букурешту, Москви и Петрограду. Овом успеху допринео је и вешто растурен глас, да је сам Александар I, руски цар, на челу тога друштва, у чијој је околини заиста било врло одушевљених присталица хетерије.

Хетеристи су јако полагали на то да придобију Кнеза Милоша за свој план. Од 1817 године, они су били у преписци с њим, али је кнез Милош врло хладно примио њихове понуде. Уопште грчка ствар није нашла симпатије ни код Срба ни код Румуна. Срби су позна-

вали Грке по грамжљивим фанариjотским владикама; Влашка и Молдавија пак биле су процвилеле под владом фанариjотских кнежева. Напротив, класичке успомене изазивале су симпатије целе западне Европе, која је с интересом пратила морални и материјални препорођај грчкога народа.

Кнез Милош је имао и специјалних разлога да буде обазрив према хетеристима, који су очевидно ишли на то да општи устанак у Турској употребе нарочито у своју корист. Године 1820, он је био послао депутацију у Цариград, да уреди односе Србије према Порти, а на основу букурешког уговора, који је Србима гарантовао доста опширне привилегије. Сигуран у заштиту Русије, кнез Милош се надао најбољим резултатима од тих преговора, и прве вести које је отуда добио само су га учврстиле у тој нади. Сем тога кнез Милош је био у својој души конзервативан. И ако се био ставио на чело другог српског устанка, он је избегавао за целе своје владе револуционарне мере према Порти. У ово време он је већ био одбио понуде Али-паше јањинског, који је већ пристао уз хетеристе и који га је позвао у савез против султана; боља судбина није очекивала ни понуде Александра Ипсилантија, који је 1820 године постављен на чело хетерије, у намери да се акција што пре предузме. Ипсиланти се много уздао у то што је његов отац, као влашки кнез, чинио велике услуге Србима за време првог устанка, и држао је као поуздано да ће пристати уз хетерију. У своме писму од 24 октобра 1820, он управо издаје заповест кнезу Милошу, *у име славне слоге*, да устане на оружје, уверавајући га да ће за месец дана цела Турска огрезнути у устанцима и да ће Русија помоћи устанике. Али Кнез Милош се није обазирао на овај доста неполитичан позив. Он је добро познавао руску политику и снагу хетерије. Занета, међу њеним члановима није било јединства. Неки су хтели, као Савас, да све буде тачно спремљено и да се учини погодба са Србима, па да се онда отпочне устанак.

Јоргаћ пак, видевши хладноћу кнеза Милоша према грчкој ствари, саветовао је да побуне Србе против њега. Он је Србе добро познавао, јер је војевао против Турака под Хајдук Вељком, чијом се удовицом и оженио. Многи српски емигранти из 1813 године били су уз Ипсилантија: Хаџи-Продан, који се 1814 године спасао бегством у Влашку, био је врло важна личност међу хетеристима. Кнез Милош, који је увек био на опрези према емигрантима, морао је због овога само охладнети према делу грчких патриота, међу којима је био и један Јоргаћ. 7 јануара 1821. Ипсиланти упути друго писмо кнезу Милошу са пројектом уговора о савезу између Србије и Грчке. Да би разбио сваку сумњу његову, он му даје титулу последњег кнеза Србије. Посилац ових докумената буде ухваћен од адакалеског паше, и ова вест јако је утицала на кнеза Милоша. Он се бојао да ова ствар не утиче на ток српских преговора у Цариграду, и похита да увери барона Строганова да он не мисли, по примеру неких својих предака, да се без дозволе рускога двора упушта у преговоре ма с ким (18 феб. 1821). Турци су у београдском пашалуку били као „смушени". Тодор Владимиреско, подстицан хетеристима, већ је био изазвао устанак у Влашкој и Марашлија је говорио да је то „московски пармак", а „како он тако су и његова господа грозно уздисала не изговарајући ни речи." Порта није пропустила да писмо Ипсилантијево и пројект уговора о савезу саопшти у преводу представницима великих сила у Цариграду, да би им показала размере грчке завере.

План хетериста био је већ очевидан: они су морали отпочети акцију. И заиста крајем фебруара Ипсиланти пређе из Бесарабије у Молдавију са неколико стотина људи. Он одмах управи прокламације на Грке и Влахе, у којима их позива на оружје против Турака, обећавајући помоћ Русије. Тада је била управљена једна прокламација Грцима, којом их тобож српски народ позива на оружје.

Покушај Ипсилантијев у Молдавији и Влашкој остао је без успеха. Главни удар је дошао од стране Русије.

Ми смо видели да је цар Александар узалуд покушавао да покрене источно питање на бечком конгресу, тражећи протекторат над Хришћанима источно-православне вере у Турској. Ипак бечки конгрес није остао без последица по источну политику Русије, од чијег је правца тако јако зависило српско питање. Иницијативом рускога цара био је склопљен 14 септембра 1815 тако звани уговор Свете Алијанције између њега, аустријског цара и пруског краља. Тај је акт мистична изјава религиозних, моралних и политичких принципа у неодређеним и библијским изразима, без икакве тачне одредбе предмета. У практичној примени тога акта показало се као да је његова главна намера била, да осигура од револуционарних покрета међународни поредак у Европи, онако како га је учврстио бечки конгрес, т. ј. одбрана такозваног принципа легитимитета против револуционарних начела. Прожети овом идејом, чланови савеза усвојили су принцип дипломатске или оружане интервенције свуд где би се појавили преврати или нереди. Баш кад је држан конгрес у Љубљани, на коме су владаоци решавали о нередима у Напољу, стигне им глас о упаду Ипсилантијевом у Молдавију. И ако је јавно мњење у Европи било за Грке, европски кабинети су сматрали да је распад отоманске империје неизбежан, ако грчки устанак постигне свој циљ, и да ће се само Русија тим распадом користити. Метерних, за кога је одржање Турске било политичка догма и који је у угушивању либералних покрета гледао једини спас хабсбуршке династије, успе да представи цару Александру: да је грчки устанак „нов удар револуционара, учињен у намери да се пажња савезника скрене на Исток, да би на тај начин револуционарни покрети имали слободно поље у Италији, Немачкој и Француској." Његовим наваљивањем суверени, скупљени у Љубљани, пристану да у исто време изјаве у Цариграду „да верни јавно исказаним принци-

њима, они неће никад и ни на коме месту подржавати непријатеље јавнога реда.“ И ако је дакле Турска била нехришћанска земља, и ако није узела удела у бечкоме конгресу, принцип легитимитета био је и њој признат. Грци су устали на оружје против свог законитог господара, султана, и хришћански савезници су стали на његову страну. Уговор Светога Савеза, који је јако био преплашио Порту, јер јој се чинило да је то споразум хришћанских владалаца за крсташку војну против ње, изгледао је сад као једини спас за Турску.

Успех Метернихов био је потпун. Александар I, руски цар, против својих личних симпатија и симпатија свога народа као и традиција руске политике, изјасни се против грчкога устанка. Гроф Каподистрија својим писмом од 26 марта јави Строганову у Цариград, да цар „јавно и свечано осуђује“ покрет. Истога дана он одговори и Ипсилантију, који је тражио цареву помоћ одмах по упаду у Молдавију, да се нема надати никаквој помоћи од Русије.

Ипсиланти је био врло хладно примљен од Румуна, који, уживајући доста опширне привилегије под заштитом руском, нису хтели да се у корист Грка баце у вртлог револуције. Кад се пак дознало да је Русија против овог предузећа, многе Ипсилантијеве присталице изгубе сваку наду на успех. Барон Строганов, у духу политике своје владе, већ је био дозволио да турске трупе уђу у румунске кнежевине, под условом да се после угушења немира повуку отуда и да се поврати старо стање. Потучен код Драгачана на Алаути (јуна 1821), Ипсиланти побегне у Трансилванију, где буде ухваћен и послат у Мункач, где је остао у затвору све до 1827 године.

И ако се Румуни нису одазвали позиву А. Ипсилантија, Грци у правој Грчкој и на острвима устали су листом на оружје (март и април 1821). Овај је устанак изазвао код Турака ужасно огорчење. Порта је у томе устанку гледала заверу свију Хришћана у Турској и, да

29

би пробудила муслomански фанатизам против Грка, она изда ферман, који је читан по свима џамијама. „У том ферману говорило се да су грчки устаници наумили да истребе све Турке, да спале њихову флоту и да разоре све стране Цариграда у којима живе Турци. Стога Порта позива сваког правоверног Мусломанина да узме оружје и да брани своју отаџбину, и да сви буду готови на први позив“. Овај је ферман постигао потпун успех. Порта сама није била у стању да обузда масу у њеном беснилу, и Цариград се претвори у „људеку касапницу“. Па сам Успре, васељенски патријарх буде обешен у свечаној одежди. Слични испади против Грка појавили су се и по другим местима: храмови су пљачкани и спаљивани. Сутра дан по убијству патријарховy Строганов изјави Порти своје негодовање, а 6 јула, по заповести своје владе, стави Порти ултиматум тражећи од ње: да узме Хришћане у заштиту, да васпостави цркве и поврати оно што је из њих разграбљено, да прави разлику између невиних и кривих у револуционарном покрету, амнестију за оне који у извесном року положе оружје и најзад да повуче своју војску из Влашке и Молдавије. У противном случају Порта се ставља у непријатељски положај према свима хришћанским државама и оправдава заштиту над Грцима. Како Порта није дала повољан одговор, Строганов напусти Цариград 29 јула.

Услед устанка Владимирског и Ипсилантија, Порта умножи своју пажњу према српским депутатима, ма да су јој ти немири служили и као изговор да одложи српске послове. Чим су пак настали нереди у Цариграду, она склони депутате у патријаршију, а одатле у Сарај. Порта се бојала да депутати не изгину, и да услед тога не букне устанак у Србији. У тим критичним тренутцима она је јако полагала да се тамо мир одржи. После одласка руског посланика из Цариграда, Порта је сматрала српске депутате као таоце за мир. Међутим кнез Милош, бојећи се да им Порта не наметне извесну погодбу, а и да би је натерао да их лакше пусти, одузме им пуномоћија да о српским стварима преговарају. Али о отпу-

питању није било речи: они су остали у затвору све до априла 1826 године.

Прекид дипломатских односа између Русије и Порте веома је забринуо Аустрију и Енглеску, које су јако полагале на опстанак Турске. Оне су употребиле све да се рат отклони, и успеле су да уздрже цара Александра од рата. Разни конгреси и конференције испуњавали су последње године његове владе, али они нису донели никакво решење руско-турских заплета. Александар је желео да добије мандат Свете Алијанције да умири нереде у Турској, као што је тај мандат добила Аустрија у Италији и Француска у Шпанији. Тек пред своју смрт (19 нов. 1825) он се био решио да одвоји грчко питање од чисто руских захтева, које је имао право да учини Порти на основу уговора̑ и да се у источном питању држи политике која одговара интересима његовог царства. Ту његову идеју предузео је и извршио његов брат и наследник Никола̑ I.

(Наставиће се.)

Др. Мих. Гавриловић.

БУДУЋНОСТ УМЕТНОСТИ И ПОЕЗИЈЕ.

II. — Будућност уметности према историји. — Уметност и демократија.

(3.)

Може бити да је тако, али су се зато родили и могу се родити други генији, који се не могу мерити истом мером којом и генији прошлости. Ако бисмо имали да бирамо између Шекспира и Вергилија, било би допуштено и оклевати. Лирска поезија заменила је у наше доба епопеју: да ли треба преко мере за тим жалити? Класична епопеја није могла живети без чудесног: чудесно је данас сведено на нешто немогућно и лажно по себи: чак и са чисто естетичке тачке гледишта, да ли је вероватно да

је епопеја највиши „род“ лепоте? Да су наши топови само њу убили, били би мање криви но што јесу. У осталом, имали смо, чак и у наше дане, и поред топова, модерна дела која су одговарала епопеји, као *Легенда векова*. Грчка трагедија са хоровима, с лирским покретима који преплећу драмску потку, исто је тако ишчезла; али пропало је нарочито оно што је у њој било конвенционално. И сама трагедија седамнаестога века мирише на друго доба: „тираде“ романтичких драма исто тако су поабане; али историк нема права да са Ренаном према сталном пропадању појединих облика поезије закључује пропадање саме поезије. Тен, са своје стране, узалуд нам каже да стари и јужни језици, природно пуни боје, природно стварају „песнике и сликаре“, док сувише апстрактни језици модерних своде уметника на „археолошке студије“: ми ћемо на то одговорити, да у ствари највећи колористи нису били стари но модерни.[2] Тен налази да његов сопствени стил, кад се упореди са Изократовим језиком, није довољно „висок у боји“, и да је то мана француског језика? У осталом, *китњасти* стил, коме су јужни језици вичнији, не треба да се брка с *поетским* стилом. Прави колорит не долази од слика које се сасвим готове налазе у језику и које су, поабане дугом употребом, више од сметње но од користи. Он долази од нових и изразитих слика које песник, најпростијим речима, зна да изазове у духу читаочевом. Језик је толико сликовит извитоперава мисао место да је јаче истакне; то је као слика где би све боје биле изнете у што већем блеску, без постепенога слабљења светлости и прелива.

Последња примедба која се чини уметности будућности долази од историје: она се изводи из политичких и

[2] Тен ће приметити да су наши моћни модерни колористи, као В. Иго, Балзак или Делакроа, „претоварени визионари“. — Ми одговарамо да су од вајкада велики уметници били наклоњени да злоупотребљују своју машту. Машта, услед закона „органског таласања“, тада се страшно развија на штету других способности: Исаија, Данте били су темпераменти без духовне равнотеже, имали су грозницу и боловали су. Болест им није долазила ни од језика ни од епохе, но од самог генија њиховог.

економских чињеница нашега века. Како је маса позвана на сва уживања уметности, како је она данас постала прави судија лепога, да неће уметност морати да спадне да би се ставила на висину гомиле? Лепо се не да учинити приступачним за цео свет. Како уметност, према Ренану, не може остати удео једне мале аристократске елите, ње више и неће бити. Иста мисао код Шерера. „Уметност је осуђена, вели такође Хартман, да буде за зрело доба човечанства оно што су вечерње лакрдије у позориштима наше престонице за мале берзанце".

Када се овако суди, сувише се заборавља да је народ од вајкада као и у наше доба имао своју сопствену нижу уметност, своје „лакрдије", своје приче које су га исто тако заносиле као извесни данашњи романи. Данашњи народ воли своја више мање простачка позоришта, своје масне песме, своје криминалне романе, и зато се вели да уметност опада: на против, од лакрдије до водвиља има извесног напретка: речи и музика оперете имају нешто духа „раскованог у ситан новац"; најзад судски романи одговарају причама о хајдуцима које су се некада причале крај ватре и које још забављају машту Наполитанаца и Сицилијанаца. Молијер можда није могао играти у Пезени своје најфиније комаде као *Мизантроп*: али зар то већ није лепа ствар видети становнике Пезене како слушају Молијера? У нашем веку се ствара једна врста „поделе рада" међу уметницима као и међу научењацима: постоји једна практична и производна уметност, једна свакодневна и земаљска наука, које ништа не сметају великој и чистој уметности нити високим научним спекулацијама: исто тако као што има инжењера за прераду дувана, има и драматичара, романописаца, песника који пишу за народне очи и уши. Економски закон понуде и тражње влада и уметничком производњом као и осталим; само, тражње се мењају према средини из које излазе. Каткада има више разлике између једне књижевне публике и друге но између једног века и другог: свака од њих има своју уметност, своје таленте,

своје славне људе: и те групе не могу бити једне без других, као што један велики историјски век не може бити без периоде тихога клијања које су му претходиле и створиле га. Не само да не треба осуђивати простонародне уметности, но им се још треба и радовати, јер баш отуда виша уметност може да буде изнад њих: народу су требали увек ти ступњеви да доспе до горе: то су степенице храма.

Постоји цела једна школа песимистичких историка: с једне стране, та школа предвиђа општи тријумф демократије као нужну ствар, с друге стране, она у томе налази неизбежан узрок опадања по уметност и по људски разум уопште. Расуђивање тих песимиста може се овако извести: идеал демократије јесте политичка па чак и економска једнакост међу људима: та политичка и економска једнакост њи ће за тим да створи и умну једнакост, да подигне ситне духове тиме што ће снизити велике духове: та општа осредњост убиће уметност, која може да живи само од надмоћности генија, који је битно аристократски. — Ово мишљење, привидно тачно, међутим је много површније но што се мисли: противници демократије имали би да докажу, што они никако не доказују, да једнакост политичких права иде за тим да оствари једнакост мозгова и способности. Испитајмо ипак то питање у појединостима.

Пре свега, да ли је демократија у стању да разори органске и физиолошке услове генија код уметника? да ли она може да сведе број његових можданих вијуга или да смањи тежину његова мозга? То се мишљење не да непристрасно заступати: требало би онда усвојити мњење онога лекара, непријатеља општег права гласања, који је показивао на „изборну агитацију“ како се распростире на сам дух матера, квари млеко дојиља и проузрокује грчеве код малих грађана чим дођу на свет. Онога дана, када демократија буде произвела, код народа који је од ње учинио свој облик владавине, истинско умно опадање, тога дана ће тога народа нестати: борба

за живот одиста је закон народâ: најјача сила у тој борби јесте разум. и ако демократија гњечи разум. staје ногом за врат генију. она неће моћи тријумфовати у будућности: тријумфоваће они народи који буду имали генија. па према томе и уметност. за се. Стоји да облик владавине нема непосредних утицаја на мозак уметников. Да ли га може имати посредним путем? Да се роди једно уметничко дело треба ли извесних грађанских и политичких услова које демократија није у стању да му да? То је друга тачка коју треба да испитамо.

Уметник пре свега тражи. да би радио и стварао. слободу: има је под демократском владавином. као што је нема свагда под другим владавинама. и деспотизам државе или кастинске препреке су лишиле човечанство једнога дела његових великих људи. Уметнику је такође потребна једна полу-независност у погледу животних потреба: другим речима. треба му онај комад насушна хлеба који је Берлио јео. зачињавајући га сувим грожђем. под спомеником Хенрика II. Уметник ће у толико лакше моћи наћи тај свакодневни хлеб. у колико друштвени услови буду били мање неједнаки и у колико сваки радник буде могао рачунати на своју зараду. Свакако. неће моћи рачунати на оскудну пензију коју је Корнеју давала и одузимала једна краљевска рука. нити на милостињу од 100 динара коју је Камоенсу удељивао Себастијан: али уметник неће имати да врши службу дворанина. што је напослетку занат који исто тако одузима времена колико и сваки други. и са мање достојанства. Ма морао давати часове као Шопен. бити професор историје као Шилер. адвокат као Уланд. декоратор бродова као Пиже. или некада Протоген. трговачки посредник као Сервантес. он нимало неће теже живети но што је до данас живео: шта више, у будућности ће имати више изгледа да дође до извесног благостања и да негде свије гнездо где ће на миру. као свилена буба. испредати танани и сјајни кончић својих фантазија. — То није све: уметнику треба и похвале. пријатеља. људи

који му се диве: до сада их није свакада имао: хоће ли их у будуће мање имати? До сада, геније, када га има, не изгледа да треба да се жали у ово доба демократије: данас мање но икада. Данас је сигурнији да ће наћи одјека у целом једном народу но некада у једном малом друштву, одабраном, али подјармљеном етикети, лаком, и у коме је било мало места за нове госте. Ми нећемо да помињемо историју Корнеја који је понео свога *Полиекта* у хотел Рамбује, Молиера, толико великих људи које је народ с прва погледа открио. Аристократија, чак чисто интелектуална, одабрано друштво, академија, врло често су наклоњени реакцији: претпостављајући да су у њима духови који су најспособнији да разумеју уметност тачно на оном ступњу на који је дошла у њихово доба, у њима нису увек они који најбоље могу разумети сутрашњу уметност. У место да се повија по више мање рђавом укусу једне епохе, геније хоће да је реформује: а лакше је реформовати укус једне епохе (Корнеј је опет пример томе) но укус једног академичара.

Генија увек више мање нису разумевали: другаче и не може бити, јер је у самој природи генија да се истакне пред осредњим духовима. Да нађе сигурнији пријем, треба да чека плиму људскога мора, као што рибар који плови к обали седа на кљун своје барке и чека вал који има да га понесе на песак, подиже га, и једним скоком весело скаче на земљу. Гениј је вазда у журби: у сред океана, он кличе: „земља!“ и полеће да је се докопа; дође ли жив, то је велика срећа. Шта га се тиче? он ће сам покренути вал који има жива или мртва да га донесе. Не треба крити, генији, па чак и таленти, имали су понајчешће и сувише непријатеља, и у накнаду зато имали су мали круг људи који су им се одушевљено дивили. Шта више, ако се налази мало генија које су савременици потпуно разумели, још је мање генија о које се будућност огрешила. Људи који рове по архивама до данас нису открили траг ни једног

генија првога реда који је потпуно неопажен пропао. Некада је била највећа опасност за уметника или за мислиоца да види где му дело пламен прождире на гревској ипјаци, и на тај начин остаје без будућности, тако рећи за навек осуђен. Данас се ничега таквог нема бојати, и уметнику је за све друго лако. Највећа опасност којој може бити изложен то је остати у тами, то је копрцати се у општем немару; али за таленте, добро прекаљене и сигурне у се, и сам неуспех је подстицај.

Нема сумње, песнички и уметнички геније никада тако јако неће моћи падати у очи као неки научни геније. Један безмерно уметнички извајан мрамор не може одмах подићи толико ларме у свету као каква нова локомотива која се сва задихана јавља на шинама или нова врста морскога брода који риче у бури. Открића песникова или уметникова су увек повученија: она се већма осећају изнутра но што се могу прстом дотаћи. Ипак она најзад, као што је говорио Паскал, блесну „духовима". Представљају нам демократију као основно „љубоморну на генија": та љубомора изгледа нешто тако платонска као што је врло често била љубав аристократских владавина. Правимо разлику у осталом између политичких генија и генија у уметности: ко се то и међу најзанесенијим демократима бојао, на пример, Гуноа? Ко је икада хтео умањити књижевну заслугу Ренанову. Ако су демократи оклевали да ли да од Ренана направе сенатора, може бити да су погрешили; али на сваки начин имали су својих разлога: у осталом нико не зна да ли би Ренан могао бити добар политичар, и сам он, тај велики сумњалица, први би посумњао. Што се тиче политичких генија у правом смислу речи, према њима се увек имало неповерења, под свима владавинама. Ако је монархија имала свога Ришеље-а и свога Бизмарка, који су били доспели до првих места, нето је тако имала и свога Тиргоа, који је срамно био отеран. Модерна демократија је знала да се послужи, после свега, људима

које је срела на своме путу, као Вашингтоном, Линколном и Тјером.

Остаје последњи разлог, који излази из моралних услова што су потребни да једна уметност процвета. Уметност, веле нам, не може да се прилагоди томе среброљубљу које нас данас прожима; уметност је супротна „американизму“: американизам ће је победити: индустрија ће убити уметност. — У тој претераној супротности која се поставља између сувише практичних циљева живота и некористољубља уметности, има један извесан део истине. „американизам“, та земаљска, потпуно индустријска и трговачка наука, не само да је противник уметности но је исто тако противник праве науке: ма како да у науци расте значај практичних примена, теоријска и некористољубива истраживања увек су први покретач, опруга свакога напретка. На тај начин, американизам не само да ставља у засенак уметност, но и науку: он је дакле заједнички непријатељ. Он ће сам себи стати ногом за врат, ако икада буде одржао потпуну победу код кога народа, јер би се брзо преобразио у навику, оборио разум и повукао за собом пропаст народа који га је претерано развио. Ми треба да се боримо противу и сувише искључиво утилитарних смерова који се у извесним тренутцима могу дочепати народног духа, да се боримо против сувишно „основне“ или „стручне“ наставе, тог ублаженог облика незнања, да упоредо одржавамо најзад у васпитању део чисте науке и уметности, две ствари које су и сувише високе да би могле стојати у супротности. Веровати да „американизам“ долази од овог или оног облика владавине или општега хода цивилизације, то је опета мишљење које се не да примити: то долази просто од карактера народâ, и увек се налазило у историји. Као што извесни људи не виде у животу другога идеала до угодан живот, тако и неки народи немају другога циља до индустрије и трговине: такви су били Тирци и Картагињани. Други пак су нашли начина да помире старање о материјалним интере-

сима са свима истраживањима разума: тако су Грци, тај народ трговаца и песника, били одлични у свима практичким уметностима, као и у великој уметности. У наше дане Енглези су уједно створили модерну индустрију и изазвали, са Шекспиром и Бајроном, модерно песништво. Што Американци до данас нису имали песника првог реда, кривица је до њих, а не до демократског духа који они, како се каже, представљају. Да ли је Бразилијанско царство у томе погледу напредније но република Сједињених Држава? У осталом и немогућно је оцењивати народе чији опстанак није старији од једнога века и који су тако рећи на путу стварања, као нека врста људских небулоза. Треба свакако жалити оне народе чија је историја данас довршена, и код којих је велика уметност убијена претераним развитком трговачког укуса, али ни по чему се не да закључити да су они унапред показали безизлазни правац којим би човечанство морало да пође: међу народима као и међу јединкама има непотпуних и побачених судбина. Други народи напротив предосећају будућност: они носе на челу, као нека афричка племена, звезду коју су сами украсили. Може се сасвим поуздано рећи да један велики народ, више но икада, није у стању да буде без науке, која је животни услов у националном одабирању; с друге стране, наука не може да буде без чисте теорије, и најзад, свуда где буде било науке науке ради, никакво морално ни историјско разматрање неће моћи утврдити да не може бити уметности ради уметности.

Напослетку, историја нам лепо показује да се уметност мења и да те промене одговарају променама нарави, друштвеног стања, језика, па чак и политичких облика; али она нам не доказује да те промене неизбежно повлаче за собом садашње или будуће опадање. Пођимо даље. Које је карактеристично обележје напретка за једно биће које осећа? То је што може, када дође до вишега ступња, да осећа нове осећаје и емоције, а да у исто доба и даље буде приступачно свему што је велико и

лено у његовим претходним емоцијама. То се дешава модерном човеку за емоције уметности. Уживајући у уметности својственој нашој епоси и нашој средини, ми остајемо у стању да се дивимо идејама и делима другога доба. Може нам бити драг Алфред де Мисе или Виктор Иго, Бетовен, Шопен или Берлиоз; нас нешто вуче ка њима, они нам причају „наш рођени сан“, као што су стари говорили; ништа то не смета: ми исто тако можемо разумевати Расина, чак и Боалоа; ми се дивимо Хајдну; а сумњиво је да би Боало и Хајдн могли разумети Виктора Ига и Берлиоза. Наша естетичка осетљивост не мора се дакле тупити с једне стране, изоштравајући се с друге: она постаје само сложенија. То долази отуда што се наш разум шири: „Као песник, говорио је Гете, ја сам политеист; као природњак, ја сам пантеист; као морално биће, деист; и мени су потребни сви ти облици да бих изразио своје осећање.“ Напредак, овде, није распад. Свака уметност може живети као што је дотле живела; али и не умире зато. Велика уметничка дела се дижу једна крај других, као високи врхунци, не здробљавајући и не покривајући врхунце који су се први подигли.

(Наставиће се.)

М. Гијо.

(С француског превео J. С.)

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД.

Извештај о прошлој сезони. — Управин програм за нову. — Драматургија београдског Лесинга (Чланци Г. Бр. Ђ. Нушића у „Дневном Листу“).

У 2. 3. и 4. броју „Позоришног Листа“ позоришна управа објавила је извештај о својој прошлој сезони и, том приликом, набројала комаде, оригинале и преводе, које нам мисли изнети у овој што настаје. И да она није ово учинила, ја бих, по свом обећању, на основу својих података, узео за тему рад Народнога Позоришта у 1900/1901. години, јер налазим да ми је то дужност, нарочито пред почетак сезоне. Имајући пред собом многа питања скоро подједнако важна по позориште, ја нисам крив што ћу морати бити подужи.

Поменутом извештају претходили су, у јулу, у „Дневном Листу“ чланци драматурга Народног Позоришта, којих се морам дотаћи, али не стога што сам у ствари ја јунак тих чланака, него што је Г. Бр. Ђ. Нушић, остављајући да му службени извештај буде сув и непотпун, развио у њима своје драматуршке погледе.

Какви су да су ти погледи београдског Лесинга, по њима се ваљада руководе послови у Народноме Позоришту, те је према томе сасвим места говору о њима у овој рубрици нашег листа. Препирци пак, поводом оног куд и камо замашнијег дѣла који се, као што рекох, односи на мене, већ због тог самог, нема места. Јер, кад Г. Бр. Ђ. Нушић, сматрајући ме као опасног претендента на положај на коме је данас, има сасвим појмљиву жељу да ме ућутка, ја налазим да је то могао постићи на много практичнији и коректнији начин. Савршено му је било довољно да ми, видећи какве замерке стално стављам његовој управи, не даје више повода да му их

чиним. Од таквог поступка видело би бар Позориште користи, како ја мислим, и како ћу, разуме се, и даље мислити, докле год не узимаднем разлога променити мишљење. Место тога, међутим, Г. Бр. Ђ. Нушић се начинио жртва формалне завере неколицине, не би ли тиме забашурио своје погрешке које боду очи и његовим најближим, и побудио, шта више, и сажаљење у света. Тај је начин ван сваке сумње лакши, али је само лакши.

Из тог разлога ја нећу следовати Г. Бр. Ђ. Нушићу и преносити једно чисто стварно питање на лични терен; али кад бих то хтео, ништа ме, осем поноса, не би спречавало да пристанем да бар са њиме изиђем пред оцењивачки суд каквих год хоће стручњака у позоришним стварима у каквом му драго обиму.

Надам се да су и читатељи увидели да нисам могао проћи без овог личног објашњења, које сам гледао да буде што краће.

Што најпре пада у очи у управином извештају, јесте његова краткоћа. Управа је прво одустала од двогодишње праксе своје претходнице да такав извештај изда у облику позоришног годишњака, и друго пружила нам је што је могуће мање података о свом прошлом и будућем раду, ма да је, ако већ није хтела засебну књижицу, имала за то и сувише празног места у своме листу. Располажући толиким простором, она је могла увести у те годишње извештаје и нове рубрике од интереса по публику, а не, држећи се туђих ранијих образаца, скраћивати их само.

Тако на пример, одмах у почетку, не видимо бројно стање садашње глумачке трупе, певача, оркестра и техничког персонала, а то би било потребно већ и стога, што је, судећи по разним објавама и плакатима, трупа увећана, оркестар промењен, а хор мушки и женски појачан, можда и сасвим нов (они су то назвали „новоорганизован"). За оне који воде бригу о позоришту вредело би знати који су ти поименце које је управа нашла

за умесно ангажовати, колико их је, у ком су положају, колико сад има шаптача, колико свирача, гардеробера, слугу и т. д.

Шта више могло се навести, на пример, колики је позоришни пензиони фонд, колики му је интерес, колико се издаје на пензије одатле а колико с друге стране, колике су плате глумцима, укупно или појединце, а колико осталом особљу, пошто је без сумње и сад, као и раније, не рачунајући најзад последње новишице, то најглавнији издатак. Тада би се фактички видело оно што се донекле и овако зна, да је садашња глумачка трупа преко финансијске снаге нашег позоришта, а уз то још и прекобројна за његове уметничке потребе. И под ранијим управама било је у нас глумаца и глумица скоро толико исто колико у бечком дворском позоришту, а знатно више него у Загребу. Има их таман за два позоришта, што се, у осталом, види из примера прошлог месеца, кад је позориште радило на два места, у Београду и Шапцу, у исто време. Многобројност трупе сведочи у извесној мери још и то, што се имена по неких ретко јављају на објавама, или се јављају тек да се не каже да су заборављени. Рекао сам у извесној мери, јер ти, које виђамо на мену на на уштап, не морају бити баш они без којих се може: узрок њиховом непојављивању може лежати и у разним обзирима при деоби улога. Али с друге стране морам напоменути, да управа није показала особиту слободу и проницавост да у појединим својим члановима пронађе нове жице као у рудницима и да се користи њима пре свега ради уметности а затим ради самих тих људи.

Ова је незгода још већа, кад се помисли да наше позориште личи на рђаво сортиран дуван: од нечега има више но што треба, а од другог опет нема ништа. Да напоменем само два примера. Наше позориште нема лиричног младог љубавника, ни лиричку младу љубавницу, ма да се без тог двога не може замислити ни једно позориште. И што је најгоре, ја не видим да се

новим ангажманима, кад су већ чињени, водило рачуна о тој невољи, или да се бар оно што се могло развити развијало. Мислим младића Милутиновића и Г-цу Петковићеву. Тај млади глумац послан је у Минхен о мало, наравно врло мало пара, мислите у школу — не, него да гледа представе годину дана, а језика не зна, нити зна комаде које ће гледати, те да отуд има неке вајне користи. Често се и на старијем глумцу опажа да није прошао кроз стручну школу, а шта ли ће тек бити од почетника, кога је чак и у Београду ваљало још учити. Ја не могу довољно нажалити што је тог доброг младића снашла ова беда, у осталом, можда у наивној намери, да му се помогне, јер сам, наваљујући да се он прими за члана, мислио, пре две три године, да је нађен будући српски Ромео.

Г-ђицу Петковићеву, истина, нису никуд послали, али место да јој се дају прилике да непрестано учи, да што више излази пред публику и тиме стиче ону слободу и сигурност у себе, чиме једино можда искусније глумице импонују необавештеном свету — та девојка губи дане у запећку. После Јуле у „Пери Сегединцу" који се, за пакост, не може више играти, уделили су јој у „Ивковој слави" која се опет требала вазда играти, чочека Кара Бибера, а не осврћу главе на Дездемону, која је за њу, пошто би је под паметним руководством научила. Г-ђица Петковићева има и сувише трагичног осећања: али или за сад не налази начина да га изрази, или јој је начин, кад га сама нађе, ако не имитује, рђав, често и комичан (ја још памтим како се публика насмејала њеном плачу у другом чину Бекових „Гаврана"); међутим та, на жалост, почетница има способности да некад буде овоме позоришту Медеа и Федра.

Напослетку, ако се, можда, мишљење меродавних људи у данашњој управи не слаже са мојим о овом младом пару, ја не видим у целом прошлогодишњем раду управином никакво нарочито старање ни за кога од млађих. Ето и Боже Димитријевића. Он је брже изишао из

позоришта него што је упао, а њему се не може порећи ни темперамент, ни чврста воља, ни сваке пажње достојан труд да за оно мало времена у Паризу научи и што боље језик и присвоји што већма игру француских глумаца. Тај несрећни младић данас се потуца по свету.

Међутим у прошлој сезони, после оне прве некадашње школе, Народно Позориште имало је опет своју глумачку школу. Само о њој нема ни црне ни беле у извештају. Ја о овој школи знам врло мало, а веома бих волео да знам више, пошто се по игри оних који су ваљада у њу ишли, не би рекло да је она постојала. Што нам није речено на ком је основу та школа уређена, ако је уређена, хоће ли радити и ове сезоне (то је врло важно), ко су били професори, а ко ђаци, шта је предавано, и шта је ко предавао (на пример, драматург преглед књижевности), какав се успех постигао, најзад колико је та школа стала, да не буде скупља дара него масло? Та је ствар врло замашна по позоришну будућност, и решењем њеним управа би решила једно од најважнијих питања наше глумачке вештине, па зашто се о њој не би чула разна мишљења? Ако школу, међутим, чине ђаци, а не професори, онда глумачка школа може да постоји у нас, јер има, много више него што се мисли, оних који би требало да уче: чист српски изговор и акцент, логично, реторско наглашавање говора и декламацију, драмско приказивање, мимику и певање. На жалост, прва тачка, какво је данас стање, најглавнија је. Ми имамо, као што је познато, глумаца и глумица из свих крајева српских, и у тој мешавини наречја и акцената нико не води бриге о тачном наглашавању и правилном говору. Не реагира се чак на против оних традиционалних позоришних нагласака који су исто толико погрешни колико укорењени. Ако додате да је језик у комадима, и преведеним и оригиналним (на пример у „Тако је морало бити“), небрежљив и непоправљен, да се не стаје на пут слободи којом глумци, удаљујући се од улоге, по каткад прекрајају реченице како им се допада.

или казују својим речима поједина места, којих често и нема, да нико не оврће главе ни на најпростије граматичке погрешке, — имаћете верну слику како је београдска публика далеко од оне у Бечу и Паризу, која се у позоришту учи чистоти свог језика. Међутим то је могуће и морало би бити. Претпоставивши да ту ману има ко лечити, могло би се и за кратко време доста урадити, а већ систематским радом за дуже времена било би осетног успеха. За прву потребу, у први мах, да се искорене оне погрешке које парају уво и обичног гледаоца а не професора филологије, довољно би можда било означити у једном списку најчешће и више мање заједничке погрешке, на тај списак дати трупи да проучи, и тражити после месец два дана, под извесним казнама, које би ишле у глумачки фонд, да се више не чује оно што се не сме чути. Тај списак не би био огроман: заједно са граматичким и синтактичким погрешкама изнео би око стотину до стотину и двадесет (то знам из свог искуства, бележећи на представама).

За позориште, а још већма за публику, апсолутно је све једно ко ће тај посао извршити, главно је да га врши са разумевањем неко коме он на срцу лежи.

Али судећи по овом најпречем задатку глумачке школе, ја опет кажем да изгледа да она није ни постојала у прошлој сезони, јер би се иначе морао видети какав му драго утицај. Ја не тражим да ми се верује на реч: нека се оде ма на коју представу, па ће се свако уверити да се данас у позоришту говори горе него пре, и да за то никог не заболи глава.

Оне друге пак задатке глумачке школе, логично и реторско наглашавање говора и декламације и т. д. још је, разуме се, теже извести, јер захтевају од оног коме су поверени више способности и специјалног образовања позоришног и књижевног. У том погледу не само да нисмо одмакли, него смо чак заостали, и то у тој мери, да се чини да на то у опште нико и не мисли. Најубедљивији су докази представе Војновићева „Сутона“ —

бедни Војновић! — Илићева „Саула“, на тек Војислављевих комадића. А дужност је драматурга заволети дело које му је поверено, као своје рођено, пронаћи све лепоте у њему и најтачније и најубедљивије их објаснити представљачима и тражити од свих да их што им је могуће савесније изразе. На ово гони данашњег драматурга осим закона, још и обзир према српским књижевницима који су му колеге, а немају као он своје позориште. Срећа је, ако по која улога, по која сцена, наравно глумачком појединачком заслугом, буде боље изведена: само то севне независно од свег осталог у комаду, што пролази мртво, ненаглашено, без рељефа, у тами. Али ово, што на први поглед изгледа као слаба брига за туђе ствари, можда има дубљег корена. Рескирајући да ми се пребаци да сам већи католик од папе, ја држим да она несуђена српска опера „Биљан и Оморика“ не би онако наседа, а да би „Тако је морало бити“ боље прошло, да глумци нису морали тражити савета у писца.

Претпоставивши да је подела улога промишљено изведена, највећу пажњу ваља обратити на читаћу пробу. Она је по нас од толике важности, да би је требало држати четири, пет па и више пута. Ово би имало као последицу мање нових комада, али данашња управа је и без тога усвојила тај систем фебруар и март без новитета: бар нека има отуд користи. Јер по једној практици, која се укоренила, читаће пробе у нашем позоришту служе готово једино да се исправе погрешке преписивача у улогама и шаптачевом рукопису. Њих нема више од једне, затим три четири друге на бини, па се Војислављеви стихови могу без бојазни пустити на прву српску позорницу. Колико ће ко научити на пробама, остављено је свакоме на вољу, и колико му памет допусти. У недостатку драматурга, редитељи, на којима би била та дужност, у најбољем случају су код нас главни сценеристи, а врло често и декоратери и реквизитари; ако комад захтева и статистерију, онда су редитељи шефови статиста, и најпреча им је брига да ту масу приближно доведу

у ред. Главна проба морала би по правилу бити сасвим као представа, ако се хоће неке користи од ње, али у нашем је позоришту прва представа главна проба. А како ни после прве представе нема драматургове критике, то у том општем нереду, који је захватио све, почевши од послуге па до гостију што се врзмају, звани и незвани, по позорници и по сали — глумци и глумице покушавају, са извесним правом, да се провуку о што мање труда, као ђаци који ће прећи у разред најзад и са тројком као и са четворком. Додате ли овој слици, која је свакад била мање више десператна, да наше позориште нема главног машинисте, управо нема никаквог, да нема сценеристе, да нема декоратера, да нема врховног гардеробара, да нема свог кројача, онда имате кључ за разумевање што нашем позоришту овако иде, а уједно видите и која је најпреча брига свакој управи. Ова се данашња није замислила пред овим скоро потпуним невршењем правог задатка позоришног, него је прегла свом снагом да начини — камените степенице пред уласком. Па ја се питам шта би радила четири инжењера, да их је нешто судбина довела на позоришну управу, кад четири призната драмска песника њихов посао раде?

Недостатак уметничког руковођења представама у Народноме Позоришту доста се јасно осетио, кад смо прошле сезоне гледали дружину Српског Народног Позоришта. Остављајући на страну какве је врсте, хармонија која се опажала у игри свих тих глумаца и глумица сведочи да то српско позоришно друштво преко границе стоји под једним истим утицајем довољно јаким да преовлада над личним иступима и особинама појединаца. То се констатовало, почевши од говора, нагласка, што је у свих једнако (готово и покрет), до оног што је важније, до хармоничног удела, свих у целокупном утиску комада. На овај се начин могу многи комади спасти, (што не значи да ће публика добити тачан појам о писцу): а код нас, напротив, многи једино стога и пропадају.

У осталом, редитељи на које је, у садашњим приликама, у ствари спао тај чисто уметнички рад, мењају се у тој мери да се више не да ухватити рачуна ко је редитељ а ко није. Најпре је ишчезло име Г. Динуловића са листе као редитеља, а појавило се оно Г. Љ. Станојевића. Затим, после неколико месеца, ишчезло је име Г. Љ. Станојевића, а појавило се опет оно Г. Динуловића. Значи да у том размаку Г. Динуловић није био редитељ, а пре тог размака и после њега Г. Љ. Станојевић није био редитељ. Из каквих разлога? Да ли су редитељске способности Г. Динуловића за то време биле ослабиле, па се после опет окрепиле, а оне Г. Љ. Станојевића само то неколико месеца трајале? Тако је и Г. Ђ. Рајковић престао бити редитељ, а сад је опет. (Ако је ово последње стога што тај наш глумачки ветеран не може да се одвоји од куће у којој је провео дуги низ година, служећи предано и савесно — нико нема ништа против). Интересовало би ме знати и то колико управа увиђа незгоде редитељског питања и колико је рада да им нађе лека. По мом мишљењу један од лекова био би да се глумац Руцовић, који има релативно одличну спрему, пошаље где год на страну, на пример у Немачку (Минхен, Вајмар или Хамбург код Бергера) ради специјалног изучавања режије. Свршивши те студије, он би, мислим, могао корисно послужити и као учитељ почетника.

На сваки начин, све ово не да се на пречац извести, и ја не пребацујем новој управи што све те послове није посвршавала, него ми је жао, а са мном и сваком пријатељу позоришта, што досад нисам видео да она има бар добру вољу и разумевање да нешто уради на овом, као што рекох, правом задатку позоришном...

После овог говора неће бити никоме чудно што је приход прве сезоне нове управе мањи за 10.000 дин. (тачно 9.713.15 дин.) од оног претпрошле. Напротив било би чудно да је већи, шта више и једнак.

Он је, као што рекох, мањи и износи 118.782·55 дин. према преклањскоме од 128.459·70 дин. Четири месеца: август, септембар, новембар и март јачи су у том поређењу сад, а седам опет слабији. Најјачи је месец први, тај август са гошћом, па онда март са многобројним гостима. За скоро исти број представа (242 у 1899/1900 и 239 у 1900/1901, дневних 53 и 56, вечерњих 189 и 183) приход од дневних био је 22.907·35 на 25.800·25 преклањских, а од вечерњих 95.875·20 на 102.695·45. Овде се у оба случаја рачуна само приход од улазница: онај други, пак, од државе, био је у првој години ове управе знатно већи према приходу последње године старе управе. Најпре је државна субвенција буџетом који је почео важити од фебруара, подигнута од пређашње цифре од 30.000 дин. на 45.000 дин., што чини разлику од неких 8.750 за седам месеца. А пред тим, у јесен прошле године, дано је позоришту ванредне државне помоћи 20.000 дин., што са оном горњом сумом износи 28.750 дин. Ова два вишка не помиње Г. Бр. Ђ. Нушић у своме чланку. Не помиње како је исплатио 7.947·29 дин. наслеђеног дуга и издао 16.968·19 дин. на разне набавке. Узмимо да су ови издатци трајне, и да је дуг смањен и те разне ствари [illegible], ипак то не износи 28.750 дин., колико је фактично [illegible] имало Позориште прошле сезоне. Пре[illegible] дин. што са 118.782·55 дин. прихода од у[illegible] [illegible] 1.912·51 дин. мање него што је прошла [illegible] само од улазницима. Да не знам што је [illegible] на му се посумња у податке [illegible] правилне економије, пошто [illegible] начину на који је једино могао учи[illegible] отплата дуга и набавке ствари [illegible] и трошити на оправке по[illegible] са неког ванредног прихода. [illegible] ни [illegible] да се што у току го[illegible] Чим је спала на редовне приходе, односно [illegible] је нестало ванредне помоћи, садашња управа није [illegible] плаћати туђе дугове, него, напротив, мора и

сама правити нове, које ће опет она оставити својој наследници заједно са старим. У своме извештају она не наводи, истина, своје издатке (чак ни тантијему српским писцима, ни хонораре преводиоцима), али је јасно да бар најглавнији издатци, они на плату, сад морају бити већи од 8.931 дин. под старом управом, јер је и глумачка трупа већа. Ја сам то већ раније поменуо и уједно замерио прво, што толико чланова није потребно за уметничке позоришне потребе, а друго што је њихово издржавање, као што сад излази, преко финансијске снаге Народног Позоришта. Видите сад и сами како је неопходно нужно да управа заведе правилну економију бар што се тиче оних других издатака осим плате. Да ли се заиста тако газдује, изгледа сумњиво, већ и стога што је управа одмах у почетку ове сезоне принуђена тражити на два места зараде, и што ваљада рачуна и на онај злехуди вишак, што ће јој можда остати, кад се одбију сви трошкови на експедицију у Шабац. (Управа, истина, објављује да је то стога што је август рђав месец. Али август јој је лане био добар. Биће вероватно тачније, ако се узме да август треба управо да покрије јул, а можда и јун).

Како му драго, управа нема куд, и признаје да за $10^1/_2$ месеци рада није заслужила више од 118.782·55 дин. Међутим та сума не само што није смела бити мања за неких 10.000 дин. од преклањске под старом управом, него је требало да је пребаци бар за толико. Пре свега у сезони 1900/1901 прилике у нас биле су куд и камо повољније за позоришну посету него годину дана раније. Друго, промењена је управа, и то из темеља, а то има извесног утицаја на публику, било како ваља или како не ваља. Стара, која је покушавана да се огласи као недорасла послу, збачена је са извесном праском, а нова дочекана од својих пријатеља са рекламом и хвалом, и врло могуће онима који даље стоје, интересантна као новина и скуп признатих српских драмских писаца. Момент је био веома, веома згодан, и дао се експлоатисати

у корист ако не уметности, бар позоришне касе. Међутим у овој сезони имало је представа које су доносиле до педесет динара, а за које је лако било погодити да ће тако испасти. (Последњих двају сезона старе управе најмањи вечерњи приход био је 20. маја 1899 год. Износио је 80 дин., а давана су три комада у једном чину, од којих Брзакова „Олуја“ први пут). Наравно, управа не износи у своме бројном прегледу ова доказе своје лакомислености и свога нерада.

У ствари, прошла сезона живела је од подгрејака старе управе, која је на срећу раније постојала. Цео репертоар, осим нових ствари, кретао се, поред оперета, у оном стереотипном кругу комада које драматург и уједно професор драмске књижевности у глумачкој школи, Ђутуре назива *романтичним*, а издао се да под тај назив трпа и „Три Мускетара“ и „Лукрецију Борџију“ и „Грофа Монте Христо,“ и „Алпијског цара“ и „Живот за динар“ и „Распикућу“ и „Анџела.“ (Да ли је икад Рајмунд слутио да ће се наћи у друштву са Виктором Хигом?) Сад можемо мислити колико су тачни проценти које Г. Бр. Ђ. Нушић извлачи за ове *романтичне* комаде и остале, које опет дели на: модерне стране, класичне, лакрдије, оперете и буфонерије. И ту је интересантно што под којом врстом подразумева. Лакрдије су, на пример, „Карлова тетка“, „Бели коњ“, „Тушинел,“ „Џула пуница“ и т. д. Залуд ћемо се питати откуд „Карлова тетка“ заједно са париским водвиљима, међу којима је „Џула пуница“ један од узора.

(Свршиће се.)

Драгомир М. Јанковић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Примјери чојства и јунаштва. Побиљежио *војвода Марко Миљанов Поповић Дрекаловић*. 45. издање Чупићеве Задужбине. Београд. 1901. 8°. стр. 103.

Као наш прота Матија, тако је војвода Марко Миљанов у старим данима својим осетио да му се суђени час приближује, и зажалив што није имао „школе млађијех година, ни расположења садашње старости“, латио се пера и стао писати за синове својих бојних другова. „Ово се тебе повише тиче, млади Кучу, вели он, који се биднеш родио да смијеш и умијеш истину говорит и своје племе од порока чуват и бранит!“ Стари ратник, чије су јунаштво песме певале, са тугом је са свога града Медуна гледао како му племе пада, како старих врлина нестаје, и како нови пороци ничу. Његов природан здрав разум и права душа човека из народа бунила се противу тога новога стања које је разоравало оно што је негда ваљало: он указује на зла и тражи им лека. Истина је изнад свега, она је прва помоћ: „да не дангубиш у паду кривјења и тајања махане свога племена, но нека си му добротвор, да му желиш ваљало и неваљало пришијет: треба чињет што користи народноме напретку и божјој правди, а не ћеф незналици, крнјући му рђу неприличну.“

Покољењу које пада требало је показати старији нараштај, јаке људе, у душевном и телесном смислу. У седамдесет и неколико више мање занимљивих анегдота, он је дао примере човечности и јунаштва, изнео цео један засебан, занимљив, првобитан свет, дела својих другова, све оно што је видео и чуо. Што је занимљиво, он који је био легендарни јунак, — веровало се да њега пушка не бије, — он који је био тако честит човек, (о чему сведочи цео његов живот и ова лепа књижица),

о себи готово ништа није говорио. Црта ретка у опште, нарочито у људи његова посла и његова краја.

Поприште свију тих бораба јесте онај „бесудни крај“, крајина Црне Горе и Арбанашке, где се кроз векове крваве Црногорци и Турци, Кучи и Клименти. Што одмах пада у очи, то је да се види у ствари једна раса, са једним обичајима, једним животом, и ако са две вере и два језика. Војвода их у симпатијама не двоји, он пре свега слави јунака и *чојка* са обе стране кога опевају „пјесме нашке и арбанашке.“

Како нама изгледа далек, чудан тај живот! Све то има своју особиту драж, и звони тако чудновато, одише неком давном, давном прошлошћу. Осећа се тежак задах крви и потмуо шкргут зуба. Рекао би човек да чита старе хроничаре који су бележили прво дане племенске анархије која је претходила стварању феудалног друштва, или gesta средњевековних песника. Време се рачуна по главарима: „У вријеме Усејина Хота и Чубра Петрова“, тако почиње једна анегдота. Четује се без одмора, целога живота: стока се плени, чобани се убијају, катуни се харају, кроз пробијене кровове упада се у кућу и го јатаган меће се под грло крвника који спава у пепелу крај огња. Ради се под оружјем: муж коси, на сред ливаде побио колац, обесио о њ дугу пушку, мала пушка и нож за појасом, жена стражари да из каквога џбуна не избије беличаст дим и осветничко тане не угаси живот њена човека. Братства се крве само зато да докажу да нису грђа од осталих, и дотле док не остану само удовице, сирочад и нејач испод четрнаест година. У племену Љуботињ четири се братства крвила међу собом пуних девет година, са обе стране пало је сто седамдесет које мртвих које рањених. Они један другога овако позивају на част: „Оди, синовче, да пијемо ракије, пошто те нијесам закла̂ ондар, кад ти нијесам оца мога̂ дофатит да га убијем!“ Када непријатељ падне непријатељу у руке, онда настају мучења каква је народна песма у *Маломе Радојици* испевала: лучеве спице

ударају се под нокте, врела јаја међу се под пазухо, ноге се пушкама крхају тако да на цеваницама остану само руне и чворови, дроб се штети, вилице ломе, све се тело тако изрешета да, кад несрећник доцније хоће да пије вино, крв му на вазда отворене ране стане бризгати.

Морал тога света веома је прост: бити јунак, пркосити смрти, јер човек је зато да убије или да буде убијен, — држати реч, штитити госта, — да се не би запевале о вероломнику „пјесме срамотне“, и да се његов пород не прозове „поганчевићима“. Барла су сељани домамили да га убију, седам пушака на њ је уперено, берберин који га брије готов је да му превуче бријач преко гркљана; Барло се само хвата за малу пушку и мирно цеди кроза зубе: „Извади из главе то што мислиш, но бритви!“ Бушатлија је отпочео сечу арбанашких главара: осамнаест Шаљана неће да положе оружје — „Шаљани дају главе и оружје заједно, а не једно без другога,“ — затворили су се у кућу коју Турци пале, коса им гори, а они витлају јатаганима, док сви не изгоређе. Само једно шеснаестогодишње момче утече дома. Народ је у плачу, мајка кука. Али када се појави једини живи главар, народ се развесели. Али не мајка, јер она пишну, и посла сина у Скадар да га везир посече, да буде и друг и брат, да изгине где су сви његови изгинули. Кољу је везир метнуо на муке, на ватри га пржи, очи му искочиле, али не издаје другове: мајка то гледа и заклиње га да не продаје образ за „двије унце крви.“ Дрекаловићи, са запетим пушкама, пљачкају крвнички обор; један од њих наши се воде у кући, и вођ новика на „рђава друга“ да нису дошли да пију и пију но да плене и убијају, и онда „врпуше плијен у обор и они празнијех шака одоше „ка да су им кумовске биле.“ Тому Петрову Поповићу са Медуна убили сестрића, и он опрашта живот крвнику, кад га је овај уверио да је некоме дао реч да ће младића убити. Турци су потерали Цр-

нога Цунишу који улеће да се заклони у кућу Пређа Љуљова, чијега је брата убио; Пређ своју главу залаже за госта крвника, хоће у помоћ да „свика племе хотеско“, јер је, вели, доста што је због Цунише изгубио брата на неће да изгуби и брата и образ.

Што је значајно, то је што из ових крвавих и средњевековних прича бије нека неизмерна доброта: под тврдом кором славнога ратника открива се мека душа пуна саучешћа, која у добру, у љубави види оно што је највише и најлепше. Војвода се гнуша „беспилука људског“, он велича људе „који су доста јуначког спомена у народ оставили, и то не дивјега и зверскога јунаштва, но питомога, побожности и великодушности пуна и према Турака и својијех непријатеља.“ Етички идеал за њега је *добар чојак*, и он, војник, који је тако често био „крвавијех руку до рамена“, и који је великим гутљајима пио опојно вино славе, он вели: „Не занеси се за велике побједе, које с просутом крвљу земље и градове обарају, но се занеси и за мале побједе, тек које божански дишу и миришу!“ Кад говори како се треба савлађивати и уздржавати од гнева, рекао би човек да чита какав трактат Сенекин. Када у доброчинству гледа средство „које ни душу и срце весели“, лек који лечи од бола, „мржње нечојеске“, од оне несвестице мисли, када вели да се од добра дух ведри и срце игра, да оно даје *благу мирноћу*, — изгледа човеку да чита оне велике филозофе античке који су једини могли понети име светаца, и који су тако високо издизали свој узвишени идеал: templa serena мисли и душе. Марко Миљанов је био један од највећих јунака и војсковођа што их је наш народ имао, па ипак није као какав модерни син Белонин, у угодним фотељама топлих канцеларија, певао химне рату. Као највећи јунак Револуције, генерал Лазар Хош, он види преко свога грубога личнога интереса, и његова је књига драгоцен доказ томе, колико је модерни идеал људскога братства и доброте виши од оних крвавих

оставштина из варварства, оних бестијалних нагона разорења, пљачке и убијства.

Стил је исто тако необичан: прост је, али трезвен, снажан, изразит и кристално јасан. Некоје странице подсећају на латинске историке другога реда, неке пак на збијену и бистру прозу Љубишину. Ево како се, на пример, драматично описује вешање двојице Куча:

Турска је војска дошла у Зету, код кућа Беговића. Везир скадарски сједио је на прозор од куле, око куле, а војска на поље, око куле. Међу војском били су два Ораовца неиздајника Ђуља Јованов Подграђанин и Иеза Вуков Кућанин. Везир ће с прозора: „Ђуља, ево ти барјак царски, да ми носиш пред војском на Дрекаловиће!“ И спусти барјак с прозора низа зид. Ђуља ће везиру: „Честити пашо, не допушта ми част да дижем твој барјак на моју браћу!“ Везир спусти конопац покрај барјака говорећи: Узми, Ђуља, барјак пред војском, али конопац на грло!“ Ђуља: „Помози Боже, хоћу конопац на грло, а не барјак на Куче!“ Попње се на штицу, која је за вјешала начињена. Висећи, барјак окрену иза себе, а конопац на грло намаче. Везир: „Још једном, Ђуља, вељу: Узми барјак царски, да ти не мичу штицу испод ногу!“ Ђуља: „Сам ћу ја, пашо, маћ штицу, да се не муче твоји Турци“. Око тога Ђуља изговори ово: „Остављам на аманет мога свакога Дрекаловићима, а ја умирем за њих весело!“ Рече му издајник Пунан Дедин, Ораовац, подругљиво: „На чију кућу врана..., Ђуља?“ Ђуља одговори: „Данас на моју, а сјутра ће на твоју, Пунане!“ Па тресну ногама у штицу, те се преврну. Послије овога, везир окрену очи на Иезу говорећи му: „Иеза, али ти барјак, али конопац?“ Иеза: „И ја ћу што Ђуља, а не барјак!“ Па крену к вјешалима.

Или, место о бегству Крца Лазарева с Биоча, којега Турци у стопу гоне:

Он уочи најпрву кућу турску, која га срета; јер близу су за њим истргнутијем ножевима трчали. Роса, Лекина кћер, чувши пушке ђе пучу, у зору, близу њине куће, искочи да види шта је и брзо се врати опет у кућу говорећи: „Ево луђи ђе ћерају чоека!“ Један што му је најближе виче: „Стан, мој си!“ Лека из постеље рече ђевојци: „Отвори врата томе што бјежи, а затвори томе што ћера!“ Па се диже из постеље...

Књига старога и симпатичнога војводе, и по једрини и снажној мисли, и по високом етичном значају, по свежем, изразитом стилу, најзад по некој великој простоти којом сва одише, једно је од најзанимљивијих дела што је српска књига у последње време имала. У њој

је онај здрави дух народни који се огледа у народним песмама и у *Горском Вијенцу*. Она је пуна живота и здравља, физичког и моралног, и, у ово доба малокрвности и агоније, нама импонују сви ти људи са живцима као наламари, са простим душевним животом који се састоји сав у вољи и делатности. Све то утиче некако окрепљујући, као када човек пуним грудима дише свеж ваздух на планинама, „кудијен оштри вјетрови звижде."

J. Скерлић.

БЕЛЕШКЕ.

Књижевност:

= *Преглед српских књижевних, стручних и политичких листова и повремених списа, зборника и календара.* — У књижевном одељењу Матице Српске раде на томе, да се почне спремати потпуни преглед свих српских књижевних, стручних и политичких листова и повремених списа, различитих зборника и календара за све време до 1900. године закључно. Овај би преглед био израђен тако, да се у њему нађе посебице сређена сва тако богата и разноврсна грађа, која је растурена по многобројним листовима, зборницима и календарима, и то: по годинама и течајима, по струкама и по писцима, тако да се њим може корисно послужити сваки. Овим ће бити задовољена једна несумњиво осетна и давнашња потреба у нас, и биће спасени од заборава многи ваљани књижевни прилози, као што ће се створити и потпунија слика о нашој књижевности и о многим нашим књижевним радницима. Ако се повољно сврше преговори које Матица већ води с једним београдским наставником, можемо очекивати, да ће овај колосалан посао бити свршен за 3—4 године. Матица ће нам на тај начин пружити зборник, у коме ће бити, може се рећи, најпотпуније и највērније огледало свеколикога књижевнога рада у нас, у деветнаестоме столећу. (— ч —)

= *Споменица архимандрита Никифора Дучића.* Српска Краљевска Академија спремила је нарочиту спо-

меницу своме правоме члану, пок. архимандриту Дучићу, просветном добротвору и плодном књижевном раднику. У споменици ће бити напред беседа академика Љубомира Јовановића, говорена на свечаном скупу Академијину у помен пок. Дучићу, па онда: извод из тестамента Дучићева, правила Дучићеве задужбине и стечај за ову задужбину, живот и рад Дучићев и библиографски списак свих књижевних радова његових. Споменица ће бити готова још ових дана. (—ч—)

= *Десето коло књига Српске Књижевне Задруге.* — Поред списа, одређених за десето редовно коло књига Српске Књижевне Задруге, које смо раније објавили на овоме месту, Задругина је управа одабрала за то коло, као седму књигу, автобиографију Венијамина Франклина, у преводу академика Чедомиља Мијатовића. Рукописи од списа, намењених десетоме колу, предати су штампарији: једна је књига већ готова, остале су у раду, те се може очекивати, да ће задругари добити ово коло већ о Божићу. (—ч—)

= *Забавник Српске Књижевне Задруге.* — Од Забавника Српске Књижевне Задруге за ову годину готова је прва књига (четврта и завршна свеска романа Л. Толстога „Рат и мир") и разаслата је члановима. У другој књизи биће, као што смо већ јавили, друга и завршна свеска Дикенсова романа „Давид Коперфилдф. И ова ће књига бити за кратко време довршена и разаслата претплатницима. (—ч—)

Нове књиге:

= *Општина.* Прва књига. Закон о општинама од 1839 до 1898 године. Од Аце Миловановића. (Посвећено господину Марку Стојановићу, адвокату). У Београду. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901. 8°, стр. XXV и 177.

= *Трговачка рачуница.* По Др. Ј. К. Крајбигу, за ученике трговачких школа и самоуке. Од Др. Ђ. М. Петковића, професора. I део. У Београду. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901. 8°, стр. IX и 298.

= *Општа историја за ниже разреде средњих школа.* Од Ст. Ловчевића. Стари век. (Друго, скраћено, издање).

Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије, 1901. 8°, стр. 117.

= *Жена и њен позив.* Према једном својем предавању написао проф. Др. Макс. Рунге, превео Гер. П. Ивезић. медицинар. Београд. Милош Велики — Штампарија Бојовића и Мићића, 1901. 16°. стр. 63.

= Поуке за омладину и привреднике. I. Написао Чедомиљ М. Тодоровић. учитељ. Београд. Штампарија Стојановића и Тимилића, 1901. М. 8°. стр. 91.

= Душан П. Јосимовић. *Порез на радње с обзиром на последње измене у закону о непосредном порезу.* Дневно пореско питање. Београд. Милош Велики — Штампарија Бојовића и Мићића. 1901. 8°. стр. 55.

= *Аграрни покрети у старом Риму,* с особитим обзиром на данашње наше пољопривредне прилике. Написао Др. Ђорђе Дера. У Новом Саду. Издање Матице Српске. 1901. Штампарија Браће М. Поповића. 8°. стр. 202.

Ово је по реду друга књига у низу „Књига Матице Српске,“ које је Матица почела издавати од почетка ове године,

= Јанко Лукић. проф. *Римска историјографија за време републике.* (Од 510. — 30. године пре Христа). Прештампано из „Просветног Гласника“. Београд. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије. 1901. 8°. стр. 36.

= *Ботаника за више разреде средњих школа.* По Г. Бонију израдио Жив. Ј. Јуришић. Са 256 слика у тексту. По програму за више разреде, који је Главни Просветни Савет прописао на своме 763. састанку, држаном 26. априла 1900. год. Београд. Штампано у Краљ. Срп. Државној Штампарији. 1901. 8°. стр. 173.

= *Рат и мир.* Написао гроф Лав Н. Толстој. Превео с рускога Милован Ђ. Глишић. Књига IV. Београд. Издање Српске Књижевне Задруге. 1901. Штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије. 1901. 8°. стр. 118.

Будманова синтакса српског језика. За наше средње школе удесио Спира Калић. професор. Одлуком министра просвете одобрена за уџбеник средњих школа. Четврто допуњено издање. Издање дворске књижаре Мите Стајића у Београду. Милош Велики — Штампарија Бојовића и Мићића. 8°. стр. 91.

Власник, Свет. С. Симић. — Уредник Богдан Поповић.